

Д. Н. МАМІН-СИБІРЯК

Х Л І Б

Д. Н. МАМІН-СИБІРЯК

Х Л І Б

РОМАН

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1956

Переклад з російської
І. І. ВОЛОШИНА

Переклад здійснений за виданням:
Д. Н. Мамин-Сибиряк. Собрание сочинений, в восьми томах.
Том седьмой. Государственное издательство художественной
литературы. Москва — 1955.

РОМАН Д. Н. МАМІНА-СИБІРЯКА

«ХЛІБ»

Одного похмурого листопадового дня 1912 року на петербурзькій квартирі Дмитра Наркісовича Маміна-Сибіряка, прикутого тяжкою хворобою до ліжка, зійшлися його найближчі друзі, шанувальники його таланту. Вони вирішили скромно відсвяткувати сорокаліття творчої діяльності письменника, подвижницький труд якого намагалась замовчати офіційна літературна критика. Серед привітань, що надійшли на адресу ювіляра, була телеграма з далікої Італії, з острова Капрі. Перемагаючи слабкість, Мамін-Сибіряк з душевним хвилюванням вислухав послання свого широкого друга О. М. Горького.

В телеграмі говорилось:

«Шановний Дмитре Наркісовичу!

В день сорокаліття великої праці Вашої, люди, яким ваші книги допомогли зрозуміти й полюбити російський народ, російську мову,— шанобливо і вдячно вклоняються Вам, письменникові вістину руському.

Якщо письменник глибоко відчуває свій кровний зв'язок з народом — це надає краси і сили йому.

Ви все життя відчували цей творчий зв'язок і прекрасно показали Вашими книгами, відкривши нам цілу область російського життя, до Вас не знайому нам.

Землі рідній є за що дякувати Вам, друже і вчителю наш».

А рівно через тиждень після цього — в ніч з 14 на 15 листопада за новим стилем — Дмитро Наркісович помер.

Оцінка, яку дав Горький творчості Маміна-Сибіряка, має глибокий соціально-філософський смисл.

Краса, сила й безсмертя художньої спадщини Дмитра Наркісовича обумовлені кровним зв'язком письменника з життям, з рідною країною, з народом. «Невже можна вдовольнитися тільки влас-

ним життям? — писав Мамін-Сибіряк.— Ні, жити життям тисяч, страждати й радіти тисячею сердець — ось де справжнє життя і справжнє щастя».

Любов до людини-трудівника, до невимовних красот і невичерпних багатств рідного краю, ненависть до гнобительства, до всього, що заважає людині дихати на повні груди, до всього, що отруює величезну радість життя на землі,— ось що характерне для творчості цього натхненного художника.

Дмитро Наркисович Мамін народився 6 листопада 1852 року в сім'ї небагатого заводського священика на Уралі. Дитячі роки його пройшли на Вісімо-Шайтанському гірничому заводі, Нижньо-Тагільського району. Перед очима спостережливого і вразливого хлопчика, а згодом юнака, відкривалась багатуша панорама життя гірників і селян-хліборобів. Вісімо-Шайтанський завод розташований в самому центрі Уральських гір, на рубежі Європи і Азії. Це давало можливість майбутньому письменникові спостерігати дуже своєрідне, колоритне життя. Сусідній Уралові Сибір, як відомо, не знав кріпацтва, що не могло не накласти свого відбитку на характер і вдачу, на психічний склад сибіряків. Стикання кріпацького Уралу з вольним Сибіром позначалось на всьому. Уральці пишалися тим, що в їх середовищі народивсь, а потім поширився на все Поволжя, мало не до центральних губерній Росії, селянський революційний рух, очолений Омеляном Пугачовим.

Син бідного заводського священика міг спостерігати, як розправлялись з робітниками за спробу втекти з заводу. Їх прилюдно карали батогами, і нерідко на смерть. Спостережливого юнака не могли не вразити соціальні протиріччя життя — жадлива убогість і безправ'я трудівників і неймовірне багатство в сполученні з необмеженою деспотичною владою експлуататорів — власників заводів, монополістів в торгівлі хлібом, лісопромисловців тощо.

В двадцять років Мамін відчув гостру потребу в письменницькій діяльності. Вихований на творах В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Д. І. Писарева, М. Є. Салтикова-Щедрина, М. О. Некрасова, Г. І. Успенського й ін. революційно-демократичних письменників, він горів любов'ю до народу, задумувався над його історичною долею. Спочатку він співробітничав в уральських газетах, що видавалися в Єкатеринбурзі (нині Свердловськ). На сторінки столичних журналів пробитися було важко. Вперше надрукувати свій твір в «товстому» журналі Дмитру Наркисовичу вдалося лише в 1882 р., коли йому було вже 30 років. Журнал «Дело» цього року надрукував його оповідання «В каміні», під псевдонімом Д. Сибіряк. З цього часу за письменником і зберігся цей псевдонім.

Літературна діяльність Маміна-Сибіряка почалась в сімдесяті роки і розгорталась в наступні десятиліття. Ось чому тема розвитку капіталізму стала в його творчості одною з провідних тем. Будучи художником-реалістом великої творчої обдарованості, Мамін-Сибіряк написав твори виключно не лише естетичної, а й пізнавальної цінності. І не випадково саме на цю сторону його творчості звернув увагу В. І. Ленін в праці «Розвиток капіталізму в Росії».

Епоха первісного нагромадження і дальшого розвитку вітчизняного капіталізму знайшла в творчості Маміна-Сибіряка яскраве і правдиве відображення.

В той час як народники з піною на губах доводили, що Росія нібито не піде шляхом капіталістичного розвитку, Дмитро Наркисович переконливо показував «шестування капіталу, хижого, загребушого, якому нема ні в чому спину» («Дооктябрьская «Правда» об искусстве и литературе», Гослитиздат, 1937, стор. 166).

Першим великим твором, що приніс письменникові широку популярність, був роман «Приваловські мільйони» (1883).

Цей твір був задуманий як трилогія. В першій книзі передбачалося показати зачинателя роду Привалових — Тита Привалова і виникнення самої уральської промисловості. Книга повинна була охопити перші дві третини XVIII століття. Друга книга мала розгорнути широку панораму життя сорокових років минулого століття, коли поряд з нечуваною розкішшю життя заводчиків особливо страшних розмірів набрали нужда і безправ'я трудового народу.

«Приваловські мільйони» в тому вигляді, в якому вони вийшли в світ, являють собою останню книгу задуманої трилогії. Художник тут майстерно змалював колоритний образ останнього з Привалових, що уособив соціальне і моральне виродження капіталізму. Роман з великою силою передає почуття історичної приреченості капіталізму, а разом з ним і всього рабського устрою життя.

В 1884 році на сторінках «Отечественных записок», редактованих М. Є. Салтиковим-Щедріним, публікується роман «Гірське гніздо». Незадовго до цього там же були надруковані нариси Маміна-Сибіряка «Золотуха» і «Бійці».

Вже те, що «Гірське гніздо» було надруковане саме в «Отечественных записках», сучасники розглядали як позитивну атестацію роману. З листа Дмитра Наркисовича до брата дізнаємося, що роман дуже сподобався Салтикову-Щедріну. Тут чи не вперше на такому широкому полотні художник протиставив капіталістичним ділкам трудову масу робітників і селян, показав гострі соціальні протиріччя між трудом і капіталом.

В тому ж 1884 році, в журналі «Вестник Европы» Мамін-Сибіряк опублікував роман «Дике щастя». В романі розповідається, як під руйнівним впливом капіталізму розпадаються патріархальні сім'ї.

Один з найбільших своїх творів — роман «Три кінці» (1890) — Мамін-Сибіряк присвятив показові життя робочого люду, що стогнав під гнітом капіталу. Доля народу-трудівника, його майбутнє давно тривожили творчу уяву письменника. До цієї теми він звертався і в своїх нарисах «Від Уралу до Москви» (1881-1882), «Сестри» (1881), в оповіданнях «Батьківська кров» (1885), «Самородок» (1888), «Морок» (1888) і в багатьох інших творах. В романі «Три кінці» образ народу-трудівника, його побут, його думи і сподівання знайшли найяскравіше вираження.

В 1892 році в журналі «Северный вестник» був надрукований роман «Золото». Тут художник на великому і дуже інтересному матеріалі показав, як потрапляють в капіталістичну кабалу старательські артілі золотошукачів. З ідейно-тематичного боку цей твір Маміна-Сибіряка стоїть в одному ряді із знаменитими «Павловськими нарисами» (1890) В. Г. Короленка. Як і Короленко, Мамін-Сибіряк своїм романом вступив в полеміку з ліберально-народницькими ідеологами, які вважали кустарне, артільне виробництво за якусь «народну промисловість», за ту цитадель, до якої капіталізм, як їм здавалось, не зможе проникнути.

До теми пожирання старательських артілей капіталізмом художник звертався в багатьох творах. Найбільш довершені з них — «Старик» (1876), «Від Уралу до Москви» (1881—1882), «В горах» (1883), «Золотуха» (1883), «Дике щастя» (1884), «Золота ніч» (1884), «Золотопромисловці» (1887) та ін.

Тема пугачовського руху, що здавна цікавила художника, — ця яскрава сторінка з історії боротьби російського селянства проти кріпосницького гніту, — знайшла своє талановите вираження в повісті «Охонні брови» (1892).

Ще роман «Приваловські мільйони» як перша частина задуманої трилогії мав закінчитися зображенням пугачовського повстання. Про цей народний рух Мамін-Сибіряк писав з величезним захопленням і в нарисах «Від Уралу до Москви» (1881-1882). Але тільки в 1892 р., створивши історичну повість «Охонні брови», письменник здійснив давнє своє бажання глибоко розкрити цю тему.

В основу повісті покладені конкретні історичні події — повстання селян Долматовського монастиря, Щадринського повіту в 1762—1764 рр., відоме в історії під назвою «дубинщини», а також сам пугачовський рух 1773—1775 рр.

Центральними героями повісті є сільський дячок Арефа і його дочка Охоня. Нижче духівництво, як про це свідчать історичні документи, в масі своїй ішло за Пугачовим разом із народом. Таким був і Арефа. Образ дочки його Охоні — це один з найяскравіших в усій російській літературі образів жінки, яка в народному повстанні проявила мужність і безстраштя.

Об'єктивний зміст повісті, характери і настрої позитивних героїв — все спрямоване на ствердження думки про законність повстання народу проти його класових ворогів і гнобительської влади.

В словах втікача Трохима «Чекай-но, віділлються ведмедеві коров'ячі сльози. Досить йому кров нашу пити... по коліна в нашій крові ходить...» сформульована, власне, основна ідея повісті. В 1892 р. в умовах жорстокого режиму Олександра III вони були на часі і звучали дуже актуально.

«Охонині брови» — один з найдосконаліших щодо художньої майстерності творів Маміна-Сибіряка. Тут особливо багато представлена усна поетична народна творчість.

Великий інтерес являє собою роман письменника «Риси з життя Пепко», на автобіографічність якого не раз вказував сам автор. Тут знаходимо багатий матеріал, що характеризує літературно-естетичні погляди письменника.

Мамін-Сибіряк не зміг пройти мимо теми босяцтва, цього неминучого породження капіталізму. Серед творів про босяків найбільш яскравим з ідейного і художнього погляду є оповідання «Башка», якому дав високу оцінку М. Горький.

«Оповідання, — писав Горький, — справляє сильне враження, ще раз доводячи, що іноді й бруд не заважає людині виблискувати алмазами духовної краси» (М. Горький. Несобранные литературно-критические статьи, Гослитиздат, 1941, стор. 50—51).

В романі «Падаючі зірки» письменник показав, як в умовах капіталізму деградує мистецтво.

З великою художньою переконливістю показав письменник і продажність та словоблудство буржуазної преси у відомому творі «Бурхливий потік».

На англо-бурську війну 1899 р. Мамін-Сибіряк відгукнувся оповіданням «Іїї», в якому звучить убивча іронія на адресу англійських колонізаторів.

В циклі оповідань «Китайці й американці» письменник створив типовий образ американського колонізатора, який, завзято проповідуючи американський спосіб життя, закликає до безжального знищення китайців.

В 1907 р. Мамін-Сибіряк опублікував оповідання «Мумма», в якому піддав нищівній критиці декадентуюче мистецтво.

Немає необхідності говорити про те, яке велике значення це мало в умовах «ганебного десятиріччя російської інтелігенції» (М. Горький).

Літературна спадщина Маміна-Сибіряка велика й різноманітна. Окреме місце в його творчості займають оповідання й казки для дітей, а з-поміж них перш за все «Оленчині казки». Дмитро Наркісович безмежно любив дітей. З піклуванням про них, про їх духовний розвиток, він зв'язував зворушливе піклування про майбутнє своєї любимої батьківщини. І не випадково, що в творчість для дітей він вклав усю силу свого дивовижного обдаровання. «Оленчині казки», приміром, він вважав своєю улюбленою книжкою.

Твори Дмитра Наркісовича для дітей користувались ще за життя письменника величезною популярністю. Але найбільш широкую популярність вони здобули в радянський час. Так, наприклад, «Оленчині казки» видані в кількості понад два мільйони примірників 26 мовами народів СРСР.

Художнє й пізнавальне значення літературної спадщини Маміна-Сибіряка величезне. Дожовтнева «Правда» в 1912 році писала: «Хто хоче пізнати історію існуючих відносин на Уралі двох класів — гірничозаводського робітничого населення і хижаків Уралу, посесіонерів і інших, — той знайде в творах Маміна-Сибіряка яскраву ілюстрацію до сухих сторінок історії».

Мамін-Сибіряк одним з перших в російській літературі звернувся до теми робітничого класу. В своїй глибокій і багатогранній творчості він постає перед читачем як грізний викривач рабського устрою життя, капіталістичної експлуатації. Всі його симпатії на боці трудового народу. Але, на відміну від Горького, Мамін-Сибіряк не зрозумів великої ролі робітничого класу, покликаного історією здійснити в союзі з трудовим селянством революційне перетворення країни.

* * *

Останнім за часом написання великим твором Маміна-Сибіряка був роман «Хліб» (1895). В ряді таких крупних творів, як «Приваловські мільйони», «Гірське гніздо», «Дике щастя», «Три кінці», «Золото», — роман «Хліб» займає чи не найбільш помітне місце. Над цим романом письменник працював близько шістнадцяти років. Ні один з названих творів не забрав стільки часу і такої упертої, напруженої праці.

Пояснюється це багатьма причинами, але головна з них — дуже зростає, суворе вимогливість автора до себе, до художніх якостей твору. І не випадково роман «Хліб» як своїми художніми якостями,

так і глибиною соціального аналізу життя є, безперечно, одним з кращих творів Маміна-Сибіряка.

Суворий і вимогливий цінитель художньої творчості А. П. Чехов писав до О. С. Суворіна: «Мамін-Сибіряк дуже симпатичний дядько і прекрасний письменник. Хвалять його останній роман «Хліб» (в «Русской мысли»), особливо в захопленні був Лесков. У нього є справді чудесні речі, а народ в його найбільш вдалих оповіданнях змальовується аж ніяк не гірше, ніж в «Хазяїні і наймиті».

Чародій художнього слова, як його називав Горький, М. С. Лесков так характеризував цей твір: «От я зараз читаю в «Русской мысли» роман Маміна-Сибіряка під заголовком «Хліб». Яка це чудава річ!»

Роман «Хліб» був задуманий давно. До теми, широко і всебічно розкритій в цьому творі, автор раніше звертався в нарисах «З Уралу» (1884), в оповіданнях «Дешевина» (1885), «Попросту» (1887), «З голоду» (1891) та ін. Проблема «раціональної організації» торгівлі хлібом цікавила автора ще під час роботи над «Приваловськими мільйонами» (1872—1883). З такими персонажами романа, як Кочетов, Кацман, Бубнов, Голяшкін та ін., читач зустрічався в оповіданні «Попросту». Але в оповіданні — це лише ескізи, побіжні начерки; в романі ж — це яскраві, художньо переконливі, художньо повноцінні образи.

До 1891 року робота над романом посувалась, треба гадати, помалу, але таке страшне лихо, як голод 1891—1892 рр., що охопив майже всю Центральну Росію, все Поволжя, Приуралля і Зауралля, примусило художника відкласти всі інші справи і з величезною енергією взятися до писання саме цього роману.

Всі прогресивні сили країни відгукнулись тоді на це нещастя. Г. В. Плеханов звернувся до російської громадськості з своїми знаменитими публіцистичними статтями під загальною назвою «Все-російське розорення». Л. М. Толстой, що взяв діяльну участь у боротьбі з голодом в Рязанській губернії, написав своє звернення «Про голод», на яке потім неодноразово посилався В. І. Ленін. В. Г. Короленко, який організував громадські ідальні для голодуючих в Лукоянівському повіті Нижньгородської губернії, опублікував свої відомі нариси «В голодний рік».

О. М. Горький цього пам'ятного року пішки мандрував неосяжними просторами вітчизни, вивчаючи життя многостраждального народу, і в ряді творів із циклу «По Русі», а також в автобіографічному оповіданні «На солі», з величезною художньою силою відбив це страшне лихо.

Відгукнувся на цю страшну подію і В. В. Вересаєв. В його романі «Без дороги» є таке місце: «...в Росію прийшов голод, якого давно вже не було. Народ харчується глиною й соломною, сотнями мре від цинги і голодного тифу. Суспільство, що живе працею цього народу, показало... свою повну моральну неспроможність. Навіть в час всенародного лиха воно не зуміло підвестися до ідеї, не зуміло злитися з народом і допомогти йому, як брат братові. Воно відбувалося дрібницями, щоб тільки приспати свою совість: танцювало на користь умираючих, об'їдалось на користь голодних, жертвувало якихось півпроцента з платні. Та й ці крихти воно давало народові наче подачку і тільки розбещувало його, бо всяка милостиня є розбещування».

Прямим, негайним відгуком Маміна-Сибіряка на це всенародне лихо було його оповідання «З голоду», опубліковане 10 липня 1891 року в газеті «Русская жизнь».

В оповіданні розказується про те, як хороший, працюючий селянин Степан в муках голоду вбив чотирнадцятирічного хлопчика Сержожку, щоб скористатися його шістьма карбованцями, які той заробив у місті.

Коли почалось слідство, Степан сам прийшов до слідчого й признався, що це він убив сироту-односельчанина. Убив з голоду.

Розповідь закінчується багатозначними словами: «Хороший був чоловік Степан і ні в чому ніколи не був помічений».

Але основним твором, яким Дмитро Наркісович відгукнувся на голод, був роман «Хліб». Роман друкувався в перших восьми номерах журналу «Русская мысль» за 1895 рік. Автор вважав обрану тему настільки актуальною, що мав на думці друкувати роман частинами вже в 1892 році в журналі «Наблюдатель». Про це свідчить його лист до редактора «Наблюдателя» Пятковського.

Романові «Хліб» більш, ніж будь-якому іншому творові Маміна-Сибіряка, властива просто-таки бальзаківська широта спостережень і глибокий драматизм соціальних і психологічних конфліктів, зображених в ньому.

Є всі підстави гадати, що в 1892 році роман не був опублікований не тільки тому, що його ідейний задум злякав політично обмеженого редактора «Наблюдателя», а головне з тої причини, що в процесі роботи над цим твором у автора поставали все нові й нові завдання, ідейно-тематичний діапазон твору роздавався і вглиб і виір. А в зв'язку з цим виникала потреба і в додатковому часі.

«Хліб» — один з найбільш багатотемних творів не тільки в творчості Маміна-Сибіряка, але й у всій російській класичній літературі. От чому його майже неможливо схематично переказати без порушення ідейного задуму і естетичної оригінальності. А тому

вказемо лише основну ідею, основну тенденцію цього твору, дуже складного за своєю архітектонікою.

Ідейний задум роману «Хліб» не вкладається в рамки надто загальної теми: «капіталізм і народ» або «капіталізм і труд». Капіталізм у «Хлібі» — це вже не той капіталізм, яким ми бачили його в нарисі «Бійці» чи в першому великому романі письменника «Приваловські мільйони». Дух часу і почуття часу, властиві художньому хистові Маміна-Сибіряка, з найбільшою силою передані в романі «Хліб». Капіталізм, зображений тут, — це капіталізм восьмидесятих, початку дев'яностих років минулого століття, капіталізм, що монополізується, що пізнав тайну банківського механізму в конкурентній боротьбі з своїми суперниками в пограбуванні народних мас. Тут іде боротьба не на життя, а на смерть не тільки проти «чужих», тобто трудівників міста й села, але й проти «своїх», тобто проти конкурентів. В цій боротьбі інстинкт зоологічної зажерливості панує над всіма іншими інстинктами, він підкоряє собі все, в тому числі і розум. Тут нема місця для жалості: все людське чуже цим сліпим рабам Жовтого Днявола.

Капіталістичні хижаки доби первісного нагромадження — перші нагромаджувачі — діяли кожен на свій страх і ризик, намагаючись приховати один від одного свої підступні задуми, як це робили старий Колобов, Харитон Артемович Малигін, Мельник Ермілич, Луковников і ін. Зовсім інша тактика у капіталістичних хижаків нової формації, у таких, як Стабровський, Штофф, Драке, Шахма, Мишников та Галактіон — син старого Колобова — головний герой роману. Вони діють проти конкурентів спільно, за допомогою організованого ними комерційного банку.

«Діяльність Зауральського комерційного банку, — пише автор, — позначалась не тільки на економічній стороні життя Заполля, а дала тон всьому громадському укладові. У нас взагалі звикли якось легковажно дивитися на роль банків, вірніше — ціяк не дивитися. А тимчасом насправді це страшна сила, що накладає свою важку руку на всіх. Наростаючий капіталізм — це своєрідне величезне махове колесо, яке приводить в рух мільйони валів, колішат і приводів. Так, гроші давали владу, і Заполля в цьому пересвідчувалось дедалі більше, — саме гроші в організованому вигляді, як своєрідна армія».

Банк ставить своїм завданням задушити Прохорова — власника декількох великих гуралень. Прохоров з тих «старозавітних» ділків, які вибилися в розряд магнатів завдяки своїй особливій спритності і звірячій жорстокості в пограбуванні народу. Простий народ називав його «п'ятачком», бо він мав звичку при розрахунках з робітниками не додавати по п'ятачку.

Стабровський — головна особа в правлінні комерційного банку, теж власник крупних гуралень,— поставив перед собою завдання або зовсім задушити Прохорова, або зробити з нього свого вірного сателіта. Він навіть створив свою «корчемну географію» і «наступальний план корчемної стратегії». Прохорову було запропоновано «відкупитися», тобто щорічно платити сорок тисяч карбованців. Це щось на взірєць данини, своєрідної контрибуції, яку переможець накладає на переможеного. Прохоров категорично відмовився. Це стало початком його кінця.

Стабровський пустив в дію такий механізм в конкурентній боротьбі, як демпінг. Мамін-Сибіряк з майстерністю великого художника змалював картину конкурентної «битви», коли «стабровка», після багатьох знижень, продавалась на десять процентів дешевше від «прохорівки», тобто по викидній ціні. Все сільське населення, від молодого до старого, чоловіки й жінки,— все було п'яне. Один дядько, не маючи посудини, звелів наповнити «дешевиною» шапку.

— Лий! Нехай і шапка п'є.

Не обійшлося без смертних випадків, без найжахливіщих п'яних оргій.

Зате Стабровський вийшов з цієї «битви» переможцем. Прохорову довелось погодитись на виєсення щорічної данини переможцеві в сумі сімдесяти тисяч, замість сорока, як це йому пропонувалось напередодні «битви».

Аналогічна картина конкурентної баталії змалювана письменником і в оповіданні «Дешевина» (1885).

Галактіон напередодні горілчаної «битви» був іще здатний дивуватися і обурюватися з жорстокості Стабровського. Та коли він втягнувся в цю боротьбу, його самого цілком захопила жага збагачення. Він робив усе з особливою старанністю, тому що Стабровський обіцяв йому позику в п'ятдесят тисяч карбованців на знак перемоги над ворогом.

Перемогу одержано. Тепер Галактіон може здійснити свою давню мрію — стати судновласником. Перед їм — широке поле діяльності.

«...Що значили всі ці млини, стеаринові заводи, випокурні діла в порівнянні з пароплаством? Це дійсно захід, який оживив би не тільки Зауралля, а весь Західний Сибір... Коли б повезти в Сибір уральське залізо, а звідти дешевий сибірський хліб, шкіри, різну іншу сировину... У Галактіона в голові паморочилось від цих думок, і він уже чув шум свого власного пароплава, його несла вперед жива дорога, і він навіть заплющував очі від солодкої знемоги».

І от Галактіон вже великий судновласник. В цей час і вибухнуло стихійне лихо — голод. Галактіон з допомогою дружини свого молодшого брата Симона, яка стала власницею великих грошей ціною вбивства свого батька, затіває мільйонне діло. Він закупив величезну партію дешевого сибірського хліба і з метою спекуляції доставляє його в Заполля, схоплене за горло кістлявою рукою голоду. За найскромнішими підрахунками, в його кишені повинен в наслідок цієї операції опинитися цілий мільйон. Галактіон уже вважав себе за мільйонера.

Але саме тут і відбувається катастрофа, що назрівала на протязі всього роману, розв'язка всієї соціальної драми.

Перед прибуттям хлібного каравану в Заполля назустріч йому вийшов батько Галактіона, тепер вже скитник. З ним були покинута Галактіоном коханка Харитина, з якою він довів до страшної смерті свою дружину, і Харитинин чоловік, колишній справник Полуянов, що випадково прогорів на шахрайстві, все втратив, лише недавно повернувся після відбуття кари і ненавидить увесь світ.

Всі троє потрапляють на пароплав, який веде баржі з хлібом і на якому їде Галактіон.

Полуянов нагадує Галактіонові про загублену сім'ю, про долю своєї зганьбленої Галактіоном дружини і нахваляється, що він донесе про страшний спосіб здобуття грошей для спекуляції хлібом, і багатство, за яке заплачено цілим злочинним життям, все одно не дасться Галактіонові до рук.

Батько Галактіона в недалекому минулому сам був спритним капіталістичним ділком, а нині, напіврозорений сильнішими конкурентами, хитро ліквідував своє діло і, ставши скитником, замолює свої чималі гріхи. Тепер він кидає своє батьківське прокляття синові за те, що той багатіє на народному горі. Нерви Галактіона не витримують. Він кидається в річку й гине.

Загнбель Галактіона не є несподіваною, як це може здатися на перший погляд. Вона підготовлена й вмотивована всією логікою його життя, логікою подій, що проходять в романі.

Галактіон на початку роману, поки він ще не ступив на слизький, кривавий шлях капіталістичної діяльності, — це чоловік, якому не чуже ніщо людське.

Він веселий, здоровий душею і тілом, енергійний. Він є ніби зразком людини, що могла б бути окрасою землі, творцем не тільки матеріальних, але й духовних цінностей, можливо, відважним перетворювачем природи і людського суспільства.

Коли б він з такими задатками потрапив в інше соціальне середовище, в середовище робітників, можливо, з нього б вийшов Ніл чи Павло Власов. Але йому судилося прожити вік в середовищі ка-

піталістичних хижаків і, як каже народне прислів'я, між вовками вити по-вовчому.

Сам він, з його організаторськими здібностями, з величезною, як часом здавалося, неосяжною енергією, хотів би чесної діяльності, яка нікому б не завдавала горя. «Він поривався саме до цього справжнього діла, а не темної наживи», говориться в романі. Та логіка самого існування капіталістичного суспільства така: або ти грабуєш іншого, здираючи з нього три шкури, або тебе грабують, безжально експлуатують, висмоктуючи останню краплю поту, останню краплю крові.

Втягнутий в саме горно банківських крутість, Галактіон спочатку ще якийсь внутрішньо вагався, жахаючись цього одвертого розбою. Але з часом він все більше розтрачував людяність і порядність, перетворившись на ділі кінець кінцем на такого ж жорстокого хижака, як і інші банківські ділки.

Та при цьому він усвідомлює глибину свого падіння. В хвилину відвертості він каже своїй коханці Харитині: «Ось подивись на мене: збоку глянути — ніби й людина, а всередині вже трухлявина. Я ж перший і буду своєму братові купцеві животу підводити. І само мені мені подітись ніде».

Розтрачуючи всі людські почуття в безжальній конкурентній боротьбі, Галактіон все нижче й нижче опускається в моральному відношенні, і це призводить до руйнування його сім'ї, до страшною загибелі дружини, яка почала пити від болісного усвідомлення того, що вона обдурена чоловіком, якого любила понад усе на світі.

Образ Галактіона надзвичайно складний і в певному розумінні цього слова соціально повчальний.

В ньому головним чином і втілена основна ідея роману. Загибель Галактіона ніби підкреслює історичну приреченість самого капіталістичного устрою. Вся складна система образів роману, і перш за все образ Галактіона, викриває гнилість того соціального ладу, за якого людина людині вовк, за якого культивуються найнижчі зоологічні інстинкти.

Руйнується сім'я, принаймні внутрішньо, не лише у Галактіона Колобова. Капіталістична система з логічною неминучістю прирікає людину на моральну деградацію. Потворно виросле почуття власності вбиває в людині всі інші почуття. Печать морального виродження лежить на дітях енергійних і вмілих першонагромаджувачів. Єдиний син купця й промисловця Малигіна Ліодор — марнотратник і п'яниця, виродок, не здатний ні до якої роботи. Законна спадкоємниця незліченних багатств Стабровського — його єдина дочка — носить в собі невиліковну хворобу — щось схоже на епілепсію.

Майже всі купці й промисловці Заполля частенько навідують пригородне село Кунару, де старовіри, що взагалі претендували на вищу, ніж у православних, мораль, насправді держали таємні доми розпусти.

Коли чутка про п'ятику Галактіона і Штоффа в Кунарі дійшла до їхніх друзин, Харитина так їх заспокоює: «Ну, а коли б і побували в Кунарі — що з того! Хто ж із запольських купців там не бував? Татуся Харитона Артемовича привозили просто як мертвого».

Як і в творах Горького, купці, промисловці, банківські ділки романів Маміна-Сибіряка починали своє «діло» за допомогою карних злочинців. Особливо яскраво це показано в романі «Хліб». Характерна з цього погляду розмова Луковникова з дочкою Устенською, що обурувалась поведінкою Галактіона.

«— І я його теж не хвалю... ні. Але мені його жаль. Розумник і вдача — залізо. Тільки якось усе життя в нього догори дном. Одне слово — нещасний чоловік...

— Ти завжди, тату, всіх захищаєш, а так не можна.

— Поживеш, скільки я, то й сама те скажеш. Непросто в живій людині розібратись... Взяти хоч би твого Стабровського: чи ж він не розумний, чи ж він не хороший у себе вдома — такого другого й не знайдеш, а вийшов на вулицю — розбійник... Без ножа заріже. От тут і розберись».

Та не лише Луковникову, а й багатьом Запольським представникам так званого ділового світу важко було розібратися, де кінчається хороша людина і починається погана. Не випадково Луковников і приходять до такого висновку. «Не помітиш, як і сам негідником станеш».

«Хліб», як і всі основні твори Маміна-Сибіряка, містить в собі багатющий матеріал, що викриває служителів культу. Церква тут показана вірною прислужницею класу гнобителів.

В романі «Хліб» письменник не дав нам чіткого і яскравого образу трудового народу, як це він зробив, напр., в романі «Три кінці» і в інших своїх великих творах. Проте цей роман, як і вся творчість Маміна-Сибіряка, глибоко пройнятий почуттям болю за народ, турботи за його долю.

Роман «Хліб» — один з найзначніших творів не тільки в творчості Маміна-Сибіряка, але й у всій російській класичній літературі минулого століття.

Глибоке враження на читача справляють прекрасно розроблені в романі психологічні конфлікти. Широко, правдиво і всебічно змальовано внутрішній світ героїв, особливо Галактіона. Взагалі, Галактіон — найбільш яскравий і вдалий образ в романі.

Маміну-Сибірякові властива певна обмеженість світогляду, і це завадило йому побачити в робітничому класі те, що в ньому побачив М. Горький — здатність революційного, соціалістичного перетворення світу. Майстерно змалювавши в ряді оповідань, нарисів і романів життя і побут заводських робітників, письменник не створив яскравих образів робітників-революціонерів. Класовий, соціальний протест в його творах має, як правило, стихійний характер.

І все-таки вся творчість Дмитра Наркісовича глибоко народна і прогресивна.

В ряді ж творів з-під пера художника виїшли живі, яскраві образи уральських «умільців», людей, сповнених фізичної й моральної краси. Навіть рабський устрій життя не зміг завадити людині-трудівникові «блищати алмазами духовної краси». І Дмитро Наркісович був натхненним співцем цієї краси.

Хто читав чудесний нарис «Бійці» (1883), той ніколи не забуде сплавщика Савоську — богатиря важкої і небезпечної праці. Труд, на думку письменника, робить людину вольовою, сильною, красивою. В труді і лише в труді виковуються всі багатства людської душі, і найдорогоцінніше з цих багатств — почуття солідарності.

В своїх творах Мамін-Сибіряк протиставляє життєдіяльність людини-трудівника життєдіяльності капіталістичного ділка, спиритного підприємця. Привалови, Лаптеви — це люди діяльні, енергійні. Але на всій їхній життєдіяльності масною плямою лежить печать зоологічної жорстокості, хижацтва.

Діяльність капіталістичних хижаків в основі своїй антигуманна, егоїстична. Лише діяльність трудової людини глибоко гуманна, неминуче веде до почуття колективізму, до піклування про загальне благо тих, хто власною працею створює всі не тільки матеріальні, але й духовні цінності.

Савка, герой оповідання «На Шихані», так говорить про багатіїв: «Не могу я отого самого звірства бачити, бо все нутро мое кипить... Ох, скрізь неправда, скрізь темнота, скрізь оте саме звірство! Та тепер розбери, паночку, хто кращий: звір чи людина?.. Звір лютує з голоду, йому харч потрібен, а так усякий звір, мов дитя мале. Візьми ти навіть ведмедя... На що вже вовк лютий, а й той, ситий, не зачепить. А от людина, бач, не так... Сита, вона ще, мабуть, гірша... Хіба не правда?»

Мамін-Сибіряк мріяв про індустріальний розвиток своєї вітчизни, про той час, коли його рідний Тагіл, «при дружному сприянні інших уральських заводів, не тільки витіснить з російських ринків привізне залізо до останнього фунта, а ще й вступить в промислову

боротьбу на світовому ринку з англійськими і американськими заводами».

Один з героїв його творів, милуючись Волгою, міркував так: «Волга вся ще в майбутньому, коли її мальовничі береги вкриються цілою низкою міст, заводів, фабрик і багатих сіл». Письменник-патріот мріяв про освоєння незайманих багатств Сибіру, про той час, коли красень Сибір віддасть незчисленні дари свої на благо людині-трудівникові.

Мамін-Сибіряк був не тільки великим знавцем життя, тонким спостерігачем, але й неабияким художником. Читання його творів дає велику естетичну і емоційну насолоду. Його творчість може багато дати молодим письменникам в удосконаленні їх майстерності.

Великий майстер художнього слова і строгий цінитель мистецтва А. П. Чехов говорив про мову Маміна-Сибіряка: «У нас народничають, та все більше без знання справи. Слова або вигадані, або чужі... А у Маміна-Сибіряка слова справжні, та він і сам ними говорить і інших не знає» («Чехов в воспоминаннях современников», 1954, стор. 287). Як і всі великі майстри слова, Мамін-Сибіряк старанно вивчав фольклор. В творах цього письменника звучить жива розмовна мова Уралу того часу, тієї епохи. Але він не зловживає місцевим діалектом. Зберігаючи своєрідність місцевої говірки, колоритність мови, він був не обласницьким, а загальноросійським письменником.

За творами Маміна-Сибіряка, безперечно, можна скласти чималий збірник прислів'їв, приказок і крилатих слів.

Нерідко крилаті слова, приказки й прислів'я автор вживає як резюме, щоб підсилити враження й уточнити зміст сказаного раніше.

Так наприклад, в романі «Хліб» художник створив дуже яскравий тип нестримного держиморди Іллі Фірсовича Полуянова. Це щось подібне до Ноздрьова, тільки страшніше, бо Полуянов має владу справника. Сам він про себе каже: «Всі переді мною тремтіли. Страх, трепет і землетрус». І от на цього справника вдалось таки надіти намордника й засадити його в тюрму.

Ось як про цей мало не легендарний подвиг лаконічно й образно сказано в романі:

«Ніхто ж не смів йому наперекір іти, справникові,— говорили між собою селяни,— а піп Макар добився і в тюрму посадив... Це однаково, що ведмедеві зуби лікувати».

Остання фраза, трохи змінюючи народне прислів'я, дає цілком реальне уявлення про те, наскільки небезпечним було таке діло, як викриття беззаконних вчинків охоропця царської законності.

Мова персонажів в творах Маміна-Сибіряка строго індивідуалізована, а тому попа тут не сплутаєш з купцем, старовіра з православним обивателем, заводського робітника з селянином, куховарку з міською модницею, босяка з крамарем, семінариста з гімназистом і т. д., і т. п.

Як і всі справжні художники, Дмитро Наркисович великий майстер сюжету. Майстерність його дуже своєрідна і полягає в тому, що, власне, сюжету читач якось зовсім не відчуває. Сюжетна «пружина» глибоко схована. Події в романі розвиваються так само, як вони розвиваються в житті. Жодної зовнішньої, штучної цікавості. Все тут, здавалося б, буденне, просте. А тимчасом інтерес читача дедалі більше загострюється, наростає.

От у цій чудесній простоті і виявляється велике вміння художника.

Вся увага письменника зосереджена на розвиткові характерів дійових осіб. Майже нічого від автора, майже жодних «ліричних відступів». Персонажі діють, здається, самі собою, а не з волі автора. І в цьому умінні ніби сховатися від спостережливого читача — велика майстерність художника.

Якщо в ранніх творах він іноді надто довго затримувався на описах природи, то в зрілих творах пейзаж подається тільки тоді, коли це потрібно для створення певного настрою або необхідно за ходом дії.

Як в зображенні людських характерів та зовнішності, так і в зображенні природи художник досягає надзвичайної пластичності. Мамін-Сибіряк великий майстер звукового, світлового і колірнього пейзажу. Читаючи його твори, легко уявляєш, як на світанку Уральські гори з кожною хвилиною змінюють своє забарвлення, чуєш найскладнішу симфонію лісу, що пробуджується, чуєш найтонші пахощі луків, цвіту диких чагарників, примхливо прикрашених мільярдами найдрібніших крапельок роси.

Чи не найсильніше і найточніше характеризував Маміна-Сибіряка як художника А. П. Чехов, коли, за свідченням І. Пстаєнка, говорив, що Дмитро Наркисович і в книжках такий, як у житті, «той же чорнозем, — масний, міцний, соковитий, такий, що тисячу років може родити без удобрення... Копай хоч три дні вглиб — все буде чорнозем, ніколи до піску й глини не докопаєшся». І далі: «Там, на Уралі, мабуть, всі такі: скільки б не товкли в ступі, а вони все зерно, а не мука. Коли, читаючи його книги, потрапляєш в товариство цих здорованів — сильних, чіпких, стійких чорноземних лю-

дей,— то якось весело стає... Щоб зобразити їх, треба, мабуть, народитися їй вирости серед них».

«...В кожному його (М.-С.) оповіданні який-небудь Поль Бурже видобув би матеріалу на п'ять товстих романів,— казав Чехов.— Знаєш, коли я читав Мамінські писання, то почував себе таким немічним, ніби сорок днів і сорок ночей постився».

Художній таланти Маміна-Сибіряка ще по справжньому не оцінено. Широке знайомство з творчістю цього видатного письменника в наших умовах тільки починається. Видання роману «Хліб» українською мовою — значна і радісна подія. Знайомство з творчістю Дмитра Наркісовича збагачує читача і інтелектуально і естетично. розширює його кругозір, дає йому велику емоційну насолоду.

Книги Маміна-Сибіряка виховують в читачеві пекучу зневажливість до експлуататорів і любов до народу-трудівника, до своєї великої Вітчизни.

В. Прожогін

Х Л І Б

РО М А Н

ЧАСТИНА ПЕРША

— А ти звідкіля взявся, діду?

— А божий я...

— Божої віри, в самій шкірі?.. Знаємо ми вашого брата, отаких божих... Кажі вже правду: бродяга?

— Траплялося... Від тюрми та від торби не зарікайся, голубе. З-під Нерчинська втік, з рудників.

— Отак воно краще буде... Каторжний, значить?

— Чисто каторжний: ні вдень, ні вночі слокою не знаю.

— Ну, ми тебе заспокоїмо... Начальству здамо, а там на висидку влаштують поки що.

Юрба селян обступила старика і з подивом розглядала його. Та й було з чого дивуватися. Згорблений, худенький, він весь час усміхався, кліпав очима і відповідав одразу на всі запитання. І одягнений був теж якось по-чудернацькому: довга синя пістрьова сорочка спускалася нижче колін, а під нею — нічогісінько. На ногах були вовняні жіночі панчохи і сибірські коти. Поверх сорочки сіряк, а на голові валяний селянський білий капелюх. За плечима в дідка теліпалась невеличка торбина. В одній руці він тримав берестяник, а в другій довгий ціпок з черемшини. Одним словом, незвичайна людина.

— А берестяник навіщо тобі, діду?

— Берестяник?.. А то хитра штука. Секрет... Він, берестяник цей, мене з неволі викупив.

— Він і справді з берестяником ворожив у кур'ї¹,— озвався молодий хлопець з рябим обличчям.— Ми ото косили, а з пагорба й видно, як по осоках він ходить... Отак з-під руки гляне на річку, а тоді присяде і в берестяник знову дивиться. Ну, ми його й узяли, бо... не простий чоловік. А в берестянику в нього вода...

— Ти чого, діду, на річку нашу заздриш?

— Бо дуже гарна річка, от і розглядався... та й гарна ж!.. Другої такої, мабуть, і не знайдеш... Серце радіє.

Старик оглянув селян своїми кліпаючими очницями, усміхнувся і додав:

— У старенький, у мене берестяник гарненький, а хто мене слухає — дурненький... Хи-хи!.. Ану, відгадайте загадку: сам голий, а сорочка за пазухою. Всім селом не вгадаєте... Ой, дурненькі, дурненькі!.. Спіймали пташку, а як звати — і не знаєте. Воно й виходить, що не для вашого сильця пташка...

— Та чого з ним розбалакувати! — загуло кілька голосів разом.— Садові його в холодну, а там Флегонт Васильович усе розбере... Не сповна розуму дідок...

— Ач, який кумедний! — обізвались інші голоси.— На словах ото, як гуска на воді... А блаженненьким він прикидається, старий хрін!

Описувана сцена відбувалась на вулиці, біля ганку суслонської волосної управи. Літній вечір кінчався, і люд, повертаючись з косовиці, не зупинявся біля волості: наробившись за день, люди раді були спочинкові. Старика оточили тільки ті селяни, що привели його з покосу, та кілька інших, яких мучила непереборна цікавість. Село було величезне, дворів на п'ятсот, як усі сибірські села, та в жнива воно безлюдніло.

— Відпустити б його, що візьмеш із старого?— кинув хтось із юрби.— Та чи й довго йому жити? У чому й душа держиться...

— Не пускайте, дурненькі! — засміявся старик.— Обома руками держіться за мене... А відпустите — тільки й бачили.

---

¹ Кур'я — невелика заводь. (Примітка перекладача.)

— Ні, треба Флегонта Васильовича зачекати, хлопці!.. Як уже він там вирішить цю саму справу, а ми поки що його Вахрушці здамо.

Волосний сторож Вахрушка сидів весь час на ганку, слухав, як гомоніли селяни, і байдуже посмоктував коротеньку солдатську люлечку-носогрійку. Коли вирішили посадити невідомого в холодну, Вахрушка мовчки підвівся, мовчки взяв старика за комір і мовчки повів його на ганок. Це була взагалі похмура людина, що робила діло з ображеним виглядом. В ту мить, коли двері волосної управи, прочиняючись, от-от мали проковтнути свою жертву, почувся гуркіт коліс і до волості підкотили довгі дроги. Селяни поскидали шапки. На дрогах, на підстільці з свіжого сіна, сиділи все важні особи: спереду сам волосний писар Флегонт Васильович Замараєв, плечистий і рябий чоловік у плисових шароварах, шовковій канаусовій сорочці і м'якому сірому поярковому капелюсі; поруч з ним, як сморчок, притулився суслонський піп Макар, худенький, засмаглий і довгоносий, а позаду всіх мельник Єрмілич, високий і гладкий чоловік з білобрисим лінивим обличчям. Писар, тільки-но побачив на ганку старика з торбиною, відразу ж збагнув, у чому справа.

— Бродягу спіймали?— коротко спитав він.

— Був такий гріх, Флегонте Васильовичу... Як те кача, попався: хлопці з покосу привели. Головне— не простий чоловік. Хіба мало бродяжок за літо пройде Ключовою: всі вони на один копил, а цей якийсь чудний і нас усіх дурниками обзиває...

— Ану, ти, розумнику, підійди сюди!— наказав писар.

Старик підійшов і пильно оглядів своїми кліпаючими очима високе панство, що сиділо на дрогах.

— Розумник, а порядку не знаєш!— крикнув писар, збиваючи пужалном з дідової голови капелюх.—Ти з ким говориш, варнак?

— Поки що ні з ким...— зухвало відказав старик.— Та моїй ряднині з твоїм плисом і розмовляти не з руки.

— Хто такий? Як звати?— гримнув писар.

— Колись Михеєм звали...

— А прізвище як?

— Чоловік божий...

— Не пам'ятаєш роду-племіні?

— Де вже запам'ятати, голубчику. Давненько ж я народився...

— Та що з ним балакати! — ліниво докинув мельник Єрмілич, позіхаючи.— Садови його в холодну, Флегонте Васильовичу, а завтра розбереш... Ось ми вже з отцем Макаром без чаю занудились. Мало, чи що, бродяжок вештається по наших місцях...

— А якої ти віри будеш, старичок?— запитав о. Макар.

— Віри я християнської, батюшко.

— Православної?

— Близько того.

— Воно й видно, що православний. Тавро не те...

— Вже яке є.

— З ваших,— смиренно зауважив о. Макар, звертаючись до мельника Єрмілича.— Велику зухвалість виявляє у відповідях, а, між іншим, чоловік невідомий.

— Та ну його до дідька! — ліниво протяг мельник.— Охота вам з ним балакати... Чаю страх як хочеться...

Писар зробив Вахрущі промовистий знак, і невідомий зник за дверима волості. Селяни весь час стояли без шапок, навіть коли дроги щезли з очей, знявши хмару куряви. Вони постояли ще трохи, погмоніли і розбрелися по домівках, бо вже й сонце зайшло і з річки повіяло вогкістю. Де-не-де по хатах блимали вогники. Ревучи й мекаючи, пройшло стадо, що верталося з поля. Трудовий селянський день кінчався.

Холодна містилася поруч з сторожкою, в якій жив Вахрушка. Це була низька й задушлива комірка з соломою на долівці. Коли Вахрушка увіпхнув туди невідомого бродягу, той довго не міг розглядітися. Крихітне віконце, погратоване залізом, майже не давало світла. Старий згорнув соломі в куток, скинув свою торбину і розташувався, як у себе дома.

— От і квартиру бог послав...— бурмотів він, покрекуючи.— Що ж, квартира — куди вже краще.

Вахрушка тимчасом замкнув вхідні двері, запалив свою люлечку і ліг з нею на лавці біля грубки. Він збирався, як звичайно, зразу ж заснути.

— Гей, службо, спиш?— почувся голос із холодної.

— Сплю, а тобі що до того?

— Ти в солдатах служив?

— Траплялося... А ти в мене поговори!..

Мовчанка. Вахрушка зітхає. І куди тільки ці бродяги йдуть? За рік їх близько сотні в холодній пересидить. Тільки справжні бродяги приходять об'являтися пізно

вросени, коли вдарять заморозки, а цей якийсь оглашений. Лежить Вахрушка і думає, а старий у холодній за-тягнув:

— Се жених гряде во полунощі, і блажен раб, його же обряще бдяща...

— Гей, перевертню, годі тобі! — крикнув Вахрушка. — Знайшов коли горлати...

— Та я духовне, службо... А ти послухай: «І блажен раб, його же обряще бдяща», а ти висипляєшся. Це тобі одне... А друге: «Недостойн, його же обряще унивающа»... Розумієш?

— От прив'яз! — бурчав Вахрушка.

Знову мовчанка. Чути, як вулицею важко проторахкотів віз. Десь далеко, наче під землею, брешуть невгомні сільські собаки.

— Ти не тутешній? — питає старий, укладаючись на соломі.

— А ти звідки знаєш?

— Та з обличчя видно... Тут усе пшеничники живуть, багатії, а в тебе писок не з розкошів: може, і хліб з хрустом їв та з половиною.

— Я чердинський... Це вірно. Убогі у нас місця, земля холодна, неродюча. І пройда ж ти, діду, як подивлюсь я на тебе!

— Пройда, та для себе... А піп у вас багатий?

— Багатючий піп... Самих коней у нього з тридцяторо буде, більш як сотню десятин засіває. Знову ж таки хліба в попа сила: по три роки хліб у скиртах лежить.

— А писар?

— І писар багатючий... Не розбереш, хто з них багатший. Не життя у них тут, а щодня масниця... Хазяїни заможні, а земля — загвіздок посади, голобля виросте. Такого й не чути, щоб гній возили на поле: земля-матінка сама родить. Ось які місця тут... Селяни казенні, наділи в них великі, — одним словом, пшеничники. Жито сіють тільки на продаж... Та тобі який клопіт? От прив'яз чоловік!

— А мельник у вас шельма: на руку нечистий.

— Ти ж звідки знаєш, що він мельник?

— А по чоботах бачу: бус¹ на чоботах, значить, мельник.

¹ Бус — хлібний пил, що летить при розмелюванні зерна. (Прим. Д. Н. Маміна-Сибіряка.)

Вахрушка навіть сів на своєму тапчані, вражений спостережливістю невідомого бродяги. Оце-то стариган трапився: на два аршини під землю все бачить. Вахрушка нарешті розсердився.

— Та чого ти допитуєш мене, окаянна твоя душа? Ось завтра тобі Флегонт Васильович покаже... Він тебе виведе на чисту воду. Ач, який спритний знайшовся!

— Не такий страшний чорт, як його малюють, службо! Я тобі загадку загадаю: сидить баба на грядці, латка на латці, хто на неї гляне, той і заплаче. Ану, вгадай?

— Капуста.

— Ох, дурнику, дурнику, і цього не знаєш! Цибуля, дурненький... Ну, а тепер спи: ранок вечора мудріший.

— А ти чого лаєшся, справді-бо?— закричав Вахрушка, схоплюючись.

— Полюбив я тебе, як середа п'ятницю... Як побачив, так і полюбив. Зроду не бачились, а побачились — і сказати нема чого. Второпав?.. Хи-хи!.. А картоплю любиш? Знову не второпав, службо... Хи-хи!.. Спи, дурнику.

II

Вранці писар Замараєв ще спав, коли до нього прийшов волосний сторож Вахрушка.

— Гості у нас вчора засиділись,— розповідала йому куховарка.— Ну, випили трохи з отцем Макаром та з мельником. У них же компанія до світання. Люто п'ють... Пельмені замовили рибні,— ну, і частувалися. Мельник Єрмілич з радощів і заночував у нас.

У Вахрушки був надзвичайно похмурий настрій. Він присів на порозі і мовчки дивився, як куховарка поралась біля печі. Час від часу він важко зітхав, як загнаний корінник.

— Кажуть, учора ввечері наші суслонські хлопці бродяжку в кур'ї спіймали?— цокотіла куховарка, грюкаючи рогачами.

— А тобі який клопіт?— озлився Вахрушка.

Ходили чутки, що у Вахрушки з писаревою куховаркою Мотроною діло нечисте. Головним доказом були ті пироги, які з писаревої кухні потрапляли невідомими нікому шляхами до волосної сторожки. А втім, Мотрона була вдова, хоч і в літах, а про вдову тільки лінивий не

наплете всякої всячини. Писарів п'ятистінний дім, оточений міцними господарськими будівлями, був, як то кажуть, повною чашею. Недаром Флегонт Васильович аж двадцять п'ять років вислужив писарем у Суслоні. На всю округу славився суслонський писар і другу жінку собі взяв міську, з Заполля, а про запольських відданиць на весь Урал слава йде — багатки і модниці. До свого багатства Замараєв приєднав ще жінчині посаг і жив тепер у Суслоні, як той князь.

— Ах, пес! — вилаявся раптом Вахрушка, схоплюючись із порога. — От до чого він мене про картоплю питає, старий чорт... Ну, і чоловічок трапився, нічого казати!

Коли писар, нарешті, прокинувся, Вахрушка увійшов до горниці і, зупинившись на порозі, заявив:

— Як собі хочеш, Флегонте Васильовичу, а я боюсь.

— Кого це ти злякався? — здивувався писар, який ще не прочухався як слід після вчорашніх пельменів.

— А цього самого бродяги. Такий неспокій на мене нагнав своїми словами. Я либонь усю ніч не спав. І все загадки загадує. «А картоплю, — каже, — любиш?» Я вже думав, думав, до чого він це сказав, насилу догадався. Це він про бунт словечко закинув.

— Про картопляний бунт? — скипів раптом писар. — Ах, негідник! Та я його в три дуги зігну!.. Я...

— Чаклун якийсь, я так гадаю...

— Ну, це дурниці! Я йому покажу... Іди тепер у волость, а я прийду, ось тільки чаю нап'юся.

— А якщо він поробить мені щось, Флегонте Васильовичу? Боюсь я його.

— Забирайся, дурню!

Вахрушка почухав потилицю і шанобливо позадкував у двері. Через хвилину повз вікна промайнула його виструнчена солдатська постать.

Село Суслон, одно з найбагатших зауральських сіл, мальовниче розкинулось на високому правому березі річки Ключової. Ряди хат, за сибірським звичаєм, виходили до річки не лицем, а городами, що мало господарське значення: худобу напувати ближче, а жінкам по воду ходити. На самому березі красувалась одна біла кам'яна церква, найліпша на всю округу. Від церкви одкривався краєвид і на все село, і на красуню річку, і на неоглядні лани, які простелились аж до крайнеба, і на сусідні

села, що тісно обліпили обидва береги Ключової: Роньжа, Заєво, Бакланиха. Вдалині, униз за течією Ключової, брудною плямою темнів на Жулановському плесі млин-розтруска Єрмілича, а за ним свічкою біліла дзвіниця села Чуракова. Вгору проти течії Ключової володіння суслонських селян відділяла від суміжних сіл Шеїнська кур'я, де спіймали вчора чудного бродягу. Трохи вище цієї кур'ї річка була наче стиснута стрімкими берегами, — це був Прорив. Улітку можна було замилюватись місцями навколо Суслона.

У сорокових роках Суслон став центром дивного «картопляного бунту». Все почалося через міністерський указ про обов'язкову сівбу картоплі. У Запольському повіті живуть виключно державні селяни, що сприйняли обов'язкову сівбу картоплі як захід покріпачення. Темна селянська маса сколихнулася майже в усьому повіті. Особливої сили набрало заворушення в Суслоні, де юрба селян спіймала молодого ще тоді писаря Замараєва і на мотузку повела топити до Ключової як головного винуватця всього лиха, бо писарі й попи, мовляв, приховали справжній царський указ. У цей критичний момент, коли смерть була за плечима, писар удався до одчайдушної штуки.

— Ведіть мене у волость, я все покажу! — сміливо заявив він.

Коли тисячна юрба привела писаря у волость, він шмигнув за свій стіл, обклався книгами і ще сміливіше заявив:

— Ану, спробуйте, візьміть мене *через закон*. Ось він, закон, весь тут.

Селяни зовсім розгубились, не знаючи, що їм діяти з хитрим писарем. Погорлали, полаялись і почали відступати до дверей.

— Хлопці, ходімо додому! — почувся перший голос, і весь натовп відхлинув од волості, як морська хвиля.

Кмітливість невідомого писаря зробила йому кар'єру і свого роду ім'я. Так він і залишився в Суслоні. Саме цей неприємний епізод і нагадав йому Вахрушка своєю картоплею.

Нашвидку напившись чаю і похмелившись із гостем чаркою березівки, він пішов до волості. Єрмілич рушив за ним.

— Треба його провчити, — радив мельник, коли вони підходили до волості.

Біля волості вже чекали писаря кілька дядьків і стояла селянська підвода. Волосних справ у Суслоні було дуже багато. Підходячи до волості, писар завжди набирав поважного вигляду, неначе полководець на полі бою. Селян він держав у шорах, і навіть Ермілич мимоволі проймався перед ним страхом, коли завертав до волості в якій-небудь справі. Коли писар входив у волость, з холодної долинув спів старого:

Тяжко душеньці з тілом розставатися,
А ще тяжче душеньці в гріхах zostаватися.

— Ось він, ідол, яку обідню розвів,— жалівся Вахрушка.

Писар Замараєв з належною важністю зайняв своє місце за волосним столом, а мельник Ермілич в ролі публіки вмовився на заяложеній лавочці біля грубки. Ермілич, як колишній селянин, зберігав догідливу повагу до всякої влади; він часто зітхав, любуючись владним поведженням дружка-писаря.

— Ану, приведи сюди цю ворону! — ліниво сказав Замараєв, для більшої важності гортаючи книгу вхідних паперів.

Вахрушка по-молодецькому виструнчився і зробив наліво кругом. Таємничий бродяга з'явився перед ними в усій своїй красі, у довгій сорочці, з торбиною за плечима, з берестяником в одній руці і ціпком у другій.

Писар удав, ніби не помічає його, перегортаючи журнал, а потім швидко звів очі і досить суворо спитав:

— Бродяга? Безрідний? Так... А прізвисько?

— Колобок,— сміливо відповів старий, з усмішечкою поглядаючи на мельника.— Божий чоловік, значить.

— Чували,— протяг писар.— Багато вас, отаких божих людей, шоліта Ключовою йде. Досить відомі. Ну, а далі; що можеш сказати? Паспорт є?

— По засіках метений, по абмарах шкребаний,— от тобі й увесь паспорт.

Писар ударив кулаком по столу і закричав:

— Ти мені тут петлі не петляй, ворона жовторота! Кажі до діла, коли питають!

— Не прймай ти на мене, лякливий я... Ой, налякав!

Бродяга скорчив таку гримасу, що Ермілич мимоволі пирснув, але зразу ж злякався і затулив рот долонею. Писар суворо скопив на нього очі і якимсь раптом заричав:

так що окремих слів не можна було розібрати. Це була справжня злива звичної стереотипної лайки.

— Та я тебе заморю! згною! зітру на порошок!.. Та я... я... я...

Єрмілич навіть заплющив очі, коли писар, задихаючись від люті, грюкнув кулаком по столу. Бродяга теж зіщулювався і тільки кліпав своїми червоними повіками. Писар вискочив з-за столу, підбіг до бродяги, погрозив кулаком, але не вдарив, а витратив увесь вибух енергії на вікно, розчинивши його з тріском, аж задзвеніли жалібно шибки. Зберігав непорушний спокій тільки Вахрушка, що звик до справжнього поводження всякого начальства.

— Ну, чого ти мовчиш, га?— ревів писар, сідаючи на місце і готуючи папір, щоб записати зухвалого бродягу.— Звідки повзеш?

— Всі ми з одних місць. Я від баби втік, я від діда втік і від тебе, писарю, втечу,— спокійно відповів бродяга, переступаючи з ноги на ногу.

— Ах, ти... та я... я...

Писар тільки-но хотів вискочити з-за стола, та бродяга його випередив і одним стрибком наче пірнув у відчинене вікно, тільки майнули його голі ноги.

— Держи його, падлюку! Лови!— горлав Замараєв, висовуючись з вікна.

Селяни, що сиділи на ганку, бачили, як з вікна волості гупнувся бродяга на землю, швидко звівся на ноги і, вимахуючи своїм ціпком, прудко побіг по самій середині вулиці, дрібно підскакуючи, наче заєць.

— Держи його! Лови!— кричав Замараєв, підскакуючи до вікна.— Гей ви, челдони, чого дивитесь?

Якийсь білявий хлопець «впав» на віз і швидко погнався за бродягою, але той був уже далеко. На бігу бродяга оглядався і, помітивши погоню, припустився чимдуж.

— Ач, як чеше,— озвався якийсь голос з юрби.— Оце так бродяга, справжній скороход!

Бродяга справді виявив дивну легкість у ногах і летів-дріботів попереду воза, що мчав йому навздогін. Селянська конячина, кудлата й черевата, ледве встигала за ним в одчайдушному зусиллі добігти. Білявий хлопець несамовито шмагав її віжками і щось горлав. Де-не-де з вікон сільських хат визирали жіночі голови в хустках; діти, що гралися на вулиці, уступалися з дороги, а дідок

усе біг, вимахуючи своїм ціпком. Так він добіг до останніх убогих хатинок і помітно уповільнив ходу. Віз почав його доганяти. Якись селяни пробували заступити дорогу втікачеві, але дідок щасливо обминув їх, та ще й вилаяв:

— Ех, дурники, де вже вам ловити Колобка!

За селом він знову піддав ходу. Біля огорожі, де стояли ворота, показалися зустрічні селяни, що їхали в Суслон. Білявий хлопець несамовито закричав до них:

— Держи варнака! Держи!

Бродяга на мить зупинився, зміряв очима відстань і підтиснем, як цькований вовк, побіг до річки. Віз зупинився на шляху, а за стариком тепер погнався якийсь рудий дядько на рудому коні з хомутом. Дядько був без шапки і щосили підкидав ліктями. Бродяга знову зупинився, бо рудий летів йому навперейми, а потім швидко риссю побіг до недалекої загороди. Тут рудий дядько мало не наздогнав його, але бродяга одним стрибком перескочив через огорожу і зупинився. Тепер він був у цілковитій безпеці, бо далі починався миршавий лісок, що спускався до річки.

— Гей, дурники, кланяйтесь своєму писареві! — гукнув варнак селянам, що бігли до нього, і неквапливо зник у лісі.

Погоня збилася в купку біля загороди. Селяни сторопіло дивились один на одного.

— Оце то дідок! Як той виноходець. Так і чеше, так і чеше.

— Перевертень якийсь, певно.

Білявий хлопець, що під'їхав возом, і рудий дядько на рудому коні були тепер загальним посміховиськом і тому лаялись на всі заставки.

— Буде ж вам від Флегонта Васильовича!

III

Близько десятої години ранку. Широке подвір'я, утрамбоване жовтим піском, схоже на тік. З одного боку на нього дивиться великими вікнами двоповерховий нештукатурений кам'яний дім з терасою, а з другого щільним рядом розташувались господарські прибудови: амбари, стайні, каретники, сінники. Усе побудовано міцно, по-хазяйському, як уміють будувати тільки купці.

В кутку біля дерев'яної конури дрімає киргизський жовтий вовкодав. Посеред двору стоять два кучери і тримають за вуздечку горбоногого і вислозадного киргиза-іноходця; він упирається, хрипить, стриже поротими вухами і ввертає білки очей.

— Гей, ви, челдони, держіть міцніше! — верескливо кричить з тераси сивий товстий старик у шовковому халаті.

— Та чорт його вдержить, Хропуна, — відповідає старший кучер Микита, статечний чоловік з широкою бородою. — Задушити його, і все.

Другий кучер, башкир Ахметка, вилицюватий молодий хлопець з лискучим масним обличчям, мовчки дивиться на коня, наче вп'явся в нього своїми чорними очима.

— Дайте йому повідок! — кричить старик з тераси.

Кучери попускають повід, і кінь робить одчайдушний курбет, підіймаючи Ахметку в повітря. Микита міцно держить волосяний чумбур, відкинувшись назад усім корпусом.

— Тпруу!.. Чорт киргицький!

— Держіть міцніше! — кричить старик, розмахуючи руками. — Ох, галмани!

Кінь робить одчайдушну спробу звільнитися від своїх мучителів, б'є задніми ногами, тремтить і роздуває ніздрі.

— Тпруу, анафемо!

Старик у халаті наче скочується з тераси внутрішніми сходами і стрімголов вилітає на подвір'я. Підібравши поли халата, він заходить коневі ззаду і починає на нього махати руками.

— Попусти чумбур, Микито... Дай повідок... Спочатку на корді проженемо. Ахметко, свиняче вухо, ти чого очі витріщив?

Хвіртка відчиняється, і у двір в'їжджає верхи на вороному високому коні молодик у черкесці, папасі і з срібним великим кинджалом на поясі. Чудовий вороний кінь-степовик, погойдуючись на тонких сухих ногах, граціозно виходить на середину подвір'я і зупиняється. Молодик з опухлим червоним обличчям і мутними очима сонно дивиться на старика в халаті.

— Людорко, звідки чорт приніс? — крикливо питає старик, примружуючи свої жовті очиці.

— Був там, де тепер немає,— хрипло відповідає молодик і по дорозі оперізує нагайкою Ахмета по спині.

— Ай-яй! — звискує башкир, хапаючись за спину.— Ай, бачка!..

— Хіба так коней виводять? — кричить молодик, спішуючись і вихоплюючи в Ахметки повід.— Батьку, ти його ззаду лякай... Та не бійся. Ахметко, а ти чого стоїш?

Усі четверо починають ганяти полохливого іноходця на корді, але він раз у раз зриває і затягує повід. Кінчається ця сцена тим, що іноходець зупиняється, хрепе і так затягує шию, що з ніздрів виступає кров.

— Бий його!.. Давай! — верещить старик, підскакуючи на місці.

Микита відкинувся всім корпусом назад, вдержуючи натягнутий, як струна, волосяний чумбур, а Людор і Ахметка періщать ошалілого коня в два батоги.

— Ой лишенько, на смерть заб'ють! — скрикує в кухні товста куховарка Аграфена, висовуючись з вікна.

Кухня у підвалі, і їй доводиться налягати своїм жирним тілом на худого дідка прочанина, який уже давно лежить на підвіконні і дивиться, що робиться на подвір'ї.

— Тітко, отак і задушити можна живу людину! — бурчить прочанин, марно намагаючись визволити своє худе старе тіло з-під тиску баб'ячого жиру.

— Ох ти, сатана! — лається куховарка.— Ішов би, голубе, своєю дорогою... Попоїв, відпочив, треба і честь знати.

Куховарка Аграфена дуже любить коней і страшенно побивається, коли на подвір'ї починають збиткуватися над якою-небудь новою покупкою, як оце зараз. Головне, як на гріх, повернувся Людор: зашмагає він на смерть виноходця, коли осатаніє. Не одного коня збавив, безголовий.

Прочанин зліз з вікна, обсмикнув довгу синю сорочку, почепив торбину, взяв у руки берестяник та довгий ціпок і співуче промовив:

— Спасибі, Аграфенонько, за хліб, за сіль...

Це був той самий бродяга, що втік з суслонської волосної управи. Насунувши свого повстяного капелюха на самі очі, він вийшов на подвір'я. На терасі в цей час з'явилися три вифранчені панночки. Вони щось кричали до старика в халаті, звискували і ховались одна за одну, наче ошалілий кінь міг стрибнути до них на терасу.

— Татусю!.. Татусю, не бийте коника!

— Ліодоре, йди сюди, сніданок готовий!

Бродяга пильно подивився на верескливих панночок і підійшов до Ліодора.

— А дай лишень мені повід, хазяїне,— заговорив він, простягаючи руку.

Ліодор оглянувся і, зневажливо змірявши бродягу з ніг до голови, штовхнув його ліктем.

— Дай, тобі кажуть!

У Ліодора блиснула думка: нехай Хропун почаствує старигана. Він мовчки передав йому повід і зробив знак Микиті випустити чумбур. Усі разом кинулися врозтіч. Посеред двору залишились кінь і бродяга. Старик відпустив повід, сміливо підійшов до коня, поплескав його по шиї, попустив чумбур, що душив його, ще раз поплескав і спокійно пішов уперед, а кінь покірно рушив за ним, наче за справжнім хазяїном. Підвівши заспокоєного Хропуна до тераси, бродяга проговорив:

— Ось як учать коней, панночки дорогенькі!

Панночки весело розсміялися і заплескали в долоні, а бродяга одвів коня під накат і прив'язав до стовпа.

— Та ти звідки взявся, ярига-мученик? — верескливо питав старик у халаті, підступаючи до бродяги.— Одрозу видно старого конокрада.

— Було б що красти, Харитоне Артемовичу. Хіба не пізнав?

— Де там усіх пройдисвітів знати.

— Ну, то я вже сам об'явлюся: про Михея Зотовича Колобова чував? Мабуть, він самий і є... У гості прийшов, а ти мене пройдисвітом та конокрадом величаєш. Півтораєта верст пішки йшов.

— От тобі й маєш! — ахнув Харитон Артемович, не зовсім повіривши словам прочанина.— Чував я про твої дивацтва, Михею Зотовичу, а все-таки воно тее...

— Гаразд... Мені з тобою треба про діло поговорити.

— Ходімо в горниці... Ну, здивував!.. І як ще Ліодорка тобі по зашийку не надавав: швидкий він у мене на такі діла.

— Годувальника викохав,— уїдливо зауважив Колобов, поглядаючи на Ліодорку, що скинув папаху.— Бач, який франтовитий: у блазнів хліб відбиває.

— Ох, і не кажи!.. Один він у мене, як смертний гріх. Один, та дурень, гірше вже й не вигадаеть.

— Один син — не син, два сини — півсина, а три сини — син... Так старі люди казали, Харитоне Артемовичу. Зате у тебе три дочки...

— Нагородив господь... Ох, нагородив! — якось застогнав Харитон Артемович, запинаючи халат.— Як їх не лічи, все три дівки виходить... Давай поміняємось: у тебе три сини, а в мене три дочки,— так на так поміняємо, ще й Ліодорку підкину на додачу.

Тепер усі з подивом оглядали незвичайного гостя: кучери, куховарка, Ліодор, дівчата з тераси. Всіх дивувало, куди це татусь веде того бродягу.

— Як він назвав себе на прізвище? — питав Ліодор кучера.

— Коробов чи Колобов,— не розібрав до ладу.

— Оце так! — здивувався в свою чергу Ліодор.— Це, значить, батько женихів, що наїздили на тім тижні... Багатющий стариган!

Куховарка Аграфена почула цю новину і стрілою кинулася нагору, щоб попередити «саму» і дівчат. Вона ледве могла перевести дух, коли вбігла на терасу, де зібралися дівчата...

— Панночки... рідні... та цей же прочанин... прочанин оцей! — бурмотіла вона, роблячи розпачливі жести.

— Та ось він з татусем біля ганку зупинився... Сестриці, татусь його сюди ведуть!

— Панночки... ой, дух забиває! Та це ж отих женихів батько... Двоє братів приїжджали на тім тижні, то їхній батько. Сам себе назвав.

Усі дівчата вереснули і табунцем подалися в горниці, а товстуха Аграфена пошкандибала за ними. «Сама» після ранкового чаю прилягла відпочити у вітальні і довго не могла нічого розібрати, коли до неї влетіли дочки всім виводком. Колись вродлива жінка, Анфуса Гаврилівна тепер являла собою типову купчиху, що зовсім заплывла жиром. Вона сиділа у ситцьовому шугаї і дивилася зляканими очима то на дочок, то на куховарку Аграфену, що перебивали одна одну.

— Батько женихів, мамцю, приїхав... Колобов старий.

— Не приїхав, а пішки прийшов. З ціпком їде вулицею, я сама бачила, а за плечима торба.

— Дайте мені словечко мовити,— хрипіла Аграфена, роблячи благальні жести.— Красуні ви мої, дайте...

— Цитьте, дівчата! — гримнула на дочок «сама». — А ти говори, Аграфено, та швидше.

— Ох, дихнути не можу!.. Пораюсь я ото сьогодні вранці біля печі, дивлюсь, а він і сидить на лавочці... Звідки вже він узявся, не скажу, от наче з-під землі виріс. Я думала — прочанин... Ну, перепічки у нас до чаю були, — я йому перепічку подала. Йй-богу!.. Перекусив і спасибі сказав. Потім Микита з Ахметкою крутилися в кухні і з ним щось балакали, а мені вже не до них було. Ну, тоді кучери пішли виноходця нового виводити, а він у кухні залишився. Підсів до віконця і дивиться на двір, як виноходець норовиться... Я ще мало не задавила його: він у вікні, значить, приліг на підвіконня, а я забула про нього, та й собі хотіла виглянути на подвір'я, та на нього й навалилася всім тулубом.

— Ой лишенько! — застогнала Анфуса Гаврилівна, хапаючись за голову. — Та ж ти, Аграфенонько, без ножа всіх зарізала... Навалилася, кажеш?.. Ой, гріх який!..

— Мамцю, а нащо він у кухню забрався? — зауважила старша дочка Серафима. — Ти тільки глянь на нього, який він із себе. На вулиці зустрінеш — копійчку подаси.

— Чисто тобі бродяга або прочанин, — виправдуючись, казала Аграфена. — Сорочка на ньому плоскінна, синя, на ногах коти... Коли б знаття, чи стала б я його перепічкою годувати або навалюватись?

— Ну, ну, гаразд! — обірвала її Анфуса Гаврилівна. — Дівчата, ви причепуріться до обіду. Не те, щоб уже зовсім по-святковому, а як годиться. Ти, Харитинонько, барежове плаття одягни, а ти, Серафимонько, шовкове, канусове, те, що батько тобі з Ірбітського ярмарку привіз... Ох, Аграфено, зняла ти з мене голову!.. І треба ж було дурепі навалюватись на таку людину, га?.. Розірвати тебе мало...

Молодші дівчата, Агнія і Харитина, не дуже турбувалися, бо вся справа була в старшій, Серафимі: її черга виходити заміж. Найвродливішою і найжвавішою була Харитина, батькова улюблениця; середня, Агнія, була товста і біла, уся в матір, а старша, Серафима, дійшла вже літ, та й обличчя їй псувало ластовиння. Поглядаючи на дочок, Анфуса Гаврилівна лаяла в думці хитрого старигана гостя: якби він не застукав їх зненацька, не

показала б вона Харитини, а бери, котру хочеш — Се-
рафиму або Агнію. Вже не першому женихові Харитина
заступила дорогу, а видавати молодшу раніше від стар-
ших не випадає.

IV

— Я тобі спершу домок свій покажу, Михею Зотови-
чу,— говорив старий Малигін не без самовдоволення,
коли вони вузенькими східцями піднімались на терасу.—
Торік тільки побудував. Раніше ніколи було. Сім'ю на
ноги ставив, а мене господь-таки благословив: цілий го-
род дівок. Трьох з рук збув, а трое сидять ще на грядці.

— Скрізь почути можна про ваших запольських від-
даниць,— підтакував гість.— Багаті та чепурухи. Далеко
добра слава йде. По інших місцях дівки сидять та за-
здять запольським відданицям.

— Це вже що й казати: витратилися на ті моди до
краю!.. Матері в сарафанах ще ходять, а дочкам фіглі-
міглі подавай... Один розор з ними. Важкенько з дочками,
Михею Зотовичу, а з зятями вдвоє... Мене таки просто
покарав господь. Не щастить мені на зятів.

Гість нічого не відповів, а тільки стис свої тонкі губи
і прищурився, причому його зморщене обвітрене обличчя
набрало неприємного виразу. Йому не сподобалась роз-
мова про зятів своєю нетактовністю. Коли вони опини-
лись на терасі, господар з неприємним задоволенням
оглянув своє подвір'я і всі господарські прибудови.

— Гарна садибка,— вголос полюбувався гість.— А що
в амбарах держиш?

— Усячину, Михею Зотовичу: і насіння ляне, і ку-
дельку, і олію.

— Оце ти даремно, Харитоне Артемовичу. Все такий
припас, що пірший від пороху. Грішним ділом, вогник
спалахне, то вмить усе вогнищем стане,— до слова кажу,
а не біду накликаю.

— Покиль бог милував. У нас в усіх так заведено.
Та й будинок мурований, вистоїть. Ти б, Михею Зотовичу,
хоч торбину скинув. От сюди її й покладемо, разом з бе-
рестяником та ціпочком.

Гість охоче виконав це бажання і накрив свої пожит-
ки капелюхом. У своїй синій сорочці, сіряку і котях він
скидався чи то на прочанина, чи то на бродягу, і госпо-

дар ще раз знизав плечима, оглядаючи його з ніг до голови. Юродивий якийсь.

— Що, мною милуєшся? — пожартував Колобов, об-смикуючи сіряк. — Який уже є: весь тут. Звук по-домашньому ходити, та й іти було — не близький світ. Мало не всю Ключову пішки пройшов. Верст з двісті буде... То воно по-модному й незручно.

— Жартуєш, Михею Зотовичу, — не повірив господар. — Навіщо тобі було в таку далечинь іти пішки?

— А звук я. Більше все пішки ходжу: котре місце пішки пройдеш, то воно пам'ятніше. В Суслоні мало не загостювався у твого зятя, у писаря... Хороший чоловік.

Почувши ім'я суслонського писаря, господар аж підскаочив на місці. Хороший чоловік суслонський писар? Та це справжній розбійник, тільки ножа йому в руки дати... Шкуродер і христопродавець такий, що й світ не бачив. Харитон Артемович розчервонівся, закашлявся і замахав своїми спухлими червоними руками.

— І як він обманув мене тоді з дочкою, коли, значить, одружився з Ганною, не збавну! — ослабленим голосом додав він, випустивши весь запас лайок. — Справи в мене тоді похитнулись трохи, караван з салом затонув, ну, він і підсипався, писар. А дочка Ганна була старша і в літах, за нею дівок — хоч греблю гати, ну, він і обманув. Чисто розбійник... Ще й зараз з мене посаг свій править і навіть судом погрожував. Я б йому на свої гроші віршовку купив, аби тільки повісився... От які в мене зяті! Та й низько мені з писарями родичатися. Що таке писар? Приїхав становий: «Ану, ти, сякий-такий...» І зразу по піці. А я в першій гільдії.

— Всякі й писарі бувають.

— Та соромно мені, Михею Зотовичу, і говорити про нього: всьому роду-племені ганьба. Ти ось тільки згадав про нього, а мені, мов ніж у серце... Ми Ганну й за дочку не маємо, гірше чужої.

— Це вже даремно, Харитоне Артемовичу. Загордився ти, як я подивлюсь. І пташка перо в перо не родиться, а де ж зятів набрати під одну масть?

Глянувши на подвір'я, по якому їхав Лідор верхи на своєму коні, старик підбіг до поручнів і, перехилившись, закричав:

— Куди це ти знову налагодився, гульцяю?.. Котрий

це день музику розводиш? Я до тебе доберусь!.. Я тобі покажу!..

— До Булигіних,— коротко відповів Ліодор, перехилиючись у сідлі по-татарському на один бік.

— Ой, гаспиде! ой, згубнику! — застогнав старий.— Бачив, Михею Зотовичу? Погибель моя, а не син... Ми з Булигіним на ножах, а він, чуєш, до Булигіних. Я вже його, шибеника, тричі проклинав і на упокорення посилав у степ, і своїми руками терзав — нічого не бере. В інших батьків сини — підмога, а мені, мов ніж гострий. Скільки я грошей за нього переплатив!

— Увійде в літа — порозумнішає.

Харитон Артемович схаменувся, що зопалу бовкнув зайве, і квапливо повів дивного гостя у горниці. Весь другий поверх був опоряджений особливо пишно: зал, вітальня, кабінет, їдальня, спальня,— все по-багатому, як у найкращих купецьких домах. Стіни скрізь були обклеєні оксамитовими дорогими шпалерами, стелі ліпні, меблі оббиті шовком і трипом. Одна тільки вада почувалась у цій багатій обстановці: від неї віяло пусткою. Вся сім'я тулилась на нижньому поверсі, у маленьких, низьких кімнатах, а парадний верх був тільки для прийомів. Улітку ще дівчатам дозволялося проходити на терасу.

— Самі меблі скільки мені коштували,— хвастив старик, лясаючи рукою по дивану.— Ось за ці горіхові плачено триста рубликів... Обійшлося все це в копійчину, а не можна супроти інших нижчим себе показати. У нас у Заполлі по-заможному всі доми опоряджені, то воно й совісно свинею бути.

Гість уважно все оглянув, підтакуючи господареві, а потім промовив:

— Спорядив ти собі, Харитоне Артемовичу, не дім, а правду сказати — трактир.

Це зауваження спантеличило господаря: він не знав, чи образитись йому, чи повернути все на жарт? Згадавши про дочок, він тільки промимрив щось. Відказав би Харитон Артемович,— ох, як тепленько відказав би! — та от лихо, руки й ноги зв'язані. Провів він дорогого гостя до їдальні, де вже було накрито стіл, заставлений винами й закусками.

— Нумо, Михею Зотовичу, смикнемо гіркою для початку.

Гість пожував сухими губами, примружився і швидко відповів:

— Не вживаю я гіркої, Харитоне Артемовичу. І не знаю навіть, яка вона на смак, ота горілка. Не доводилось куштувати замолоду, а тепер уже не ті літа, щоб учитися.

«Оце гостя бог послав: знайомому чорту подаруї, то назад віддасть,— подумав господар, приголомшений такою несподіваною відповіддю.— От тобі й сват. І на козі до нього не під'їдеш. Інша річ — випили б, розговорилися,— воно б усе само й налагодилось, а тепер точи теревені всуху. Ну, і сват, мов криве поліно: ніяк ти його не вкладеш».

Довелося «смикнути» самому. Налив собі Харитон Артемович найбільшу чарку, «протодияконську», вихилив і, не закушуючи, повторив.

— У нас між першою і другою не дихають,— пояснив він.— Це по-сибірському виходить. У нас усі в Заполлі мастаки випити. Іншим разом і переберемо зайвого, а в компанії інакше не можна. От я хоч і старий, а компанії не ламаю... Все покинути збираюся.

Далі господар уже не знав, що йому й говорити. Та на виручку з'явилась Анфуса Гаврилівна у своїй новій важкій шовковій сукні, що стояла коробом, і в купецькій косинці-голівці. Вона поважно вклонилася гостеві. За нею показалися дівиці. Вони манірно презирнулись, оглянувши гостя з ніг до голови. Всі відданиці одна в одну: бери, яка до вподоби. Старша мала нудьгуючий вигляд, бо їй уже набридла ота церемонія «оглядин», та вона й не дуже сподівалася на «долю», коли перед очима крутиться Харитина. Анфуса Гаврилівна відразу ж помітила, що батько встиг уже «хильнути», а гість ні до чого і не доторкнувся.

— А що, як *він* тепер відмовиться, коли господиня частуватиме? — озвався господар, по-дурному хихикнувши.— Фуса, ну й гість: росинки в рот не взяв...

— Що ж, не всім пити,— зауважила політично господиня, підбираючи губи оборочкою.— Честь честю, а слувати не можемо.

— Це ти правильно, хазяечко,— весело відказав гість.— Не звик я, та й старий уже. У чорному тілі прожив увесь свій вік, не до пиття було.

Господар, скориставшись з того, що при гостеві дружина посоромиться його картати, налив собі третю «про-

тодияконську». Анфуса Гаврилівна навіть відвернулася, передчуваючи скандал. Старша дочка Серафима нахмурила брови і запитливо подивилась на матір. У цей час Аграфена внесла миску із щами.

— Сідайте, Михею Зотовичу,— запрошувала господиня.— Призволяйтеся, не погордуйте.

— От що, голубонько,— звернувся гість до куховарки: принеси лишень мені скибочку житнього хлібця черствого та солі крупної, щоб з хрустом... У вас, Анфусо Гаврилівно, сіль на дворянську руку: дрібна, а я звик по-селянському солити.

— Оце я люблю! — підтримав його господар.— Я сам, голубе, неполюбляю всіх цих витребеньск, та все жінки моду вигадують. Нема кращої закуски, як житня скориночка з сіллю та ще з огірочком.

Серафиму посадили навпроти гостя, щоб уся була на видноті. На ній лежав зараз нелегкий обов'язок показати себе в найкращому вигляді, який тільки бажаний для дівчиць. А втім, вона була досвідченою в таких справах і нітрохи не соромилась, тим більше, що і майбутній свекор зовсім не був страшний. Мати глянула на неї тільки раз, і Серафима дуже добре зрозуміла цей погляд: «Прикидається старий, будь насторожі, Симо». Коли господиня налила гостеві тарілку щів, він зробив смішне обличчя і сказав ще смішніше:

— Матінко, а я ж обпечуся срібною ложкою. Мені б дерев'яну.

Моторна Харитина одразу схопилася з місця і прожогом кинулася в кухню за ложкою,— ця недоречна догадливість дорого коштувала їй потім, коли обід скінчився. Мала подати ложку Серафима.

— Стріла, а не дівка! — ще більше не до речі похвалив її підпильний господар дому. — Ось побачиш, Михею Зотовичу, вона і мені ложку дерев'яну притягне: знає мою вдачу. Ще не встигнеш подумати, а вона вже зробила.

Харитина справді повернулася з двома ложками, сяючи своєю ранньою молодістю, весела, усміхнена. Глянувши на матір, вона зрозуміла, яку дурницю зробила, зашарілася ще дужче — і стала ще красивішою. Серафима їла вискочку очима, і тільки Агнія лишалась байдужою до всього і уважно розглядала лису голову незвичайного гостя. Анфуса Гаврилівна завела політичну розмову про погоду, про соборного протопспа, про ярмарок і т. д.

Вона кілька разів давала Серафимі нагоду вставити словечко,— не старі часи, коли дівчата сиділи, набравши води в рот, як німі. Одним словом, Анфуса Гаврилівна показала себе справжнім полководцем, хоч гість уже давно «прикинув у думці» всіх трьох сестер: молодша, хоч і красива і метка, але ще зелене сіно, ще може вийти з неї і ікона і лопата; середульша якраз на порі, тільки лінива, а розтовстіє — родити буде важко; старша, мабуть, найбільше підійде, хоч і худа з себе та й модничає занадто. Ну, в літа увійде і погладшає, а головне, у неї в сці вогник є,— уперто так гляне. У матір дівчата вдалися, нічого даремно гудити.

Господиному найбільше турбувало те, що гість майже нічого не їв, а тільки куштував. Усе свої житні скориночки смокче та прихвалює. Зате господар не гаяв часу і, коли взялися до печені, переїхав на херес,— значить, усьому був кінець, і Анфуса Гаврилівна перестала звертати на нього увагу. Однаково не послухає після третьої чарки і встругне штуку. Він і встругнув, тільки-но вона встигла подумати.

— Михею Зотовичу, ось мої відданиці: вибирай, яка до вподоби,—ляпнув господар навпростець.—Ні, дзуськи, Харитини не віддам! Самому дорожче коштує!

— Харитоне Артемовичу, годі тобі казна-що говорити, тільки дівчат конфузиш,— пробувала спинити чоловіка Анфуса Гаврилівна.

— Я? Ти мене вчити?..

Гість затримав господарів кулак, що збирався грюкнути об стіл.

— Полюбився ти мені з першого разу, Харитоне Артемовичу,— промовив він приязно.— Душа нарозпашку... Зайве скажеш: чуємо — не чуємо. Ви не турбуйтеся, Анфусо Гаврилівно. Діло житейське.

П'яна енергія, спалахнувши, відразу змінилася слізливим настроєм, і Харитон Артемович почав жалітися на сина Ліодора, який від рук одбився і на нього, батька, кинувся якимось з ножем. Потім він повернувся до початої ще раніше розмови про зятів.

— Першого зятя ти в мене бачив,— говорив Харитон Артемович, загинаючи один палець.— Його у мене наче й немає, бо для нас низько з писарями родичатися. Друга дочка Тетяна вийшла за Пашку Булигіна: з моїм Ліодоркою обоє рябоє. Теж такий зятьок — не радий будеш...

Якось нахвалювався своїми руками мене задушити, коли падаюсь... Звісно, дурень, а в дурня і балачки дурні... А третій зять у мене німець Штофф,— це як, по твоєму? Ми його півштофом називаємо, бо зростом трохи не дійшов... Євлампію дочку в мене цей самий півштоф зманнив, і до мене ніякої пошани. Коли б хоч багатий був, а то шантрапа німець. Одно в нього: хрещений за нашим православним законом. От які всі патрети вийшли!.. Трьох дочок віддав заміж, а доведись — і пообідати в жодного зятя не пообідаєш: у писаря мені низько обідати, Пашка Булигін ще, чого доброго, поб'є, а німець мій сам не від того, щоб десь пообідати. А тепер оцих трьох треба заміж повидавати. Теж іще невідомо, яких зятів господь пошле... Тільки наперед тобі кажу: Харитини не віддам. Ні й ні...

— Харитоне Артемовичу, годі тобі,— із сльозами в голосі благала Анфуса Гаврилівна.— Голову ти з дочок зняв.

— Не віддам Харитини! — кричав старий.— Ні, брат, вибачай!.. Самому дорожче коштує!

— Діло боже, Харитоне Артемовичу,— політично відповів гість, згоргаючи свої скоринки набік.— А дівчатам не випадає слухати наші з тобою розмови. Може, і зайве що скажемо.

Дівчата подивились на матір і всі разом підвелись. Харитон Артемович зрозумів свою необачність і тільки засопів носом, як той недавній іноходець. На довершення скандалу, він через п'ять хвилин заснув.

— Ви вже вибачайте нам нашу простоту,— благально промовила Анфуса Гаврилівна, підводячись.

— Що ж, діло житейське,— повчально відповів гість і зітхнув.— А хто осудить, той і гріх на себе візьме, Анфусо Гаврилівно.

— Ох, змучилась я, Михею Зотовичу!..

— Головне: добра людина, а від доброї людини і потерпіти можна. Охочий Харитон Артемович до горілочки... Ох, житейське діло! Веселенько у вас живуть у Заполлі, чував я. А не осуджу, нікого не осуджу... І ти даремно турбуєшся, матінко.

Ці прості привітні слова відразу підбадьорили Анфусу Гаврилівну, і вона почала дивитися на гостя, як на свою людину, що сміття з хати не винесе. І так у нього все просто, по-хорошому. Старик полюбився їй відразу.

На прощання Михайл Зотович поплескав хазяечку по плечу і промовив:

— Хороші твої дівчата, хороші красні... Котру й брати, не знаю, а починають скраю. Серафима Харитонівна, видно, богоданою дочкою буде... Галактіона мого бачила? Улюблений син мій, хоч і не миримось із ним... Ну, от і бути за ним Серафимі. По руках, свахо...

Анфуса Гаврилівна розплакалась. Дуже вже справа була велика, і якось зразу все зробилося. Та й Серафиму жалко, наче вона її з рук збувала.

V

Про Заполля далеко йшла слава, як про місто людне, багате і торгове. Воно залягло в пониззі річки Ключової, головної артерії благословенного Зауралля,— у самому горлі, як казали старожили. Річка була головною годувальницею. Другою важливою обставиною було те, що Заполля стояло на межі, яка відділяла власне Зауралля від степу, або, як говорили селяни, «орди». По суті справжній степ був далеко, але ця назва зберігалася за тією мішаною смугою, де російське сельбище перемежалось з башкирським і з козачими землями. Весь басейн Ключової був справжнім золотим дном, бо тут осіло міцне хліборобське населення, і благодатний зауральський чорнозем давав нечувані врожаї, не потребуючи удобрення. З другого боку, степ давав багату сировину — сало, шкіри, кінський волос, гурти курдючних баранів і степових биків, табуни степових коней і цілий ряд бухарських товарів. Колишнє невеличке прикордонне місто захопило в свої руки всю хлібну торгівлю і всі операції з степовою сировиною. Умови були дуже сприятливі. Скуплений в Заураллі хліб запольські купці приставляли на всі уральські гірничі заводи, він також ішов далеко на північ, на холодну Печору, а в посушливі роки його збували у степ. Заполля користалось і степовою засухою і дощовими роками: коли випадало вогке літо, хліб родив добре в степу, і цей дешевий ординський хліб запольські купці збували в Зауралля і на північ; в сухе літо хліб родив добре в смузі, прилеглий до Уральських гір, де ліси затримували вологу, і запольські купці везли його в степ і обмінювали на степову сировину. Все йшло на користь спритному за-

польському купцеві — і засуха, і дощові роки. Він мав свою вигоду і від дешевого, і від дорогого хліба, а найбільше від тих темних операцій у неписьменній простува-тій орді, якими було нажито не одне велике багатство.

До всього цього треба додати ще одну сприятливу умову, а саме, що ні Зауралля, населене наполовину башкирами, наполовину державними селянами, ні степ, ні козачі землі зовсім не знали кріпосного права, і економічне життя величезного краю ішло й розвивалося цілком природним шляхом, без будь-якої опіки і втручання. Тому й оголошена воля не викликала тут ніяких докорінних змін у загальному укладі, а вийшла тільки деяка різниця в пазвах. Наша розповідь відноситься саме до цього періоду, до першої половини шістдесятих років, коли Заполля було в zenіті своєї слави, як головний хлібний ринок і посередник між степом і власне Росією.

Зовнішнім виглядом Заполля нічого особливого собою не являло: маленьке повітове місто з п'ятнадцятьма тисячами жителів, та й годі. Купецтво було тут усім, і в цілому повіті не можна було знайти жодного дворянського маєтку. У Заполлі дворян проживало чоловіка з десьять, не більше, та й ті всі один в одного, починаючи із знаменитого справника Полуянова і кінчаючи прибудним російським німцем Штоффом, що з'явився невідомо звідки і ще більш невідомо для чого. Решта дворян теж були сумнівного походження, більше виходці з Сибіру — семінаристи, що дослужилися до Володимира, відставні козачі офіцери і нащадки якихось міфічних сибірських князків. І все місто мало вигляд, відповідний до цього купецького складу. Купець давав себе знати в усьому. Найбільш жвавим місцем був старий гостиний двір, а потім Хлібна вулиця, забудована міцними купецькими хоромами, — дві сторони цієї вулиці з їх мурованими білими будинками були схожі на дві велетенські щелепи, що жували кам'яними зубами добробут Зауралля і прилеглої «орди». Всі ці купецькі будинки споруджувались за одним планом: нагорі була парадна половина, що стояла порожня від одних іменин до других, а нижній поверх поділявся на дві половини; в одній містився борошений лабаз, а в другій тулилась уся купецька сім'я. Все багате, імените в Заполлі скупчилось саме на Хлібній вулиці і почасти на Хлібному ринку, яким вона закінчувалась, наче переходила в величезний шлунок. Зовсім окремо стояли будинки

купців-степовиків, тобто тих, що торгували степовою сировиною, як-от Малигін. Вони здебільшого проживали по своїх салотопних заїмках, що тулилися на річці Ключовій вище і нижче міста. Річка Ключова мала б стати головною окрасою міста, та цього не вийшло,— міські будівлі відділяло від річки грузьке болото на версту завширшки. Церков було не дуже багато,— зелений собор на честь сибірського святого Прокопія, пам'ять якого вшановує весь Сибір 8 липня, потім ще три церкви, та й усе. Цим Заполля значно відрізнялося від корінних російських міст. Сибір взагалі не богомольний, до того ж половина запольського купецтва трималася старої віри або вважалася єдиновірцями. Всі інші вулиці були зайняті будинками міщан і різночинців. Все це були дерев'яні будиночки, на один поверх, з багатьма службами. І міщанові і різночинцеві жилося в Заполлі добре, тим більше, що роботи для всіх було повно.

— Правильне місто,— вголос думав старий Колобов, виходячи на Хлібну вулицю.— Нічого не скажеш, хороше місто.

День уже схилився надвечір, і десь дзвонили до вечерні. Улітку Хлібна вулиця була безлюдна, і біля крамниць без діла тинялися тільки прикажчики та підручні. Знічев'я вони з ранку до вечора різалися в шашки або з прутами в руках ганялися за голубами, що сміливо залітали просто в крамниці, де у відкритих засіках засипані були всякі крупи, овес і горох. Народ був усе високий на зріст, червонопикий, як і подобало запольським прикажчикам. Старий Колобов зупинився біля однієї крамниці, де з веселим реготом, примовками та штурханамі йшла запекла гра, поглянув на хлопців і тільки похитав головою.

— Тобі чого треба, дідок?

— Та от вчорашній день загубив, голуб'ята...

— Забирайся в пальовому, приходь у голубому...

Старик ішов не кваплячись. Він читав вівіски, поки не знайшов того, що йому було потрібно. На великому кам'яному будинку він побачив здоровенну синю вівіску, на якій великими золотими літерами значилося: «Хлібна торгівля Т. С. Луковникова». Це й було йому потрібно. У крамниці дрімав благообразний старий прикажчик. Підвівши голову, коли увійшов прочанин, він машиналь-

но взяв з дерев'яної миски на прилавку копійчку і, подаючи, сказав:

— Візьми, дідусю.

— Спасибі, голубчику...— відмовився прочанин.— Мені б Тараса Семеновича побачити.

— Тараса Семеновича? Іди своєю дорогою... Якщо кожен полізе до Тараса Семеновича, то йому й пообідати ніколи буде.

— Може, він спочиває?

— Ні, який тепер сон, коли ще восьма година надвора?

— Ну, то я зачекаю його тут. Скажи, що один чоловік дуже хоче його бачити в одній справі.

— Чи я тобі попихач?

— Ти не попихач, а послати можеш... Дуже б хотів його побачити.

Прочухавшись, прикажчик ще раз зміряв очима прочанина з ніг до голови, щось зміркував і гукнув підручного. Звідкись з-за мішків з борошном вискочив хлопець, вислухав наказ і помчав доповісти хазяїнові. За хвилину він повернувся і сповістив, що «сам» зараз прийде. Справді, почувлися важкі кроки, і до крамниці через задні двері увійшов високий сивий старик у котиковому картузі. Він глянув на прочанина крізь старовинні срібні окуляри і промовив неквапливо:

— Це ти мене питає?

— Мабуть, я... Хіба не пізнаєш, Тарасе Семеновичу?

Старик підвів голову, ще раз уважно оглянув чудного чоловіка і так само спокійно сказав:

— Ходімо в горниці, Михею Зотовичу.

Михей Зотович був один, і торговому дому Луковникова доводилося мати з ним чималі діла, тому прикажчик одразу виструнчився, наче в нього стрельнули. Хлопець теж був здивований і, витріщивши очі, дивився то на хазяїна, то на прикажчика. А хазяїн ішов, наче нічого й не сталося, обминаючи стоси мішків, а потім маленькими дверцями провів гостя до себе в низенькі старосвітські горниці.

— Ну, здрастуй, дорогий гостюньку,— поздоровкався він нарешті.— Чи на богомілья куди зібрався?

— Ні, це я по-дорожньому, Тарасе Семеновичу. Майже всю Ключову пішки виходив. Та от і зайшов тебе провідати.

— Так, так... Заходив до мене Галактіон, поклонець від тебе передавав. Так... На оглядини приїхали до Малигіних?

— Є й такий гріх, Тарасе Семеновичу. Життєве діло... Треба оженити Галактіона, поки не розбалувався.

— Так, так.

Господар щось хотів сказати, та тільки подивився на гостя своїми темними короткозорими очима. Гість зрозумів це німе запитання і відповів:

— Сам Харитон Артемович, правда, не дуже, а кров добра... Добра кров, нічого гудити.

— Котру вибрав?

— Та скраечку значить, Серафиму. Трохи сухенька, а такі живучіші... Перекинувся я ото словечком з «самою». Правильна жінка, статечна...

— Ще б пак, із старовинного роду Анфуса Гаврилівна. Свояки ми з нею, хоч і неблизька рідня.

Горниці у Тараса Семеновича були старосвітські, низенькі, з невеличкими вікнами, що на ніч замикалися віконницями, з саморобними килимками із старого лахміття, з серпанковими завісками, гірками з посудом і дуже простеньким письмовим столом, приткнутим у вітальні. Були ще дві маленькі кімнати, в одній з яких стояли господареве ліжко і вогнетривка шафа, а в другій жила дочка Устенка із старою нянькою. Навіть на невибагливий погляд Михея Зотовича горниці були затісні для такої людини, як Тарас Семенович.

— Ти ж нині при великих тисячах,— озвався гість після довгої паузи.— Треба б нагору перебраться.

— Буде і тут добре, Михею Зотовичу. Якось обжився, а там пустка, нагорі. От коли гостей набереться, то нагору кличу.

— Інші он як у вас живуть у Заполлі. Недалеко ходити, хоч би того ж Харитона Артемовича взяти. Одним словом, широко живуть.

— Інші хай собі й живуть інакше, а нам і так добре. Кому треба, то й моїх маленьких горниць не обходять. Еге ж, нічого, добрі люди не гребують... Чимало вже у нас у Заполлі отих інших розвелось. Модники... Дивитися на них гидко, Михею Зотовичу. А все через жінок... Потурають молодичкам, от і баламутять: давай їм усе по-модному.

— Грошенята у вас дикі, от вони півнями й кукурікають.

— Є й такий гріх. На справи не скаржимося, бога гнівити не будемо. Обдаровані сповна... Тільки ж іще скажу: купці різні є. Старого, кондового купецтва небагато лишилося, а розвелось тепер усяке сміття. Взяти хоч би оцих степовиків,— всі вони, хто звідки. Один прикажчиком був, хазяїна обікрав і на крадені гроші в люди вивівся.

— Це ти про Малигіна?

— Не тільки він такий... Інші в орді темними ділами капітал придбали, як-от Харитошка Булигін. Відомо, як там капітали наживають. Недурно кажуть: орда сліпа. Якими грішми розплачуються в орді? Ординець візьме бумажку, подивиться і просить дати іншу, щоб «з тавром яснішим».

— Фальшиві бумажки?

— І своєї роботи фальшиві і привізні. Якось заїжджав до мене взимку один такий джигун, пропонував купити по триста карбованців тисячу. «У вас,— каже,— підуть у степ за справжні»... Ну, я його, звичайно, прогнав. Іди, кажу, до степовиків, а ми цим самим товаром не торгуємо... Є, звичайно, і серед мучників усякі. А тільки гроші річ наживна: як прийшли, так і пішли. Чого ж це ми з тобою всуху теревені правимо? Чай п'єш?

— Ох, п'ю, голубе... І гріх, а п'ю. Велика спокуса, а п'ю... При нашій вірі це дуже та й дуже негаразд.

— Дурниці все це... Чай—злак божий, і створений він на вжиток людині. А до того ж, не сквернить людину входяще в уста, а з уст виходяще... Гей, Мотроно!

У дверях з'явилась старенька няня, а з-за неї визирала дитяча русява голівка.

— Постав-но самоварчика нам, матінко. Гість у мене... А ти, Устюшо, йди сюди. Та не бійся, дуренька.

Старику довелося самому підійти до дівчинки і вивести її за руку. Устюші було тільки вісім років. Це була гарнесенька дівчинка з русявим волоссям, голубими оченятами і повненьким рожевим ротиком. Простеньке ситцове рожеве платтячко робило з неї таку милу лялечку. Тарас Семенович одразу весь змінився, коли заговорив з донькою,— і обличчя стало таке добре, і голос ласкавий.

— А ти не бійся, Устюшо,— умовляв він соромливу маленьку господиню.— Михею Зотовичу, ось і моя господиня. Прошу любити й поважати... Не дждався ти нас, а то ми б твоєму Галактіонові саме впору. Любиш чужого дідуся, Устюшо?

— Ні-і,— недовірливо протягла дівчинка.— Він беззубий.

— Ну, це пусте: ми йому зуби молоді вставимо.

— А я тобі гостинця привезу іншим разом,— пробував задобрити гість уперту маленьку господиню.— Любиш пряники?

— Бери вище,— засміявся щасливий батько.— Нам до пряників байдуже, а давай фрукти.

— Розпестиш доньку, Тарасе Семеновичу.

— І нехай порозкошує, поки мала, а коли до розуму дійде, ми й строгість покажемо. Одна ж вона у мене, як палець... Тільки й світу у вікні.

Колобов зовсім одвик від маленьких дітей і не знав, як йому розмовляти з Устюшею. А втім, дівчинка недовго залишалась у батька і побігла на кухню до няні.

— Дочку от викохую, а в самого клопіт серце крає,— сказав Тарас Семенович, дивлячись услід дівчинці.— Сам уже старію, а з ким їй жити доведеться?.. Он тепер який народ пішов: козир на козирі. Звичайно, капітал буде, а тільки за гроші зятя не купиш, і через золото великі сльози ллються.

За самоваром старики розговорилися. Михайл Зотович скинув свій сірячок і залишився в самій синій сорочці.

— Ти чого ж це добрих людей лякаєш? — ще раз здивувався господар, усміхаючись.— Бродяга не бродяга, а щось подібне до того.

— Та вже треба було, Тарасе Семеновичу... Я ж не тільки наречену для Галактіона дивитися прийшов, а й себе не забув. Теж оженитися хочу.

— Гарний мені жених!

— А ти думав... І наречену вже наглядів. Добра наречена, а женихів не було. Ну, от я і прийшов... На вашій Ключовій женюся.

— Н-ну-у?

— Правду тобі кажу... Заводи кидаю і всю сім'ю вивожу на Ключову. Для всіх роботи вистачить... І місцинку наглядів, трохи вище Суслона, де малигінський зять писарює. Ой і гарна ж місцинка!.. От і поставлю млинок.

— А свій кидаєш?

— Шкода, а доводиться кидати. Теж на Ключовій стоїть. Своя це річка... Ну, поки ми до заводів приписані були, то воно й нікуди було дітися, а тепер зовсім інша річ. Про синів треба подбати... Діла там мало, в горах. Чи багато там того хліба сіють, а тут у вас привілля. От я всю Ключову наскрізь і виходив... Не річка, а угодниця. Два міста стоять, три заводи, а скільки фабрик, заїмок, млинів — і не злічити... Іду і дивуюся. Верст із триста пройшов, а все перед очима селища. Другої такої ріки і в Росії-магінці із свічкою не знайдеш. Та й гарна ж річка!

— Великий млин надумав будувати?

— А це вже як бог дасть... Ще як мої помічники там. Омелян, значить, старший, проти моєї волі не йде, а на Галактіона ніби й мала надія. Чудний він у мене.

— Знаю, знаю, що улюблений син... Сам винен, що розбалував.

— Ні, не те... Особливий він, тямовитий. Всяке діло розсудить... А, бува, упреться на чомусь, то як на пень наїхав.

— Стривай, Михею Зотовичу, а ти ж неправильно кажеш: зібрався ти середульшого сина оженити, а як же старший нежонатим залишиться? Непорядок це.

Гість трохи зам'явся і тільки потім пояснив:

— Особливе тут діло виходить, Тарасе Семеновичу. Еге ж... Не спитався, бач, Омелян батька. Гріх тут великий вийшов... Там ще, на заводі, познайомився він з однією дівчиною... Ну, а вона не нашої віри, і одружитись йому не можна, бо чи йому в православні йти, чи їй отак і далі дівувати. Так ця сама справа й затягнулася: ні туди, ні сюди.

— І хороша дівчина?

— Для нього, значить, хороша, а я не бачив.

Луковников був православний, хоч у торгових справах і дружив із старовірами. Цей випадок його обурило, і він одверто висловив свою думку, а саме, що Омелянові нічого не лишається, як тільки прийняти православ'я.

— Ось ви всі такі, — докоряв він гостеві. — Послухати, то все у вас як по-писаному, як слід... Ось ми сидимо ж разом, п'ємо чай, розмовляємо, а не з'їли один одного. І діла раніше робили... Чого ж Омелянові дорогу заступати? Православній то вже й ходу нікуди немає... Коли

вже таке діло сталося, то треба по-людському розсудити.

— Та я їх і жалію, в душі жалію. І Омелян уже в літах. Сам не маленький... Ну, бачу, засмутився він, нудьгує... Ну, я йому й кажу якомсь: «Омеляне, коли я помру, роби, як знаєш. Я тебе волі не позбавляю». Так і сказав. А при собі не можу дозволяти.

Господар тільки розвів руками. От і товчи упертому дідиську. Дожидай, бач, коли він помре, а Омелянові вже під сорок. Скоро й голова посивіє.

— Одначе я в тебе загомонівся,— промовив гість, підводячись.— Мені вже й спати час... Я ж, мов тої горобець, устаю разом із зорею.

— А де ж ти зупинився, Михею Зотовичу?

— Та й сам ще не знаю де, голубе. Куди бог приведе... На постійний двір куди-небудь зайду.

— Залишайся в мене. Місце знайдемо.

— Місце хоч і знайдеться, та не люблю я себе зв'язувати... А там я сам собі хазяїн, і нікому до мене діла немає.

— Ну, з тобою каші не звариш. Заходь при нагоді.

Виходячи від Тараса Семеновича, Колобов важко зітхнув. Розмовляли по щирості, а головного він усе-таки не оказав. Чого плескати передчасно? Він знову йшов Хлібною вулицею і думав про те, як тут усе зміниться через кілька років і що головною причиною зміни буде він, Михайл Зотович Колобов.

VI

Старий Колобов зажився у Заполлі. Він ніби обшукував усе місто. Все йому треба було бачити, з усіма поговорити, скрізь побувати. Спочатку всі дивувалися з чудного старика, а потім звикли. Місто подобалось Колобову, а ще більше подобалася річка Ключова. Ранками він майже щодня ходив купатися, а потім в якомусь споглядальному настрої просиджував на бережку цілими годинами. Та й хороша ж річка, справжня годувальниця.

— Тільки недоладно як ви місто своє влаштували,— говорив Колобов мучникам, що різалися в шашки біля своїх крамниць.— Ох, недоладно!

— Та чим же ми завинили, діду?

— А так... Грішним ділом, вогник спалахне, ви по воду, та в болоті й загрузнете. Правду кажу... Не біду накликаю, а для прикладу.

Всі погоджувалися з ним, але ніхто не хотів нічого робити. Хвалити бога, батьки й діди жили, чого ж їм переінакшувати? Звичайно, під'їзд до річки варт би вимостити, це-таки правда,— ну, та якось воно буде...

Колобов дожидав синів, що поїхали у справах на заводи. Вони мали повернутися давно, та щось забарилися. Старому довелося протинятися в Заполлі аж два тижні, поки вони повернулися. Приїхали двоє старших, Омелян і Галактіон. Вони одягалися вже по-новому, в піджаки і сюртуки, як подобало новим людям. Омелянові було вже під сорок, і на тім'ї в нього просвічувала чимала лисина. Це був мовчазний чоловік, заглиблений в якісь свої думки. Рідко коли погляне на кого, а то й так обійдеться. Широка русява борода і суворі сірі очі надавали йому взагалі досить похмурого вигляду. Галактіон був молодший аж на п'ятнадцять років. Це був високий ставний молодик з типовим російським обличчям, зовсім недавно опушеним маленькою борідкою. Лагідні темні очі завжди усміхалися. Старий Колобов усі надії покладав на Галактіона,— дуже вже розумний хлопчина вдався. До чого не візьметься, всяка робота кипить в руках. Він і механік, і мельник, і бухгалтер, і все, що хочеш. Ніяке діло від рук не відіб'ється.

— Наглядів я місце собі під млин,— говорив старик синам.— Усю Ключову виходив — кращого не знайдеш. Під Суслонем, де Прорив.

— Що ж, почнемо будуватися,— згодився Галактіон.— Ми їхали повз Суслон. Місце підходяще... А тільки я краще на гирлі Ключової поставив би млина.

— Далеченько відбилосся гирло, майже в самій орді,— сказав старик,— а Суслон у самому горлі... Кругом, як повна чаша.

Поміркувавши, старик вирішив, що треба з'їздити на гирло Ключової, до якого від Заполля було не більше як верст шістдесят.

— Побачимо,— бурмотів він, поглядаючи на Галактіона.— Тільки ж у гирлі вода повесні натискатиме. Сила не візьме... Одна другу річки підпіратимуть.

Омелян, за своєю звичкою, мовчав, наче його хтось на ключ замкнув. Йому було однаково: як Суслон, то й

Суслон, а добре і на гирлі. От Галактіон інша річ,—у того щось було на думці, хоч старик і не випитував дочасно.

Подорож на гирло Ключової була справжньою прогулянкою,—так було гарно все навкруги. Спочатку старий не погоджувався їхати кіньми і неодмінно хотів іти пішки, але Галактіон його умовив. Дорога пролягала правим степовим берегом, де зеленим килимом стелилися заплавні луки, а ген за ними розкинувся степ, зораний тільки наполовину. І сельбище тут пішло нечaste. Гудити місця, звичайно, не можна, а все-таки не те, що під Суслонем. Швидкою сибірською їздою шістдесят верст зробили за п'ять годин: виїхали рано-вранці, а до десятої години були вже на місці.

— Оце так місце! — промовив Галактіон, коли дорожній візок зупинився на місі.

Справді, картина була чудова. Глибокий Тобол біг степом «у трубі», наче в навмисне проритій канаві. Ключова впадала з лівого боку, огинаючи положистий мис, відомий під назвою Городища, бо на ньому ще збереглися сліди старих земляних валів і глибоких ровів. Там, де зливались обидві річки, утворилося величезне плесо, в якому вода зараз стояла, як дзеркало. Михайл Зотович довго ходив берегом, вдивляючись у далечінь з-під руки. Він щось бурмотів собі під ніс, крутив головою і, нарешті, вирішив усю справу:

— Яке ж це місце? Тут греблю яку треба — страшно вимовити... Та й повесні вода он куди підіймається.

Він показав розмиви берега, де видно було смугу рівня весняної повіді.

— Тут треба кам'яну греблю будувати, і ту прорве,— бурчав старий, тикаючи своєю черемховою палицею в водоріі.

— А я б і не пішов звідси,— думав уголос Галактіон, милуючись місцем.— І що тільки можна тут зробити, батьку!

— Ану, що? — під'юджував старий.

— Пароплавну пристань ось тут, а трохи вище склади для всяких товарів... От що!

— А пароплави де?

— За пароплавом діло не стане... По інших місцях скрізь уже пароплави, а ми все гужем волочимо. Звідси на всі сторони дорога: під Семипалатинськ, у степ, на Об до рибних промислів... Роботи вистачить.

Галактіон навіть заплющив очі, уявляючи собі принадну картину майбутнього пароплавання. Михей Зотович зрозумів, до чого він улюблений син, і нахмурився. Не про дурниці треба було зараз думати, а в нього он що в голові: пароплави... Теж вигідає.

— Ну, ти вже сам їзди своїми пароплавами, — бурчав він, вимахуючи ціпком, — а ми на березі посидимо.

— Одно другому не заважає, батьку.

— А от і заважає! Хто двох зайців жене, ні одного не дожене... Треба викинути оті дурощі з голови. Ось я тобі такий пароплав покажу...

Повернувшись до Галактіона, старик несподівано промовив:

— Я тобі наречену висватав, дурневі, а в тебе пароплави на думці. Дякуватимеш.

Галактіон нічого не відповів батькові, а тільки опустив очі. Він навіть не спитав, хто наречена. Це вже остаточно обурило старого, і він напався на свого улюбленця з несподіваною люттяю:

— Та чого ж ти мовчиш, як той пень? Я для нього з сил вибиваючись, клопочусь, а він ані пари з уст.

— А що ж мені казати? — зам'явся Галактіон. — Проти твоєї волі я не йду. Не перечу... Ну, висватав, значить, так воно й буде.

— А для кого ж я клопотався, дурбасе?.. Ти що повинен зробити, ідоле камінний? У ноги мені повинен кланятися, бо я твоє щастя влаштовую. Ти от вважаєш себе розумником, а для мене ти, наче дурень... Авжеж. Ти б хоч спитав, яка наречена?.. Ах, бездушний ти бовдур!

— Знаю, яка така наречена, — уже спокійно відповів Галактіон, зводячи очі на батька. — Що ж, дівчина хороша... Трохи в літах, ну, та це нічого.

— Ну, а ще там що? Ну, договорюй.

— А ще те, батьку, що коли б ту саму дівчину та взяти самому, то воно, мабуть, і краще було б. Це я так, до слова прийшлося... А взагалі Серафима Харитонівна дівчина цілком правильна.

— Ось як ти зі мною розмовляєш, Галактіоне! З рідним батьком кривиш душею!.. Добре, тоді я з тобою інакше поговорю.

Ця сцена найбільше враження справила на мовчазного Омеляна. Старший син розумів — це він винуватий, що батько свавільно хоче оженити Галактіона з нелюбою, як

робили за старих часів. Боїться, щоб Галактіон не вступив такої ж штуки, як він, Омелян. От і послішає... Совісно стало старшому, що через нього іншому занепащають життя. І що це найшло на батька? А Галактіон витримав до кінця і нічим не виявив свого настрою.

Упертий старик гнівався цілу дорогу і все поглядав на Галактіона, який і слова не вимовив. Під'їжджаючи до Заполля, Михайл Зотович сказав:

— Думав я, восени справимо весілля... По-хорошому, думав, усе дільце піде. А тепер інша річ... Еге ж. Через два тижні тепер весілля буде.

— Про мене,— пробурчав Галактіон.— Хоч і завтра.

— Ти в мене поговори, Галактіоне!.. От синка бог дав!.. Я про нього ж піклуюся, а йому пароплави на думці. Ось тобі й пароплав!.. Сам винен, сам довів мене. Ох, согрівши я з вами: один розумнішим за батька схотів бути, і другий туди ж... Ні, годі! Годі з мене мотузки сукати... Я і тебе, Омеляне, оженю за одним заходом. Разом уже терпіти від вас. Для кого я клопочуся, галмани ви отакі? Ось на старість у нову справу встряв, петлю собі на шию надіваю, а ви...

Михей Зотович страшенно хвилювався і кілька разів згадував небіжчицю жінку, яка ще не таке зробила б з неслухами, що не коряться батьковій волі.

— Вона не подивилася б, що такі лобуряки вирости... Авжеж! — викрикував старик, хоч сини й не думали сперечатись.— Адже й ми так одружилися, та прожили вік не гірше за інших.

Брати не мали ніякого сумніву, що батько не жартує і додержить свого слова. Не така це людина, щоб кидати слова на вітер. А втім, Галактіон нічим не виявляв свого хвилювання і ставився до своєї долі, як до справи цілком звичайної.

Взагалі вся колобовська сім'я була якась дивна, що пояснюється почасти їх генеалогією. Першим з'явився на Уралі дід Колобок; він був з сибірських утікачів. Пробираючись із Сибіру в Расею, він застряв на одному з гірничих уральських заводів, оженився, та так і залишився тут назавжди. Звідки він був родом і хто такий — ніхто не знав, навіть син-єдинак Михайл Зотович. Дід не любив говорити про своє минуле. Відомо було тільки одно, що він тримався «старої віри». На заводах тоді дуже потребували живої робочої сили і охоче держали бродяг, хо-

ваючи їх по рудниках, далеких куренях і приїсках. Дід так і прожив «колобком» до самої смерті, а син, Михайл Зотович, уже був приписаний до заводських людей, нарівні з іншими дітьми. Цьому «заводському синові» довелося пройти дуже тяжку школу, поки він вибився в люди, тобто досяг певної незалежності. Час був кріпосний, суворий, а на заводах панували порядки добрих каторжних часів. Михайл Зотович поробив у «механічному цеху», потім біля парових казанів, потім потрапив на мідний рудник до штангової машини, що відкачувала з шахти воду, потім до лісних поставок,— одним словом, пройшов складний і важкий шлях. Його врятували так звані підрядні роботи, які здавалися своїм же заводським робітникам з торгів. Тут уперше виявилась уся кмітливість і винахідливість недавнього простого робітника. Він швидко пішов угору і почав збивати грошву. Так тривало років з десять. За цей час Михайл Зотович встиг одружитися і зажив своїм хазяйством. Одно гнітило його душу — і з грішми він залишався підневільною людиною, несучи батькове ярмо. Добитися волі, вирватися з полону, що в нього він потрапив за батьком, стало завітною мрією наполегливої і заповзятливої людини. Та багатому підрядчикові годі було й думати про те, щоб викупитися з заводської неволі: заводи не потребували грошей, як поміщики, а відпускати від себе багату людину, тобто багату за своєю кріпацькою заводською арифметикою, було не вигідно. Але тут врятував Михея Зотовича щасливий випадок. Треба було сполучити каналом одну гірську річку з заводським ставом. Російські інженери, зробивши проміри, вирішили, що це неможливо. Їх змінив якийсь французький інженер і підтвердив те саме. Тоді Михайл Зотович «пройшов лінію» із своїм берестяником з водою і заявив: він проведе канал, якщо йому дадуть вольну. Роботи за приблизними розрахунками мали коштувати тридцять тисяч карбованців. Лічили на асигнації, але ці кріпосні асигнації коштували дорожче, ніж вільні срібні карбованці. Зародоуправління погодилось,— мабуть чи не для сміху,— і через три роки роботи канал був готовий і якнайблискучіше виправдав усі розрахунки самоука-інженера.

Діставши вольну (діялося це в сорокових роках), Михайл Зотович залишився на заводах. Він орендував у заводовласника млин у верхів'ї Ключової і зажив на ньому

зовсім вільною людиною. Треба було знову нажити капітал, щоб виступити на іншій ниві. І саме цей крок Михай́ Зотович робив зараз.

VI

Справа з весіллям швидко посунулася вперед. Дво-тижневий строк, визначений Михеєм Зотовичем, перевернув малигінський дім догори дном. Заклопотана Анфуса Гаврилівна просто збилася з ніг. Виявилось, як завжди буває в таких випадках, що і того немає, і цього бракує, і третього неvistачає, а про четверте й зовсім забули. І разом з тим треба було зробити все по-справжньому, щоб не осоромитися перед людьми і не закрити хід відданицям, які ще лишилися в домі. Чужі люди все помітять, навіть зуби в роті у нареченої перелічать, і Анфуса Гаврилівна із шкіри пнула, щоб не осоромити своєї репутації. А тут ще понаїжджали всякі тітки, своячениці та далекі родички, і кожна говорила якусь прикрість.

— Женишок, нічого гудити, хороший, а тільки капітал у них сумнівний, та й ділити його доведеться між трьома братами,— говорила тітка з чоловікового боку.— До наших запольських відданиць кожен ласий, кому й не слід.

— Ну, капітал річ наживна,— заперечувала друга тітка,— не з грішми жити... А от коли вдачею у батечка рідного женишок, то вже воно не тее... Михай́ Зотович, кажуть, двох жінок у могилу загнав. Гаспид справжній, а не людина. А ще кажуть, немов у Галактіона Михай́овича була вже своя наречена на прикметі, любилися, ну, от старий і квапить, щоб розголосу якого не вийшло.

Анфуса Гаврилівна все це чула п'яте через десяте, але тільки відмахувалась обома руками: вона добре знала ціну стим розлучним весільним балачкам. Не одне добре діло розсипалось через отакі бабські шепоти. Йї самій жених дуже подобався, хоч вона багато чого й не розуміла в його поведінці. А головне, дуже вже він припав до душі нареченої. Чого ж іще треба? Серафимочка наче помолодшала років на п'ять і була цілком щаслива.

— Висиділа жєчиха,— шепотіли бідні родички, що не могли подарувати їй цього щастя і все вишукували щось

неприємне.— Ну, та йому, голодранцеві, саме наречена-перестарок і до пари.

Тепер на всьому горішньому поверсі малигінського будинку було повно жінок, що клопоталися коло посагу нареченої. Особливо хороше було вечорами, коли з усього Заполля найжджали подруги нареченої і всі кімнати сповнювались безжурним дівочим сміхом, молодими голосами і старовинними весільними піснями. Скільки тут було гарненьких дівочих облич, сяючих молодістю очей і тих безпричинних веселощів, які приходять і відходять разом з молодістю. Витягли з комор старовинні скрині з раніше заготовленим посагом, по столах скрізь розкладені всілякі нові матерії,— одним словом, робота кипіла. Це, між іншим, робилось і для того, щоб усі бачили, як Малигіни видають дочку заміж. З усіх дівчат найбільше веселилась Харитина, на яку тепер мати чомусь особливо бурчала і не давала їй проходу.

— І чого ти хвостом крутиш, безсовісна? — бурчала Анфуса Гаврилівна.— Ти мені гляди, я до тебе доберуся!

— Мамочко, та чого ви справді чіпляєтесь до мене?

— Стривай, я тобі покажу, вертихвістко!

Особливо перепадало Харитині, коли приїжджав наречений. Анфуса Гаврилівна не спускала з неї очей. Доходило до запотиличників і сліз.

— А не лізь у вічі, не виставляй себе! — якось позміїному сичала Анфуса Гаврилівна.— Он інші дівчата ховаються від мужчин, а ти все на виставку, все на виставку!

— Мамочко, та їй-богу ж, я нічого, справді... Я теж ховатимусь.

Наречений тримався з великою гідністю і знав усі весільні звичаї. Він приїжджав щодня і лишався з нареченою саме стільки часу, скільки потрібно — не більше, не менше. Та й інших дівчат не забував: для кожної в нього знаходилось своє словечко. Всі подруги нареченої полюбили Галактіона Михайовича, а старі баби шептали по кутках:

— Ну, це молоде орля, та вище старих літає! Іншим зятям, гляди, й писнути не дасть.

Подобався дівчатам і другий брат, Омелян. Прийде на дівчачий вечір, сяде в куток і мовчить, наче в рот води набрав. Спочатку всі дівчата якось боялись його, а потім

звикли і до того посміливішали, що самі почали зачіпати його та жартувати з ним.

— Омеляне Михайовичу, розкажіть казочку! Омеляне Михайовичу, заспівайте пісеньку!

А Омелян Михайович сидить і тільки мовчки усміхається. Найсміливіші дівчата дійшли до того, що почали приміряти на нього вбрання нареченої, надівали на нього чепчики й капелюшки і реготали до сліз. Сама тільки поява Омеляна вже викликала загальні веселощі, і дівчата нападались на нього всією юрбою, як осіне гніздо. А він усе мовчав і тільки усміхався. При ньому не соромились і молотили все, що забере в голову, його ж тягли в усі дівочі гри та пустощі, сіпали за бороду, цілували і виробляли всякі дурощі, особливо, коли старі баби йшли по обіді відпочивати. З іншими чоловіками не наважувались і сотої частки того зробити, а жениха навіть побоювались, хоч він і здавався м'ягкішим. Всі почували, що наречений тільки намагається бути ввічливим і що його зовсім не цікавлять дівочі витівки й розваги.

І справді, Галактіон цікавився, головним чином, чоловічим товариством. І тут він умів себе поставити і просто і солідно: до стариків — повага, а з іншими, як рівний. Найкраще Галактіон тримав себе з майбутнім тестем, який закрутив уже з першого дня і міг вимовити тільки одне слово: «Випиймо!» Майбутній зять виявляв до старика увагу і удавав, ніби зовсім не помічає його безпробудного пияцтва.

— Богоданий татусю, ви б на терасі посиділи... Воно на свіжому повітрі приємніше.

Така поведінка, звичайно, найбільше подобалась Анфусі Гаврилівні, яка спочатку страшенно соромилась перед женихом за п'яницю-чоловіка, а тепер жених рука в руку з нею все робив і навіть сам укладав спати зовсім сп'янілого тестя. Другим страхіттям для Анфуси Гаврилівни був син Ліодор, від якого вона просто відкупалась: дасть грошей, і Ліодор зникне на день, на два. Коли він з'являвся де-небудь на подвір'ї, дівчата збивались, як овеча отара, в одну кімнату і замикались на ключ.

Одного разу все-таки Ліодор несподівано для всіх прорвався в дівочу і схопив на оберемок першу, яка трапилась, дівчину. Зчинився несамопитий вереск, і всі кинулися врзтіч. Але на виручку з'явився наче з-під землі

Омелян Михейович. Він мовчки взяв Ліодора за плече і так його повернув, що в того кістки затріщали,— у великого мовчальника була залізна сила.

— Та ти, чорт, не дуже той! — бурмотів розгублений Ліодор.— І я не дам в кашу наплювати. Дрібними можемо здачі дати!

Омелян тільки показав очима на вікно, а потім випхав Ліодора за двері. Дівчата не знали, як і дякувати великодушному силачеві, що знову мовчки усміхався.

З'явилась у малигінському домі і Євлампія Харитонівна, або, по-домашньому, «півштофова дружина». Справжньої сварки з зятем-німцем у Малигіних не було, але й не родичалися. Бачилися здебільшого на свята та на іменинах. Євлампія була велика модниця і франтила страшенно. І на весілля вона прийшла в такій сукні, що всі ахнули. Всі тільки дивувалися, звідки хитрий німець бере гроші, щоб так одягати дружину: ні торгівлі, ні служби, ні певного діла, ні капіталу, а живе на широку ногу. Познайомившись з женихом, Євлампія зневажливо знизала плечима і тільки сказала:

— Піймали куцого за хвіст, мамонько!

— Якого ще тобі жениха треба, Євлампіє? — образилась Анфуса Гаврилівна.— Усі заздять... Ще, може, кращий за твого німця.

— Ну, мого німця ви не чіпайте, мамочко. Ви йому тепер ціни ще не знаєте.

— Чогось дуже він приховує свою ціну,— ущипливо зауважила Анфуса Гаврилівна.— Та наче й інші теж нічого не помічають.

Увечері заглянула і Тетяна Харитонівна, яка була за Булигіним. Вона вирвалася з дому крадькома, щоб хоч одним оком глянути на Серафиминого нареченого. Невесело жилося Тетяні, схудла вона, мов тріска, під очима сині смуги. Боліло за неї серце в Анфуси Гаврилівни, весь час боліло, а зарадити не могла нічим. Така вже безталанна народилась. Тетяна подивилася на жениха з іншої кімнати, похвалила і непомітно пішла додому, наче боялася своєю присутністю розладити веселощі в батьківському домі. Анфуса Гаврилівна навіть поплакала нишком,— дуже шкода їй було Тетяни. Здається, всіх бй дочок зібрала під своє материнське крило і нікому не дала б скривдити. От і Ганни, писаревої жінки, теж немає на

весіллі, і мати не раз про неї згадувала. Так, ні за цяпову душу дівчину занапали... Батько й слухати нічого не хотів про суслонського писаря.

— Ну, що, як тобі жених? — питала Анфуса Гаврилівна, проводжаючи Тетяну чорними сходами.

— Та женихи всі хороші, мамочко,— ухильно відповіла Тетяна.— Нічого, гарний. Женихів ото, як курчат, воєни лічать. Щось надто вже лагідний. Це я так, до слова прийшлося.

— Аби хоч не бешкетник та не п'яниця, Тетянонько! А наша Серафима просто без пам'яті. Від нього. Горить уся.

— Дай боже, мамочко.

— Ох, Тетянонько, болить у мене серце за всіх вас. Страх, як болить! Хотіла виписати Ганну із Суслона, та батько зразу уперся: слухати не хоче.

У Заполлі ще збереглися старовинні весільні обряди, хоч вони й перемішалися з новими модними звичаями. Колобовське весілля, через поспіх, відбули сяк-так, і старі жінки, що зібрались на весілля, дуже нарікали на старого Колобова. Куди поспішає стариган, подумаєш, а справа ж не абияка. Бліх ловити квапляться, а дружину беруть честь честю. Не було справжнього сватання, не було рукобиття, а зразу почали з дівич-вечорів, мов на пожежу гнали. Досвідчені старезні баби нічого доброго в цьому поспіху не бачили і віщували молодим недолю. Звичайно, все це говорилося по кутках, а не у вічі чоловіковій і жінчиній рідні. Ламався старий споконвічний звичай, а це не перед добром. Сам Михей Зотович так і очей не показував на весілля, а відсиджувався у себе на постоялому дворі та на березі Ключової. Все пересудили бабусі, все вивідали і по-своєму розсудили справу: неправильне весілля і однаково добра не буде. Он жених уже й зараз смутний ходить.

Веселилась і раділа тільки наречена, Серафима Харитонівна. Дуже вже до серця припав їй молодий жених, і вона бачила лише його одного. Швидше б тільки все скінчилося... З нею він був стримано-ласкавий, наче боявся виявити свою женихівську любов. Тільки одного разу Галактіон Михейович сказав нареченій:

— Ви з доброї волі за мене йдете, Серафимо Харитонівно? Будь ласка, не ображайтесь на мене: може, у вас був хто інший на прикметі?

— Що ви, Галактіоне Михайловичу,— зніяковіло відповіла наречена.— Нікого в мене не було і нікого мені не треба. Я вся тут. Самі бачите, кого берете. Як ви, а я всією душею...

Галактіонові Михайловичу раптом стало совісно, бо він не міг відповісти нареченій так само щиро і просто. Власне, наречена йому й подобалась, йому часом хотілось її приголубити, сказати ласкаве словечко, тільки все якось не виходило, та й весільні гості заважали. Нареченим не доводилось залишатися віч-на-віч.

Одного разу на дівич-вечорі, коли дівчата заспівали старовинну пісню:

Розступіться, люди добрії,
Та на всі та на чотири сторони!
Дайте мені путь-доріженьку,
Мені йти до рідного батечка!..—

у нареченого раптом стало важко на серці, наче він робив щось недобре і когось обманював. У нього навіть промайнула думка, що можна ще відмовитись, ще є час, а попереду ціле життя з нелюбою дружиною. Та це був тільки прояв хвилинної слабкості. Нічого не лишалось, як тільки йти до кінця. Глянувши на засмученого брата Омеляна, Галактіон зрозумів, що обох їх гнітить один сумнів, обидва думали одну думу і обидва приходили до одного висновку. Так, судженої, мабуть, конем не об'їдеш.

VIII

На весіллі Галактіон перезнайомився з усім Заполлям, бо тепер до малигінського дому сунули званий і незваний. Це теж старовинний звичай, і чим більше гостей, тим більша пошана дому нареченої. Навіть давні недруги могли приходити, і старе зло тимчасово забувалося. Більшість гостей малигінського дому були купці середньої руки. Найвище панство становили такі імениті люди, як старий Луковников і запольський багач Євграф Огибенін. Огибенінський купецький рід був дуже популярний в усій окрузі, центром якої було Заполля. Ще діди вели тут торгівлю і зав'язували перші вузли. Нинішній Євграф Огибенін був останнім словом купецького прогресу, бо держав себе зовсім на панську ногу: одягався за остан-

ньою модою, волосся стриг під гребінець, бороду голив, вуса завивав та ще й залишився старим холостяком, чого не траплялося серед купецтва, відколи стояло Заполля.

— Пішов рід на перевід,— казав старий Луковников, який особливо не любив Євграфа.

Інші називали Огібеніна просто «Єграшкою модником». Анфуса Гаврилівна була взята з огібенінського роду, хоч і жила там на становищі племінниці. Тому на малигінське всілля Огібенін з'явився з великим дипломом, як один з найближчих родичів. Він ставився до всіх звисока, мов то були дикуни, і вважав рівною собі тільки Євлампію Харитонівну.

З усієї цієї малигінської рідні і збірних гостей Галактіонові найбільше припав до душі майбутній родич, німець Штофф. Це був невеликий на зріст панок, що трохи накульгував на ліву ногу. Обличчя в німця було зовсім російське і навіть поросло по-російському якоюсь мочальною борідкою. Знайомство відбулося якось відразу, і майбутні свояжки сподобались один одному.

— Я тут зовсім чужий,— одверто говорив Штофф.— Та й ви теж не дуже свій... А втім, нічого, звикнете з часом. Спершу мені доводилось досить-таки важкенько, а тепер нічого, притерпівся.

Розмовляючи, німець весь час усміхався і трохи підморгував правим оком, наче це око в нього теж накульгувало, як ліва нога.

— І знаєте, на чому я зійшовся з ними? — розповідав він.— На горілці... У мене щасливий шлунок, а це тут вважається за величезне достоїнство. Мені це дуже допомогло.

Німець жив у Заполлі років з п'ять і знав усіх до одного, а також знав і всі торговельні справи.

— Навіщо ви тут живете, Карле Карловичу? — питав Галактіон у тому ж одвертому тоні, в якому почав німець.

— Навіщо? — здивувався Штофф.— О, батечку мій, тут можна зробити великі діла!.. Так, дуже великі! Важливо схопити момент... Вся справа в цьому. Край благодатний, а хто користується його багатствами? Смішно сказати... Ви подивіться на них: ніхто далі насидженого дрібного шахрайства не пішов або скромно срудує на батьківські капітали, теж нажиті шахрайством. О, тут можна розмахнутися!.. Тільки люди потрібні, надійні

люди. Вся моя біда в тому, що я російський німець... так!

Цим Штофф відкривав свої карти, і Галактіон зрозумів, чому німець так липне до нього. Йому самому він дуже подобався, як людина розважлива і енергійна. Що ж, у свій час хитрий російський німець може стати в пригоді.

Весільне діло наближалось до розв'язки. Гостей набиралося все більше й більше. З'явилися якісь зовсім невідомі люди, що їх знав по своїх степових справах тільки Харитон Артемович, проте зараз відхрещувався від них обома руками. Це були купці з глухих містечок на межі зі степом. Народ усе рослий і зовсім дикий. З них запольські купці визнали тільки одного, відомого степового богатиря Сашку Горохова, що хрестився чотирипудовою гирею. Цей Сашка Горохов швидко став справжнім героєм дня, бо його не міг перепити ніхто, навіть німець Штофф. І вигляд у нього був якийсь недоладний, мов у старовинного бронзового пам'ятника якому-небудь героєві, — бичачча шия, маленька голова, неймовірного розміру руки й ноги. Цю фундаментальну будову степового богатиря псувала тільки велика сутулуватість. На довершення курйозу Сашка говорив якоюсь жалібною тоненькою фістолою і шепелявив, як мала дитина. Харитон Артемович уп'явся в нього, мов кліщ, і не відходив. Сам він допився вже до того, що не міг відрізнити горілки від води, чим і користувались, а проте втішався подвигами Сашки, зразу прозваного «вилудженим черевом».

— Сашо, випий!

Саша мовчки наливав чайну склянку горілки і мовчки її випивав, наче виливав у якусь яму.

— А ще можеш, Сашо?

— Можу, — солоденько пищав Саша і випивав другу склянку.

Довкола цього богатиря збиралась ціла юрба поклонників: вони стежили за кожним його рухом, як стежать усі поклонники за своїми улюбленицями. Випивати щодня по чверті відра горілки — хіба це не артист? І хоч би похитнувся. Таким чином, Сашка був головною розвагою чоловічої компанії.

З'явилися й інші невідомі люди. Їх привів не знати звідки Штофф. По-перше, вихлястий худий німець з голеною верхньою губою, — він говорив тільки запитаннями:

«Що ви гадаєте? як ви сказали?» Штофф відрекомендував його як свого дуже давнього друга, що потрапив до Заполля випадково, проїздом у Сибір. Прізвище нового німця було Драке, Федір Федорович.

— О, це велика людина! — по секрету говорив Штофф нареченому. — Справжня велика людина!

А великий німець якось особливо безглуздо кліпав очима, витягував тонку гусячу шию, смоктав якісь таблетки і питав здивовано:

— Навіщо вони одружуються? Га? Хіба це потрібно для кожного російського купця? А втім, може, я погано розумію по-руську?

Не дістаючи відповіді на такі запитання, німець з зашпанованим виглядом починав смоктати свої таблетки.

Цей кумедний німець став жертвою славнозвісного запольського справника Полуянова, який тільки що повернувся з повіту. Ім'я Полуянова гриміло далеко, він наводив паніку своїм звірством, особливо з купцями. Це був плечистий, середній на зріст чоловік, з якимсь дубленим загаром енергійного обличчя, — він вибився у справники із знаменитих сибірських фельд'єгерів. Ходив Полуянов завжди у військовій тужурці, заклавши руки в кишені. У компанії він був чудова людина — штукар, балагур, мастак випити, співак, дамський догідник, — на всі руки. Та досить було йому залишити веселу компанію, як він одразу ж робився звіром. Важка була рука в Іллі Фірсовича Полуянова, і недаром його називали дантистом. Тепер Полуянов старався надолужити проганий час і встигав напиватися тричі на день. У світлі проміжки він цькував нового німця, забавляючи вельмишановну публіку всякими витівками. Найкращим номером у цьому репертуарі був той, коли Полуянов непомітно садовив поруч з Драке тільки що прибулого багатого степовика татарина Шахму.

— Шалтай-балтай, побалакай з німцем, — просив Полуянов. — У ніжки вклонюся твоїй татарській пиці.

— Мало-мало балакаємо німця... — бурмотів Шахма, важко сідаючи біля Драке. — Ей, знаком, карта гуляєш?

— Навіщо карта?

— Е-е... Шахма любить карта... Один карта на лівій нога, другий карта на правій нога. Купця багато сміяв, а Шахма багато платив... Справник любить гроша Шахма... Шахма любить справник...

Цей Шахма був відомий степовий пройдисвіт; він любив водитися з купцями і всяким начальством. Про його багатство ходили неймовірні чутки, бо за один вечір Шахма іноді програвав по кілька тисяч і платив їх з чисто східним спокоєм. На вигляд це був типовий жирний татарин, зовсім без шиї, із запливлими вузенькими очима. У своєму степу він робив великі діла, і купці-степовики не могли обминути його владу. Він приїхав на весілля за триста верст.

— Та хіба я тебе кликав? — дивувався Харитон Артемович, продираючи очі.— Бачилися ще торік.

— Ну, тоді й кликав,— незворушно відповідав Шахма.— Сама казав: дівка буду пропивати, приїжджай, Шахма. От й я гуляв на твій весілля.

— А горілку не навчився пити?

— Закон Шахмі не велить... Карта гуляв, гроша платив, а горілка тобі залишав.

Полуянов значно оживив весільне торжество. Він чудово співав, ще краще танцював і взагалі був скрізь душею компанії. Дівчата, що нудьгували до цього, зразу ожили, і веселощі полилися широкою рікою, аж ходором усе ходило. На вулиці збиралась ціла юрба цікавих, щоб хоч здалека послухати, як розважається Ілля Фірсович. З нареченим він одразу ж перейшов на «ти» і кілька разів починав цілувати його без будь-якої явної причини.

— Ми ж тут, каналіє ти отака, живемо однією сім'єю, а я в них, як весільний батько.. Ти, ангел мій, ще не знаєш справника Полуп'янова. Позаочі мене так величають. Гарний хлопчик, та нікому хвалити... А втім, не попадайся, коли що станеться,— оббілюю... А руську добре танцюєш? Не вмієш? Ех ти, тухтії!.. А от стривай, ми Харитину в коло введемо. Оце дівчина: вдар лихом об землю!

Робили коло, і Полуянов ішов у танець. Харитина справді танцювала руську чудово, і мати тільки дивувалася, де вона могла навчитися всяких вивертів. Такий танець закінчувався яким-небудь хвацьким коліном молодецького справника: він починав ходити колесом, перекидався через голову і т. д.

Останніми вже до великого столу завітали два нових гості. Один був відомий поляк із засланих, Май-Стабровський, а другий — рожевий, завжди усміхнений красень, єврей Єчкін. Обидва вони були з далеких сибіряків

і потрапили на весілля проїздом, як знайомі Полуянова. Стабровський, середнього віку пан, тримався з великою гідністю. Єчкін вразив усіх своїми брильєнтами, які в нього горіли скрізь, де тільки можна було їх притулити.

— От так штука: жид на весіллі об'явився! — дивувались добродушні запольські купці і вбачали в цьому ще одну нещасливу прикмету.

Та Полуянов усіх заспокоїв. Він знав обох ще з часів своєї служби в Томську, де гуляв на весіллі в Май-Стабровського. Це весілля мало не закінчилось катастрофою. Коли молодих після вінця посадили в коляску, коні чогось злякались і понесли. Погано довелося б молодим, коли б не врятував Полуянов: він кинувся до оскажених коней і спшив їх на всьому скаку, причому в нього потерпів тільки казенний мундир.

— Мої сибірські дружки, — хвалився Полуянов, рекомендуючи незваних гостей. — Захочуть — куплять і продадуть все наше Заполля, ще й здачі дадуть.

Штофф таємниче одвів нареченого вбік, озирнувся і спитав:

— Ви нічого не чули про Єчкіна, Бориса Яковлевича Єчкіна?

— Ні, не чув.

Штофф підняв трохи плечі, покрутив біля лоба пальцем і урочисто промовив:

— Це, голубчику, найгеніальніша людина, і другої такої нема, не було і не буде. Еге ж... Правда, він зараз нічого не має, і брильєнти фальшиві, але я віддав би йому все, що маю. Стабровський теж мастак, тільки це вже інше: той же Савка, та на інших санках. Вони там, у Сибіру, великі діла вершили.

Галактіон особливо уважно подивився на Єчкіна і ще раз здивувався: зовсім нічого надзвичайного в ньому не було. Просто якийсь прикажчик з магазину золотих речей. І усміхається безглуздо і очі бігають. А втім, хто їх знає, — Штофф по-пустому не говоритиме. Найкурйозніше вийшло те, як набундючився Євграф Огибенін перед новими гостями, що перевершили його і костюмами і галантерейністю поведження. Особливо обурював його клятий жид, — з усіма перезнайомився, усім встиг сказати що-небудь приємне і зразу ж сів з Шахмою за карточний стіл. Нічого не скажеш, меткий жид, а три-

мається розмашисто, наче й зовсім не по-жидівському. Дами теж вважали, що сибірський жид скоріше скидається на ярославського хвацького коробейника.

Вінчали молодих, за старим обрядом, у старовинній розкольницькій молитовні. Всі, хто супроводжував молодих, одяглися по-старовинному: чоловіки в довгополі кафтани, а жінки в сарафани. Молода в цьому вбранні була зовсім гарна, і наречений мимоволі замилувався нею. Чудовий цей жіночий російський костюм, він кожній личить — вродливий і негарний, молодій і старій. Та Галактіон просто ахнув, коли серед тих, хто супроводжував наречену, побачив Харитину: це була така красуня, що в нього на душі захолинуло. У дитинстві він переживав таке ж почуття, коли на гойдалці підкидало вгору. Так, вона стояла перед ним, сама краса, і пеклапалила своїми дівочими очима його серце... Ця зустріч сталася вже в молитовні, де жених, поїхавши вперед, дожидав наречену. У нього все закрутилося в очах, і під час самого обряду вінчання він не міг позбутися злочинної тепер думки про іншу дівчину. Та й обряд вінчання за старовинними уставами, з кроковими співами, нічого веселого в собі не мав, і Галактіонові здавалося, що він уже вмер і його ховають. Йому зробилося страшно, страшно за себе, за ту дівчину, яка сьогодні стане його подругою на все життя... Не приховався цей настрій молодого від жіночих очей, що стежили за кожним його кроком, і зашущукали стримані голоси, наче шелестіла шовкова тканина.

Дома залишалися купці з православних, як-от старик Луковников, який майже силоміць привіз Михея Зотовича, що упивався, та картярі. Метав банк спочатку Єчкін і програвся. Євграф Огибенін, що понтирував йому, з особливим задоволенням поклав у свій бумажник кілька асигнацій по сто карбованців, — гра йшла великими ставками, бо часу було мало. Єчкіна змінив Стабровський і теж програв. Вигравали Огибенін і Шахма. Цей задихався від радощів і спускав виграні гроші кудись за пазуху, наче в підвал. Скінчилося тим, що почав метати Огибенін і за кілька талій програв не тільки все, що виграв раніше, а й усі гроші, які мав при собі, і гроші Шахми. Все виграв Стабровський і навіть оком не моргнув.

— Ах ти, шайтан! — лявся Шахма, обмацуючи спорожнілу пазуху і кривлячись.— Ну, шайтан!.. Ліва нога, права нога, і нема нічого, а старий Шахма дурень.

— Дома ще лишилося,— заспокоював його Стабровський, простягаючи підручному, що подавав карти, чайові — асигнацію в десять карбованців.

Великий весільний бенкет являв оригінальну своєю строкатістю картину. У головній залі, де сиділи молоді, були розміщені найближчі родичі і найпочесніші гості. До їх числа потрапили справник Полуянов, Євграф Огибенін, Май-Стабровський, Шахма і навіть Драке. Старий Луковников, як найпочесніший гість, сидів поруч з Михеєм Зотовичем, що здавався якоюсь брудною плямою серед довоколишньої розкоші,— він ні за що не погодився перемінити свою плоскіну синю сорочку і дорожній сірячок. Серед дам визначалися своїм вбранням красуня дружина Полуянова, а після неї Євлампія Харитонівна; вона з'явилася в досить сміливому декольте, що немало бентежило благочестивих ветхих бабусь.

— Ох, соромно дивитися на півштофову жінку!.. Тьху, безсоромниця!.. Вся заголилася, наче в лазню зібралася йти...

В інших кімнатах посадили решту гостей, причому зовсім незначних перевели вниз.

Весільні розваги пішли своєю чергою, наростаючи з кожною хвилиною, мов снігова куля, що котиться з гори. А втім, усе було гаразд аж до того моменту, коли почали поздоровляти молодих шампанським. Гості скупчились в одній кімнаті. Сашка Горохов стояв із своїм бокалом за спиною в Огибеніна і досить терпляче ждав своєї черги цокнутися з молодими, але потім йому надокучило ждати, він глянув праворуч і побачив декольтовані плечі Євлампії Харитонівни. Вона сиділа до нього спиною, і він бачив тільки в розріз плаття ззаду білу налиту спину, що йшла жолобом під корсет. У Сашки вмить блиснула щаслива думка, і він весь свій бокал вилив за спину «півштофовій дружині». Зчинився вереск, гвалт, регіт. Розлючений Штофф кинувся з кулаками на кривдника, всі посхоплювалися з своїх місць,— одним словом, весь бенкет розладнався. Та цим скандал ще не скінчився. Скориставшись сум'яттям, нагору непомітно пробралися двоє нових гостей: син Люддор і зять Булигін, обидва п'яні, з якимсь певним наміром.

— Тут жиди та німці веселяться, а рідному синові та зятеві їй місця нема! — гаркнув Ліодор. — Пашко, бий жидів, а я німців молотити почну!

Юрба розступилась, і всі побачили нових гостей в повній красі. Ліодор був, як завжди, в черкесці і папасі. Жінки заверещали, а «півштофова дружина» залізла під стіл, де її потім насилу знайшли. Виручив усіх Сашка Горохов, що стояв до Ліодора ближче від інших. Він кинувся на бешкетників, схопив їх на оберемок і урочисто виніс із зали, дарма що його молотили чотири кулаки, чотири ноги, а Ліодор, оскаженівши, навіть вчепився зубами в плече. На сходах наздогнав Полуянов і власноручно спустив гостей униз, аж затріщали дерев'яні сходи.

Одним словом, весільний бенкет закінчився гучним скандалом. Коли всі трохи заспокоїлись і все владналося, огляділись, де ж Михайл Зотович, але його і слід пропав.

ІХ

Колобовське весілля відгукнулося в Суслові далекою луною. Особливо хвилювалися в писаревому домі, куди вісті зліталися звідусіль.

— Гарних родичів бог послав, — бурчав писар Флегонт Васильович. — Перевертні якісь... Щастить нам з тобою, Ганно Харитонівно, на рідню. Зяті як дібрані, один за одного краший, та й батько Харитон Артемович хороший. Гребує суслонським зятем.

— Загорділа сестриця Серафима Харитонівна, — міркувала писарева дружина Ганна Харитонівна, — дуже загорділа.

— Та й матуся теж хороша: про рідну дочку забула. Кажуть, на весіллі якісь жиди й татари гуляли.

— Не буде добра, Флегонте Васильовичу. Всі кажуть, що неправильно весілля. Куди ото поспішали? Мов на пожежу гнали. Отак видають наречених із заминочкою... А все цей стариган винен. Через нього все...

— Оцеї ще мені стариган! — ричав писар, згадуючи, як він осоромився через бродягу. — Чаклун якийсь!

У писаревому домі тепер майже щодня збиралися гості. То піп Макар з попадею, то мельник Єрмілич.

Було про що поговорити. Піп Макар під час весілля саме був у Заполлі і привіз найсвіжіші вісті.

— Втік од великого столу старик, батько молодого,— розповідав він.— Бійка у них зчинилася проміж гостей, ну, огляділись, а свекра й немає. Наче у воду канув...

— Ой, неспроста це, отче Макаре!.. Не з таких він людей.

— Бродяга якийсь, от і тікає.

Одного разу, коли отак увечері гості розмовляли собі, писарева кухарка Мотрона увійшла в горницію, викликала Ганну Харитонівну і заявила:

— Тут він, родич ваш.

— Який родич?

— Ну, отой... дідок з ціпком... Що сина оженив у Заполлі з твоєю сестрою.

— Де ж він?

— А в кухні сидить у мене... Я пельмені ліплю, дивлюсь, а він сидить на лавочці. Наче з-під землі виріс, як гриб під дощем.

Можна уявити собі, як усі здивувалися. Писар так розгубився, що якийсь час не міг вимовити й слова. Та й усі інші наче заніміли. От так гостя бог послав!.. Не встигли всі опам'ятатися, а химерний гість уже на дверях.

— Флегонтові Васильовичу, родичеві, наше шанування і всієї чесній компанії!

— Здрастуйте, Михею Зотовичу, — здоровкався господар. — Годі вам шуткувати з нами... І так осоромили тоді на всю округу. Сідайте, гостем будете.

— З весілля втік... еге ж... А в мене дільце до тебе, Флегонте Васильовичу, і не маленьке дільце.

— Ранок вечора мудріший, Михею Зотовичу... Завтра про діло поговоримо. Та, мабуть, я тобі перше сам загадку загадаю.

Одвівши гостя набік, писар сказав на вухо:

— Млинка хочете у нас обладнати? Я вже аж потім догадався і наперед з мужичками про землю слівце-друге перемовив.

— От розумник! — похвалив гість. — Це хоч би й мені отак догадатися... Ну й молодець писар, хоч на весілля і не кликали!.. Не журись, потім покличуть, та сам не підеш: низько буде.

Поява старого Колобова в Суслоні була цілою подією.

Тепер уже всі зрозуміли, чого пташка прилетіла. Найбільше хвилювався мельник Ермілич, нишком розпускаючи недобрі чутки про старого Колобова. Він боявся сильного конкурента. Але Колобов сам прийшов до нього на млин у гості, оглянув усе і сказав:

— А ти не турбуйся, мельнику, тісно не буде... Я ж питльовий млин ставитиму. Ти мели собі та перемелюй разовочку, а ми біле борошенце будемо робити, дасть бог.

Потім старик побував у отця Макара і теж оглянув усе попове господарство. Оглянув і похвалив:

— Нічого, ясененько живете, отче Макаре... Даї́ боже кожному отак. Нічого, ясененько... От і я виріс на житньому хлібці, всі зуби з'їв на ньому, а на старість захотілося пшенички. Чи багато мені, старому, треба?

— Що ж, нам не жалко... — ухильно відповів отець Макар, який поставився до гостя досить підозріло. — Що бог послав, тим і раді. У бога всього багато.

— Надія в бозі, коли хліб у стозі. Добре у вас, отче Макаре... Привілля навкруги. Ви ото вже звикли і не помічаєте, а мені їдвовижу... Одним словом, пшеничники.

— Млина хочеш будувати? — питав піп Макар, трохи примружуючи одне око.

— Не знаю, що вийде, а охота є.

Нові знайомі справили одне враження: всі жили заможно — і писар, і мельник, і піп, — не порівняєш з іншими місцями. І селяни теж не бідували. Жито сіяли тільки на продаж, а самі їли пшеничку. Та й добра ж була ця ключівська пшеничка, хоч крізь неї дивись. Змелене на розтрусці пшеничне борошно було хоч і сіре, а таке пахуче і смачне. Суслонські жінки чудово пекли свій пшеничний хліб, а житнього і в заводі не було. Так уже повелося здавна, ще з діда-прадіда. Від усього віяло міцним, добрим достатком. І народ був усе рослий, кремезний — не даром цих «пшеничників» пізнавали скрізь.

Одного разу вночі писарів дім був весь піднятий на поги. Близько першої години до воріт підкотила поштова тройка.

— Тут живе писар Замараєв? — питав у темряві дужий чоловічий голос.

Писар одчинив вікно і досить грубо відповів:

— Він самий.

— Запольські молоді приїхали. Можна зупинитися?

— Ах, пресимо!.. Це ви, Галактіоне Михайовичу?

— Ми, ми.

Великий сибірський тарантас важко вкотився на подвір'я, а писар вискочив на ганок із свічкою в руках.

— От не сподівалися дорогих гостей!

— Просимо любити й поважати, Флегонте Васильовичу.

Зяті оглянули один одного і розцілувались. Молода не виходила з екіпажа, солодко потягуючись. Вона страшенно хотіла спати. Коли вийшла господиня, Серафима, ліниво усміхаючись, нарешті, вилізла з тарантаса. Сестри теж розцілувались.

— Давно ми з тобою не бачилися, Симо, — повторювала Ганна Харитонівна, все оглядаючи сестру. — Якась ти зовсім інша стала.

— Яка вже є, Анюто. Мамаша наказала тобі кланятися і не веліла сердитися.

— Добре, добре. Ще поговоримо... А чоловік у тебе молодець, Симо. Гарний.

— Хіба?

Серафима Харитонівна тихо засміялась і ще раз поцілувала сестру. Коли ввійшли в кімнату і Серафима роздивилася на суслонську писариху, то мимоволі подумала: «Якою селючкою стала наша Ганна! Невже і я така буду?» Ганна, справді, дуже опустилася, розпливлась і одягалась майже по-селянському. Поруч з нею Серафима здавалась панією. Гарно пошите дорожнє плаття облягало її, мов рукавичка.

— Ви нам пробачте, — говорив Галактіон, — невчасно потурбували... Ніч, та й зупинитись ніде.

— Ну, які там рахунки між родичами! — політично відповів писар. — А татусь ваш тут, у Суслоні... Тільки в нас не хоче жити. З характером старичок.

— Тато, мабуть, знову пішки прийшли? — спитала Серафима. — Вони все по-своєму... осібно.

Галактіон дуже сподобався і писареві і його дружині. Справжній молодець, хоч куди. На батька й не схожий зовсім. І поводження дуже політичне.

— Ну, це мале курча, та вже летюче, — задумливо говорив писар, уможуючись на ліжку біля дружини. — Далеко піде.

— А Симка так йому в очі й зазирає, як собачка.

— Що ж, насиділась вона в дівках. Теж цікаво... Відома ваша жіноча слабкість. Якого ще принца треба?

— Тут, каже, житимуть.

— Ну й добре. Нам веселіше... Тільки от стариган тее... Я його просто боюсь. Отак і жди, що яку-небудь штуку встругне. Блаженний не блаженний, а недалеко від того. Отакі прочани більше під церквою стоять з довгою рукою.

Молодий Колобов сподобався всім у Суслоні: і розумний, і простий, і вправний. Зате молода не припала до смаку нікому, починаючи з сестри Ганни. Надто вже модна і на все фиркає.

— Невже ми тут будемо жити? — капризно питала вона чоловіка.

— А де ж?

— Тут же з нудьги пропадеш.

— Ніколи буде нудьгувати.

Серафима навіть заплакала з горя. З сестрою вона встигла посваритися на другий же день і обізвала її нечесаною селючкою, а потім сама ж образилась і розплакалася.

— Ви на неї не звертайте уваги; Ганно Харитонівно, — спокійно зауважив Галактіон і суворо глянув на дружину.

Цього було досить, щоб Серафима відразу ж притихла і навіть попросила в Ганни пробачення.

От з батьком у Галактіона вийшла з першого разу гостра розмова. Старик був за місце для майбутнього млина на Шеїнській кур'ї, де його взяли тоді суслонські селяни, а Галактіон хотів неодмінно ставити млина в так званому Прориві, вище Шеїнської кур'ї версти на три, де Ключова була наче стиснута кам'яними скелями.

— Не можна на кур'ї будуватися, — авторитетно говорив Галактіон. — Повесні вода широко розливатиметься, затопить поля, не оберешся з цим клопоту.

— А в Ермілича стоїть млин на Жулановському плесі? — спитав Михай Зотович.

— По-перше, батьку, у Ермілича млин-розтруска і води потребує вдвоє менше, а до того ж Ермілич завжди позивається з чураковськими селянами через затоплення. Нам це не вигідно. Тутешній народ бідовий, не зразу його уговтаеш. У Прориві вода йде трубою, тільки косою греблею її затиснути.

— На березі місця мало.

— Нічого, батьку: тісно, зате тепло.

— Тебе хіба переспориш?

— А якщо я діло кажу?

Тепер вони помінялися ролями. Оженившись, Галактіон став зовсім іншою людиною. Свою покірність батькові він тепер надолужував визивною незалежністю, і старик скорився, хоч і не відразу. Це була серйозна боротьба. Михайл Зотович сердився найбільше за те, що Галактіон почав ставитись до нього з висока, як до дитини, — вислухає з ввічливості, а потім усе зробить по-своєму.

— Ти гляди мені! — насварився одного разу старий. — Я не подивлюся, що ти жонатий... авжеж!

Галактіон тільки усміхнувся. Минувся той час, коли можна було учити та свою волю батьківську показувати. Оженився з-під палки, — чого ж іще треба?

Х

Робота на будівництві млина закипіла завдяки все тій же енергії Галактіона. Старик мало не зіпсував усього, коли дійшло до укладання договору з суслонськими селянами на оренду Прорива. «Гедзь напав», як говорив писар. Селяни стояли на своєму, Михайл Зотович на своєму, а сперечалися за якісь там мізерні двадцять п'ять карбованців.

— Ех, батьку, батьку! — докоряв Галактіон. — Двадцять п'ять карбованців дорогі, а час нічого не вартий!.. Ми ще з осені закладемо фундамент, а за зиму побудуємось. Час дорожчий за гроші. Дай-но я поговорю з селянами.

— А ти, щучий сину, розумнішим за батька хочеш бути?

— Стривай, тату... Знаєш, як велику рибу з води витягають: дадуть їй повідок, вона й ходить, а притомилась — її на берег.

З селянами Галактіон розмовляв по-свійськи і швидко владнав усю справу. Обидві сторони лишилися задоволеними. Контракт було підписано, і Галактіон узявся до роботи. План млина він оклав ще раніше. Тепер треба було поспішати з будівництвом. Стояла осінь, і робітників на місці не можна було знайти ні за які гроші, поки не закінчатся жнива. І це передбачив Галактіон і заздалегідь найняв артіль вятських теслярів на сорок чоловік та другу артіль мулярів. Хлібороби по-справжньому не вмiли й со-

кири в руки взяти. Досить з них і того, що привезуть колоди та каменю наб'ють.

Біля Прорива за кілька днів виріс справжній табір. Більш як сотня робітників узялись за діло досвідченою рукою. З теслярською артілью вийшов брат Омелян і став правою рукою Галактіона. Брати завжди жили дружно.

Галактіон поставив собі за мету неодмінно збудувати житлий дім до заморозків, щоб переселитися з дружиною на місце роботи. Жити в писаря йому було якось важко, та й їздити незручно. На щастя, йому трапився у Баклановій незаселений попівський будинок, який він і купив на знос. Лишалось тільки перевезти його і закласти фундамент. Галактіонові в усьому таланило, — такий уже щасливий удався. Навіть піп Макар хвалив за «благопопшість». Найбільше Галактіон був задоволений з того, що батько поїхав на заводи закінчувати там свої діла і не втручався до справи. Старик був розумний, тільки надто вже упертий.

Будування нового млина викликало в Суслоні помітне пожвавлення, особливо святами, коли гуляли тут обидві вятські артілі. Почувалось, що робиться якась велика справа, і всі ждали чогось особливого. Були і свої скептики, які сумнівались, чи витримає старий Колобов, — надто вже великий капітал потрібний був відразу. Як людина досвідчена і родич, писар Замараєв з великою обережністю завів про це мову з Галактіоном.

— Ні, в батька великих грошей немає, — одверто признався той.

— Так, так... А як же, приміром, із закупівлею хліба, Галактіоне Михейовичу? Адже великі тисячі потрібні будуть.

— Добудемо. Той же таки млин у банк заставимо.

— Як же це так: у банк?

Галактіон пояснив, і писар тільки розвів руками. Так, хитра штука, і без грошей і з грішми. Видно, не старі часи, коли проші в землю закопували та по льохах ховали. Взагалі мудро. Писар починав тепер з особливою повагою дивитися на Галактіона — людину, яка з нічого зробить, що схоче. Спритний чоловік, нічого казати.

— А ми, бач, тут живемо дурні дурнями, — зітхаючи, говорив писар. — У нас усе по-стародавньому... На копійки лічимо.

— Нічого, навчитесь.

Вранці Галактіон уставав о четвертій годині, їхав на роботу і вертався додому тільки увечері, коли стемніє. Ця енергія всіх мимоволі бентежила. В Суслоні не звикли до такої роботи.

— А що буде, коли я чаї розпиватиму та виїду на роботу о восьмій годині? — пояснював Галактіон. — Я раніш від усіх повинен бути на місці і пити останнім. Робітники на хазяїна рівняються.

— Це вже що й казати... Правильно. Яка ж це робота, коли з чаями розкошувати.

Писар давно розледачів, одвик від будь-якої роботи і тепер карався, поглядаючи на молодого зятя, як той повертав усяке діло. Заразившись його енергією, писар почав заводити суворі порядки у себе дома, а потім у волості. Ця домашня революція закінчилася сваркою з дружиною, а у волості збунтувався сторож Вахрушка.

— Що я тобі — каторжний? — заявив сторож. — Ні, брат, годі мудрувати! Шабаш!

— Що-о?! Та як ти смієш, кисла шерсть?

— А от і смію... Не ті часи. Давайте платню, і ділу кінець. Досить вже мені терпіти.

Писар вигнав Вахрушку з ганьбою, а коли повернувся додому, довідався, що і куховарка Мотрона пішла від них. Ось тобі й нові порядки! Писар поїхав на млин до Ермілича і з горя пиячив там аж три дні.

Сестри за два місяці спільного життя встигли посваритися й помиритися кілька разів, стараючись не доводити своїх незгод до Галактіона. Обидві побоювались його, хоч він ніколи не сказав жодного грубого слова.

— Висиділа ти собі чоловіка, Симо, — корила Ганна сестру. — Мабуть, і не по чину тобі дістався. Он який орел!

— А тобі завидно? Не те, що твій писар.

— Гляди, матінко, не перехвали. Щось надто вже бідовий.

Щастя закоханої в чоловіка Серафими кололо очі Ганні, що засиділася в селі. Вкупі росли, а доля неоднакова. Ганна починала тепер чіплятися до чоловіка і на кожному кроці ставила йому за приклад Галактіона.

— Ти ото на себе подивись, — дорікала Ганна, — тобі горілку пити з Ерміличем та з попом Макаром, а справжнього нічого й нема. Ну, яка ти є людина, коли на тебе роздивитися? Очі аж запливли від пияцтва... От Галактіон, і компанії не ламає, а ніколи людського вигляду не губить.

— Одчепись, смола! Галактіон, Галактіон,— носитесь із цим Галактіоном! Ще побачимо: високо літає, а де сяде.

— У вас з Ерміlichem не питає.

— Мовчать! Ти от краще повчилася б у сестри Серафими, як слід чоловіка шанувати... еге ж! і господарство теж усе занехаяла... Он куховарка Мотрона пішла.

— Все через тебе ж, недолюдку. Ти прогнав Вахрушку, а він переманив Мотрону. Уже давно проміж ними візерунки різні плетуться. Ти ж таки й винен.

Писар Замараєв у глибині душі чудово розумів високі якості нового родича, але дивувався йому нишком, не бажаючи підкоритися дружині. Ну, що ж, хороший — і нехай собі буде хороший, а ми і в кожусі навиворіт проживемо.

Чутки про новий млин у Прориві розійшлися по всій Ключовій і підняли на ноги всіх старих мельників, що працювали на своїх розтрусочних млинах. Правда, новий млин молотиме крупчатку, а все-таки страшно. Це був ще перший питель на Ключовій, і всі інстинктивно чогось боялись.

— На дев'ять посадів буде млин,— жалівся Ермілич.— Якщо він, приміром, гахне на добу п'ятсот мішків? З'їсть він нас усіх і з потрухом. Звідки хліба на старчити на таку ненажеру!

— Аби гроші, а хліба навезуть.

Щоб одвести душу, Ермілич і писар сходились у попа Макара і тут судачили досхочу, добре що ніхто не міг підслухати. Писар стояв за новий млин, як за хороше діло, а отець Макар задумливо хитав головою і повторював:

— Побачимо, побачимо, братіє... Все побачимо.

— Нема чого й бачити: діло ясне, — сказав писар.

— Перше, незручно, що Колобови старовіри... еге ж. А друге, жили ми, хвалити бога, і без них, і не мудруючи лукаво. Усі мали свій шматок хліба, а надалі не відаємо, що й до чого.

— І відати нічого, отче, — похмуро повторював Ермілич. — Роздушать нас, як жаб. Розмови короткі. Одним словом — сила.

— А ви на те не вважаєте, що пительовий млин хліб дасть людові? — спитав писар. — Тепер на самому будівництві скільки народу орудує, а далі — більше. У деяких селян хліб по три роки лежить, миша його їсть і таке

інше, а тут на, бери готові гроші. Селянин ото й обернеться з грішми і знову хлібця підвезе.

— Гроші — вельми непевний і навіть небезпечний предмет, — лагідно не поступався піп Макар. — По-перше, гроші теж не до всяких рук ідуть, а по-друге, в них криється велика спокуса. Навіщо селянинові гроші, коли в нього все своє: і хата, і земелька, і худібка, і всяке господарське начиння? Тільки й треба грошей, що на податки.

— А якщо у нас темнота? Будуть гроші, буде й торгівля. Треба ж і купцеві з чогось жити. Ось і тобі, отче Макаре, за відправи прибавка вийде, і мені, писареві. З хліба — крихти.

— От головне, щоб хліб був, — це по-перше, а по-друге, майбутнє невідоме. З грішми теж потрібно уміючи, а без пуття тільки переведеш. Ні, я маю сумнів, поки справа не з'ясується.

А Галактіон наче не хотів нічого помічати і продовжував свою роботу. Якби всі ті, хто тепер судив і пересуджував його питель, могли знати, що він думав! Почати з того, що млин він вважав справою так собі, тимчасовою, а справжнє було не тут. Скільки клопоту з млином, а діло все-таки мертве. Пришитий до ового місця, як гудзик, і нікуди ж звідси не підеш. Його тягнуло далі, на широкий простір. Наглядаючи за роботами, він часто пригадував свою розмову з німцем Штоффом і глибоко замислювався. Розумний і меткий німець, взагалі—спритний. Вичікує, вичікує, та до справжнього діла і пристає. Немало засмучувало Галактіона і те, що ні з ким йому було в Суслоні навіть поговорити по щирості. Всім їм і питльовий млин удивовижу.

«Ех, коли б не батько! — з якоюсь злобою інколи думав Галактіон. — А то сиди в Суслоні».

До дружини Галактіон ставився, як і раніше, із стриманою ніжністю. Він навіть починав любити її за покірливість і за палку любов. Правда, іноді йому робилося совісно, що він не може по-справжньому відповісти на її несміливі пестоші, але в ньому накупало і міцніло хороше почуття до неї. Молодість брала своє, до того ж він усвідомлював, що зробленого не переробиш. Не раз, дивлячись на неї, він згадував красуню Харитину, — у тієї все вийшло б не так. Дивно, що покірлива Серафима якимсь чуттям угадувала ці його таємні думки, стихала і наче ставала меншою. Така нещасна вся, і йому раптом

стане її жалко. Чим же вона винна, що так доля випала? А от з Харитиною він міг би і поговорити по душі, і по-радитись, і всім поділитися. Хіба вона стала б нудьгувати, як Серафима? Либонь, знайшла б діло і всім раду дала б.

А втім, Галактіон уперто проганяв від себе всі ці думки. Так, дурощі молоді, та й годі. Стерпиться — злюбиться. Іноді Серафима пробувала з ним заговорювати про серйозні справи, і він бачив тільки одне, що вона нічогосінько не тямить. Старається підладитись до нього і не вміє.

— Ти вже краще мовчи, Симо, — лагідно жартував він.

— Може, звикну і розумітиму, Глашо. Всі дівчата спочатку нічого не розуміють, а потім заможем і вичаються.

Пітому не подобалось, що вона називає його Глашею, — яксь жіноче ім'я.

Але всі ці сумніви й недоговорені думки розв'язалися самі собою, коли Серафима, червоніючи і запинаючись, призналася, що вона вагітна. Чоловік подивився на неї нерозуміючими очима, а потім так хороше і любовно обняв і гаряче поцілував... ще вперше поцілував.

— Люба моя... Люба!..

— Ти мене любиш, справді? Трошечки? — шепотіла вона, згораючи від припливу щастя.

Потім вона розплакалась, як плачуть діти, а він узяв її на руки і носив по кімнаті, як дитину.

— Люба моя... Люба!..

XI

Михей Зотович, що пропав на якийсь час із Суслона, був зовсім близько, та про це ніхто не підозрівав. Він встиг влаштувати деякі справи у себе на заводі і повернувся на Ключову, за своїм звичаєм, в одязі бродяги. Він переходив з села в село, з хутора на хутір, все роздивлявся, про все допитувався і скрізь зберігав найсуворіше incognito. Це вже була така кріпосна звичка робити все нишком, крадькома. Ніхто не знав, що старий Колобов був у Суслоні і бачився з давнім приятелем Вахрушкою, якого й переманив до себе на службу.

— За битого сім небитих дають,— жартував він за своїм звичаєм. — Тебе в солдатчині били, а мене на заводській роботі. І вийшло — два чоботи пара. Іди до мене на службу: будеш задоволений.

— А яка твоя платня, Михею Зотовичу?

— От і вийшов дурник, а ще солдат: платня як платня. Що заслужиш, те й одержиш.

— А якщо ти мене обдуриш?

— А ти старайся.

Вахрушка почував потилицю від таких вигідних умов, але, зміркувавши, погодився. Багатий чоловік Михей Зотович, навіть йому кривдити старого солдата.

— Сподобався ти мені, ось головна причина,— жартував Михей Зотович.— Тільки є в тебе одна провинка.

— Ну, кажи, яка?

— А така, дурнику. Били тебе на службі, били, а ти все-таки не знаєш, у який день п'ятниця буває.

— Ну, пішов язиком теліпати... Тож не обдуриш?

— Сказано: будеш задоволений. Головне, писок мені твій до вподоби: на житній хліб писок.

Сказано — зроблено, і старики ударили по руках. За умовою, Михей Зотович мав чекати вірного слугу в Баклановій, де вже заздалегідь купив собі коня і воза. Вахрушка незабаром розрахувався з писарем і на другий день їхав уже на одному возі з Михеєм Зотовичем.

— Ох, служба, служба: битий небитого везе! — сміявся чудний хазяїн, поплескуючи Вахрушку по плечу. — Будемо жити, як передня нога з задньою, як грива з хвостом.

— Страх я ото не люблю, як ти почнеш свої загадки загадувати, Михею Зотовичу. Аж нудить... їй-богу... Ну, і скажи прямо або просто вдар.

— А ти головою, дурнику, головою покрути, розумом розкинь, помізкуй... хе-хе!..

Ці хазяйські жарти наганяли на Вахрушку справжню тугу, і він починав хмуро мовчати. До живого допікав його хитрий стариган, наче піску в голову насипле.

— Ти от що, хазяїне,— заявив Вахрушка на другий день своєї служби, — ти не мудруй, а то...

— Ну, ну, злякай!

— Піду!.. От тобі й усе!

— Це ти загадку загадуєш, чоловіче добрий? Ох, дурнику, дурнику! Нікуди ти не підеш, бо я на тебе зарок

поклав великий, і до того ж завдаток чотири тижні на місяць ти вже одержав наперед цілком...

Метою старого Колобова було об'їхати той хлібний район, який мав постачати пшеницю на майбутній млин. Йому хотілося на місці познайомитися з майбутніми виробниками і постачальниками сировини. Нехай млина буде Галактіон — йому і книжки в руки, а Михай Зотович об'їжджав тепер своє майбутнє царство. Треба було створити цілий ринок і задалегідь обміркувати всі умови. Це було важливіше, ніж будівництво млина, і він не міг довірити такої відповідальної роботи навіть Галактіонові. Молодий ще і нічого не тямить, та й яйця курку не вчать.

В особі Вахрушки старик здобув дуже цінного помічника. Вахрушка бував у бувальцях, надивився всячини, та й свою округу знав як п'ять пальців. До того ж він виріс у бідній приуральській стороні і знав ціну довколишньому хлібному багатству, як ніхто інший.

— Вахрушко, ти в мене, як той головнокомандуючий!

— На те схоже, Михайю Зотовичу, коли вважати на латки.

— Ну, от-от... Промовив-таки хоч одне розумне слово.

Приїжджаючи куди-небудь у село, Михай Зотович називав себе наймитом, а Вахрушку величав хазяїном. Ця комедія була тільки продовженням попереднього блазентства, і Вахрушка незабаром звик. «Що ж, хазяїн, то й хазяїн!» По дорозі вони скуповували у жінок коноплі, льон і дешеві сільські харчі, але ця купівля була тільки приводом докладно розпитати — що і як. Чим далі вони так їхали, тим яскравіше виступала картина зауральського селянського багатства. Добре тут жив народ, запасливо і не боявся чорного дня.

Найбільше захоплювався Михай Зотович аршинним зауральським чорноземом.

— Оце то земля! — вигукував захоплено старик. — Загвіздок посади — голобля виросте!

— Я ж тобі казав, що тут і не чули про те, щоб землю угноювати, — озивався Вахрушка. — Сама земля родить.

А які траплялися села й хутори — очей не одведеш. Хоч картину малюй. Справно жив народ, з міцним селянським достатком. Всього було вволю — і землі, і хліба, і худоби. Правда, селянин-пшеничник часто-таки байдик бив, але від достатку і злодій не краде. Більшість селян мали запаси на рік, на два вперед. Збували лише стільки,

скільки треба було на податки, а решта вся йшла про запас. Так ставили господарство ще батьки й діди, що відбирали благодатний край у невмиваної орди. Башкирські волості розсунулися якось по окраїнах і не мали ніякого економічного значення в загальному господарстві багатющого краю.

У Вахрущів, чим далі вони забиралися в глиб байсейну Ключової, то сильніше відчувався похований солдатчиною корінний російський хлібороб. Він раз у раз зіскакував з воза, тикав пужалном у ріллю і починав лаятися:

— Хіба це робота, Михею Зотовичу? На два вершки вглиб орють... Тьху! Подряпають сьак-так зверху — от і вся робота. У нас у Чердинському повіті земелька по чотири карбованчики ренди за десятину ходить, — от її й шанують. Та й земля яка — глина й пісок. А тут сама божа благодать... Ох, бити їх нікому, пшеничників!

Подорожні кілька разів ночували в полі, щоб не витрачатись на постій. Михею Зотович був скупий, як кощій, і тримав солдата впроголодь. Навіщо дурно гроші переводити? Однаково — такого старого чорта не відгодуеш. Спочатку солдат ремствував і навіть лаявся.

— Ах ти, дурнику, черево ж не дзеркало, та й ми з тобою на житньому борощні замішані. Є скоринка житнього хлібця, і слава богу... Коли в тебе розпалиться апетит, ти богу молись, черевоугоднику!

Солдат ніяк не міг примиритися з цією теорією спасіння душі, але підкорявся за солдатською звичкою, — однаково ж треба кому-небудь служити. Він дуже скоро підпав під вплив свого нового хазяїна, який розворушив його селянські думки. І як добре той стариган умів говорити, так слово до слова й ліпить, та все до ладу.

Добре було ночувати із стариком біля вогнища. Осінні ночі такі темні, вогнище горить так весело.

— Земля — все, розумієш? — говорив Михею Зотович. — А інше пусте... І заводи, і фабрики, і машини.

— Це ти правильно.

— А чому земля все? Тому що вона дає хліб насущний... Підскочив хлібець у ціні на п'ятачок — мануфактура у купців лежить, ще на п'ятачок — бакалія всяка зупинилася, а ще на п'ятачок — і все інше сіло. Нікому не треба ні твоєї фабрики, ні твого заводу, ні твоєї машини... Все від хлібця-батечка. Урожай — дівки, як блохи,

заміж поскакали, неврожай — сиди біля віконця та поглядай на голодних женихів. Так я кажу, дурнику?

— От і щодо горілки, Михею Зотовичу... Солдатові плепорція казенна, а відставному — де взяти в голодний рік?

Інколи Михея Зотовича охоплювало якесь дитяче розчулення, і він ладен був цілувати благодатну землю, наче єврей після переселення в землю обітовану. Вже дуже гарно було навкруги. Народ жив повною чашею, — любо глянути. Отакого благословенного місця по всій Росії із свічкою не знайдеш. Народ ще не «розбестився» і жив побожому. Все своє, домашнє, — от і достаток, бо всі від матінки-землі годувалися і не пнулися на міську руку моди заводити. Прикидаючи в думці хлібний район по самій Ключовій, Михей Зотович бачив, що сировини тут вистачить на двадцять таких питльових млинів, який він будував у Прориві.

— Усім вистачить, Вахрушко, ще й від нас залишиться, так-то.

— Чому б не вистачити, Михею Зотовичу!

Друге питання, яке цікавило старого мельника, — де влаштувати ринок. Не купувати ж хліб у Заполлі, де тепер зосереджувалися всі хлібні операції. Сама тільки дорога з'їсть. Дрібні ринки, правда, де-не-де були, але треба було вибрати з них новий пункт. От у Баклановій щонедалі був підвіз хліба, і в інших селах.

— Ех, повернути б ринок у Суслон! — мріяв старик.

Він зважив ще раніше центральне становище, яке займав Суслон у басейні Ключової, — звідусіль близько, і хліб сам прийде. Було б кому купувати. Отак, чого доброго, і Заполлю погано доведеться. Думка про переміщення ринку дуже хвилювала Михея Зотовича, бо це несло смерть запольським багатіям: копійка з пуда дешевше за перевіз — і край. Саме цього він і не сказав тоді старому Луковникову.

Ця подорож мало не закінчилась катастрофою. Старики вже повертались додому. Діялося це вночі, недалеко від млина Ерміліча. Кінь ішов ступою, нога за ногою. Старики дримали, вмовившись на возі. Раптом Вахрушка здригнувся, як стройовий кінь, що почув трубу.

— Михею Зотовичу, рідний, неладно!

— Га? Що? — бурмотів спросоння хазяїн.

— Чуеш?

Десь удалині тонко забриніли дорожні дзвонки і за-
вмерли, наче обірвалась струна.

— Справник назустріч жене! — з жахом прошепотів
Вахрушка, що до смерті боявся всякого начальства.

— Ну, і нехай жене. Ми йому не заважаємо.

— Який-бо ти, справді!.. Краще б звернути з дороги.
Всяко буває... Якщо п'яний, то краще не попадатися йому
на очі.

— Давай сюди віжки, дурнику.

Вахрушка аж похолод від страху. А дзвонки так і
заливаються. Ближче, ближче, — от уже зовсім близько.

— Михею Зотовичу, звернемо від гріха! — благав Вах-
рушка.

— Мовчи, дурнику.

Ніч була темна, і з'їхалися носом до носа.

— Гей, хто там дорогу загородив? — ривкнув голос із
сравникового екіпажа.

— Чорт з ріпою! — спокійно відказав Михай Зотович.

— Звертай з дороги, каналіє!

— Сам звертай, порожнем на трійці їдеш, а я з возом
на одному!

Хтось скочив з передка справникового екіпажа і з не-
самовитою лайкою накинувся на непокірний віз. У повітрі
свиснула нагайка.

— Бий каналію! — кричав сам Полуянов, сидячи в
екіпажі.

— Ілле Фірсовичу, та ти либонь з глузду з'їхав! —
крикнув Колобов, спритно боронячись батіжком від ко-
зачої нагайки. — Хреста на тобі немає... Хіба не впізнав?

— Та хто там? — сердився справник.

— Сказано: чорт з ріпою! Битий небитого везе.

— Тьху! Дурень якийсь!.. Ну, підійди сюди!

— Ой, не підходь! — з жахом шептав Вахрушка, схо-
пивши хазяїна за рукав.

Але Колобов сміливо підійшов до екіпажа. Полуянов
чиркнув сірника і здивовано оглядав бродягу.

— Не впізнаєш? Хе-хе! А ще на весіллі разом гуляли
в Заполлі.

— Та це ти, Михею Зотовичу? Тьху, окаянный! — за-
сміявся грізний справник. — І носить тебе нечиста сила!
Хочеш коньяку? Ні? Ну, я скоро в гості до тебе на млин
приїду.

— Милості просимо.

Коли справників екіпаж покотив далі, Вахрушка скинув шапку і перехрестився. Він ще довго потім оглядався і струшував головою. З цього моменту він пройнявся безмежним подивом перед сміливістю Михея Зотовича: коли вже справника Полуянова не злякався, то чого ж йому ще боятися?

ХІІ

Як Галактіон сказав, так і вийшло: жилий будинок на Прориві було закінчено до первопутку, тобто закінчено настільки, що молоді могли в нього переїхати. Серафима дуже раділа. Їй так обридло жити між чужими людьми, у всіх перед очима, а тут був свій куток, своє гніздо. Вона більше не боялась чоловіка і з потаємною радістю відчувала, що він починає її любити. Це виявлялося в тисячі тих буденних дрібниць, які окремо навіть назвати важко. Чоловік тепер попереджав її найменші бажання і стежив за кожним кроком. Але їй зовсім нічого не було потрібно. Боже мій, яка вона була щаслива, а новий дім на Прориві здавався їй раєм.

— У нас тепер своє гніздо, — повторювала вона, ластячись до чоловіка. — І ніхто, ніхто не сміє його зачепити. Правда, Глашо?

— Кому ж це потрібно, Симо?

— Ні, це я так, до слова прийшлося. Мені інколи стає страшно. Сама не знаю чого, а тільки страшно, страшно, наче я падаю кудись у прірву. І плакати хочеться, і наче образливо за щось. Ти ж спочатку не любив мене. Ну, признайся.

— Не кажи дурниць!

— Як же ти міг любити, коли зовсім не знав мене? Та я тобі й не подобалась. Тобі Харитина більше подобалась. Не відмовляйся, будь ласка, я все бачила, а тільки мені було тоді майже однаково. Дуже вже обридло у дівках сидіти. Нудьга якась, все не миле. Я навіть лиха зробилася, і матуся плакала через мене. А тепер я всіх люблю.

Цей щасливий настрій передавався і Галактіонові, і дружина здавалась йому такою хорошою і навіть гарною. Від дівочої незграбності не лишилося й сліду, а їй на зміну прийшла чарівна жіноча лагідність. Галактіонові було приємно догоджати жінці.

Серафимі подобалося й саме місце, яке Галактіон вибрав під млин. Ключова була тут така бистра та глибока, а навпроти кам'яним гребенем височіла велика гора. За горою, вниз по Ключовій, виднілась Шеїнська кур'я, а за нею свічкою біліла церква в Суслоні. Місце під млин було вибрано на лівому березі, на кам'яному місці, що виступав у Ключову. Правда, уже тепер почувалась деяка тіснота, та коли будуть закінчені будівлі, стане зовсім вільно. Серафима по-своєму мріяла про майбутнє цього клаптика землі: у них буде свій маленький садок, де вона гулятиме з дитиною, потім вона заведе повне господарство, щоб дома все було своє, на млиновому ставку плаватиме пара лебедів і т. д. Цих лебедів Серафима навіть уві сні бачила, як символ сімейного щастя. Так, вона була щаслива і почувала, що всі її люблять, навіть старий Михей Зотович. Вона розуміла, що він любить, власне, не її, а тих майбутніх внучат, яких вона подарує йому.

— Так, невісточко, так, голубко...— повторював старик, дивлячись на неї люблячими очима.— Внучка мені треба.

— Буде внучок, папашо.

— Ото ж, гляди, Серафимо Харитонівно, не осоромся, та й мене не підведи.

Такі одверті розмови вкидали Серафиму в жар, хоч вона й сама була певна, що народиться саме хлопчик. Навіть мовчазний Омелян тепер якось особливо подовгу задивлявся на невістку і починав усміхатись. Йому теж подобалась лагідна невістка, що всім старалася догодити. Приїхав і третій брат, Симон, зовсім ще молодий чоловік, що вважався у сім'ї ще хлопчиком. Він був найвродливіший і схожий на матір, але батько не дуже любив його за слабодухість. Хлопчик був такий ласкавий, і Серафима полюбила його відразу, як рідного брата.

— У нас уся сім'я сердита,— нишком розповідав хлопчик.— І я всіх боюсь.

Це була перша жінка, яку Симон бачив зовсім близько, і ця близькість хвилювала в ньому всю кров, аж йому стало соромно, особливо коли Серафима як родичка цілувала його. Він потай обожував її і боявся видати своє почуття. Ця таємна любов хвилювала й Серафиму, і вона даремно намагалася триматися з хлопчиком суворо,— у неї суворість якось не виходила, а потім їй робилося жалко славного хлопчика.

— Симоне, не дивись на мене так! — суворо говорила вона.

— Я... я нічого.

— Якщо Галактіон побачить, він тобі дасть.

Взагалі в новому домі всім жилося добре, хоч і було тіснувато. У двох кімнатах містилися молоді, в одній жили Омелян і Симон, у четвертій — Михайл Зотович, а п'ята мала гучну назву контори, і поки що в ній оселився Вахрушка. Куховарка Мотрона найнялася до молодих, що стало приводом для серйозної сварки між сестрами.

— Жили-жили, та на подяку й куховарку переманили, — докоряла писарева дружина.

— Ніхто й не думав переманювати, — виправдувалася Серафима. — Сама прийшла і живе. Ми тут ні при чому. Скажеш, і солдата ми теж переманили?

— І солдата... Розумні надто.

Між зятями на якийсь час перебіг чорний кіт, і непорозуміння виникали через усякі дрібниці. А втім, незабаром вони помирилися завдяки політиці Галактіона. З першою санною дорогою приїхав у гості дорогий тестонько Харитон Артемович разом з улюбленою дочкою Харитиною, — вірніше кажучи, не приїхав, а його привезла Харитина. Старик від самого весілля безперестанку пилячив і почав заговорюватись. Анфуса Гаврилівна зовсім нічого не могла з ним вдіяти і послала на виправлення до нового зятя, на якого покладалася тепер, мов на кам'яну гору. Дуже розумний і шанобливий зять і все влаштує. Із Серафиминих листів Анфуса Гаврилівна знала про їхнє життя і позаочі захоплювалася новим зятем. Галактіон скористався з приїзду гостей, щоб справити вхідні, як того вимагали сільські звичаї. Був запрошений у першу чергу писар Замараєв.

— Та ти з глузду з'їхав, Галактіоне? — здивувалася навіть смілива на все Харитина.

— Нітрохи. Він такий самий зять, як і я. Родичам не доводиться рахуватися. Нам нема чого ділити.

— А татусь?

— Що ж татусь. У гостях воля хазяйська.

Поведінка Галактіона назавжди примирила Ганну з добрим і розумним новим зятем. Писар теж не міг не погодитись, що Галактіон усе робить розумно.

Були запрошені також мельник Ермілич і піп Макар. Останній довго не погоджувався їхати до старовірів, поки

писар не умовив його. Саме на входині наспів і справник Полуянов, що потрапляв на такі свята якимсь чуттям. Одним словом, зібралась велика і весела компанія. Якось усе виходило весело, починаючи з того, що Харитон Артемович ніяк не міг упізнати зятя-писаря і все питав:

— Та ти хто такий будеш?

— Не чужа людина, татусю. Досі зятем вважали.

— Зятем? Тьфу!.. Скаже ж людина. Хіба в мене такі зяті? Ах, ти, капустяний звір!

Молода господиня була щаслива, як ніколи, і сяла своїм молодим щастям. Вона раз у раз обіймала Харитину і цілувала її з надмірної радості. Жвава і пустотлива Харитина всупереч своєму звичаю поводитись якось особливо солідно і здавалась навіть сумною. Її тільки забавляли очі Симона, що невідступно стежили за нею. Хлопець зовсім захопився, захопився відразу і нічого більше не бачив, крім запольської красуні з її розпалюючим сміхом, визивною усмішкою і сміливим язиком. Він так їв її очима, що це помітив навіть Галактіон і сказав дружині:

— Ти скажи Симонові, що так не годиться... Мені самому незручно говорити. Зовсім здурів хлопчисько.

— Що ж тут дивного? Харитину хто б не побачив, той і закохається. Така вже уродилася... Скільки вона в мене женихів одбила. І ти б оженився на ній, коли б не батько.

— Перестань верзти дурниці! Як тобі не соромно?

— Я ж не ревную, а так, до слова прийшлося.

Гульня тривала цілих три дні, і Полуянов теж перестав пізнавати гостей і всіх питав, у якій справі викликані. Він опам'ятався тільки тоді, коли його повезли в Суслон і випарили в лазні. Михай Зотович, за своїм звичаєм, непомітно вийшов з дому і щез невідомо куди.

Найбільше клопоту завдавав дорогий тестонько, з яким ніхто не міг справитися, крім Галактіона. Старших дочок він зовсім не визнавав, та й улюбленицю Харитину теж. Одного разу вночі йому зробилося зовсім погано. Вахрушка, що доглядав гостя, тільки махав руками.

— Я боюсь,— заявила Серафима розбудженому чоловікові.— Іди ти. Ох, господи, от гріх який! Оце так гостя послала мамаша.

Галактіон накинув халат і пішов до контори, де тимчасово оселили Харитона Артемовича. Він сидів на ліжку з поспінілим обличчям і страшно викоченими очима. Біля

нього була тільки Харитина. Вона теж оце тільки схопилася з постелі і була в самій спідниці. Плечі її запинала шаль, з-під якої вибивалась шовкова хвиля пишного волосся. Вона була бліда і пильно глянула у вічі Галактіонові.

— Пошли швидше Вахрушку по нашатирний спирт,— тихо і владно наказала вона.— Та щоб мерщій. Потім принеси снігу і води.

Дівчина знала, як треба відходжувати п'яницю-батька, і розпоряджалась, немов у себе дома. Старик усе сидів на ліжку і важко хрипів. Часом з його грудей виривалося невиразне белькотання, яке розуміла тільки Харитина.

— Ммм... чар... ча... ку... чарочку.

— Зажди, буде й чарочка,— суворо говорила Харитина, мацаючи голову очманілого батька.— Ось до чого себе довів.

— Мм... не ббуду... не ббуду.

Обличчя його скривилося, очі страшно вирячилися, і він повалився на ліжку. В цю мить вбіг Галактіон із снігом і водою. Холодні компреси зробили своє діло, а подана чарка горілки на якийсь час заспокоїла п'яницю. Він тепер лежав на постелі з заплющеними очима, опухлий, налитий п'яним жиром, а над ним нахилилась Харитина, така квітуча, молода, сувора. Вдень у неї очі були сірі, а вночі темніли, мов у кішки; золотисте волосся облямовувало біле обличчя, наче сяйво. Галактіон стояв біля ліжка в головах і мимоволі милувався нею, милувався не так, як раніше, а як сповнений сил мужчина, що бачить гарну жінку. Всі ці дні він майже зовсім не звертав на неї уваги і навіть не помічав, хоч вони як родичі й були на «ти» і навіть цілувалися, теж як родичі. У кімнаті горіла одна лойова свічка, і при її червонуватому світлі Харитина була схожа на русалку. Вона не дивилась на Галактіона, але почувала на собі його пильний погляд і машинально поправила під шаллю спущений рукав сорочки. Потім вона сміливо подивилася прямо в обличчя Галактіонові, подивилася майже з ненавистю, щільно стиснувши губи. Потім він бачив, як вона повільно і спокійно підійшла до нього, обняла своїми голими руками і мовчки припала до його обличчя гарячими губами.

— Харитино, схаменися!.. Харитино, що ти робиш? — шептав він, даремно намагаючись звільнитися з її обіймів.— Харитино!..

Білі руки розпалися самі собою, і вона засміялася недобрим сміхом.

— Не любиш? забув? — шептала вона, відступаючи.— Іншу полюбив? А ця інша лемішка і плакса. Хіба ж тобі такої треба було дружини? Ех, Галактіоне Михейовичу! А от я так не забула, як ти на своєму весіллі дивився на мене... нічого не забула. Сокіл глянув, і нема дівчини... і не соромно мені нітрохи.

Вона знову обняла його і цілувала, вірніше — душила своїми поцілунками, обличчя, шию, навіть руки цілувала. Галактіон почував тільки, як уся кімната закрутилася йому в очах, а це золоте волосся лоскотало йому обличчя й шию.

— Любий, любий! — шептала вона в нестямі, заплющуючи очі.— Тільки один раз. Хіба та, інша, вміє любити? А я ж тужила за ним, я ж побивалася!

— Харитино!..

— Нсма тут ніякої Харитини. Харитина там, де її люблять.

Цю дику сцену припинила поява Вахрушки, який встиг повернутися з Суслона із спиртом.

— Ти мене ще згадаєш,— повторила кілька разів Харитина, даючи батькові нюхати спирт.— Я не жартувала з тобою. О, як я кохаю тебе, нещасний!

Коли Галактіон на другий день прокинувся, вся нічна пригода здалася йому важким кошмаром. Його навіть взяв сумнів, чи було все це насправді. Харитина вийшла до чаю, як завжди. На ній була та сама шаль, що й уночі, і це вразило Галактіона. Вона йому хотіла показати, ніби має його за ніщо. Пригадуючи подробиці вчорашньої сцени, Галактіон добре знав тільки одно, а саме, що він розгубився, як хлопчисько, і весь час поведився, як дурень. Треба було зробити рішучий крок у той чи інший бік, а тепер залишалося тільки удавати, що він усе це вважає за безглузду витівку і не надає нічому серйозного значення.

— Ми з папашею сьогодні їдемо додому,— заявила Харитина стомленим голосом.— Мабуть, чим уразився, тим і лікуйся. До речі, нас проведе Ілля Фірсович. Йому теж пора додому.

Полуянов навіть став навколішки і почав цілувати руки капризній красуні.

— О богине, я можу тільки коритись, як слабій смертний!

Симон, що був свідком цієї безглуздої сцени, бліднув і червонів, до крові кусав губи. Бідолашний хлопчик палко ревнував запольську красуню навіть, здається, до її шалі, а коли на прощання Харитина як родичка поцілувала його, він не витримав і втік.

— Що ти робиш з хлопцем? — докірливо сказала їй Серафима, що була в ліниво-спокійному настрої вагітної жінки.

— Я? Нічого, — гостро відповіла Харитина. — Хто мене полюбить, той нещасний навіки.

Галактіон весь час мовчав і намагався не дивитися на неї. Вона поцілувалася з ним, опустивши очі.

— Бажаю тобі бути слухняним хлопчиком, — покепкувала вона над ним, сідаючи в екіпаж. — Пряничка дадуть.

В цю мить Галактіон ненавидів її і був щасливий, що вночі поведився, як дурень.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Минуло п'ять років.

Все Заполля переживало тривожний час. Здається, в самому повітрі висіла думка, що жити по-старому, як жили батьки й діди, не можна. Доказів цьому було чимало, і дуже переконливих, бо всі вони були запольських купців просто по кишені. Досить було вже тільки того, що через новий млин старика Колобова в Суслоні відкрився новий хлібний ринок, обіцяючи у недалекому майбутньому стати серйозним конкурентом Заполлю. Це була перша повістка.

— Ні, брат, шабаш,— повторювали запольські купці.— По-старому, брат, не проживеш. Сьогодні в тебе пшеницю відберуть, завтра куделю і лляне насіння, а там і до степового сала доберуться. Що ж тоді в нас залишиться? Так, звичайно. Треба все по-полірованому робити, щоб як по інших всяких місцях.

Запас відомостей про ці інші всякі місця виявився дуже обмеженим, вірніше кажучи — запольські купці нічого не знали, крім свого рідного Заполля. Молоді купці й раді були б зажити по-новому, та не вміли, а старики упирались і нічого не хотіли знати. Взагалі балачок і пересудів було вдосталь, а якась невидима біда насувалася все ближче й ближче.

Подій у власному розумінні цього слова за ці п'ять років не сталося. Було три пожежі, потім відкрили нову міську думу, причому старик Луковников був обраний першим міським головою, потім Малигіни видали молодшу дочку Харитину раніше від старшої і т. д. Харитина вийшла заміж мало не втікши з дому, проти волі батьків,

і тепер була справницею Полуяною. Дружина Полуянова померла через рік після Серафиминого весілля, а через рік він з п'ятих очей одружився з красунею Харитиною, вірніше — вона сама висватала його. Весілля справили ще швидше, ніж у Серафими, бо жених удівець. Анфуса Гаврилівна на колінах благала дочку не робити цього, але Харитина твердила одно:

— Мамочко, я хочу бути благородною. Дуже мені цікаво виходити заміж за якого-небудь неотесаного купця! Надивилась я на своїх сестриць, як вони в темноті живуть.

— Подивимось і ми на твоє п'яне та старе благородство!

— Справницею буду, мамочко. Чаєм губернатора чагуватиму, а він мені руку цілуватиме. У благородних домах скрізь так заведено. У кареті буду їздити.

— Дурна ти, Харитинко, та й годі.

— Не винна, що такою народилась, мамочко.

Насправді Харитина вийшла стрімголов за Полуянова тільки тому, що хотіла бодай цим допекти Галактіонові. На, полюбуйся, як мені нічого не жалю! Через тебе гину. Але Галактіон, здається, не відчув цієї помсти і навіть не приїхав на весілля, а послав замість себе дружину з братом Симоном. Харитина втішалася тим, що примусила чоловіка виписати карету і роз'їжджала в ній по магазинах цілими днями. Нехай усі дивляться і заздять, як молода справниця катається.

Якщо запольські купці не знали, чого їм треба, то добре відали про це люди сторонні, які все набивалися до міста. Хто вони такі, звідки, чого домагаються — ніхто не знав. У Штоффа вже давно жив безіменний німець Драке, потім приїхав і оселився Май-Стабровський. Він зайняв найкращу квартиру в місті, завів виїзних коней, цілий штат челяді і зажив на широку ногу. У Заполлі й увісні не бачили такої розкоші, і молода справниця заздрила страшенно. А втім, її приймали у Стабровських, і сам старик упадав коло неї з чисто польським джентльменством. Потім оселився підозрілий єврей Єчкін. Проте, сам він мало жив у Заполлі, а все десь роз'їжджав. Біля цих нових людей крутилась купка безіменних і ненажерливих панів, німців та євреїв. Вони всі чогось шукали, кудись їздили в якихось нікому не відомих справах і взагалі страшенно поспішали. Не було, здається, такого кут-

ка, якого вони не обнюхали б і не винишпорили. Одним словом, щось готувалось, і запольські купці в передчутті страшились.

— А все цей клятий Півштоф,— лаялись вони поза очі.— Все від нього пішло. Дай лисові хвоста встромити, він увесь залізе. А в німців так уже заведено: в одного крючок, в другого петля — один за одним і тягнуться.

Діставалось на горіхи і «півштофовому тестеві», тобто Харитонові Артемовичу. Він перший дав притулок голому німцеві, та ще й дочку за нього віддав. Ось тепер усе і розплутуй. Та й другий зять, Галактіон, теж хороший: усім мельникам закрив хід та ще й ринок перетягнув до себе в Суслон.

Самі по собі нові люди були всі дуже милі, ввічливі й веселі. Скрізь самі бували, всіх приймали у себе і вміли товар лицем показати. Вже на другий рік у Заполлі відкрився клуб, заклад небачений. Старики не пішли, а молодь раділа. У Заполлі досі не було жодного веселого куточка. Взимку проворні німці почали влаштовувати в клубі сімейні вечори з танцями, благодійні «лотереї-алегрії», а головне, заповзято різалися в карти. Це виходило далеко зручніше, ніж у себе вдома. І клопоту ніякого, і приемність маєш, яку хочеш. Май-Стабровський і Єчкін повели справжню велику гру, особливо коли приїхав Шахма, цей степовий крез, про якого ходили справжні легенди. Грали на великі ставки Єграшка Огибенін, справник Полуянов і навіть акуратний німець Штофф. Одним словом, зажили по-справжньому, як по інших всяких місцях, особливо коли з'явилися два адвокати, Мишников і Черевінський, що зразу перевершили місцевих доморослих ходатаїв і ділків. А втім, Мишников був свій, запольський. Він походив із збіднілої купецької сім'ї і скінчив курс в університеті.

Цей приплив нових людей закінчився нотаріусом Меридіановим, теж своєю людиною,— він був син запольського соборного протопопа,— і двома слідчими. Говорили вже про земство, яке не сьогодні-завтра мало відкритися. Всі ці нові люди влаштовувались по-своєму і не хотіли знати старих порядків, коли всім заправляв тільки справник Полуянов та два ветхозавітні засідателі.

Найбільше метушився і клопотався німець Штофф як людина досить обізнана із станом місцевих справ. Він брав якісь підряди, клопотався про відкриття місцевої

жіночої прогімназії і реального училища, відкрив якесь таємниче «депо землеробських удосконалених машин», і так далі, без кінця. Час від часу він теж зникав з міста і нищпорив у повіті, вишукуючи якісь нові справи. А втім, його діяльність незабаром з'ясувалась, коли Май-Стабровський купив у повіті зупинену казенну гуральню і призначив Штоффа своїм головним управителем. Були і свої винокури, та все народ дрібний, що працював сяк-так на місцевий вжиток, а Стабровський затівав величезне, мільйонне діло і повів його сильною рукою. Все устатковувалось за останнім словом винокурної науки. Від Заполля до нової гуральні було верст із сто, і туди відхлинула вся польська челядь, що оточувала Стабровського. Запольські купці лишилися наче обпечені. Їх «старовина» лишалась позаду, а вперед лізли нові люди, вражаючи своєю пробійністю і ненажерливістю. По-старосвітському рахували на тисячі і щонайбільше на десятки тисяч, а тут відразу почали рахувати на сотні тисяч.

— Що ж це буде? — дивувались недавні запольські багатії. — А що нам залишиться? Все німці забирають.

Гуральня Стабровського була розташована усього за двадцять верст від Суслона, і це відразу надало зовсім іншого значення новому хлібному ринкові. Для неї передбачалося щороку скуповувати близько мільйона пудів жита, а це щось та означало. Старий Колобов тільки ахнув, коли почув про нову затію.

— З'їсть нас усіх Стабровський, — говорив він, хитаючи головою. — Ми тут мишей ловимо, а він просто на ведмедя пішов.

Новий питльовий млин був таки мізерним підприємством в порівнянні з грандіозним заводом. Було тут над чим замислитись. Зайнятий на будівництві заводу, Штофф разів зо два завертав у Прорив і ночував там.

— Ти що ж це затіваєш? — бурчав Михей Зотович. — Ми ось тут борошенце мелемо, а ти хліб збираєшся переводити на прокляте зілля.

— Нічого, нічого, дідусю. Усім хліба вистачить... Ми ж собі тільки жито беремо, а вам усю пшеницю залишаємо. Одне одному не будемо заважати, старичок.

— Та я не про те, німецька твоя душа: діло ваше неправильне... так. Божий дар будете переводити та чорта тішити. Ми ж із молитвою, а вам наплювати... тьху!..

— Та народові ж гроші ті підуть, старичок? От який-бо ти!.. Тепер хліб марно пропадає, а тоді — на, бери готівкою. Всі будуть вдоволені... Отак-то!

— Перед богом ви всі відповісте за свої вигадки! — погрожував Михайл Зотович.— Та і який у вас бог? Ні бога, ні чорта... Про совість чув, Карле Карличу?

— У нас скільки завгодно совісті, старичок.

— То ви її, совість свою, на проценти видавайте... А я тобі скажу напрямки, німче: нема нам з тобою про що розбалакувати... так, аби язиком плескати...

Штофф тільки усміхнувся. Він ніколи не ображався і славився своєю холоднокрівністю. Його ще ніхто не міг роздратовати, хоч нагод для цього було досить. Михайл Зотович усім серцем зненавидів цього вивертливого німця і вважав його головною причиною всіх майбутніх бід.

— Послухай, старичок, поговоримо одверто,— приставав Штофф.— Ти жива людина, і я жива людина; ти хочеш шматочок хліба з маслом, і я теж хочу... Так? І всі інші хочуть, та не знають, як його взяти.

— Ну, заговорюй зуби, заговорюй, змію!

— А я розумію одно: я маю свою вигоду і повинен дати вигоду іншим... Так?

— Ти вже даси, що й казати... Наставляй кншеню... Не радий будеш твоїй вигоді.

— Все залежить від того, як дивитися на речі.

Хитрий німець пробрався навіть до попа Макара. Навряд чи він сам знав, яку роль відіграє піп Макар, але і він теж їсть свій шматочок хліба з маслом і може стати в пригоді. Піп Макар був дуже недовірливою людиною і поставився до німця мало не вороже.

— По-перше, я живу тут уже двадцять років і ні до кого діла не маю,— сказав він одверто,— а по-друге, я нічого не розумію.

— Та мені ж, батюшко, нічого від вас і не треба,— відповів Штофф, не моргнувши оком.— Просто вважав за обов'язок познайомитися з вами, сусідами ж будемо.

— Воно, звісно, добродію... Поеліку людина відмітає від себе всіляку суєту, остільки вона належить самій собі, по-перше, а по-друге...

— Слухайте, батюшко, ви ведете чималеньке господарство, у вас самого жита набирається до п'яти тисяч пудів, я приблизно кажу. Вам доводиться клопотатися, щоб

його продати, а тут я приїду, і ми кінчимо без ніякої мороки. Це я кажу для прикладу.

— Дозвольте, по-перше, яка буде ваша ціна, добродію?

— На одну восьму копійки з пуда більше, ніж на ринку... Це... це становитиме за п'ять тисяч пудів рівно шість карбованців двадцять п'ять копійок. Здається, я висловлююсь ясно? Гроші ж не валяються на дорозі?

Штофф попав у найуразливіше місце скупенького сільського батюшки. Дітей він не мав, жив удвох з дружиною і всю любов зосередив на скромному збиванні капітальця,— його цікавили не так гроші самі по собі, а головно, процес їх наживання, як своєрідний спорт.

II

Старшому синові Серафими було вже чотири роки, його звали Серьожею. За ним з'явилися на світ ще дві дівчинки-погодки, тобто народжені через рік одна після одної. Старшу звали Милочкою, молодшу — Катею. Хоч як Серафима любила чоловіка, проте трирічна, майже без перерви, вагітність обурила і її.

— Я й сама хочу пожити,— заявила вона з наївністю вимученої людини.— Досить з нас дітей.

— І я те саме думаю,— погоджувався Галактіон.

Те красиве піднесення всіх сил, яке Серафима переживала в перший час після одруження, давно зникло; йому на зміну прийшло нормальне існування. Перші радощі материнства теж минули, і Серафима інколи відчувала приступи безпричинної нудьги. П'ять років одбули на селі. Досить. Особливо вплинула на Серафиму поїздка в Заполля на Харитинине весілля. У місті всі жили і веселилися, а на селі тільки з нудьги пропадай.

— Переїдьмо до міста,— все частіше й частіше повторювала Серафима чоловікові,— бо зовсім сільськими мужиками станемо.

Ці слова щоразу хвилювали Галактіона. Село давно набридло і йому, та й робити тут нічого було,— і без нього батько з Омеляном упораються. Власне, затримував Галактіона останній задум: він хотів відкрити дорогу зауральській крупчатці туди, на Волгу, щоб забезпечити збут надовго. Треба було тільки випередити інших; щоб зняти вершки.

Справи з млином налагодились остаточно і йшли дуже добре. Першої зими свіжу крупчатку возили в Ірбіт, на ярмарок, тройками. Її брали нарозхват. Вона конкурувала з дорогою казанською крупчаткою. За ці чотири роки млин не тільки окупив себе, а й дав великий прибуток. Тепер пшеницю заготовляли наперед за рік і купували за готівку. Взагалі справи йшли чудово. Думка відкрити збут своїй крупчатці в «Расею» дуже сподобалась Михеєві Зотовичу, і він з великою охотою відпустив Галактіона в Казань, Рибінськ, Саратов і Нижній на місці ознайомитися в справах. Галактіон проїздив усе літо і повернувся вже після закінчення Нижньгородського ярмарку. Ця подорож мала для нього вирішальне значення.

— Ну, що, як там у них? — питав Михеєй Зотович.

— Ех, тату, навіть розказувати соромно, тобто за себе соромно. Там справжні діла роблять, а ми тільки мух тут ловимо. Там уже вальцьові млини будують... Ми на копійки лічимо, а там лічба йде на мільйони.

— З великою лічбою і заплутатись можна, Галактіоне.

— Вовків боятися — в ліс не ходити, а робити діло, то по-справжньому.

— Ну, з мене досить і цього, а коли я помру, тоді як собі знаєте.

Бурхливе життя Поволжя просто приголомшило Галактіона. Оце, називається, живуть на повну силу. Якими капіталами орудують, які діла роблять!.. А тут і розвернутися не можна: все гужем іде. Не заїдеш далеко. А там і чавунка і пароплави. Все вчасно, на строк. Головне, не з'їдає перевіз, немає весняного й осіннього бездоріжжя по місяцю, нема літньої негоди і зимових хуртовин, — скрізь дорога скатертиною.

— А які там люди, Симо, — розповідав дружині Галактіон, — сміливі та розумні! Пальця в рот не клади... І все діло ведеться в кредит. Капітал — це пусте. Аби тільки розумна та надійна людина була, а грошей скільки хочеш. Вся справа в обороті. У нас тут коли в кого і є капітал, то і з ним ніде подітися. Перевалюй його з боку на бік, як дохлого коня. Все від обороту.

Серафима слухала чоловіка тільки з чемності. У справах вона, як і раніше, нічого не розуміла. Та й чоловік якось не вмів з нею розмовляти. От, інша річ, коли приїде Карл Карлович, той усе вміє ясно розказати. Він і дружині ото всі вбрання купує і навіть на капелюшках

більше розуміється, ніж будь-яка справжня дама. Сестра Євлампія ніякого клопоту не знає за чоловіком, дарма що німець, і франтить напропале.

Заїжджаючи на млин у Прорив, хитрий німець ніколи не забував привезти і діткам іграшок і невістці яку-небудь дрібничку в подарунок. Себе до збитків не призведе і іншим приємність зробить.

Останньої зими, коли у Стабровського будувався завод, німець і зовсім почав вчаштати до Колобових. Було це взимку, треба закупати хліб на майбутній рік, а головний ринок створювався в Суслоні.

— Це нам Михайл Зотович стежку протоптав,— хвалив німець нахмуреного старика,— ми вже на готове, як на чужу кашу із своєю ложкою приходимо.

— Тільки не подавіться,— бурчав Михайл Зотович.— Ложка у вас надто вже велика. Чого доброго, і каші не вистачить.

— Усім, дідусю, вистачить, у кого голова на в'язах.

Головний підвіз хліба був у листопаді, коли встановлювалася міцна санна дорога. Штофф прожив цілий тиждень у Суслоні в писаря, вивчаючи створюваний новий хлібний ринок. Галактіон теж приїжджав робити закупки, і вони разом провели весь тиждень. Доводилося вставати рановранці, до світання, години в чотири. Широка суслонська вулиця з обох боків була заставлена нескінченними рядами возів. Скупщики ходили од воза до воза з ліхтарями, і ринок набирив якогось фантастичного характеру. Народне багатство лежало тут, перед очима, прикрите домотканими ряднами. Галактіона вже знали, і він встановлював ціну. Інші тільки прикупували, як-от Єрмілич та дрібні мельники.

— По-сільському живемо, Карле Карловичу,— іронічно говорив Галактіон про самого себе.— З дранки в перепиранку.

— Ну, вам нарікати гріх.

— Та й радити нема з чого. З маленького діла не вискочиш. Мені, власне, й робити на млині більше нічого.

— А ви приїздіть до нас у Заполля. Можливо, й дільце знайдемо. Люди потрібні, а їх немає.

Німець щось недоговорював, а Галактіон не хотів впитувати. Треба, то й сам скаже. А втім, якось уночі вони випадково розговорилися зовсім одверто. Обом чогось не спалося. Ночували вони в писаревому домі, і розмова

відбувалася в темряві. Власне, говорив більше німець, а Галактіон тільки слухав.

— Бачите, в чому річ, Галактіоне Михайловичу... Будемо міркувати математично, так би мовити. У природі ніщо не повинно пропадати, ні один атом. Чи не так? Кожна людина являє собою певну силу, а сила — тільки тоді сила, коли вона знаходить для себе застосування. Так? З одного боку, ось ми з вами, як сила, що шукає собі застосування, а з другого — благодатний край, переповнений сировиною. Наше застосування в тому, щоб дати оборот цим багатствам. Чи не правда? Розум — найстрашніша з усіх сил. Ось ви тямуща людина і розумієте цілком ясно, що з млином у вас років через п'ять усе буде скінчено. Значить, треба пристроїться до іншого діла.

— Я й сам так думаю, Карле Карловичу. Давненько думаю.

Німець зробив паузу. Десь важко цокав старовинний годинник.

— У вас є гроші? — спитав Штофф уже зовсім іншим тоном, продовжуючи якусь свою думку.

— Тобто, як гроші?

— Ну, тисяч тридцять — сорок.

— Карле Карловичу, ви ж знаєте, що в мене своїх і сорока копійок немає.

— Але у вас є звичай виділяти синів. Нарешті, ви одержали дещо за дружиною.

— Жінчині гроші — не мої, а щодо виділу, то навряд чи батько погодиться. Ви знаєте, який у нього характер.

— А ви майте свій характер. Вимагайте свою частину.

— Він мене просто вижене геть.

Німець поміркував, щось прикинув у думці і промовив переконано:

— Та й то для вас буде вигідніше, ніж сидіти тут і ждати коло моря погоди. Повірте мені. А я вас влаштую.

— Ви тепер так говорите, а коли батько прожене, ви можете заговорити інакше.

— Повірте, що ні, Галактіоне Михайловичу. Це мій безпосередній інтерес, і я вам скажу зараз, у чому справа. Так. От у вас млин, і ви залежите від урожаю, від ринку, від конкуренції, правда ж? Я тепер управитель Стабровського і залежу від нього. Діло величезне і залежатиме від тисячі випадковостей, починаючи з дуже

запеклої конкуренції, яка існує тільки в нашій горілчаній справі. Хіба не правда? Візьміть будь-яку іншу комерційну справу — скрізь ризик, скрізь небезпека, скрізь сумніви. А є така справа, яка нічого не боїться, скажу більше: їй усе на користь — і врожай і неурожай, і розорення і багатство, і навіть конкуренція. Це моя завітна мрія.

Галактіон сів на ліжку і промовив:

— Банк? Ви хочете, щоб серед фундаторів стояло моє російське ім'я?

— Так. Додайте до цього, що російських імен ми знайдемо скільки завгодно, а нам потрібні працівники, хороші, енергійні працівники. Признаюсь, я вас вивчав протягом п'ятих років і знаю вас більше, ніж ви самі себе знаєте. Пробачте за нескромну цікавість... У вас є розмах, є кров, а це головне. Доведеться багато працювати і ставити на карту все. Потім ви умієте підійти до людей. Приклад: скажу я — і мені не повірять, скажете ви те саме — і вам повірять. Це найбільший секрет науки, що зветься психологія. Мені скажуть: «У! німець хитрує!» Я це в очах чигаю, і мене це ображає, хоч я і холоднокрровна людина. А вам повірять, усі повірять, — о, ще й як повірять!.. Справді, у вас зараз немає грошей, але помре батько, — будемо говорити одверто, — у вас сто тисяч певних. Значить, ви зараз варті цих ста тисяч і можете мати кредит.

— Банк буде в Заполлі?

— Так... Комерційний. Зауральський банк. Головні фундатори: Стабровський, Єчкін, Шахма, Драке і я. Бачите, все іноземці, тобто не російські прізвища, а це незручно. Нам необхідно залучити Луковникова, Огибсіна і ще чоловіка три-чотири. У нас статут уже написаний, і Єчкін виклопоче його затвердження. О, ця людина може зробити абсолютно все на світі!.. Знаєте, між нами кажучи, я вважаю його геніальною людиною. Справді. Уявіть собі, у нього зовсім нічого немає, а вигляд завжди такий, наче у нього в бумажнику чек на п'ятсот тисяч. Стабровський розумний і теж геніальна людина, але до Єчкіна йому далеко, як до зірки небесної... І Стабровський це сам знає.

— Що ж я робитиму в Заполлі, поки ваш банк не відкриється?

— Е, діла знайдемо!.. По-перше, ми можемо дати вам деякі підряди, а потім... Ви знаєте, що будинок Харитона

Артемовича на дружину,— ну, вона передасть його вам: ось ценз. Ви на відповідну суму дасте Анфусі Гаврилівні векселів і будинок... Крім того, у вас уже зараз у комерційному світі є своє ім'я, як ділової людини, а це великий козир. Вас знають і в Заполлі і в трьох повітах... О, бути на видноті — теж капітал!

Галактіон так і не міг заснути цілу ніч. У нього горіла голова, і думки в голові роїлись, як у жаркий літній день рояться комарі над болотом. Хитрий німець уміло і спритно зачепив його найуразливіше місце, саме те, про що він мріяв тільки потай. Правда, треба було зробити рішучий крок; та однаково його довелося б коли-небудь зробити. Від цього залежало все. Одно тільки викликало у Галактіона сумнів: він недовіряв хитрому німцеві. Продасть і обдурить при нагоді за який-небудь «шматочок хліба з маслом». Від таких людей можна сподіватися всього.

Галактіонові ставало прикро, що йому ні з ким навіть порадитися. Дружина нічого не розуміє, батько буде проти, Омелян погодиться з усім, Симон молодий,— роби, як знаєш.

Перед від'їздом з Суслона Штофф мав докладну розмову з Галактіоном і одверто висловився.

— Я знаю, що ви недовіряєте мені... Це дуже добре. Нікому не треба вірити, навіть самому собі, бо кожна людина може помилятися. Так. А можна вірити тільки одному — ділу. Ви тільки подумайте: ось зараз ми всі клопочемось, стараємось з усіх сил, бігаємо за виробником і споживачем, догоджаємо якому-небудь хазяїнові, взагалі залежимо направо і наліво, а тоді інші від нас залежатимуть. У нас завжди буде урожай на нашій ниві... Розрахунок дуже простий: по вкладах ми платитимемо сім процентів, а за позики одержуватимемо до двадцяти. Капітал буде... Ви тільки уявіть собі, скільки марнується тепер мертвого капіталу у попів, писарів, купців, а з цих дрібниць створиться страшна сила, як з дрібних річок наливається море.

III

Вирішальну розмову з батьком Галактіон думав повести не раніше, як з'їздить у Заполля і влаштує там все. Та вийшло зовсім навпаки.

Після від'їзду Штоффа Галактіон цілих три тижні ходив, наче в тумані. І сон поганий і апетиту немає. Навіть Серафима помітила, що з чоловіком щось діється.

— Ти нездужаєш, Глашо?

— Я? Ні, начебто нічого.

Така відповідь цілком задовольняла простувату Серафиму, і це обурювало Галактіона. Інша дружина допиталася б, у чому справа, і не заспокоїлася б, поки не довідалася про все. Тепер під час безсоння Галактіон ночами йшов на млин і бродив там з одного поверху на другий, як тінь. Млин працював узимку на повний хід. Робітників було дуже небагато. Обсипані бусом, вони були схожі на якихось мерців, що блукали безшумно з відділу у відділ. Звичайно ночами обходив млин Омелян, як людина нежоната, або сам Михайл Зотович. Робітники дивувались, зустрічаючи тепер Галактіона. Одного разу вночі біля жорна Галактіон зустрів батька. Старик якось позаячому прислухався до важкого руху верхнього каменя, що припадав одним краєм.

— А, це ти! — здивувався старий.— От і чудово. Жорно в нас щось тее, припадає краєм.

— Треба поставити запасне.

— Зупинка вийде.

— Нічого не вдієш.

Вони разом пройшли по всіх відділах. Скрізь усе було в порядку.

— Коли б ще п'ять поставів додати, то роботи вистачило б,— задумливо говорив Галактіон, коли вони опинились у конторці млина, занесеній бусом, мов інеєм.

— Води невивистачить.

— Можна парову машину поставити, батьку.

— Нізащо! Спалити хочеш весь млин?

Млин давно вже не справлявся з роботою, і Галактіон кілька разів заводив розмову про парову машину, але старий і слухати нічого не хотів, все посилався, що боїться пожежі. Звичайно, то була тільки відмовка, Галактіон це чудово розумів.

— Ось ти про машину товчеш, а краще б поставити другий млин,— заговорив Михайл Зотович, не дивлячись на сина, наче говорив так, між іншим.

Галактіон дуже добре зрозумів його. Значить, батько хоче запрягти його в нову роботу і знову запроторити в

село років на три. На готовому ділі він сподівався упоратися з Омеляном і Симоном. Це було надто очевидно.

— Ні, я не згоден,— спокійно відповів Галактіон.

— Як не згоден? Що незгоден? Та як ти смієш так розмовляти з батьком, щеня?

— Другого млина не будуватиму,— твердо відказав Галактіон.— Досить з вас і одного. Та й справа не варта заходу. Он запольські купці три питльові млини будують, потім Шахма затіває,— будете не зерно молоти, а один одного їсти. Правду кажу... Років з п'ять ще попрацюєш, а потім хоч замок вішай на свій питель. От сам побачиш.

— Ти розумієш, що кажеш?

— Дуже добре розумію... Робити мені тут нічого, от і все. Лишилося тільки в Расею крупчатку возити... І це я влаштував.

— Ну, а потім?

— А потім ви самі по собі, а я сам по собі.

— Як же це так буде, приміром?

— Та вже якось воно буде. Дасте мені що на виділ — спасибі, не дасте — теж спасибі.

— Так, так, голубчику... Своїм розумом хочеш жити.

Старик пожував губами, подивився на сина примруженими очима і цілком спокійно промовив:

— Нічого ти від мене, голубчику, не одержиш... Жодної копійчки, як є. От що на тобі, те й твоє.

— Красенько дякую, тату.

Більше батько і син не промовили ні слова. Для обох усе було ясно, як день. А втім, Галактіон на те сподівався і наперед приготувався до всього. Він так володів собою, що переглянув з батьком усі книги, звітував по різних статтях і дав кілька порад відносно млина.

— Завтра, вірніше сьогодні, я поїду,— додав він на закінчення.— Коли вам що потрібно буде, то напишіть. Жінка поки що у вас поживе... ну, з тиждень.

— А хто ж її годуватиме?

— Я пришлю грошей з Суслона на харчі, а за квартиру потім розплачусь.

— За п'ять років, голубчику. Не забудь... По три карбованці на місяць — сто вісімдесят рубликів.

— І це заплачу. Зараз у мене нічого немає, а передам, коли пришлю підводу за сім'єю.

Коли Галактіон вийшов, Михайл Зотович зітхнув і усміхнувся. Оце-то син... Правильно прислів'я каже: один

син — не син, два сина — півсина, а три сина — син. Так воно й виходить, як по-писаному. А хороший Галактіон. Другого такого і не знайдеш.

«А грошей я тобі все ж не дам, — думав старий. — Сам наживай — не маленький!.. Помру, вам же все дістанеться. Ох, голуб'ята, з собою нічого не візьму!»

Повернувшись додому, Галактіон відчув себе чужим у стінах, які сам зводив. Про себе і про дружину він не турбувався, а от що буде з дітками? У нього навіть серце защеміло, коли подумав про дітей. Він найбільше любив першу дочку Милочку, а старший син був пестуником у матері й дідуся. Молодша Катя росла якось сама по собі, і ніхто не звертав на неї уваги.

— Ну, Серафимо, збирайся в дорогу, — коротко сказав Галактіон дружині. — Через тиждень я по тебе пришлю. Переїздимо в Заполля.

— Зовсім?

— Зовсім.

Серафима аж заплакала з радощів і кинулась чоловікові на шию. Її завітною мрією було переїхати в Заполля, і ця мрія здійснилась. Вона навіть не спитала, чому вони переїжджають, як усе тут залишиться, — аби тільки виїхати з села. Міське життя уявлялося їй в рожевому світлі.

Тільки прощаючись з батьком, Галактіон не витримав. Він вийняв бумажник і все, що в ньому було, передав батькові, а потім усі дрібні гроші з гаманця. Михайл Зотович не поморщився і все взяв, навіть перелічив усе до копійчки.

— Гроші лік люблять, — бурмотів старий.

У дружини Галактіон теж не взяв ні копійки, а заїхав у Суслон до писаря і в нього позичив десять карбованців. З цими грошми він і вирушив починати нове життя. На батька Галактіон не сердився, бо цього треба було сподіватися.

Анфуса Гаврилівна зраділа і злякалась, коли побачила зятя. Вона зовсім не ждала гостя.

— Чи надовго, Галактіоне? — питала, заметушившись, старенька.

— А зовсім, мамо.

— Як зовсім?

Галактіон любив тещу, як рідну матір, і розказав їй усе. Анфуса Гаврилівна розплакалась, а потім зраділа,

що зять житиме разом з ними. Головне — внучата будуть тут же.

— Поживете поки що з нами, а там видно буде,— говорила вона, заспокоївшись після першого бурхливого виявлення почуттів.— Слава богу, не тільки світа, що в вікні. Не пропадеш і без батькових капіталів. Ох, через золото багато марних сліз ллється! Теж набачились усячини!..

Харитона Артемовича не було дома,— він поїхав кудись у справах у степ. Агнія вже третій день гостювала у Харитини. Надвечір вона повернулася, і Галактіон здивувався, як вона постаріла за яких-небудь два роки. Після того, як Харитина вийшла заміж, в Агнії не лишилось ніякої надії,— у Заполлі рідко коли старші сестри виходили заміж після молодших. Такий уже встановився звичай. Агнія, здається, примирилася з своєю долею христової нареченої і мало звертала на себе уваги. Ні для кого було чепуритися.

— Ну, а як там зіллячко наше? — суворо спитала її Анфуса Гаврилівна,— вона що далі, то більше не любила Харитину.

— Нічого... Дві нові сукні замовила та соболевий комір дала переробити.

— Покарав мене господь дочкою,— жалілась Анфуса Гаврилівна зятеві.— Півштофова дружина модниця, а ця всіх перевершила. Ох, погана справа, Галактіоне!.. Не кінчить вона добром.

Увечері, коли вже подали самовар, несподівано приїхала Харитина. Вона увійшла, не роздягаючись, прямо до їдальні, щоб показати матері новий комір. Галактіон давно вже не бачив її і тепер був вражений. Харитина стала ще вродливішою, а в обличчі її з'явився такий упевнений, майже нахабний вираз.

— А, сільська рідня приїхала! — віталась Харитина з гостем, за своїм звичаєм дивлячись йому просто в обличчя.— Чи надовго?

— Не знаю, як поживеться.

— Залишайся на свята. Будемо веселитися напропале.

— Це в тебе тільки гулянки на думці,— дорікала мати.— В інших на думці діло, а в тебе дурниці.

— Що ж, мамочко, не всім розумним бути.

— Та ти сядь, не торохти. Ох, не люблю я отаких кручених! Наче сорока на тину.

— Що ж, я й роздягнуся. Хотіла тільки показати вам, мамочко, новий комір. Триста карбованців усього коштує.

Харитину узяла за живе та байдужість, з якою поставився до неї Галактіон. Вона вже звикла, щоб усі упали коло неї. Скидаючи шубку, вона попросила його допомогти.

— Не вмієш допомогти роздягтися, телепню! — жартувала вона. — Звук з сільськими бабами водитися!

На Галактіона так і повіяло хвилию пахощів, коли він підійшов до Харитини. Вона була в шерстяному синьому платті, яке гарно облягало її виточену фігуру. Вона навмисне підняла руки, удаючи, що поправляє волосся, і весь час не спускала з Галактіона своїх вухвалих усміхнених очей.

— Що, гарна? — сказала вона і засміялась.

— Облиш ти, безстиднице! — забурчала Анфуса Гаврилівна. — Хоч і зять, а все-таки мужчина. Чого руки ото задираєш, безсоромна?

— Я в корсеті, мамочко.

Галактіон опустил очі, відчуваючи, як починає червоніти. Йому якось уся кров ударила в голову. Агнія дивилась на нього добрими очима і сумно усміхалась. Вона доволі надивилася на всі штуки сестриці Харитини.

— Ну, а як там сільська баба твоя? — питала Харитина, підсідаючи до Галактіона з чашкою чаю. — Гладшає? Щороку приводить дітей?.. Ха-ха! Робити вам нічого отам, от і плодите діток. Мамочко, який милий цей слідчий Куковін!.. Він так кумедно залицяється до мене.

— Та годі тобі! — сердито крикнула Анфуса Гаврилівна. — Не личить нам твої непристойності слухати... Посомилася б хоч Галактіона.

— Чого мені його соромитися, мамочко? Справа давня: я сама була в нього закохана. Навіть отруїтись хотіла. І він...

— Годі! Перестань, безсоромна!

Анфуса Гаврилівна була рада, коли Харитина почала збиратися. Їй треба було ще заїхати до кравчихи, у два магазини, потім до сестри Євламπίї, потім ще в два місця. Коли Галактіон надівав на неї шубку, Харитина встигла йому шепнути:

— А пам'ятаєш, дурненький, як я тебе цілувала? Я тебе все ще трошки люблю... Приїжджай до мене з візитом. Поговоримо.

Ніколи ще Галактіон не був такий нещасливий, як цієї першої ночі в Заполлі. Йому було якось особливо боляче і прикро. Що буде? Як він житиме? А тут ще Харитина! Ця зустріч була останньою краплею в чаші випробувань. Хіба вона така була? Так, вона зараз краща, у повному розквіті молодості, а йому боляче було на неї дивитися. Яке в неї зробилось нахабне обличчя, як вона дивиться, які рухи, які слова! І не соромно... Галактіон з якимсь жахом думав про цю пропащу душу, пригадуючи своє хвилиenne захоплення. Так, вона тоді була інша,— така чиста, незаймана, гарна саме цією своєю чистотою. А тепер хто її оточує? Які розмови вона чує? Що її цікавить? Коли б вона знала, що в нього зараз на душі і як йому боляче за неї! Про її вихватку тоді на млині, біля ліжка хворого батька, він якось навіть забув і не надавав цьому особливого значення. Так, молода дурість. Кров молода розходилась. А тепер уже зовсім інше...

Галактіон лежав і думав про Харитину, думав і сердився, що думає саме про неї, а не про своїх дітей.

IV

Ідучи вперше з візитом до свого друга Штоффа, Галактіон переживав важке почуття. Йому ще не траплялось фігурувати в ролі прохача, і він почував себе дуже ніяково. А що, коли Штофф удасть, ніби не пам'ятає своїх розмов на млині? Все може статися.

Штофф був дома і прийняв гостя з розкритими обіймами. Він по-російському розцілувався з Галактіоном хрест-навхрест.

— Чув, чув, голубчику,— повторював він.— Цим і повинно було скінчитися... Чим швидше, тим краще.

— Звідки ви довідались, Карле Карловичу? — здивувався Галактіон.

— А сорока на хвості принесла... Справді, чудово. Хвалю.

Штофф жив у дуже скромній квартирці. Тепер невеликий дерев'яний будиночок належав уже йому, бо потрібний був для цензу по міських виборах. Звідки німець

узяв грошей на купівлю будинку і взагалі звідки добував кошти — було для всіх таємницею. Галактіон одразу відчув себе легше в цих затишних маленьких кімнатах, — у нього мов камінь з плечей упав.

— Будемо влаштовуватись... так... — повторював Штофф, ходячи по кімнаті і потираючи руки. — Я вже дещо підготував на всякий випадок. Ви ж знаєте Луковникова? О, це велика сила!.. Він знає вас. Так... Нічого, помаленьку влаштуємось. Знаєте, треба жити, як кішка: звідки її не киньте, вона завжди на всі чотири ноги стане.

Йшло до одинадцятої години, Євлампія Харитонівна ще спала, і Галактіон був радий цьому. Він не любив ту модницю більше за всіх сестер. Така противна жіночка, і терпіти її міг тільки Штофф.

— Одного нам бракує, — промовив господар, помітивши, як гість оглядає обстановку. — Немає діточок... А я так люблю дітей. Еге ж... От у вас аж трое.

— Клопоту багато з дітьми.

— А заради ж чого тоді жити?

Глянувши на годинник, Штофф додав зовсім іншим тоном:

— Скоро дванадцять. Поїдемо в думу. Там одразу з усіма познайомитесь.

— Та я, здається, і так усіх знаю.

— Ні, то інше... Мало кого можна зустріти на весіллі, — це в нас до уваги не береться.

У Штоффа був уже свій виїзний кінь, яким вони й поїхали в думу. Галактіонові знову стало незручно. З якої це речі він їде в думу? Там усі свої зберуться, а він для них чужий. Лишалось покластися на досвідченість Штоффа.

Нова дума містилась поряд з поліцією. Це був новий двоповерховий кам'яний будинок, ще не оштукатурений. Біля під'їзду стояло кілька приватних екіпажів.

— Тут ви всіх знайдете, — пояснив Штофф, вітаючись з показним швейцаром. — Тарас Семенович є?

— Точно так, — виструнчившись по-солдатському, відповів швейцар.

Піднявшись сходами на другий поверх, вони пройшли кудись праворуч, звідки долігав гомін суперечки. Велика кімната, повна тютюнового диму, з довгим столом посередині, була схожа на станційний буфет. На столі

кипіло два самовари, стояв чайний посуд, а навколо стола розмістились представники місцевого самоврядування.

— Панове, я привів до вас дорогого гостя! — голосно відрекомендував Штофф свого супутника. — Прощу любити й шанувати!

Підхопивши Галактіона під руку, Штофф повів його навколо стола, рекомендуючи всім:

— Тараса Семеновича ви знаєте? А це двоє купців Іванових... троє купців Попових... старший міський лікар Кацман, а це його помічник, доктор медицини Кочетов... член управи Голяшкін.

— Чи ти ба! — крикнув знайомий голос.

Це був Полуянов. Він обняв Галактіона і розцілував.

— Чув, батечку мій... як же! Учора жінка щось таке розказувала про тебе і ще скаржилась, що шуби не вмієш дамам подавати. Нічого, навчимо... У нас, батечку мій, усе по-простому. Живемо однією сім'єю...

Член управи Голяшкін, високий і червонощокий здоровань, весь час дивився на Галактіона якимись масляними очима і солоденько усміхався. Він страшенно скидався на вербного херувима, хоч і простої роботи. Вивідавши, поки всі привіталися з Галактіоном, Голяшкін підійшов до нього, міцно потиснув йому руку і якимсь солодким голосом промовив:

— Дуже, дуже раді, Галактіоне Михейовичу. Ми тут усі по-простому. Так... Однією сім'єю.

У херувима була манія повторювати чужі слова, мов та луна. Виконавши свою партію, він підсів до стола і зітхнув на всі груди. Поруч з ним сидів доктор Кочетов, красивий чорнявий чоловік років тридцяти. Молоде обличчя доктора мало на собі явні сліди непомірного пияцтва — шкіра на обличчі була червона, пітна, очі запухали і сльозились, ніс просвічував червоними жилками. Галактіон чомусь звернув особливу увагу на цю типову пару. А втім, і решта з компанії не нагадували праведників, за винятком Луковникова, що дуже вирізнявся своєю поважністю і благообразною старістю.

— Ну, як батько, ще підскакує? — спитав він Галактіона, усміхаючись самими очима. — Зав'язали ви нам вузлик з вашим млином... еге ж.

— Так уже сталося, Тарасе Семеновичу, — виправдувався Галактіон, ніяковіючи. — Кривдити нікого не хотіли.

— Що ж діло житейське,— промовив старик і зітхнув.— До тестя в гості приїхав, Галактіоне Михайловичу?

— Так... Може, вам говорив щось Карл Карлович?

— А, так, так!.. З норовом старий. Нічого, якось перемелеться. Заходь до мене,— поговоримо.

Солідний старик дуже сподобався Галактіонові. Не те, що татусь Михайл Зотович. Думка про батька тепер у Галактіона з'являлась в якійсь зневажливій формі. Йому здавалося, що Тарас Семенович дивиться на нього з жалем.

Чаювали досить довго, і Галактіон помітив, що в його склянці все більшає і більшає рому. Публіка, що зібралась тут, справила на нього приємне враження своєю простотою і відвертістю. Поруч з Галактіоном опинився якийсь лагідний сивенький дідок, з качиним носом, прилизаним волоссячком на скронях. Вицвілі його очіці жалібно кліпали. Він усе заглядав Галактіонові в обличчя і повторював:

— Дуже ми раді... Аякже, раді.

— Панове, чого ми тут даремно час гаємо? — проголосив захмелілий Полуянов.— Ідьмо!

Усі разом підвелись, як за командою, і, не прощаючись один з одним, посунули до дверей. Галактіон наздогнав Штоффа вже на сходах і почав прощатися.

— Ну ні, дзуськи! — заявив німець.— У нас так не граються!.. Ідьмо!

— Куди?

— А от побачите.

Від думи вони поїхали на Соборну площу, а потім на головну Московську вулицю. Влітку тут стояло невилазне болото, як і на інших вулицях, не кажучи вже про передмістя, як-от Теремилівка, Дрекольна, Єрзівка і Сибірка. Поминули зелений кафедральний собор, старий гостинний двір і зупинились біля якогось двоповерхового кам'яного будинку. Виявилось, що господар тут Голяшкін. Він кожного гостя зустрічав унизу, підхоплював під руку, вів нагору і передавав з рук на руки дружині, змарнілій хворобливій жінці з переляканим обличчям.

— Просимо, панове! — повторював господар.— У нас усе по-простому!.. Заходьте, будьте ласкаві!

Галактіона здивувало, що вся компанія, яка пила чай у думі, була вже тут,— і двоє Іванових, і троє Попових, і Полуянов, і дідок з качиним носом, і доктор Кочетов.

Галактіон подумав, що тут іменини, та виявилось, що ніяких іменин немає. Просто так, приїхали — та й годі. У великій їдальні уздовж усієї стіни був поставлений величезний стіл, а на ньому десятки пляшок і десятки тарілок з закусками, — у господаря була власна винарня і бакалійна торгівля.

— Ось тепер ми добрались і до справжнього фундаменту, — повторював Полуянов, походжаючи по кімнаті з виглядом людини, що повернулась додому. — Галактіоне, випиймо.

— Та я не п'ю, Ілля Фірсович... Хіба що одну чарочку.

— Е-е! У нас між першою і другою чаркою не дихають... У нас по-простому.

Випиті дві чарки горілки дуже вплинули на незвичного Галактіона. Він раптом відчув себе якось і тепло і легко, наче завжди жив у Заполлі і потрапив у рідну сім'ю. Всі пили і їли, як у трактирі, не звертаючи на господаря ніякої уваги. Ласкавий дідок знову опинився коло Галактіона і знову зазірав йому в обличчя своїми вицвілими очима.

— А я ж колись знав Михея Зотовича, — говорив він, присуваючи стілець ближче до Галактіона. — Ще там, на заводах... Як же! В нього трое синів було, трое молодців.

Далі події трохи переплутались. Галактіон пам'ятав тільки, що піднімався знову кудись на другий поверх разом з Полуяновим і що шуби з них знімала вродлива покоївка, яку Полуянов дуже боляче вщипнув. Потім їх зустріла гарна білява дама у сірому шовковому платті. Навколо були все ті самі люди, що й у думі, і Голяшкін обіймав при всіх біляву даму і говорив:

— А оце сестриця Пашенька. У нас все по-простому. Давайте, Пашенько, поцілуємось.

Брат і сестра дзвінко розцілувались. Потім Пашенька опинилась біля Галактіона і ласкаво говорила:

— А ви забули, як я на вашому весіллі була? Аякже, ми тоді ще з Харитиною руську витанцьовували. Які ми тоді дурні були: нічого, нічогісінько не розуміли. Зовсім дівчиська.

Навколо всі пили, вихиляючи чарку за чаркою. Разом з іншими пив і Галактіон, тобто примушувала його пити Пашенька. Він бачив її білі, наче налиті молоком, руки, і ці руки подавали йому чарки одну за одною. Пашенька сміялась і сідала так близько до гостя, що своїм плечем

торкалась його. Щось таке гаряче прилило до самого серця Галактіонові, йому раптом захотілось веселитись і називати господиню теж Пашенькою, як Голяшкін, але в найцікавіший момент знову з'явився дідок з качиним носом і перебив. Галактіон розсердився і мало не наговорив грубощів. Пашенька вчасно відвела його вбік і прошептала на саме вухо з милою інтимністю:

— Будьте обережні... Це наш мільйонер Нагибін. В нього єдина дочка на відданні, і він шукає їй женихів. Мабуть, він не знає, що ви одружені. Стривайте, я йому скажу.

Вона справді про щось поговорила з дідком, і той миттю зник, наче у воду впав. Потім Галактіон піймав маленьку теплу Пашеньчину руку і міцно її потиснув. У Пашеньки навіть слези виступили на очах від болю, але вона стерпіла і не переставала усміхатись.

— У нас по-простому... еге ж...— промовив Голяшкін під самим Галактіоновим вухом і зареготав.— Пашенько, поцілуймося.

Пашенька схопилась і втекла.

Потім Галактіон про щось говорив з доктором, а той привів його кудись у далеку кімнату, в якій лежав на дивані опухлий чоловік середніх років. Він зрадів гостям і попросив чарочку горілки.

— Це чоловік Парасковії Іванівни,— рекомендував доктор, рахуючи пульс у хворого.— Ось що робить горілочка, а який був богатир!

— Чарочку,— мимрив хворий.

В цю мить до кімнати вбігла Пашенька, і хворий закрив голову подушкою. Вона вилаяла доктора і вивела Галактіона за руку.

Далі, здається, був обід. Пашенька знову сиділа поруч з Галактіоном і частувала його виноградом, вибираючи найкрупніші ягоди своїми рожевими пальчиками.

V

Дивним було пробудження Галактіона. Він з зусиллям розплющив очі. Голова була наче налита свинцем. Він здивовано озирнувся навколо. Кімната зовсім незнайома, тьмяно освітлена однією свічкою під зеленим абажуром. Він лежав на широкому шкіряному дивані. Над його головою на стіні була розвішана всіляка зброя.

— Де я? — вголос подумав Галактіон, і йому вдалося, що це говорить хтось інший.

Він даремно намагався пригадати послідовний хід подій,— вони обривалися Пашенькою, а що було далі, він не пам'ятає; і не пам'ятає, як потрапив до цієї кімнати. Ет, все одно!.. Галактіон хотів знову заснути, але відчув, ніби йому щось заважає. Це був не головний біль, а щось зовнішнє, щось таке, що було тут, в оцій кімнаті. Він звівся на лікоть і став уважно оглядати кімнату. Раптом він здригнувся — біля письмового стола, з протилежного його боку, зовсім у тіні, у глибокому кріслі сиділа нерухомо жіноча постать. Йому зробилося страшно. Обличчя її не можна було розглядіти, але він упізнав її, бо відчув, як вона пильно дивиться на нього.

— Харитино, це ти?

Вона мовчала.

— Харитино!

Постать підвелась, важко перейшла кімнату і сіла до нього на диван так, щоб світло не падало на обличчя. Він помітив, що лице було заплакане і очі опущені. Вона взяла його за руку і знову наче застигла.

— Харитино, я був п'яний, як свиня... уперше в житті. Я себе зневажаю... і ти... і всі...

— Що ж тут особливого?— роздратовано відповіла вона.— Тут усі п'ють. Скільки разів мене п'яну привозили додому. І теж нічого не пам'ятала. І мені це подобається. Розумієш: раптом нічого немає, і нікого, і навіть самої себе. Я люблю гульнути.

— Перестань говорити дурниці! Ти вдаєш з себе таку, а сама зовсім не така.

— А яка я?

Вона присунулась зовсім близько до його обличчя і, заглядаючи в очі, нетерпляче питала:

— Ну, кажи... кажи, яка я?

— Ти?

Галактіон з зусиллям перекотив голову на подушці, заплющив очі і відповів пошепки:

— Хороша... вся хороша.

Вона затулила обличчя руками і тихо заплакала. Він бачив тільки, як здригались ці високі лебедині груди, бачив ці прекрасні руки, пишне, мов у русалки, волосся і почував, що з ним діється щось таке велике, грішне, безповоротне і чудове. О, тільки одну мить щастя, тільк щастя!

Він уже простягнув до неї руки, щоб схопити це гнучке і пружне молоде тіло, коли вона злякано відскочила від нього.

— Галактіоне, не треба!.. Галактіоне, облиш!.. Цього не треба, не треба, не треба!

— Ну, йди, дурненька, сюди... Не бійся, не зачеплю.

— Я зараз...

Вона своєю граціозною, легкою ходою вийшла і за хвилину повернулася з мокрим рушником, пляшкою зельтерської води і склянкою нашатирного спирту. Коли він жадібно випив воду, вона веліла йому знову лягти, поклала мокрий рушник на голову і дала понюхати спирту. Він одразу витверезився і мовчки дивився на неї. Вона так добре і любовно клопоталася коло нього, як сестра, і все виходило в неї так гарно, кожен рух.

— Не дивись на мене так, Галактіоне... Це погано.

— Не буду.

Він заплющив очі і чув, як вона сіла знову біля нього. Він відчув близькість цього молодого, квітучого тіла, наче повитого запашною хмарою, чув, як вона поривчато дихала, і не міг тільки розібрати, чиє то серце так сильно б'ється — його чи її. Це був його ангел-охоронець.

— Харитино, пам'ятаєш моє весілля?— заговорив він, не розплющуючи очей,— йому шалено хотілось сповідатися.— Тоді в молитовні.. У мене голова пішла обертом... і потім цілий вечір я бачив тільки тебе. Це гріх... я мучився... так. А потім усе минулося... я звик до дружини... діти пішли... Пам'ятаєш, як ти мене цілувала тоді на млині?

Вона зробила нетерплячий рух.

— Зажди,— казав він далі.— Я знаю, що це дурниці... Тобі просто треба було когось любити, а тут я трапився...

— Скажи одно: ти думав коли-небудь про мене?

— О, часто!.. Було совісно, а все-таки думав. Де це вона? що вона поробляє? що думає? Тому і на весілля до тебе не приїхав... Навіщо мучити і тебе і себе? А вчора... ох, як мені було вчора важко! Хіба така була Харитина? Ти навмисне ятрила серце моє,— я знаю, що ти не така. І мені так було жаль тебе і себе разом,— я завжди якось разом думаю про нас обох.

— А дружина?

Він знову зробив рух, вона знову відскочила.

— Я піду звідси зовсім, коли ти не лежатимеш спокійно... Витягни руку ось так. Ну, будь тепер слухняним хлопчиком.

Вона знову сіла біля нього і заговорила, швидко сиплючи слова, наче боялась, що не встигне висловити всього.

— Тоді я була дівчачою і не знала, що то значить любити... так. А тепер я... я тебе не люблю...

Він схопив її і пригорнувся до себе. Вона не пручалась і тільки дивилась на нього своїми темними великими очима. Галактіон відчув, що це молоде тіло не відповідає на його шалений порив жодним рухом, і його руки розвелися самі собою.

— Не люблю... не люблю,— повторювала вона і навіть засміялась, як русалка.— Ти дужчий за мене, а я все-таки не люблю... Милий, не ображайся: не можна насильно полюбити. Ах, Галактіоне, Галактіоне!.. Нічого ти не розумієш!.. Ось ти ладен був мене задушити, а не питаєш, як я живу, чи добре мені? Коли б ти справді любив, то насамперед спитав би, приголубив, розважив, розговорив... Тоскно мені, Галактіоне... от і зараз тоскно.

Галактіон слухав цю дивну сповідь і розумів, що Харитина права. Так, він повівся з нею по-звірячому і, як справжній звір, схопив її тоді. Йому зробилось страшенно совісно. Жоната людина, в самого дві дочки на руках, і раптом хто-небудь отак по-звірячому хапатиме його Милочку... У Галактіона навіть морозом сипнуло по спині, коли він тільки подумав про таку можливість. А чим же Харитина гірша за інших? Дома не було коло чого жити, от і вискочила заміж за першого зустрічного. Завжди так буває.

— Харитино, в тебе є чоловік...— раптом промовив Галактіон.

— Чоловік?— повторила вона і гірко засміялась.— Я його тижнями не бачу... От і зараз засів у клубі і грати там до п'ятої години ранку, а завтра в повіт подасться. Тільки й бачила... Сидиш-сидиш сама, і одур візьме. Теж жива людина... Коли б ще діти були... Ну, та що про це говорити!.. Не варто!

Потім вона додала зовсім іншим тоном:

— Іди вмийся і приходь в їдальню чай пити.

Від цих розмов і від холодної води Галактіон зовсім витверезився. Йому тепер було совісно взагалі, бо він уперше потрапив до Харитини в такому вигляді.

Обстановка в квартирі Полуянова була на папську руку. Не було тієї трактирної розкоші, що в Малигіних, а все по-своєму. Якись химерні столики, канапи, картини, альбсми, навіть рояль у залі. В їдальні теж впадав у вічі і величезний буфет, схожий на орган у католицькій церкві, і незручні, але дорогі різьблені стільці, і вибаглива сервіровка. Харитина надзвичайно швидко добрала смаку в новій обстановці і влаштувала все, як у інших, тобто головним чином, як у Стабровських. Вона показала Галактіонові свою спальню, що вразила його розкішшю: два ліжка червоного дерева стояли під якимсь балдахіном, завіси на вікнах були з рожевого шовку, потім розкішний мармуровий умивальник, дорогий персидський килим на всю підлогу, а туалет нагадував цілий магазин.

— Чоловік відкупається від мене оцими дрібничками,— пояснила Харитина.— Жодної речі в домі не залишилось від його першої дружини... У нас усе нове. Подобається тобі?

— Далебі, не знаю... Навіщо все це наставлено?

— Як навіщо?.. Ах ти, дурний? Ти б подивився, як усе влаштовано у Стабровських... Мені й уві сні не бачити такої розкоші. Що їм, мільйонерам...

Коли вони увійшли до їдальні, Харитина промовила вже іншим тоном:

— А знаєш, хто тебе привіз сюди?

— Ілля Фірсович, звичайно.

— Отже й ні... Сама Парасковія Іванівна. Еге ж... Ми з нею великі приятельки. В неї чоловік гіркий п'яниця і в мене щось близько того,— от і дружимо. Довезла тебе до під'їзду, викликала мене і каже: «На, забирай своє золото!» Я їй розказувала, що любила тебе дівчиною. Ух! розумна жінка... Вогонь. Гляди, не заплутайся... Тут не ти один голову втратив.

— Тільки про це я й думаю... І скаже таке.

— Мало про що хто думає, а виходить зовсім навпаки. На словах ото всі херобрі.

Потім Харитина раптом замовкла, зажурилась і почала дивитись на Галактіона такими очима, ніби бачила його вперше. Гість пив чай і думав, яка вона хороша, оця Харитина. Ех, коли б їй іншого чоловіка!.. І розуміється на всьому, і з кожним повестись уміє, а розвеселиться, то любо глянути.

- А чоловік тебе любить?
— Дуже... Разів зо два бив.
— Як бив?

— А так, як б'ють жінок. Всі це знають... Ревнує він мене до смерті,— ну, такі й побої не образливі. Слуги роздзвонили по всьому місту.

— І ти отак говориш про це?

Вона засміялась.

— Не турбуйся, в боргу не залишусь... ха-ха! Не знав, за що бити.

— Що ти кажеш, Харитино?

— А мені що?.. Яка є... Стара буду, гріхи замолюватиму... Ну, та не варто про наші жіночі гріхи говорити: у всіх у нас один гріх. У доброго чоловіка і жінка добра, Галактіоне. Це вже завжди так.

Ще вчора Галактіон міг би сказати їй, як все це недобре і як треба жити по-справжньому, а сьогодні мусив слухати і мовчати.

— Чоловік поб'є, а коханий друг пригорне, та приголубить, та пожаліє... Без побоїв совісно якось, а тут воно й зійде за справжнє. Отак-то.

Галактіон перевів розмову на інше. Він по-купецькому оцінив усю їхню обстановку і прикинув у думці, скільки їм коштувало прожиття. Звідки в справника можуть такі гроші взятися? Це ж не тріски, на дорозі не валяються.

— А то вже не моє діло,— байдуже відповіла Харитина.— Коли з молоденькими одружуються, то про гроші не думають.

— Може, раніше наскладав?

— Не знаю і знати не хочу.

— А якщо він попадеться і посаду втратить, тоді як?

— Теж не знаю... Та й однаково мені. Ох, як однаково!

Цей перший візит залишив у Галактіонові незабутнє враження. Щось нове ринуло на нього, зовсім інше життя, про яке він знав тільки з чуток. Харитина відцуралась від свого купецтва і жила вже зовсім по-іншому. Це нове було вже в Заполлі, ось тут, зовсім близько.

До дому Галактіон повернувся пізно. В ідальні його чекала Анфуса Гаврилівна. Старенька не могла заснути, дожидаючи зятя.

— Ти що ж це, Галактіоне Михейовичу? — з тихим докором промовила вона.

— Мамашо, не кажіть нічого: вперше і востаннє.

— Та я не про те, що ти з канпанією канпанився,— без цього чоловіки не можна. От у Харитини що ти стільки часу робив? Чоловік у клубі, а в жінки мало не цілу ніч гість сидить. Я вже разів з п'ять Аграфену посилала довідатись про тебе. Ох, уже ця мені Харитина!..

VI

Штофф не дрімав. Він добре пам'ятав усе, що говорив Галактіонові на млині, і на перший час влаштував його при «бубновському конкурсі». Запольський комерсант-п'яниця вкрай запустив усю свою комерцію і нарешті відмовився платити кредиторам. Довелося призначити конкурс, головою якого був старик Луковников, а членами адвокат Мишников та кілька купців. От на допомогу цьому конкурсові Луковников і запросив Галактіона, бо купці не хотіли працювати, а Мишников не розумів тонкощів запольської комерційної практики.

— Постарайся, молодий чоловіче,— повчально говорив Луковников, що протегував Галактіонові,— а там видно буде... Коли в батька вдався, то без хліба не сидітимеш.

Із свого боку Штофф попередив Галактіона, щоб він звернув особливу увагу на Мишнікова.

— Цей далеко піде... так. Слід бути з ним на сторожі... А втім, чоловік розумний і серйозний.

Як видно, Штофф побоювався зростаючої репутації свого купецького адвоката, що швидко йшов угору і забирав велику силу. Головне, купецтво вірило йому. Зовні Мишников залишився таким же купцем, як і інші, з тією різницею, що носив золоті окуляри. Говорив він з навмисною грубуватою простотою і взагалі старався триматися невимушено і з великим гонором. До Галактіона він поставився підозріливо і з першого разу заявив:

— Не можу зрозуміти, що ви тут робитимете, Галактіоне Михейовичу. Нам і без вас робити нічого.

А тимчасом того ж таки дня Галактіонові прислали цілу купу всіляких торгових книг для перевірки. Самой цієї роботи вистачило б на місяць. Далі на черзі була складна перевірка наявного майна з поїздками в різні

кінці повіту. Зрадивши першій роботі, Галактіон узявся до справи з ведмежою старанністю і прссиджував над нею ночі. Ця недоречна старанність стурбувала самого Мишнікова. Він під якимсь приводом зтягнув до себе Галактіона і за склянкою чаю, ніби між іншим, заважнив:

— Ви чого це, батечку мій, надриваетесь над конкурсом?

— А так... Треба ж усе з'ясувати, Павле Степановичу. Чого ж зволікати?

— Та тут і зволікати нічого: справа ясна як день. По суті й неспроможності ніякої немає, а тільки бубновське безприсильне пияцтво.

— Тим більше...

— Ну, квапляться тільки бліх ловити,— загадково відповів Мишніков і подивився на Галактіона крізь окуляри.

Галактіон тільки тепер зрозумів, у чому справа. Конкурс Бубнова являв собою статтю постійного прибутку, і чим більше він зтягнеться, тим вигідніше для членів конкурсу, що одержували певну платню і, крім того, якийсь процент з «конкурсної маси»...

— Так, справа цілком ясна,— тягнув Мишніков.— І навіть дуже безглузда... А в Парасковії Іванівни свій окремий капітал. До того ж Бубнов уже на божій дорозі... Мені казав лікар... Ну, ота цяця, як там його... Кочетоз. Він тут щось таке взагалі... Тож нам зовсім нікуди так поспішати.

Жив Мишніков дуже просто, на чиновницьку ногу. Він не був одружений, хоч його затишна квартира і свідчила про сімейні нахили господаря.

Галактіон зрозумів тільки одно, що п'яницю-купця розоряли на цілком законній підставі, а крім того, що гроші можна одержувати зовсім дурно. Він міг прожити з сім'єю вже тільки на платню з конкурсу. Це вперше Галактіонові довелося зіткнутися з нечистою справою, і він завагався, продовжувати її чи покинути на самому початку. Але ж коли не він, то на його місце знайдеться десяток інших охочих, до того ж на чолі конкурсу стояла така поважна людина, як старий Луковников; нарешті, він не мав з чого вибирати, а жити треба було. Щоб виправдати себе у своїх власних очах, Галактіон вирішив — він братиме участь у конкурсі *тимчасово*, поки не підшукає справжнього

діла. Він поривався саме до цього справжнього діла, а не до темної наживи.

— А ти, голубе, не сумнівайся,— умовляв його Штофф,— він уже був з Галактіоном на «ти».— Як нажиті були бубновські капітали? Татусь був прикажчиком і пограбував хазяїна, пустивши трьох сиріт з торбами. Тут, голубе, нема чого церемонитися... Ще теміша ця винокурна справа. Зверни увагу.

Гуральня цікавила Галактіона і без цих вказівок. Голвна трудність при з'ясуванні справи полягала в тому, що вона належала Бубнову наполовину з Євграфом Огибеніним, який давно вже користувався неосудністю свого компаньйона і спритно ховав кінці. Потім виявилось, що і сам хитромудрий Штофф теж був тут якось причетний і тому дуже запобігав перед Галактіоном. Все-таки своя людина і, коли б щось трапилося, не продасть. Гуральня була невелика, але досі давала солідні кошти.

У конкурсних справах Галактіонові тепер довелося бувати в бубновському домі досить часто. Сам Бубнов через хворобу не міг приходити в конкурс давати потрібні роз'яснення, та й удома від нього важко було чого-небудь добитися. Виручала чоловіка звичайно сама Парасковія Іванівна, всяке пояснення починаючи фразою:

— У мене свій капітал, і я нічого не тямлю у справах.

Але це була тільки відмовка. Вона дуже добре розумілась на всяких справах, хоч і ставилась до конкурсу зовсім байдуже.

— Вона жде не діждеться, коли чоловік помре, щоб вийти заміж за Мишнікова,— пояснила Харитина цю політику.— Розумієш, закохана в Мишнікова, як кішка. У неї є свої гроші, і їй начхати на чоловікові капітали. Однаково прахом підуть.

З Галактіоном Парасковія Іванівна трималась на ділову ногу, хоч і була не від того, щоб трохи пококетувати. Все-таки людина потрібна і може стати в пригоді. Галактіон добре розумів тільки одно, що вона перебуває під якимсь дивним впливом свого двоюрідного брата Голяшкіна і все робить за його порадою. У конкурсній масі були явні сліди хазяїнування цього солодкого братика, і Галактіон дуже підозривав його у великому махлярстві. Взагалі, чим далі в ліс, тим більше дров. Братик улесливо догоджав Галактіонові, хоч і не знав, з якого боку до нього підступитись. Він чогось недоговорював і тільки

зłodійкувато кліпав очима. Галактіон чомусь почував уже себе ніяково, коли з'являвся цей братік. Та й з'являвся той завжди якось несподівано, наче виростав з-під землі.

Головна дійова особа всіх цих підступів, жадань і таємних бажань не брала ніякої участі в загальній метушні. Хворий звичайно лежав у своєму кабінеті на широкому клейончатому дивані, безтямно втупившись в яку-небудь одну точку. Коли до нього входив Галактіон, він спочатку дивився на нього зляканими очима, даремно силкуючись пригадати, хто це такий. Як він страждав, цей нещасний п'яниця!.. Обличчя набирало якогось зеленкуватого, трупного відтінку, на лобі виступав холодний піт, кулаки судорожно стискалися, обличчя кривила жахлива усмішка.

— Мм... мадерочки,— хрипів він.

Бубнов пив тільки мадеру і без неї не міг ні рухатись, ні розмовляти. Шарудіння жінчиного плаття, як і раніше, лякало його, і хворий робив над собою страшенне зусилля, щоб не схватись куди-небудь. Для справи він був зовсім некорисний, і Галактіон заходив до нього тільки для проформи. Одного разу Бубнов одвів його набік і з сльозами на очах промовив:

- Ви зробите для мене?
- Що таке зробити?
- Ні, ви скажіть: зробите?
- Ну добре, зроблю.

Хворий підвів його до якоїсь шафки в кутку і пошепки промовив:

— Голубчику, піймайте його... Він там завжди ховається.

— Хто він?

— А чортик... такий зелененький!

Що було тут казати? Хворий позбувався кілька разів своїх галюцинацій, а потім починалась та сама історія.

В бубновському домі Галактіон часто зустрічав доктора Кочетова, який, здається, почував себе тут своєю людиною. Під час візитів він сидів більше з Парасковією Іванівною, причому обов'язково подавалась пляшка мадери. Якось, зустрівши Галактіона, що виходив з кабінету, він з усмішкою зауважив:

- Чого ви мучите даремно Юхима Назаровича?
- Таке вже діло, доктор... Не для власної розваги.

— Ха-ха! Мені подобається цей ввічливий спосіб грабежу. Еге ж... Не тільки пограбують, а ще й спитають, з якого кінця. Все по закону, головне... Ах, милі люди!

Галактіон спалахнув і ладен був наговорити докторові грубощів, але виручила Парасковія Іванівна.

— Та й ви ж, лікарі, теж добрі,— азартно втрутилась вона.— Теж по закону морите живих людей... Раніше людина сама вмирала, а тепер ще заплати лікареві за приємність померти.

— Що ж, ви маєте рацію,— байдуже погодився доктор, забувши про Галактіона.— І ми теж... справді. Ну, навіщо лікувати, наприклад, вашого чоловіка, цю порожню бочку з-під мадери? А ви запрошуєте, і я їду, пропи-сую різну погань і не маю права відмовитись. Теж комедія на законній підставі.

Проводжаючи Галактіона в передпокій, Парасковія Іванівна з милою інтимністю промовила:

— Доктор дуже приємна людина, але він сьогодні трохи тее... розумієте? Ну, просто п'яний! Ви на нього не ображайтесь.

— Та я, здається, нічого не сказав. Ви самі можете подумати те ж саме.

— Я? Ах, мені однаковісінько!

Ця перша невдала зустріч не перешкодила дальшим, і доктор навіть сподобався Галактіонові, як людина зовсім іншого, невідомого йому світу. Доктор завжди був напідпитку і любив поговорити на різні теми, забуваючи на другий день, про що говорилося вчора.

— А у вас Мишников усе орудує? — питав доктор майже при кожній зустрічі.— О, в нього величезний апетит! Він вас усіх проковтне.

Доктор чомусь ненавидів цього адвоката. Парасковія Іванівна користувалась цим, щоб піддразнити його.

— Ви просто ревнуєте Павла Степановича, доктор... Вам завидно, що він теж освічений. Так, з нашого, з купецького звання і освічений... Розумник.

— От побачимо, що ви скажете, коли він вас обдере, як липку.

— Та я й сама б йому з радістю все віддала: на, любий, нічого не шкода... І з грішми, доктор, як кому по-таланить.

Ці розмови кінчалися звичайно тим, що доктор втрачав рівновагу і починав лаяти Мишникова, а коли був

тверезий, то брав шапку і йшов геть. Парасковія Іванівна дивилась йому вслід усміхненими очима і тільки хитала своєю білявою голівкою.

Одного разу доктор приїхав дуже напідпитку. Парасковії Іванівни не було дома.

— Ви все ще жили тягнете з мого пацієнта? — спитав він Галактіона неслухняним язиком. — І я теж... З двох боків жару піддаємо. Так?

— Ви це так говорите, доктор, аби говорити.

— Ні, не аби говорити, ваше степенство. Ви ніде не вчилися, Галактіоне Михайловичу?

— Ні, ніде. Розкольніцька овоя грамотійка сьак-так грамоти навчила.

— Це ваше щастя... справді... Ось ви тепер рватимете частинами, тому що боїтесь вкелатися, а тоді, тобто якби були вивчені, почали б ковтати великими шматками, як оцей ваш Мишников... Я знаю кількох таких полірованих купчиків, і всі на один копил... Хоч ти його в семи водах мий, а цієї вашої купецької зажерливості не відмити.

— Це теж, дивлячись яка людина, доктор. Різні й купці бувають.

— Різні то вони різні, а зажерливість одна. От вас узяти... Молода, недурна людина... чудово знаєте, як наживаються всі купецькі капітали... Ну, і ви хочете свою частку урвати? Хочете ж, признайтесь? Мене оце й дивує, що у вас в усіх ніякої совісті нема.

— Це ви правильно, а тільки говори на вовка, говори й за вовка, — так прислів'я каже, доктор. Бачили ми і справжніх панів, і панів іноземців, які вони візерунки виводять? Ще й нас повчать.

— Авжеж, буває... Все буває. Зжерете всю вітчизну, а вдячних нащадків пустите з торбою... І на це є закон, і, може, найстрашніший: боротьба за існування. Обберете ви все Зауралля, ваше степенство.

Слухаючи запальні вихватки доктора, Галактіон розумів тільки одно, що він справді цілковитий неук і навіть не знає справжніх вчених слів.

VII

Старик Луковников, ставши міським головою, анітрохи не змінив способу свого життя. Він так само жив на нижньому поверсі у своїх маленьких комірчинах, а нагорі

тільки приймав гостей в урочисті дні іменин і рокових свят. Міцний був старик і міцно жив, не те, що інші. Устенські було вже дванадцять років, і в батька з нею разом росла велика турбота. Сам ото прожив вік по-старо-світському, а доньці начебто вже й не личить. Потрібне було щось нове, щоб потім не соромно було на люди показати. Он у протопопа обидві дочки в гімназії вчать в Єкатеринбурзі, та й чиновницькі дочки теж не відстають. Луковников мигцем бачив цих нових пташок, і вони йому подобались. І платтячка такі скромненькі, коричневенькі, і фартушки біленькі, і волоссячко гладенько-гладенько зачесане, і розмовляють по-освіченому, та ще й на фортепіанах випрають,— де вже купецьким дівчатам до них рівнятися? Купецькі тим лише відрізняються від сільських дівок, що капелюшки носять та наряджаються, а так дурепи дурепами.

Розумний старик бачив, що по-старому дівчину виховувати не можна, а відпустити її в гімназію не знаходив у собі сили. Тільки ж і світу у вікні, що Устенська. Та й вона сумуватиме в чужому місті. Думав-думав старик, і нічого не виходило; радився із деякими стороніми — теж не краще. Одна порада — віддати Устенську в гімназію. Легко сказати, коли до Єкатеринбурга більш як чотириста верст! Виручив старика з скрутного становища несподіваний і дивний випадок.

«От уже справді, не знаєш, де знайдеш, де втерєш», дивувався він сам.

Все вийшло якось само собою. Унадився до Луковникова їздити Єчкін. Дуже він не подобався старикові, та нічого не вдієш, приймав його, пересиливши себе. Спочатку Єчкін бував тільки нагорі, у парадній половині, а потім пробрався і в жилі кімнати. Та й як пробрався: приїжджає Луковников з думи обідати, а у нього в кабінеті сидить Єчкін і з Устенською розмовляє.

— Ви вже мені пробачте, Тарасе Семеновичу.

— Будь ласка, Борисе Яковлевичу... Тільки мені приймати вас тут ніби й совісно... Ну, я вже звик, а ви в хоромах живете.

— З необхідності, Тарасе Семеновичу, з необхідності... А сам я найбільше простоту люблю. Відпочив у вас... От і з Устенською вашою познайомився. Яка мила дівчинка!

— Хороша донька Ганнуся, тільки хвалять мати та бабуся.

— Ні, я серйозно... Ми з нею зразу подружили.

Старика покоробило від цієї дружби, та нічого не вдієш. Як це Єчкін зміг пробратися в домашні горниці? — просто дивно! Куди стара нянька дивилась? Як би здивувався і обурився Тарас Семенович, коли б узнав правду: буваючи нагорі, Єчкін щоразу давав бабусі по три карбованці на чай і купив її цим простим способом. Полюбився бабусі ласкавий та щедрий пан, і вона ні за що не хотіла вірити, що він «з жидів». Жиди скупущі, самі з інших гроші беруть, а цей так і сипле бумажками. Не може цього й бути, щоб «з жидів». Та й собою мужчина-красень, сокіл — та й годі. Який же це жид? Одне слово, бабуся була куплена і провела гостя в жилі горниці.

— Зняла ти з мене голову, — докоряв їй потім Луковников. — Із справжніх він жидів і навіть не хрещений.

Стара так і не повірила, а потім розсердилась на хазяїна: «Татарина Шахму, кобилятника, приймає, а цей чим гірший? Той десять разів був і яюсь на п'ятака мідного розорився, та й то з діркою».

І сам Луковников, хоч і почував упередження проти «жида», але кінець кінцем здався. Людина, як людина, нічим не гірша від інших народів, тільки розумніший. Поговорити з ним навіть приємно, — все він знає, скрізь бував і всяку справу розуміє. Взагалі цікава людина. Приїде і завжди ввічливий такий. Устенці неодмінно подаруночок привезе і навіть старої няньки не забуде, — яюсь на два плаття ситцю привіз. Нічого не скажеш, меткий і спритний. Звісно, недурно він до нього їздить, хоче щонебудь витягти, та й те сказати — вовка ноги годують. Яюсь Єчкін мало не втратив свого реноме одразу: приїхав і просить п'ять тисяч на три дні. Збентежило це прохання Луковникова, але, неначе що найшло на нього, — пішов і дав гроші. Однак Єчкін виправдав довіру і повернув гроші хвилина в хвилину.

— Слухайте, Тарасе Семеновичу, я знаю, що ви мені недовіряєте, — одверто говорив Єчкін. — І навіть є цілковита підстава для цього... Справді, у нас, євреїв, не зовсім похвальна репутація. Що поробиш? Така вже наша доля! От... А все-таки це несправедливо. Ну, погодьтесь: коли людина народжується, хіба вона винна, що народжується саме євреєм?

— Це звісно, Борисе Яковлевичу. Через неосвіченість більше.

— А тимчасом образливо, Тарасе Семеновичу. Поставте себе на моє місце. Адже єврей така сама людина. Серед євреїв є і дурні і хороші люди. Одне слово, забобон. А що вірно, то це те, що ми люди роботящі і з нічого створюємо капітали. Знов-таки: ніхто не заважає працювати іншим. А коли ви не хочете брати багатство, яке лежить ось тут, під носом... Уперто не хочете. І кошти є і енергія, а тільки не хочете.

— Слухайте, хто ж собі ворог, Борисе Яковлевичу? Від грошей ніхто ще не відмовлявся.

— Та ви перший. Ось візьміть хоч би вашу хлібну справу: вона ж, одверто кажучи, вислизнула від вас. Ви пропустили зручний момент, і якийсь там старик Колобов відбив цілий хлібний ринок. Тепер інші потягнуться за ним, а Заполля занепадатиме, тобто ваша хлібна торгівля. А все через що? Колобов наглядів центральне місце для ринку і скористався з цього. Якби ви збудували питльові млини раніше за нього, то й він би нічого не вдіяв... еге ж. Пропущено було момент.

— Це ви справді вірно зволите міркувати. Хто ж його знав?.. Ще й приятель мій. І небагатий, головне... Кажуть, недавно цілу партію своєї крупчатки в Расею відправив.

— З цього нічого не вийде, поки не проведуть Уральську залізницю. Всі бариші перевезення з'їсть.

— То я, по-вашому, повинен був питльовий млин збудувати?

— І навіть не один, а кілька, і ринок залишився б у ваших руках. А втім, і тепер можна справу поладити.

— А саме?

— Вальцьовий млин збудувати. Адже для одного такого млина треба мільйон пудів пшениці. Спробуйте-но конкурувати з таким звіром.

— Незвична це справа, Борисе Яковлевичу, і великі тисячі коштує.

— Я кажу для прикладу... Хіба мало є інших справ, Тарасе Семеновичу? Потрібні тільки люди і гроші... отак.

— Що ж гроші — і за гроші ні батька, ні матері не купиш.

Для Єчкаіна це було зовсім непереконливо. Він розгорнув широкий план нової хлібної справи, як її ведуть в Америці. Тут були і елеватор, і під'їзні колії, і швидкий кредит, і закордонний експорт, і інтенсивна культура,—

одне слово, все, що вже існувало там, на Заході. Луковников слухав і тільки дивувався. Йому починало здаватися, що це якийсь сон і що Єчкін просто його морочить.

— Та ви це так усе говорите, Борисе Яковлевичу? Звичайно, ми люди темні і прожили вік, як таргани за піччю... Темні люди, одне слово.

— Все бачив на власні очі,— запевняв Єчкін.— Так, усе це існує. Скажу більше: буде і в нас, тобто тут. Це тільки справа часу.

А втім, у нього було кілька інших проектів, не менш блискучих, ніж хлібне діло на нових засадах.

— От хоч би взяти вашу лойову справу, Тарасе Семеновичу: вона своє вже відспівала, тобто у теперішньому її вигляді. От у вас горить гасова лампа — ось де смерть лоєві. Тепер гас усе: з нього добуватимуть усі мастила; залишки підуть на паливо. Одне слово, грандіозна справа. І все-таки є вихід... Треба збудувати стеаринову фабрику з одночасним виробництвом різних хімічних продуктів, маргариновий завод. І всього тільки коштуватиме близько мільйона. Хочете, я зараз підрахую?

— Ми цим ділом зовсім не займаємось. Це вже ви степовикам розкажуйте.

— А що ви скажете про сибірську рибу? У мене вже орендовані піски на Обі в трьох місцях. Теж справа хороша і певна. Не хочете? Ну, тоді в мене є п'ять золотих приїсків на оренбурзьких козачих землях... Тут уже справа вірніша смерті. І це не подобається? Тоді, хочете, візьмемо концесію на прокладання під'їзної колії в Заполля від Уральської залізниці, що будується? Через п'ять років ви не впізнали б свого Заполля: і банки, і гімназія, і театр, і фабрики навколо. Потрібні тільки люди і гроші.

— От що, Борисе Яковлевичу, зі мною ви тільки даремно хороші слова тратите, а йдять-но ви краще до Євграфа Огибеніна. Він у нас модник і, мабуть, спокуситься на нове.

— Я вже був у нього. Здається, в нас налагоджується одню дільце.

— Ну, щастя вам!

Для Луковникова ясно було одно, що нові розумні люди підбираються до їхньої старозавітної сировини і до залежалих купецьких капіталів, і підбираються наполегливо. Йому робилось навіть страшно за те майбутнє, про яке Єчкін говорив з такою впевненістю. Так, надходив кі-

нець усякій старовині і старосвітським людям. Як хочеш, пристосовуйся по-новому. Так, страшно буде жити про-стій людині.

До Єчка старик потроху звик, навіть більше — почав поважати його дивовижний розум і ще більш дивовижну енергію. Таким людям і на світі жити. Тільки в глибині душі все-таки лишалося якесь органічне недовір'я саме до «жиди», і з цим Тарас Семенович нічого не міг вдіяти. Якби Єчкін був кровний русак, зовсім би інша річ.

Але і тут Єчкін купив упертою старика, та ще й як спритно купив — з усім потрухом. Краще й не буває.

Завернув якось Єчкін по дорозі, — він завжди був страшенно заклопотаний і завжди кудись поспішав.

— От що, Тарасе Семеновичу, я недавно їхав з Єка-теринбурга і все думав про вас... еге ж. Знаєте, ви робите одну величезну несправедливість. Вас це дивує? А тим-часом, це так... Самі ви можете жити, як хочете, — діло ваше, — а навіщо ж молодим світ зав'язувати? Ось у вас дівчинка росте, ми з нею великі-друзі, а ви про неї не хо-чете подбати.

— Тобто як це не хочу?

— Та не можна її залишати так, мужичкою. Ви вже мені пробачте за відвертість... Ні, не можна. Виросте ве-лика і на вас же нарікатиме.

— Та я вже й сам думав, Борисе Яковлевичу, і так і сяк. Все одно нічого не виходить. Думаю ось, коли в про-топопа старша дочка закінчить гімназію, то щоб вона повчила Устюшу... Обтеше трохи.

— Ні, це не годиться. Час дорогий, Тарасе Семенови-чу... То я їхав, думав про вас і надумав. І не тільки надумав, а навіть наполовину влаштував. Тепер усе від вас залежатиме. Ви ж добре знаєте Болеслава Броніславови-ча Стабровського? В нього теж є донька, одностіток з вашою Устенською. Він любить її донестями, як і ви. І недавно виписав для її виховання англійку просто з Англії. Самої платні дає їй тисячу карбованців. То чи не хо-чете свою Устенську вчити разом? На всякий випадок я вже переговорив із Стабровським, і він буде дуже радий, якщо ваша донька вчитиметься разом з його Дідею.

Ця пропозиція зовсім приголомшила Тараса Семенови-ча, і він подивився на гостя якимись зляканими очима. Як же це так раптом і так просто?..

— Слухайте, Борисе Яковлевичу, я вам дуже вдячний, але це така особлива справа, що треба подумати і подумати.

— Я й не вимагаю від вас вирішити це зараз. Стабровський якось сам до вас заїде.

— Знаєте що, не люблю я вашого Стабровського! Недобре він діло затіває, неправильно... Зовсім хоче спокувати народ. Бог з ними, з отими грішми, коли на те пішло!

— Який-бо ви, Тарасе Семеновичу! Стабровський ділок — одно, а Стабровський сімейна людина, батько — зовсім інше. Та от самі побачите, коли ближче познайомитесь. Ви краще спитайте мене: чого це я клопочусь і турбуюсь? А вже така натура: бачу, дівчинка росте без догляду, і мене це мучить. А втім, як хочете.

— Та я ж нічого не знаю, Борисе Яковлевичу.

Це піклування сторонньої людини про Устенку зрушило старика до сліз, і він тільки мовчки потиснув руку людині, якій не вірив і яку в чомусь підозрював. Так, не знаєш, де знайдеш, де втерєш.

VIII

Доля Устенки швидко влаштувалась, — так швидко, що все здавалось їй якимсь сном. І довго згодом вона не могла позбутися цього почуття. А що, коли б Стабровський не захотів приїхати до них першим? коли б тато раптом уперся? коли б соборний протопоп почав відговорювати батька? коли б вона сама, Устенка, з першого разу не сподобалася чопорній англійській гувернантці міс Дудль? Та хіба мало чого могло бути, а передбачити всі дрібниці і випадковості неможливо.

Стабровський приїхав до Луковникова рівно через два дні. Це було близько дванадцятої години. Тарас Семенович дуже стурбувався і провів гостей на парадну половину. Йому сподобалось, як добре і просто одягнена була Діда і як граціозно зробила йому реверанс. Дівчинка була негарна, але таке розумненьке личко, і весь час, мов кімнатна собачка, заглядає в очі гувернантці, суворій і якійсь суцільно сірій дівці невизначеного віку. Сам Стабровський, незважаючи на свій шостий десяток і коротко острижене сиве волосся, виглядав прекрасно. За ним уже встановилась репутація мільйонера, і Тарас Семенович,

з купецької пошани до всякого капіталу, виявляв до нього при нечастих зустрічах велику увагу, хоч і не любив його.

— От ми приїхали знайомитися, — з польською чемністю заговорив Стабровський, стежачи поглядом за донькою. — Ми, старики, вже прожили своє, а молодим людям прийдеться ще жити. Покажіть нам свою слов'яночку.

Луковникову припала до душі і ця назва: слов'яночка. І придумає ж людина словечко! У мене, мовляв, дочка хоч і полька, а теж слов'яночка. Одна кров.

— От я її, козу, сюди приведу, Броніславе...

— Болеслав Броніславович, — поправив Стабровський з усмішкою. — А втім, чого ж вам турбувати маленьку господиню? Краще ми самі до неї підемо. Правда ж, міс Дудль?

— О, jes...¹

— Та в нас, знаєте, все не прибрано.

— Нічого, нічого, не турбуйтеся. Нам треба подивитись, як живе слов'яночка, які в неї звички. Ви пробачте нашу невинну цікавість.

Лагідна наполегливість Стабровського перемогла ніяковість господаря, і він внутрішніми вузьенькими сходами провів їх до нижніх жилих горниць. Хоч як звик Стабровський до купецької обстановки, але і його покорило, коли він оглядав ветхозавітні горниці. Англійка зморщила свій качиний ніс, нюхаючи повітря, просякнуте ароматом російських щів, засвіченої в кутку лампадки і ще чогось такого «російського», як вона визначила собі в думці. Виведена напоказ, Устенька страшенно засоромилась і незграбно подавала свою руку «дошечкою», як назвала в думці цей дерев'яний рух Дідя. Вона була одягнена в простеньке ситцьове плаття, і міс Дудль наче вп'ялась очима в її поганенько вимиту шийку. У своєму дитячому збентеженні Устенька поруч з Дідею здавалась майже красунею. Особливо гарним було це просте російське обличчя, з якого дивились такі прості темні очі. Стабровський замилувався «слов'яночкою», обняв її і поцілував.

— Ну, слов'яночко, будемо знайомитись. Оце моя слов'яночка. Її звуть Дідею. Вона вважає себе дуже розумною і думає, що світ створений спеціально тільки для неї, а всі інші дівчатка існують на світі тільки так, між іншим.

---

¹ О, так... (англ.).

Міс Дудль після Устеньчиної шиї жахнулась від її імені і по-англійському спитала Стабровського:

— Це те саме, що Уількі?

— Так, так, те саме.

— Зовсім неорганізована дівчинка.

— І гарнесенька. Подивіться, яка в неї розумненька мордулька.

— О, jes...

Крізь дверну щілину з жахом дивилась стара няня. Вона сторопіла зовсім, коли гості пішли до дитячої кімнати. Тарас Семенович, мабуть, з глузду з'їхав на старості літ. Господар розгубився не менше, ніж бабуся, і тільки застібав та розстібав полу свого старомодного сюртука.

Крихітна дитяча кімната з одним вікном та двома ліжками ще раз вкинула в жах міс Дудль, а потім вона вже перестала дивуватися. Гості зробили в дитячій кімнаті щось подібне до обшуку. Міс Дудль поводилась, як довідчений детектив: оглянула іграшки, книжки, дитяче ліжко, заглянула під ліжко, повідсувала всі шухляди в комодах і навіть перелічила білизну й плаття. Стабровський з великою увагою стежив за нею і теж роздивлявся на дитячі ліфчики, сорочки і кофточки.

«От безсоромні! — думала няня, зробивши кілька марних спроб не пустити цікавих гостей до комода. — Гірше від усяких жидів!»

— Обстановка і гардероб дівчинки печерного періоду, — резюмувала міс Дудль враження від обшуку.

— Ви вже нам пробачте, — виправдувався Тарас Семенович. — Сиротою росте дівчинка, ось головна причина, а потім у нас же все по-простому.

— Що ж, кожен живе по-своєму, — відповів Стабровський, щось сам собі міркуючи.

Тарасові Семеновичу було і совісно, що англійка все перевернула, а з другого боку, і сподобалось, що мільйонер Стабровський так уважно переглянув навіть білизну Устеньки. Дуже вже він любить дітей, хоч і поляк. Сам Тарас Семенович рідко заглядав до дитячої, а яка білизна в Устеньки — і зовсім не знав. Що нянька зробить, те й гаразд. Всю справу мало не зіпсувала сама Устенька, бо під кінець обшуку вона гірко розплакалась. Стабровський посадовив її до себе на коліна і ласкаво почав утішати.

— Чого ж ми плачемо, слов'яночко? Негарно плакати. У слов'яночки буде нова подруга. Їм вкупі буде веселіше. Вони вчитимуться, гратимуться, гулятимуть.

Вирядивши додому Дідю й гувернантку, Стабровський залишився для остаточних переговорів з Тарасом Семеновичем. Вони сиділи тепер у маленькому кабінеті. Стабровський закурив сигару і заговорив:

— Ми сьогодні поведились трохи нахабно, Тарасе Семеновичу, а це зовсім не входило у нашу програму. Так уже сталося. Треба сказати, що я донестями люблю дітей і вникаю до найменших дрібниць у виховання своєї дочки. І я радий, що міс Дудль — ця свята дівчина — зробила належну ревізію дитячої кімнати вашої Устенки. Знаєте, дорогий Тарасе Семеновичу, так не можна. Скажу більше: це дико. Ви людина заможна, розумна, серйозна, любляча, а про виховання не маєте навіть приблизного поняття. Це надто відповідальна річ, і я не взявся б сам виховувати власну дочку. Знаєте, в нас є ця проклята слов'янська розпущеність, зрадлива м'якість характеру, нарешті, азіатська апатія, і з цим треба боротися. Ось міс Дудль дасть справжнє європейське загартування нашим дівчаткам. Коли ваша Устенка житиме в моєму домі, ви можете так само прийти до дівчаток в їхню кімнату і зробити таку саму ревізію всьому.

— Тобто як це Устенка житиме у вашому домі, Болеславе Броніславовичу?

— Інакше не можна.... Раніше я думав, що вона тільки приїжджатиме вчитися разом з Дідею, але з цього нічого не вийде. Звичайно, ми зробимо це не зразу: спочатку Устенка приходитиме на уроки, потім залишатиметься погостювати на кілька днів, а потім уже переїде зовсім.

— Треба подумати, Болеславе Броніславовичу.

— Звичайно, звичайно... Прошу пробачити, у вас виникає само собою питання, чого я клопочуся? Дуже просто. Мені не хочеться, щоб моя дочка росла самотньою. У дітей свій маленький світ, свої маленькі інтереси, радощі і прикрощі. За віком наші дівчатка якраз підходять, потім вони доповнюватимуть одна одну, як представниці племінних різновидностей.

Згодом сам Тарас Семенович дивувався, як він міг звикнути на такий серйозний крок і як взагалі міг дозволити зовсім стороннім людям втручатися в своє інтимне життя. Дуже вже він любив свою донечку і для неї вперше

поступився старовиною, особливо коли Стабровський у цілому ряді серйозних розмов змалював йому в усіх подробицях план тієї освіти, яку мали пройти поруч обидві слов'яночки. Він умів говорити надзвичайно захоплююче, і Тарас Семенович добре зрозумів, що виховання далеко складніша і відповідальніша річ, ніж усякі вальцьові млини, стеаринові фабрики, гуральні та інша премудрість.

Устенька назавжди зберегла в своїй пам'яті цей вирішальний зимовий день, коли батько повіз її до Стабровських. Стара нянька вмивалася сльозами ще з вечора, оплакуючи свою вихованку, як покійницю. Вона тільки й твердила, що Тарао Семенович з глузду з'їхав і хоче обусурманити рідну дочку. Це голосіння нагнало на дівчинку тугу, і вона їхала до Стабровських з важким почуттям, з упередженням проти довгов'язої англійки, що нишпорила по комодах.

Стабровський жив у величезній квартирі, яку обставив із справжньою важкою розкішшю. Це почувалося ще в передпокої, де гостей зустрічав справжній швейцар, наче в думі чи в клубі. Стабровський сам вибіг назустріч, розцілував Устеньку і потягнув її рекомендувати своїй дружині, що сиділа звичайно у своїй спальні, закутана пледом. Колись вона була дуже вродлива, а тепер хворе обличчя здавалося старішим за свої літа. Вона теж приголубила гостю, що сподобалась їй своєю дитячою свіжістю.

— Правда ж, яка вона мила? — питав Стабровський, наче боявся, що Устенька не сподобається дружині.

— Яка вона здорова! — сумно зауважила вона, милуючись дівчинкою. — Вся міцна, як риба.

«Неорганізовану дівчинку» найбільше цікавила не бачена ніколи обстановка, особливо картини на стінах, статуетки з бронзи і теракоти, а найголовніше — фояль. Їй здавалось, що вона перенеслась на крилах у зовсім інший світ. Гостра дитяча пам'ять зберегла і пронесла це перше враження через багато років, коли Устенька вже розуміла, як багато і промовисто говорять оці гравюри з картин Яна Матейка * і Семирадського **, копії з знаменитих статуй, а особливо та етажерка з нотами, де лежали ридуючі вальси Шопена, старовинні польські «мазури» і ще багато-багато інших гарних речей, про існування яких у Заполлі навіть і уявлення не мали.

— Ось тут я ділова людина, — пояснив Стабровський, показуючи Луковникову свій кабінет. — Саме таким ви

мене знали досі. Сюди до мене приходять люди, які залежать від мене і які заздять мені, а от я вам покажу другу половину дому, де я зовсім маленька людина і сам залежу від усіх.

Познайомивши гостя з дружиною, Стабровський провів його насамперед до класної, де поряд з Дідиною партою стояла вже друга новенька партя для Устенки. На стінах висіли географічні карти і малюнки, дві шафи заповнені були книжками, на окремому столику стояв величезний глобус.

— Оце головна кімната в домі, бо в ній ми заробляємо своє майбутнє, — пояснював Стабровський гостеві. — Ось і для вашої слов'яночки вже приготовлена партя. Тут царство міс Дудль, і я питаю в неї дозволу, перше ніж увійти.

Потім вони оглянули дитячу кімнату, яку міс Дудль облядала за всіма правилами суворої англійської школи. Дуже просте ліжко, меблі, вся обстановка, а розкіш полягала в якійсь визивній чистоті. Дитячу показувала сама міс Дудль, і Тарасові Семеновичу здалося, що англійка сердиться на нього. Коли він сказав про це господареві, той весело розсміявся.

— Ні, ви помиляєтесь... Це предобре створіння, та вже таку зовнішність бог дав... Нічого не вдієш... Ходімо снідати.

Перший сніданок у Стабровських знову нагнав жаху на міс Дудль. «Неорганізована дівчинка» зовсім не вміла тримати себе за столом, клала лікті мало не на тарілку, стукала ложкою, жувала, розкриваючи рота, гоїдала ногами і — о, жах! — витягла, нарешті, з кишені зовсім брудну носову хусточку. Міс Дудль трохи не зомліла.

Увечері Стабровський працював у своєму кабінеті за північ і все думав про маленьку слов'яночку, яка увійде вдім. Хто зна, що з цього може вийти? З маленьких причин дуже часто виростають великі і складні наслідки.

— Ох, Діду, Діду! — шептав він, відсуваючи папери.

Ніхто не підозрівав, ні сторонні, ні свої, як мучився цей магнат, залишаючись отак на самоті. Ніхто не знав, як він боявся за свою улюбленицю. Один знаменитий психіатр попередив його, що в період формування з дівчиною може бути погано. У неї були нахили до гострих нервових захворювань і навіть до психічної ненормальності.

Це була тяжка спадщина від п'яниць і розпусників — предків по жіночій лінії. І ось він мусить чекати і наперед мучитись, готовий краплину за краплиною перелити власну кров у жили дитини. Адже все інше пусте, а головне в ній, в цій розумненькій не по літах дівчинці. Можливо, спільне життя із справжньою здоровою дівчинкою, її товариство, матимуть такий вплив, якого не може зараз передбачити ніяка наука. Передається ж зараза, сухоти й інші хвороби, — чому ж не може так само передатися і здоров'я? Стабровський давно хотів узяти подругу для дочки, тільки не з польської родини, а саме з російської. Йому здалося, що Устенка — саме та здорова російська дівчинка, яка принесе в дім з собою цілу атмосферу здоров'я.

— Ох, Діду, Діду! — шептав пригнічений передчуттям батько, хапаючись за голову.

ІХ

Серафима приїхала в Заполля з дітьми вночі. Вона була в якомусь особливому настрої. Принаймні, Галактіон не уявляв, що в його дружини може бути такий войовничий вигляд. Вона не витримала й чверті години і обрушила на чоловіка цілу зливу докорів.

— Я знаю, тобі неприємно, що ми приїхали, — гсворила Серафима. — Ти зрадів, що покинув нас на селі... еге ж.

— Що ти говориш? — дивувався Галактіон. — Нікого я не думав кидати.

— Не відмовляйся... Обіцяв прислати за нами коней через два тижні, а я прожила аж шість, поки не догадалась сама виїхати. Треба ж куди-небудь подітися з дітками... Добре, хоч батько з матір'ю ще живі і не виженуть на вулицю.

— Симо, мені не хотілося тебе викликати, поки я не влаштуюсь. От і все.

— Знаю, знаю, що ти тут добре влаштувався. Зовсім добре... Ну, як поживає люба сестричка Харитина Харитонівна? А ще, як оту мерзотницю звать? Бубниху?.. Що й казати, гарними ділами ти тут займаєшся!

Свідками цієї сцени були Анфуса Гаврилівна, Харитон Артемович і Агнія. Галактіон почував тільки, як вся кров ударилла йому в голсу і він починає втрачати самовла-

дання. Очевидно, хтось постарався і наплів на нього Серафимі. В усякому разі, становище було не з красивих, особливо в тестевому домі. Сама Серафима здалась йому тепер такою негарною і старою. Йй зовсім не личило сердитись. Ось Харитина у хвилину гніву ще кращала, вона навіть плакала красиво.

— Симо, ти б і потім могла з чоловіком поговорити, — політично зауважила Анфуса Гаврилівна. — Ми хоч і батьки тобі, а чоловіка з жінкою тільки бог судить.

— Це ти вірно, Фусо, — підтвердив Харитон Артемович, намагаючись не дивитися на зятя. — Іншим разом і помовчати б треба, Симо.

Цього було досить, і Серафима залилася сльозами. Йй навіть зробилося недобре. Діти, прокинувшись, теж почали кричати. Одним словом, вийшла бурхлива сімейна сцена, і Галактіон не міг заснути до ранку. Він навіть не виправдувався, а тільки затаїв ненависть до дружини, головним чином тому, що вона чистила його в чужому домі, на людях. А він ще так скучив за дітьми і такий радий був їх бачити. І діти теж зраділи і так любо горнулися до нього, мов ті курчата. Ще вперше охопив його якийсь невиразний жаль до цих дитячих голівок, наче над ними збиралась темна хмара. Йому, нарешті, було совісно дивитися в ці чисті дитячі очі, коли він пригадував, як обіймав Харитину. Коли б дружина не накинулася на нього, він, мабуть, сам розказав би все, щоб відрізати будь-яку можливість повторення чогось подібного, а тепер дружина наче замкнула його на ключ своїми обвинуваченнями. Результат цієї сцени був один: будь-що вибратись якнайшвидше з тестевого дому. У своєму кутку все-таки сам собі газяїн, а тут почувалась тяжка залежність. Перебираючи в думці, хто б міг все оте наплести дружині, Галактіон вирішив, що це була смиренниця Агнія, і зненавидів її. Як би він здивувався, коли б довідався, що писала сама Харитина!

Так почалося сімейне життя Галактіона в Заполлі. Він нібито й помирився з дружиною, але це погано приховувало глибокий внутрішній розлад. Між ними наче виросла невидима стіна. Найгіршим було те, що Галактіон помітно відійшов від Анфуси Гаврилівни і навіть більше — став на бік Харитона Артемовича.

— А ти, зятеньку, не дуже-то жінок слухай... — потай радив цей мудрий тесть. — Вони, голубе, загризуть кого

завгодно. От дивись на мене: вже я, здається, натерпівся від них доволі. Навіть від рідних дочок доводиться терпіти... Ти не піддавайся жінкам.

Харитон Артемович дійшов до того, що потай переказував зятеві всі домашні розмови і пересуди на його адресу.

Посварившись, чоловік і дружина тепер старалися зосередити невитрачений запас ніжних почуттів на дітях, причому зустріли найзапеклішу конкуренцію бабусі, що вхопилася за внучків з особливою енергією. В жодній дочці не було дітей, крім Серафими. В писарихи Ганни народилося двоє, та незабаром померли. Пестухою Анфуої Гаврилівни стала наймолодша дівчинка, Катя, що нагадувала бабусі померлу доньку Марію. Була, мов викапана Катя. Відкрилася стара материнська рана, і Анфуса Гаврилівна гірко плакала, згадуючи мертву дитину. Це материнське горе, що прокинулось тепер, наче було затамоване весь час турботами про живих дітей, а тепер усі вже були на своїх ногах, і вона могла віддатися своєму почуттю. Бабусі робилося навіть страшно, коли бувало вона довго і пильно придивлялась до Каті: точнісінько така сама була Маня, так само сміялась і так само дивилась. Входячи в роль матері, Анфуса Гаврилівна щиро дивувалась, що Катя називає мамою не її, а дочку Серафиму.

До дітей-таки потягнулася рихла і на вигляд апатична Агнія. Дівчина спочатку довго придивлялась до дітей, наче не вірила отому теплому й гарному, що так хороше накипало їй на душі. У цій дівчині прокинулось незадоволене і невідоме їй материнство, яке навіть лякало її. І дивно, що діти горнулись інстинктивно до неї далеко більше, ніж до бабусі. Засмучена Анфуса Гаврилівна серйозно сварилася з Агнією і вдалася до всяких дипломатичних хитрощів, щоб відтиснути її. Кілька разів мати і дочка пред'являли взаємні претензії Серафими, як матері.

— Та хоч зовсім заберіть їх, — байдуже відповідала Серафима. — Вам ото охота з чужими дітьми цяцькатися.

Галактіон був іншої думки і тягнув руку за бабусею. Він не міг простити Агнії уявної зради і поводився так, наче її й на світі ніколи не було. Дівчина відчувала цю зневагу, розуміла, звідки вона йде, і переживала це мовчки в собі. Вона дуже любила Галактіона і чомусь ду-

мала, що саме вона буде йому потрібна. Якось Агнія навіть зробила несміливу спробу поговорити з ним про це.

— Ти даремно думаєш, Галактіоне, що я про тебе писала Сими.

— Добре, добре. Всі ви однакові, — грубо відповів Галактіон. — І ціна вам усім одна. Коли б тільки мені врятуватись від вас.

— Гріх тобі, Галактіоне.

— Мовчи краще, плетухо! І говорити з тобою гидко.

Агнія мовчки проковтнула цю образу і все-таки не переставала любити Галактіона. В їхньому домі тільки він був справжнім мужчиною, і вона любила в ньому саме цього мужчину, яким держиться дім. Вона тягнулась до нього з інстинктом здорової, незіпсованої натури, як рослина тягнеться до світла. Навіть груба несправедливість Галактіона не відштовхнула її, а наче ще більше привернула до нього. Навіть Анфуса Гаврилівна помітила цей потяг і суворо вчитала її:

— Ти мені гляди, смиреннице... Подивись на себе у дзеркало, на пику свою. Тільки матір соромиш, безстыднице!

В душі Агнія давно вирішила, що вона залишиться незаміжною і піде від грішного світу куди-небудь у скити замолювати чужі гріхи.

Справи Галактіона йшли, як і раніше. Бубновський конкурс міг тягнутися без кінця. Але найбільше цікавив Галактіона статут нового банку, що його писав Штофф. У цій справі Галактіон кілька разів був у Стабровського, де провадилось попереднє обговорення статуту, причому Стабровський обов'язково викликав і Єчкаіна. Ця дивна людина робила надзвичайно цінні зауваження, і Стабровський бував у захваті.

— Ах, Борисе Яковлевичу, ви будете в нас міністром фінансів! — раз у раз казав хитрий пан. — Отака чудова голова!

Галактіон насамперед якось по-дитячому ніяковів у кабінеті Стабровського, де так вільно і просто вершились мільйонні діла. Він почував себе таким, маленьким і нікчемним, бо вперше лицем до лица зустрівся із справжніми великими ділками, що розмовляли про мільйони з такою ж байдужістю, як інші говорять про двоє гривень. Із статутом, коли він був зовсім готовий, вийшла

несподівана затримка: із засновників рішуче відмовився його підписати старик Луковников. Хоч як старого умовляли, з цього нічого не вийшло.

— Непідходяща справа, — повторював упертий старик.

Старий Стабровський був дуже обурений, але не зрадив себе жодним рухом.

— Може, Тарасе Семеновичу, ви згодом самі пожалкуєте, що відмовились, — говорив він.

— Це вже як бог дасть... — уперто повторював старик.

Серед консультантів велику силу мав Мишников; він був єдиним представником юриспруденції і тримався з гідністю. Тільки Єчкін час від часу «підковував» його яким-небудь зауваженням, а інші скромно погоджувались. В останньому дорадчому засіданні брали участь татарин Шахма і Євграф Огибенін.

— Гуляй, банк! — повторював Шахма. — Одна рука брав, друга рука давав... Обидві бариша одержував.

Штофф намучився з статутом до смерті, і коли, на решті, все було оформлено і підписано, він сказав, звертаючись до Галактіона:

— Ну, голубчику, я стомився... Треба відпочити. Знаєш, що ми зробимо? Ну, та про це потім поговоримо.

Незабаром з'ясувалось, який відпочинок мав на увазі Штофф. Він запросив Галактіона поїхати разом на бубновську гуральню для якоїсь раптової ревізії. Коли виїхали увечері з Заполля, Штофф несподівано гукнув кучерові:

— Повертай до Кунари.

Кунара було приміське сільце, куди купці їздили гуляти. Там тепер проходили сільські вечорниці й до світки.

— Треба буде провести несподівану й найсуворішу ревізію, — сміявся Штофф, плескаючи Галактіона по плечу.

— Карле Карловичу, воно тее... Ще довідаються дома.

— Ет, пусте!.. Ніхто і нічого не довідається. Та ти вперше, чи що, в Кунару їдеш? От дивак! Вже, брат, гірше того, що про тебе говорять, однаково не скажуть. Ти думаєш, ніхто не знає, як тебе дома шпетять? Все місто знає... Ну, та все це дурниці.

Німець влучив у найдошкульніше місце, і Галактіон похмуро замовк.

Незабаром замигтіли жовті вогники Кунари, потонулої в глибокому снігу. Село було невелике, але заможне, як усі розкольніцькі села. Воно мало погану славу, як кубло бродяг. Здавна тут процвітав своєрідний кустарний промисел виготовлення асигнацій домашнім способом. Потім ці «кунарські гроші» йшли в безграмотну орду.

— До Спиридона! — командував Штофф.

Сани зупинились біля великої нової хати. Крізь димову відгулину у стіні виглянула чоловіча голова і, нічого не питаючи, зникла. Розчинились самі собою ворота з дашком, і сани опинились у темному критому подвір'ї. Зустрічати гостей вийшов сам господар, лисий і сивий дід. Це й був Спиридон, відомий усьому Заполлю.

— Карлові Карловичу, сто літ не бачились, — співуче говорив Спиридон. — Це ж хто з тобою буде?

— А так... Теж з німців.

Вони пройшли до нової задньої хати, де за столом сидів якийсь низенький, чорний, мов жук, дід. Спиридон зробив йому головою якийсь знак, і дід вийшов. Галактіоневі здалося, що він десь його бачив, але де — не міг пригадати.

— Просимо, дорогі гості, — повторював Спиридон, важко човгаючи хворими ногами; він страшенно нагадував загнаного і обпеного коня.

На допомогу старому прийшла його дружина, висока худа баба із злими очима.

— Ну, бабусю, серце звеселяти приїхали, — говорив Штофф. — Ну, що тут у вас нового?

— Є й нове, Карла Карлович... Гарна дівчина появилася у Маркотиних. І на зріст вдалась, і собою така біла-білісінька... Мотроною звати. Недавно тут Ілля Фірсович найжджав, ще й як з нею витанцьовував навприсядки. Лебідь біла, а не дівка.

«Двоєдани» *, тобто розкольніки, взагалі були красивіші, ніж православне населення.

Далі винесли з саней кілька мішечків і цілу корзину з винами, — у Штоффа все було обдумано і наготовлено. Галактіон якось люто взявся до горілки, наче хотів когось допекти. Він швидко захмелів, і далші події відбувались наче в якомусь тумані. Якись дівчата співали пісень, Штофф танцював руську, а знаменита красуня Мотрона сиділа поруч з Галактіоном і обіймала його немов виточеною білою рукою.

— Звідки ж ти взявся, мій хороший? — шепотіла вона. Потім почувся якийсь грюкіт, хтось кричав у снігах, і, нарешті, до хати вдерся п'яний Ліудор.

— А, ось де ви, милі зятецьки! — гаркнув він, кидаючись на Штоффа з кулаками.

Зчинилась бійка. Хтось когось дубасив, дівчата кинулися геть з хати, а Штофф сховався під стіл.

Х

Зустріч з Ліудором в Кунарі остаточно вирішила справу. Галактіон не міг далі залишатися в тестя. Він найняв собі невелику квартиру за хлібним ринком і переїхав туди з сім'єю. Завдяки бубновському конкурсові він міг тепер прожити до відкриття банку, коли, як обіцяв Штофф, він одержить місце члена правління з платнею в п'ять тисяч.

— А щодо нашої зустрічі з Ліудором, то цьому ніхто не повірить, — заспокоював німець. — Хто не знає, що Ліудор розбишака і що для нього нічого не значить обмовити кого завгодно? Одне слово, дурниці.

Примруживши одне око і прицмокнувши язиком, Штофф додав:

— А дівача, Мотрона ця сама, нічогенька... хе-хе!..

Галактіон нічого не відповів на ці загравання. Він дав собі слово нічого не пити і не водитися з веселою компанією. Та й вдача у нього зовсім не така, а вийшло все якось так, само собою. Поїздка до Кунари викликала в малигінській сім'ї справжню бурю. Анфуса Гаврилівна плакала цілий тиждень і навіть не захотіла попрощатися з зятем, коли він переїздив на нову квартиру. Зате Харитон Артемович, який сам час від часу погулював у двоєданів, радів від щирого серця. Ось тобі й непитуший зять... Спритно його німець підчепив, та й Лісдорка не дав собі в кашу наплювати. Наткнулись зяті на йоржа.

За Галактіона заступились Євлампія і Харитина. Перша не хотіла вірити, що її чоловік був у Кунарі, а друга старалася виправдати Галактіона за допомогою системи всяких побічних доказів. Ну, а якби й побували в Кунарі, — що з того! Хто ж із запольських купців там не бував? Татуся Харитона Артемовича привозили просто як мертвого.

— А вам що за клопіт? — накидалась Анфуса Гав-

рилівна на непроханих заступниць. — Краще б за собою дивилися... Тільки й знаєте, що хвостами крутите. От я стягну капелюшки, та як візьмуся до вас.

Євлампія образилась і поїхала, не попрощавшись з матір'ю. А Харитина не вгамувалась. Вона просто від матері подалася до Галактіона. Її поява так здивувала Серафиму, що вона не могла вимовити й слова.

— Ну, квартиру могли б і кращу знайти, — наче нічого й не сталося, радила Харитина, оглядаючи кімнати. — Ти ж куди дивилася, Симо?

— Ах, мені однаково!

Харитина роздяглась, помилувалась гарненькими дітками і потім без усяких підходів промовила:

— От що, Симо, ти на мене сердишся?

— І не думала.

— Ну, облиш. Я знаю, що сердишся. А тільки даремно... Я тобі зла не бажаю, і мені нічого твого не треба. Свого досить.

Від цього натяку на негарному обличчі Серафими виступили червоні плями, губи затремтіли, і вона крикнула здушеним голосом:

— Геть, мерзотнице! І бачити тебе не хочу... Ти у нас в сім'ї якась проклята уродилася. Геть... геть! Я знаю, що ти таке!

Спокійно глянувши на сестру своїми дивними очима, Харитина мовчки пішла в передпокій, мовчки одягнулась і мовчки вийшла на вулицю, де її чекав свій власний ризак. Вона їхала і гірко усміхалась. От і діждала нагороди за своє співчуття. «Що ж, на світі завжди так буває», філософствувала вона, ховаючи ніс у новий соборовий комір.

Невеселим було Галактіонове новосілля. Дружина вперто мовчала, мовчав і він, бо нічого було говорити. Вона його ні в чому не обвинувачувала, він ні в чому не виправдувався, та й важко було б виправдуватись. Його охоплювало пекуче каяття тільки, коли він бачив дітей, на яких найбільше відбивалась тяжка сімейна незгода. Знову Галактіон думав про Харитину, — хіба вона так би зробила? Плакала б, лаялась, втекла б з дому, нарешті, ударила б чим попадя, і все-таки не стала б опалу тятти. Так, він був двічі неправий перед дружиною, але й інші чоловіки не кращі, а ще гірші. Йому часом хотілося помиритися з дружиною, розповісти їй всю ширю правду, але досить було глянути на її пригнічене обличчя, як уся-

ке бажання зникало. Страшенна туга огортала Галактіона, і тоді він почував себе чужою людиною у власному домі. Тепер він радів усякій нагоді піти куди-небудь з дому і з особливою енергією взявся до бубновського процесу. Галактіон починав побоюватись, як би не заплутатися з цією справою в чужих плутошах. Куратори все спритний народ, сухими з води вийдуть, а його якраз утоплять.

У домі Бубнових все було по-старому. Та ж Парасковія Іванівна, той же доктор, той же улесливий братик і той же господар, що пив не прохмеляючись. Останнім часом Парасковія Іванівна якось особливо ніжно поглядала на Галактіона і щоразу просила його залишитись або зайти посидіти коли-небудь увечері.

— Мені ніколи,— відмагався Галактіон.

— Ну, ну, відлюдько!.. Хіба відмовляють кавалери, коли дама просить?

— Який з мене кавалер, Парасковіє Іванівно? Непідходяща справа.

— Добре. Тоді я інакше робитиму: не пущу додому, та й годі. Битися ж не будете?

Кілька разів вона так затримувала упертого гостя, а він догадався тільки згодом, чого їй треба було від нього. Про що б Парасковія Іванівна не говорила, а кінець кінцем мова неодмінно зводилась на Харитину. Галактіон навіть ніяковів, коли Парасковія Іванівна починала дивитися на нього з допитливим лукавством і ледь-ледь усміхалась...

— Вона красуня, — запевняла Парасковія Іванівна.

— Кажуть.

— А ви ніби нічого й не помічали?

— Та вона ж мені своячениця, Парасковіє Іванівно, і помічати не доводиться. Хай уже інші помічають.

— Добре, добре. Який ви хороший, Галактіоне Михайловичу! А от вона мені все розказувала. Мало не отруїлася через вас. Звідки в мужчин така жорстокість?

— Пробачте мені, а тільки це дурощі, Парасковіє Іванівно. Мало що дівчата вигадують, а заміж вийдуть — усе й минеться.

— А пам'ятаєте, як на млині вона вас цілувала?

— Це їй уві сні приснилося.

— Вона ж не каже, що ви її цілували. Ах, який ви потайний! Ну, нехай уже я вам сама скажу: дуже вам подобається Харитина. Звичайно, рідня, трошки совісно.

Одного разу Парасковія Іванівна примусила Галактіона провести її в клуб. Це було вже на святках. Штофф влаштував якийсь сімейно-танцювальний вечір з туманними картинами, і Парасковія Іванівна неодмінно хотіла бути там. Штофф давно запрошував Галактіона в цей клуб, але він усе відмовлявся під різними приводами, а тут мимоволі довелось їхати.

Дорогою Парасковія Іванівна ні з того ні з сього розпустувалась. Вона сама пригорнулася до Галактіона і прошепотіла:

— Ах, який ви!.. Держіть мене міцніше!

Обличчя в неї розчервонілося від морозу, і вона заглядала йому прямо в очі, усміхнена, молода, гарна, свіжа. Він її міцно обняв за талію і теж відчув себе так легко й весело.

— Я ж гарненька, правда?

— Нічого.

— У, ведмідь! Хіба так відповідають дамі? А хто кращий: я чи Харитина? Та держіть же мене міцніше, туютію!

Першим у клубі зустрівся Штофф і тільки розвів руками, коли побачив Галактіона під руку з дамою. Злившись з юрбою, Галактіон відчув себе ще вільніше. Тепер уже ніхто не звертав на них уваги. А Парасковія Іванівна міцно тримала його за руку, розкланюючись направо й наліво. В одній залі вона зупинилась, щоб поговорити з адвокатом Мишниковим, який здивовано глянув на Галактіона.

— Ми сьогодні гуляємо,— пояснила йому Парасковія Іванівна, граючи очима.— А вам весело?

— Нічого... Так собі,— ліниво відповів адвокат, щучлячись.— Ми ще побачимось, Парасковіє Іванівно.

— Чого ви завжди тікаєте від мене? Невже ж я така стара і страшна?

Адвокат нічого не відповів, а тільки ще раз знизав плечима і з усмішкою глянув на Галактіона. Діялося щось незрозуміле для останнього, і це його починало бенкетити.

Клуб був маленький, і кімнати не були ще обладнані з належною клубною розкішшю. Грав поганенький єврейський оркестр. Але невибаглива запольська публіка, знуdivшись у себе дома, була рада й цьому, особливо дами.

— Зачекайте мене тут,— сказала Парасковія Іванівна, зупиняючись біля дамської вбиральні.— Я зараз.

Тут Галактіона побачила Харитина. Вона йшла, обмахуючись віялом, з розв'язністю і шиком справжньої клубної дами. Чудове шовкове плаття волочилося довгим шлейфом, декольтовані плечі, голі руки—все, як слід бути. Але вродливе обличчя було бліде і стурбоване. Вона спочатку пройшла повз Галактіона, не впізнавши його, а потім вернулася і суворо спитала:

— Скажи, будь ласка, ти чого це тут? А втім, я бачила, як ти розгулюєш з Пашенькою. Ах ти, дурненький, дурненький!.. Ну, давай, роби руку кренделем!

— А в мене ж своя дама є. Здається, не годиться залишати її саму.

— Добре, не турбуйся. Вона обійдеться і без тебе, а мені треба з тобою серйозно поговорити. Так, так...

Вона насупила брови і потягнула Галактіона до найдалшої кімнати, посадила його у тихому куточку і заговорила:

— Ось тут я тільки що сиділа з Мишниковим... так. І він признавався мені в коханні... Мені всі признаються в коханні. Ну, Мишников довго ходив коло мене, а потім і не витримав. Розумієш, я сама винна. Грішним ділом, дуже кокетувала з ним. Розумна ж людина, а те й невтямки, що я його не люблю, а просто драбую для власної втіхи. Схопив мене за руку, сам весь тремтить, очі горять... І який зухвалий... Ну, я зараз: «Шановний добродію, за кого ви мене маєте? Здається, ви помилились адресою...» Озлився, зблід... А потім і каже: «Мені це добра наука, а ви мене ще згадаєте, Харитино Харитонівно». От який злюка!.. А хіба я мушу всіх любити? Ну, тепер він мені помститься.

— Що ж він може з тобою зробити?

— Не знаю, я тільки боюсь... Мені навіть додому хочеться поїхати. Ти знаєш, лікар знайшов у мене хворобу: нерви.

Харитина справді хвилювалась, і в її голосі чулися сльози. Галактіон сидів з опущеними очима, кусаючи губи.

— Чого ж ти мовчиш?— несподівано накинулася на нього Харитина.— Ти мужчина... Нарешті, ти не чужий... Ну, кажи-бо що-небудь!

— Що ж я тобі скажу, коли ти сама кругом винна? Надалі не кокетуй. Поводься серйозно.

Цього було досить, щоб Харитина спалахнула і обрушилася на нього цілу зливу докорів.

— І це ти мені кажеш, Галактіоне?.. А хто зараз дурня строїв з Бубнихою?.. Вона ж тебе навмисне затигла в клуб, щоб показати Мишникову, ніби ти залицяєшся до неї.

Галактіон нічого не розумів.

— Та що я з тобою робитиму? — розпачливо сказала Харитина. — Ти ж зовсім дурний... ох, який ти дурний!.. Пашенька закохана в Мишнікова, як кішка, — розумієш? А він залицяється до мене, — розумієш? От вона і придумала розпалити в ньому ревності: мовляв, подивись, як інші кавалери залицяються до мене. Ні, ти дурний, Галактіоне, а я вважала тебе розумнішим.

— Який уже є. Знаю тільки одно, що мені тут робити нема чого.

— Ні, стривай!.. А як ти зі мною обійшовся, га?

— Ніяк я не обійшовся.

— Не бреши... Ти ж знаєш, що твоя жінка мене вигнала геть з дому, та ще й натякнула, за кого вона мене має.

— При чому ж тут я? Ви сваритиметесь, а я відповідай.

— Дурень! Через тебе я постраждала... І словечка не сказала, а повернулась і вийшла. Вона мене, Симка, добре вишпетила. Звідки й духу набралось у кислятини... Коли б ти був справжній мужчина, ти приїхав би до мене того ж дня і пробачення попросив. Я цілий вечір тебе ждала і навіть приготувалась удати непритомність... Ну, це все дурниці, а от дома ти поводишся, як найперший дурень. Помирися з жінкою... Чуєш? А коли помиришся, приїжджай мені сказати.

Галактіон підвівся і хотів піти. Він розгнівався на Харитину за її балачки, та й робити йому було нічого. Вона знову затримала його, взяла за руку і промовила стомленим голосом:

— Проведи мене додому... Однаково вже за все разом тобі відповідати: в Кунарі гуляв, Бубниху привіз до клубу, а з клубу повіз Харитину.

Одягаючись у передпокої, Харитина кілька разів повторила:

— А він мені помститься... це так.

Кожній людині властива своя психологія, і вона була також і у справника Полуянова. Він служив давно і, що називається, набив руку. Особливо розвернувся він у Запільському повіті, де був грозою. Начальство заохочувало цю ретельну службу, і Полуянов благоденствував. Одержував він платні десь близько трьох тисяч, а проживав дванадцять. Всі це знали і дивились поблажливо, бо прямих хабарів Полуянов не брав, а тільки приймав інколи «подяки». Після одруження з Харитиною витрати зросли, а після відкриття клубу в Заполлі — ще більше. Довелося вдаватися до екстраординарних заходів. Винахідливість Полуянова досягла свого апогею. В одному селі він побачив на полі величезний валун, пудів тисяч на п'ять, і заявив, що таку рідкість треба вивезти в Петербург на обивательських підводах. Селяни жажнулися і стали відкупатися від проклятої рідкості гривеником з душі. Це була справжня данина. В іншому селі Полуянов з цією ж метою опечатав ціле озеро, тобто взяв мотузок, опустив один кінець у воду, а другий припечатав до вбитого на березі кілка. Озеро давало селянам до десяти тисяч карбованців прибутку щороку, і за розпечатання Полуянов став одержувати половину. Обкладені були даниною всі сільські базари, натуральна повинність по лагодженню тракту, гуральні, млини і всякий прояв допитливого промислового і торгового духу. Але особливо наполіг Полуянов на мертві тіла. Убитий або нагло померлий був справжнім кладом. Справник морив селян як понятих і, взявши мзду, віз тіло в новий пункт, щоб і тут дістати відкуп. Одне таке мертве тіло він возив мало не по всьому повіту і по дорозі завіз на млин до Єрмілича, а коли Єрмілич відкупився, тіло опинилося на погребнику в попа Макара.

Протягом аж п'ятнадцяти років усі витівки сходили Полуянову з рук цілком благополучно, а несміливі прояви протесту кінчалися тим, що скарги і скривджені мусили викупати свою непокірність новою даниною. Одне слово, всі звикли до махінацій Полуянова, вважаючи їх неминучим злом, як градобій, а сам Полуянов звик до цього оригінального режиму ще більше. Але з останнім казусом вийшла велика заминка. Треба ж було сибірському справникові наскочити на впертого сибірського попа.

Якось уранці було запряжено заслужену кобилу, і піп Макар покотив у Заполля. Тут він насамперед вдався до соборного протопопа, разом з яким учився в семінарії, і по пунктах виклав кривду, заподіяну Полуяновим.

— Еге ж, казус,— глибокодумно погодився протопоп.— Не подобає для твого сану, а, між іншим, тее...

— А я, по-перше, скаржитимусь.

— Гляди, отче, щоб гірше не вийшло. Інші нецї пробували перти проти рожна і мушили заплатити сугубу мзду за своє зайве і невчасне непокірство.

— По-друге, я нікого не боюсь,— сміливо заявляв суслонський піп.— Я викриватиму нового Ахава...

— А може, спробувати все кінчити угодою?

З цією метою піп Макар пішов до старого Луковникова, як до людини поважної і наділеної владою. Тарас Семенович вислухав сільського попа, похитав головою і заявив:

— Я тут нічого не можу зробити, отче Макаре.

— Та ви поговоріть з Ахавом, Тарасе Семеновичу. Може, він вас послухає.

— Спробую.

Ця спроба привела тільки до того, що Полуянов страшенно скипів.

— Та я цього самого попика... Та я його на порох зігру!

— Вам краще знати, Ілле Фірсовичу,— політично зауважив Луковников.— Я для вашої ж користі кажу... Чого доброго, все може бути.

— Не вчи орла літати, а рибу плавати,— гордо відказав Полуянов, вкрай озлившись на зухвалого суслонського попа.— Весь повіт можу одним вузлом зав'язати і не відповідатиму.

Хоч як це дивно, але до певної міри Полуянов мав рацію. Так, він приймав подяки, а що було б, коли б він усі правопорушення і казуси виводив на свіжу воду? Адже за кожним що-небудь було, а він усе покривав і не виносив сміття з хати. Взяти хоч би ту саму нагло померлу дівку, яка лежить у попа на погребнику: вона з Кунари, і є підозріння, що це робота Ліодорки Малигіна і Пашки Булігіна. Всіх можна закрутити так, що їй не писнуть.

Впевненому у своїй правоті Полуянову й за вухом не свербіло. Чи ж такі діла сходили з рук! Він приборігав

тепер Малигіних і Булігіних, як постійну прибуткову статтю. Потім він був заклопотаний невідступною думкою, як спіймати на гачок Шахму: татарин багатий і досі відбувався копійками. В Полуянова виникла смілива думка приплутати до справи про нагло померлу дівку цього мільйонера-татарина, який пиячив з Штоффом у Кунарі. Залишалося тільки встановити факт, що він пиячив саме з цією дівкою. Потрібна була тонка робота. До речі, ця нагло вмерла дівка була та сама красуня Мотрона, яка обіймала Галактіона. Убиту хитрі двоєдани одвезли в другий кінець повіту і підкинули в православне село.

«От коли б притягти до цієї справи Шахму,— мріяв Полуянов, жмурячи очі,— розірвали б ми його на шматки».

З цією метою Полуянов кілька разів їздив до Кунари, бучно гуляв і потай розвідував. Його дратувало найбільше те, що в цій історії заплутаний клятий німець Штофф,— той, коли що трапиться, викрутиться, як вуж. Вся ця складна комбінація цілком заповонила тепер увагу Полуянова, і він начхати хотів на якогось нікчемного попа. А тут ще гроші потрібні. Програвшись якимось у клубі дощенту, Полуянов другого дня з похмілля подався до Шахми і без зайвих слів заявив свої підозріння. Багач-татарин зразу злякався.

— Еге ж, шкода,— повторив Полуянов.— Може, ти й не винен, а затягають по судах, посадять у тюрму.

Шахма розщедрився і відвалив справникові зразу п'ять тисяч.

— Одна рука давав, друга не знав,— говорив він.

— Добре, добре. Побачимо.

Розласившись легкою здобиччю, Полуянов захотів устругнути таку саму штуку з Малигіними і Булігіними. Але тут він дуже помилився в розрахунку. Харитон Артемович навіть зрадив, коли Полуянов заявив, що підозріває Ліодора.

— Він, неодмінно він, Ліодорка, вбив... Хоч зараз присягу дам. У ніжки поклонюся, якщо ти його куди-небудь на каторгу запроториш. Туди йому й дорога.

— Дозвольте, як же ви так кажете, Харитоне Артемовичу? Він же вам, як-не-як, рідний син.

— На свої гроші могузка куплю, тільки нехай повістися!..

Тесть і зять зовсім забули, що вони родичі. Коли Полуянов для прискорення переговорів уже призначив суму подяки, Харитон Артемович отямився.

— Стривай, голово... Ти ж куди ото прийшов? Я ж тобі рідним тестем доводжусь?.. Чи є на тобі хрест?

— За приказкою: хоч ми собі брати, але наші кишені не сестри.

Захоплений своїми планами, Полуянов зовсім забув про свої родинні зв'язки з Малигініми й Булігініми, почув погилицю і тільки плюнув. Як це він раніше не подумав?.. Так, бувають дивні випадки, а все прокляте похмілля. Просто якийсь анекдот. Щоб відновити сили, тесть і зять напилися разом.

— От тобі й зять! — дивувався Харитон Артемович. — У мене всі зяті такі; велика рідня — через дорогу навприсядки. Ти вже краще до Булігіних не ходи, тільки себе осоромиш.

— Що поробиш? Забув, — кається Полуянов. — Ну, молить бога за Харитину, а то обдер би я вас усіх, як вовк кобилу. Ще й як обдер би, і шкіру з себе зняли б.

Хоч Харитон Артемович і попередив зятя відносно Булігіних, а сам не втерпів і під ш'яну руку все розляпав у клубі. Дуже вже кумедний анекдот виходив. Ця пригода облетіла ціле місто, як блискавка. Перестарався Ілля Фірсович. Купці реготали, аж за боки бралися. А тут ще суслонський піп ходить по гостиному двору і розказує, як Полуянов морозить у нього на погребнику тіло нагло померлої дівки.

Дивно, що всі ці балачки й пересуди не доходили тільки до самого Полуянова. Він, заручившись подякою Шахми, вів тепер велику гру в клубі. На біду, йому щастило, як ніколи. Гра йшла в клубі у двох кімнатах старовинного мезоніна. Полуянов сам поставив на банк три тисячі і метав. Понтирували Стабровський, Єчкін, Огібенін і Шахма. Серед публіки були Мишников і доктор Кочетов. Гра йшла велика, і Полуянов загібав куші один за одним.

— Вам сьогодні щастить, як вішальникові, — зауважив роздратований Стабровський.

Саме в цей момент Полуянова викликали.

— А, чорт, померти спокійно не дадуть! — лаявся він. — Скажи, щоб зачекали.

Лакей пішов і повернувся.

— Ваше високоблагородіє, Ілле Фірсовичу, наказано.

— Що-о?

— Від слідчого.

Стався небувалій для клубу скандал. Полуянова було взято просто від карточного стола і заарештовано. Йому не дозволили навіть заїхати додому.

Слідчий Куковін, дуже непоказний чоловік, був обтяжений численним сімейством і жив відлюдно. Він, здається, нічим не цікавився, крім своїх справ.

— Я вважаю необхідним заарештувати вас, пане Полуянов,— сонно заявив слідчий, потягуючись у кріслі.

— Ви не маєте права.

— Дозвольте мені самому знати мої права... А вас я викличу, коли це потрібно буде.

Та й усе. Полуянов зовсім розгубився й одразу занепав духом. Скільки тисяч людей він садовив у паскудний запольський острог, а ось тепер доводиться самому сісти. Коли він залишився сам у камері — йому надали пільгу — одвели окрему камеру,— то не витримав і заплакав.

— За що? О, господи, за що?.. Ах, все це проклятий суслонський піп наробив!.. Коли б тільки мені визволитися звідси, я б уже всипав перцю проклятому попові!

Коли на другий день приїхав до Харитини стурбований Галактіон, вона зустріла його досить байдуже і ліниво промовила:

— Цього треба було сподіватися... Ах, мені зовсім однаково!

— Погана штука може бути... Вислання на поселення в кращому разі.

Харитина щось міркувала собі, а потім жваво промовила:

— Я ж казала, що Мишников мститиме. Це він навчив суслонського попа... Ах, яка огидна людина, а ще запевняв, що любить мене!

Легковажність Харитини, хоч як звук до цього Галактіон, все-таки здивувала його. Вона або дитина, або безповоротно пропада жінка. Його починало коробити.

— Слухай, Харитино, поговоримо серйозно... Треба ж з чого-небудь жити. Є у вас що-небудь на чорний день?

— Чоловік говорив, що, коли помре, я одержуватиму пенсію.

— Та й усе? Тепер нема чого й думати про пенсію. Ну, значить, тобі доведеться йти до батька.

— Красно дякую... Ніколи! Я краще на утримання до Мишнікова піду.

— Перестань молоти дурниці. Треба обмірковувати справу серйозно... Так, серйозно.

— Що тут обмірковувати, коли я однаково нічого не розумію? Таку дурепу виростили татусь з матусею... А знаєш що? Я проживу не гірше, ніж тепер... еге ж... Руки мені цілуватимуть, аби тільки я жила, як раніше. Це вже не Мишніков зробить, ні... А знаєш хто?

— Нічого я не знаю.

— Іди і подивись у дзеркало.

Харитина засміялась і вибігла з кімнати, а Галактіон справді підійшов до дзеркала і довго дивився в нього. Його обличчя теж скривилось усмішкою,— він згадав про дітей.

«Ні, ніколи цього не буде, Харитино Харитонівно!» сказав він самому собі, повернувся і вийшов.

На сходах він зустрів поліцію, що прийшла опечатувати майно Полуянова.

ХІІ

Арешт Полуянова і слідство в цій справі полонили всю увагу Заполля і всього Запольського повіту. Нічого подібного ще не траплялося досі. Випливла ціла серія дрібних шахрайств, підробок, здирств, всіляких правопорушень і побоїв без кінця. З'явилась навіть у столичних газетах довга кореспонденція про справу Полуянова, причому невідомий кореспондент натякав, що ця справа веде тільки до цілого ряду інших, які Полуянов покривав «з вдячності». Між іншим, був натяк і на бубновський конкурс. Ця кореспонденція була ударом грому. Всі й зовсім переполошилися. Головне, хто міг написати все це? Де кореспондент? А безперечно мусить бути, і безперечно своя людина, що знала всю підноготну Заполля.

— Це він тільки спочатку про Полуянова, а потім і до інших добереться,— говорили купці.— Що ж це воно буде? Раніше жили собі, і нікому діла до нас не було... Ну, там пожежа, неврожай, холера, а від кореспондента досі бог милував. Розірвати його мало, цього самого кореспондента.

Висловлювали припущення, що писав хто-небудь «з поляків» або «з жидів»,— народ відомий. А від полуяновської справи нікому лиха не минути, якщо почнуть перебирати.

Бубновський конкурс найбільше стурбував Галактіона.

— Ет, дурниця! — заспокоював Штофф.— І надав нечистий Ілюшці зв'язатися з попом. Ось тепер і розплутуй... Чув, як Шахма вклепався у слідчого? Все напрямки лягнув. Однаково ж не поверне своїх п'яти тисяч, товстий дурень... Ну, і мовчав би, а то тільки самого себе осомнив.

Галактіон розумів тільки одно, що не сьогодні-завтра всі конкурсні махінації впливуть на свіжу воду і що треба забиратися звідси, поки не пізно. Штоффові він починав недовіряти. Дуже вже хитрий німець. Коли б тільки банк швидше відкрили. Про затвердження банківського статуту клопотався в Петербурзі Єчкін і писав, що все йде чудово.

Кілька разів Галактіон хотів відмовитись від конкурсу, але все відкладав,— і жити з чого-небудь треба, і інші члени конкурсу розсердяться. Взагалі, куди не кинь — усе наверх дірою. У Бубнових тепер Галактіон бував зовсім рідко, і Парасковія Іванівна сердилась на нього.

— А втім, у вас тепер багато клопоту з Харитиною,— шпигала вона його з жіночою жорстокістю.— В неї тільки й залишилося, що дала їй природа.

— Парасковіє Іванівно, ви забуваєте, що Харитина мені близька родичка і що вона зараз у такому стані...

— Справді? Скажіть, будь ласка, а я й не підозривала, що вона в *такому* стані... Значить, вас чекає новий клопіт.

Їй подобалось сердити Галактіона, і ця гра захоплювала її. Дуже красиво, коли справжній мужчина сердиться,— так би, здається, на дрізки розстрошив, а тільки по закону цього не дозволено. Одного разу, захопившись цією грою, Парасковія Іванівна навіть перелякалась.

— Та ви мене і справді вдарите,— говорила вона, відсуваючи своє крісло.— Слава богу, що я не ваша дружина.

Галактіон був блідий і дивився на неї застиглими очима, важко дихаючи. «Ах, який він милий! — захоплювалась Парасковія Іванівна, сама деспот в душі.— Це якийсь тигр, а не мужчина!»

Поведінка Парасковії Іванівни просто-таки відштовхувала Галактіона, тим більше, що йому було зовсім не до любовних утіх. Досить було самого домашнього пекла, а тут ще доводиться турбуватись про навіжену Харитину. Вона, наприклад, нізащо не хотіла виїжджати з своєї квартири, де було описано все, крім її посагу.

— Житиму тут, і край! — повторювала вона. — Хай і мене описують!

Вона дійшла до того, що почала побиватися за чоловіком і навіть плакала. І який він добрий, і як її любив, і даремно за інших страждає. Галактіонові доводилось тепер частенько їздити з нею в острог на побачення з Полуяновим, і він мимоволі ставав свідком найніжніших подружніх сцен, причому Полуянов плакав, як дитина.

— Він через мене страждає, — повторювала Харитина. — Через мене Мишников підвів його.

Полуянов за який-небудь місяць страшенно змінився, насамперед він не мав можливості пити. З обличчя спав п'яний опух, і він здавався старішим на цілих десять років. Але найдивнішим був його душевний настрій, що складався з двох нерівних частин: з одного боку — якийсь дитячий відчай, сльози, а з другого — моменти шаленої люті.

— Я ж немовля проти інших, — запевняв він Галактіона, б'ючи себе в груди. — Ну, брав... ну, що ж з того? Копійки ж брав, навіть соромно згадувати, а навколо крали на сотні тисяч. Ах, коли б тільки я міг розказати все!.. І всі вони праві, а я тут сиджу. Та що там... Я своє вже відспівав. Досить, попанував. Одного б тільки хотів, щоб мене випустили на волю хоч на тиждень: першим убив би попа Макара, а потім — Мишнікова. Рядочком би й поклав обох.

Дивно, що першим про затвердження статуту нового банку сказав Галактіонові в острозі Полуянов і тут же попередив:

— Ну, я скажу тобі, голубчику, по секрету, ти далеко підеш... Дуже далеко. Тепер ваш час... так. Тільки пам'ятай старого сибірського вовка, справника Полуянова: така буває мінливість долі. Була людина — і нема людини.

Цю новину відсвяткували у Стабровського на широку ногу. Галактіон ще вперше брав участь у такому бенкеті і міг тільки дивуватися, звідки беруться в Стабровського гроші. Обід коштував щонайменше карбованців триста, —

сума, за тугою купецькою арифметикою, дуже солідна. Іли, пили, виголошували промови, поздоровляли один одного і на закінчення послали подячну телеграму Єчкіну. Хоч як Галактіон намагався не пити, це було неможливо. Господар так умів частувати, що неможливо було не випити.

— Ви ж тільки уявіть собі, панове,— кричав Штофф,— ми піднімаємо цілий край. Мертві капітали приходять в рух, народжується промисловість, якої в краї не існувало, торгівля пожвавлюється, землеробство процвітає. Одним словом, це... це... це — воскресіння з мертвих!

Хтось навіть пригадав, що для повноти торжества бракує тільки Полуянова, і п'яні ділки майбутнього банку випили навіть за його здоров'я.

Галактіон вийшов від Стабровського з якимсь солодким туманом у голові. Він довго стояв на під'їзді, злегка похитуючись і не знаючи, куди йому йти з таким настроєм. Куди завгодно, тільки не додому. Там нудьга, туга, сумне обличчя дружини... Він пригадав, що кидає бубновський конкурс, отже, повинен попередити Прасковію Іванівну. Давно сподіваний момент настав. Так, тепер йому вже не треба буде їздити в бубновський дім і зазнавати через це всіляких неприємностей дома, а головне — вічно боятися. Слова Полуянова яскраво постали перед ним.

Парасковія Іванівна, як завжди, була дома і здивовано глянула на Галактіона, що увійшов до неї з незвичною розв'язністю.

— Ви десь веселилися, Галактіоне Михайовичу?

— Так, трохи розважились, Парасковіє Іванівно... так. Ось приїхав до вас заявити, що годі, кидаю ваш конкурс... еге ж. Свое діло буде,— ніколи.

Вона дивилась на нього і не впізнавала. Видно, що людина багато випила, але яке значення має випивка для такого квітучого молодого чоловіка?

— Ви сідайте сюди, поруч зі мною, і поговоримо,— запропонувала вона.— Мене дивує ваша радість. Ви ж раді саме тому, що, нарешті, здихаєтесь мене, правда ж? А тільки треба спитати й мене: а може, я не згодна?

— Тобто як же це так — не згодні?

— А так. Візьму і не відпущу.

Він засміявся і взяв її за руку.

— Це вже ви кого іншого не відпускайте, Парасковіє Іванівно, а я в таких ділах ні при чому.

— Так, я знаю, що вам однаково,— якось сумно відповіла вона, опускаючи очі.— Що ж поробиш, силою не бути милою. А я ж думала... Ну, та це однаково — що я думала!

— Ні, ви скажіть, що ви думали?

Він міцно стиснув їй руку, і вона аж скрикнула від болю. Потім вона хотіла підвестися із свого стільця, але він затримав її і засміявся.

— Раніше ви зі мною жартували... так,— шептав він.— Пам'ятаєте? Ну, та це однаково... Бачите, як у нас збіглося: вам однаково і мені однаково.

Пізно увечері Серафима одержала від чоловіка записку, що він у невідкладній справі мусить виїхати з Запелля днів на два. Це ще було вперше, що Галактіон не зайшов попрощатися навіть з дітьми. Жіноче серце почуло якусь неминучу біду, і перша думка в Серафими була про сестру Харитину. Там Галактіон, і більше йому ніде бути... Діти спали. Серафима накинула шубку і пішла до полуянської квартири. Там ще світилося, і Серафима бачила у вікно, що сестра сидить біля лампи з Агнією. Нічого було їй заходити.

Жахлива була ця перша ніч. Серафима більше не вірила чоловікові і переживала тепер пекучий біль. Так, він тепер розважається з іншою, а нелюба дружина побивається сама-самісінька. Тихо-тихо в квартирі. Чути, як серце б'ється. Ну, що ж, розлюбив, покинув її, а як же дітей не жаль, як не соромно буде їм в очі дивитися?.. І за що? Та й горе таке, що й розказати про нього кому-небудь важко, навіть рідній матері. Бачила Серафима таких нелюбих дружин і наперед малювала собі те сумне майбутнє, яке її чекало. А як вона його любила!.. Як добре вони жили там, на млині!.. І ще вона сама хотіла переїхати до міста, щоб тут веселитися й жити, як усі інші живуть. Що їй казати, гарні веселощі!.. Серафима плакала цілу ніч, стоячи біля вікна і дожидаючи, чи не під'їде він, той, кому вона віддала всю душу.

Галактіон повернувся додому тільки на другий день увечері. Серафима кинулась до вікна і бачила, як від воріт від'їжджав візник. Для неї тепер усе було ясно. Він увійшов сердитий, наперед приготувавшись до неприємної сцени.

— Ну що, як Бубниха поживає? — спитала Серафима, не витримавши.

— Тобі кланяється.

— У неї ночував?

Замість відповіді Галактіон розмахнувся і вдарив дружину по обличчю. Вона скрикнула і присіла. Його раптом узяла лють, і він схопив її за плече. Але в цю мить на дверях з'явився якийсь дід, невеликий на зріст, у розкольницькому півкапані. Глянувши на нього, Галактіон так і обімлів: це був той самий дід, чорний, як жук, що його він тоді зустрів у Кунарі у двоєдана Спиридона. Тепер він його впізнав,— старик бував ще в батька на заводах, куди приїжджав звідкись із скитів. Він був дуже популярний, як людина святого життя і прозорливець.

— Галактіоне Михайовичу, а йди-но сюди...— лагідно промовив скитник.

Галактіонові раптом захотілось вилаяти і вигнати скитника, але замість цього він покірно пішов за ним до бокової кімнати, що заміняла йому кабінет. За ними вдерлася Серафима і якимсь хрипким голосом крикнула:

— Бий... ну, бий!.. Краще буде, коли вб'єш... і разом з дітьми...

Потім вона заридала, почала голосити, і старик ввічливо вивів її з кімнати. Галактіон присів до письмового стола і схопився за голову. У нього все коливалося перед очима, наче хитався весь будинок. Старик повернувся, обійшов його нечутними кроками і сів навпроти...

— Галактіоне Михайовичу...

— Ну, чого тобі треба? — обізвався грубо Галактіон.

— А ти не сердься, голубчику... Сам в усьому винен... На себе сердися... Негаразд, ось що я тобі скажу, голубчику!.. Затемнив ти образ нескверного шлюбного життя... так. Від скверни прийшов і скверну в собі приніс. Своє гніздо осоружним робиш, дружину сльозиш і чад милых не жалієш... Ось що я тобі скажу, голубчику!.. Звідки прийшов?

— Де був, там тепер нема.

— А кривду з собою взяв, голубчику? Домашній гріх більший, ніж сторонній... Яко черв точить удень і вночі...

Старик пересів поруч з Галактіоном і заговорив тихим, лагідним голосом:

— Своє маленьке покинув, Галактіоне Михайовичу, а за великим чужим погнався. З бритоусими і тютюнниками почав знатися, з жидами та німцями змісився... вони, як оті вовки, прийшли до нас, а ти в їхню зграю

забіг... Ох, негаразд, Галактіоне Михейовичу! Ох, великі гріхи наші, і кінця їм немає!.. Навіщо дружину милу скривдив? Чадо миле, не гнівайся, не злостися, не впадай в непотрібну лють, бо велику відповідь дамо на великому судилищі христовому..

Галактіон затулив обличчя руками і ридав.

— Дідусю, сам не знаю, що зі мною діється...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Перед Іллею піп Макар влаштовував «толоку». На кошовицю виходило з півтора ста косарів. Селяни любили попа Макара і не відмовлялись поробити деньок. Та й як не поробити, коли піп Макар майже всіх косарів хрестив, вінчав, а колись мав поховати? Поза очі говорили про попа те і се, а на ділі виходило інше. Тепер популярність попа Макара зростає особливо, завдяки скиненню полуяновського ярма.

— Ніхто ж не смів йому наперекір іти, справників,— говорили між собою селяни,— а піп Макар добився і в тюрму посадив... Це однаково, що ведмедеві зуби лікувати.

Незадоволений був тільки сам піп Макар, якому вже дісталось на горіхи від деяких властодержавців. Йому докоряли, навіть занастив таку людину, і лякали судом, куди його викличуть свідком. Навіть такі друзі, як писар Замараєв і мельник Ермілич, не криючись, косились на попа і одверто висловлювали своє незадоволення.

— Ти б подумав, попе,— докоряв писар,— ну, пришлють нового справника, а він буде ще гірший. До цього ми всі вже призвичаїлись, вивчили всю його псевдинку, а до нового і не знатимеш, з якого боку і підійти. Цей напхав пельку, а новий приїде голенький та голодний, поки насмокчеться.

— А якщо він, по-перше, хотів хабара з мене здерти? — нерішуче виправдувався піп.— Де ви бачили, щоб з попів хабарі брали?

— Ох, який ти!..— дивувався писар.— Та ж коли розібрати правильно, то всі ми в батечка-царя злодії й

хабарники. Правду треба говорити... Бджілка, і та взяток бере.

Знайшлись доброзичливці і заступники, які пригадували за Полуяновим немало добра. Звичайно, коли порівняти з іншими. Інші хіба кращі? Дай-но їм таку силу, ще й не таке накоїли б. Крутий був Полуянов, зате відхідливий: виллає і тут таки й помилює. А головне те, що був орел орлом. З нальоту все брав. Складалась про Полуянова жива легенда, і ніхто не хотів вірити, що його засудять. Хіба ж судді сліпі? Судити, то всіх суди, а не самого Полуянова. Хіба мало гріха набереться, а за всіх відповідає один Полуянов.

Коли мельник Єрмілич почув про толоку в попа, то зараз же поїхав верхи в Суслон. Він останнім часом взагалі дуже хвилювався і вже переставав розуміти, що діється навколо. Тільки й утіхи, що погомоніти з писарем. Цей уже все знає і всяку справу може розсудити. Он як вивчив закон... У Єрмілича було палке бажання ще раз вилаяти попа Макара, який заварив таку кашу. Всю округу піп збаламутив, і ніхто нічого не знає, що далі буде.

Писар Замараєв теж почував себе не дуже добре і зустрів старого приятеля досить похмуро.

— А я до тебе, Флегонте Васильовичу...— зам'явся Єрмілич.— Сьогодні в попа «толока».

— Ну?

— Маю я йому словечко сказати... осоромив він нас усіх, ось що. Я вже думав, думав і вирішив: поїду і вилаю попа.

— Ти дурень, Єрміличу. Разом з Полуяновим хочеш посидіти?

— Та ні... Я святим письмом попові дошкулятиму, щоб він почував. Не можу... Ідьмо на покіс.

Писар похмуро згодився. Він взагалі був не в настрої. Вони поїхали верхи. Попівський покіс лежав зразу ж за Шейнською кур'єю, де стелились заплавні луки. Під Суслоном це було одно з найкращих місць, і суслонські селяни поглядали на попівські луки з заздрістю. З високого правого берега, наче мережана зелена скатерка, розгорталась широка картина. Зараз її оживляли сотні косарів, що посувались стрункою раттю. Єрмілич мимоволі замилувався і, зітхнувши, промовив:

— От життя цим попам!

— Відберуть,— похмуро зауважив писар.— І в попа... В усіх відберуть.

— У попа відберуть? Та хто це посміє чуже добро чіпати?

— І не чіпатимуть, а сам віддаси... еге ж. Такі нині хитромудрі народи проявились.

— А, це ти про запольських німців та жидів говориш!.. Гм... Та-ак, нар-родець!

Раніше Ключову під кур'єю можна було тільки човном перепливати, а тепер переїхали вбхід, вода ледве сягала коневі по черево. Писар знову озлився і, подивившись вверх по Ключовій до Прорива, зауважив:

— Це проклятий чаклун нашу воду збирає... Бач, як підпер усю річку! От чортяка нав'язався... Справжній водяник!

Вони поїхали спочатку берегом угору, а потім звернули на стежку до косарів. Здалеку вже повіяло ароматом свіжоскошеної трави. Косарі пробивалися широким ключем, дружно змахуючи косами. Виходив чудовий ефект: коси блищали на сонці, і по всій лінії наче спалахувала синювата блискавка, врізуючись у зелену живу стіну високої трави. Робота почалася з раннього ранку, і кілька десятин уже були вкриті правильними рядами свіжих покосів.

— А ось і піп! — показав Єрмілич на кущі, з-за яких підіймався струмочок синього диму.

Піп Макар незабаром з'явився й сам. Він вийшов з-за кущів у самій сорочці й жилеті. Чорний крислатий попівський капелюх надавав йому вигляду якогось гриба або Робінзона з дитячої книжки. Різниця була в тоненькій, як шурячий хвіст, кісці, що вибивалася з-під капелюха.

— Пізенько на толоку виїхали, друзі мої, — докоряв старий, вітаючись з приятелями.

— Іже о дев'ятій годині вийшли на роботу, і ті одержали ту саму мзду, — відповів Єрмілич, що нахвтався від писанія.

— Ото ж то, надто вже багато охочих до мзди, поперше, а по-друге, треба її уміючи брати, бо і мзда іде до вмілих рук.

Попівський табір був опоряджений дуже затишно. Поставили три вози, підняли голоблі, а на них напнули величезне полотнище. Вийшов імпровізований намет, перед яким курився якийсь казковий «вогник-крихітка». Під димом стояла незмінна попівська кобила, відмахувалась від оводів кущим, наче обгризеним, хвостом. На возах був

усякий харч і стояла ціла бочка домашнього квасу. Трое селян щідили квас у дерев'яні цеберки і розносили косарям. Піп Макар тривожно поглядав на сонце і думав про те, чи управиться попадає дома вчасно. Не легко ж нагодувати й напоїти таку силу людей. Прибулим гостям він зовсім не зрадів. Не до них було.

— Непроханий гість гірший за татарина,— зауважив Ермілич, злазячи з коня.— Нічого не вдієш, попе, потерпи... Ми від тебе й не таке терпимо. Ми тут усі по-простому. Так... Однією сім'єю...

— А ти знову про Ахава нечестивого?

— Ахав Ахавом, а колись старі люди так говорили: донощикові перший батіг... Ти це чув?

— Ну, а далі? — питав піп, скидаючи свого капелюха.

— Далі що?.. А далі будемо казати так: у апостола Павла що сказано про мзду?

— Всяке сказано.

— Ні, не всяке, а прямо говориться: *тому, хто робить, мзда не по благодаті, а з обов'язку*,— значить, бери, а тільки виручи. Так, Флегонте Васильовичу?

— Нічого я не знаю з писанія,— признався писар.— От відносно закону, будь ласка, можу посперечатися з ким завгодно.

— Друже, тебе навчили цього, по-перше, ваші старі баби-начотчиці,— заговорив піп Макар,— а потім, друзі, мені ніколи.

Піп надів капелюх і пішов до косарів. Це була почесна втеча, і Ермілич зареготав.

— Це називається — добро пожалувати мимо наших воріт борщ сьорбати,— пояснив писар, розлігшись на траві.

— А частування, яким ворота підпирають, дома залишилось. Ха-ха! Ловко я попа дійняв... Ну, нічого не поробиш, будемо частуватись самі, добре, що я з собою пляшечку захопив.

Ермілич добув з-за пазухи пляшку з горілкою, срібний келишок, а потім пішов шукати на возі закуски. І закуска знайшлась — качан солоної капусти і пшеничний пиріг з зеленою цибулею. Кращої закуски не могло й бути.

— Випіймо за здоров'я Макара,— пропонував Ермілич, подаючи писареві першу чарку.— Ловко він п'ятами наживав.

Писар більше мовчав та все хмурився. Вони прилягли коло вогнища і почали кейфувати. Ермілич час від часу дригав ногами і лаяв уїдливого овода.

— У! Хай вам всячина, окаянним!

— Так... взагалі...— думав писар уголос...— Ось ми лежимо з тобою на травіці, Ерміличу... там, значить, ко-сарі орудують... піп Макар уже наперед всі свої бариші підрахував... авжеж... Так ще, значить, з діда-прадіда за-ведено, по-старосвітському, і раптом — нічого!

— Як нічого?

— А так... Ось ти тепер їси пиріг з цибулею, а раптом простягнеться невидима лапа і — хап твій пиріг. Тільки й бачив... Ти пашу ото розкрив, а пирога вже немає. Не розумієш? А до цього йдеться і навіть вельми делікатно та просто.

Ермілич сів і з якоюсь люттю випив дві чарки разом. Дуже вже дратував його писар своєю балачкою.

— Ти все оце відносно Заполля, Флегонте Васильовичу, тінь наводиш?

— Та відносно всього... Ось ти думаєш: «далеко Заполля», а воно вже тут, у тебе під носом. Одне слово — все злопають.

— Яким же це маніром, Флегонте Васильовичу?

— А навіть дуже просто... Хліб за черевом не ходить. Ми тут дурнями печатаними сидимо та мух ловимо, а вони орудують. Взяти хоч би Михея Зотовича... З нього вся музика й почалась. Пам'ятаєш, як він об'явився в Суслоні вперше? Бродяга не бродяга, юродивий не юродивий, а щось подібне... Між іншим, показав себе розумнішим за всіх. Недаром він тоді всіх нас дурниками величав та примовки свої приказував. Воно й вийшло, як по-писа-ному: справжні дурники. Хіба такий Суслон був у ту пору?

— Тобі ж краще, Флегонте Васильовичу... І народу примножилось, і ремесло всяке. Взимку людей у вас, як вода в казані клекотить.

— Дурний ти, Ерміличу, над усяку міру... В тебе ось Михай Зотович спершу пшеницю відібрав, а потім Стабровський жито загребе.

— Усім вистачить, Флегонте Васильовичу.

— Знову ти дурний... Раніше ти сам ціну ставив на хліб, а тепер купуватимеш по чужій ціні. Зрозумів тепер? Та ще зараз вам, дрібним мельникам, потурають, а потім ото всіх в один вузол зав'яжуть... так-то. А ти сидиш та

кліпаеш... «Добре», кажеш. Куди вже краще... так... Ну, та це дурниці, коли серйозно розібрати. Дурнів б'ють і плакати не дають... Схожі є патрети. Он як нашого брата вивчать!

Для Ермілича було багато незрозумілого в цих дивних словах, хоч він і звик коритися авторитетові суслонського писаря і вірив йому просто з ввічливості. Хіба можна не повірити отакій людині, яка всякий закон може витлумачити?

— І це ще нічого, Ерміличу,— ну, відібрали в тебе пшеницю, відібрали жито... Нічого, кажу. Тільки тут вони дуже капосну штуку намислили... Чув про банк? Це вже справжня музика. Тепер у мене, приміром, три тищі капіталу. Державний банк дає п'ять процентів. Так? А вони зараз: бери дев'ять. Приємно це тобі чи ні? Звичайно, приємно... А вони цей же самий капітал в оборот пустять по двадцять чотири проценти... Це як, по-твоєму? Сила невичерпна. Мені це милі зяті пояснили, Галактіон та Карла. Ось яке діло виходить... Всіх заберуть в лапи, Ермілич, й оком не змигнеш.

Замість відповіді Ермілич упав на траву і, задихаючись, зареготав.

— Та чого ж ти регочешся, свиня? — розлютився писар.

— Здивував!.. Ха-ха!.. Флегонте Васильовичу, батечку рідний, здивував! А я ж беру тільки сто на сто процентів... Менше ні-ні! Справа полюбовна: хочеш — не хочеш. Хто шубу принесе в заставу, хто воза, хто приладдя яке-небудь... Гроші грішми, а ще відроби... Та ще й дякують. Зрозумів?

Писар сторопів. Він чув, що Ермілич позичає гроші під заставу, але не знав, що це вже ціле діло. І кому на думку спаде: якийсь дурень мельник. Кінець кінцем, писар навіть образився, бо, очевидно, в дурні пошився тільки він.

II

Ця розмова з Ерміличем засіла у писаря в голові кліном. От тобі й банк!.. Оце так Ермілич, ловко! У Заполлі свою лінію ведуть, а Ермілич свої візерунки малює. Так, штучка тепленька, коли на те пішло. Писареві зробилось навіть смішно, коли він пригадав родича Карлу, що мріяв

про свіій шматочок хліба з маслом. Тут уже пахло не шматочком і не маслом.

Випивши майже всю горілку, Ермілич зразу ж заснув, а писар діждався попа Макара, який прийшов з покосу стомлений, спітнілий і здавався ще меншим, мов курча, що зненацька впало у воду.

— Ну, слава богу, закінчили, — промовив він, припадаючи засмаглими губами до відра з квасом. — І по домівках пора.

— А чого ж ти нас з Ерміличем не запрошуєш у гості? — образився писар, стежачи за попом Макаром.

— Чого вас кликати? Самі приїдете.

— Все-таки в церкву ходять, як дзвонять, а в гості, як просять.

— Ну, коли так, то милості просимо.

— Значить, ходіть мимо частіше, без вас веселіше?.. Попе, не гордуй... Колись і ми з Ерміличем можемо в пригоді стати.

— Слухай, та чого ти до мене причепився, сірка горюча? — озлився о. Макар.

— Ну, гаразд, гаразд... І так приїдемо.

Сонце ще не сіло, коли косарі веселою юрбою рушили з сіножаті. Це було ціле військо, а закинуті на плечі коси виблискували, як багнети. Хтось почав пісню, хтось підхопив, і вона полилась, як ріка, що виступила в повінь із своїх берегів. Суслонці завжди поверталися з толоки з піснями, — так уже повелося здавна.

Піп Макар поїхав раніше, щоб зустріти косарів у себе в домі, а писар з Ерміличем повертались тією ж дорогою. Писар ще раз помилувався попівськими луками, від яких підіймався важкий аромат свіжоскошеної трави.

— Ех, хороше як! — уголос думав писар, поглядаючи на заплашний луг з-під руки. — Невже вони і це заглинуть?

Думка була прикра і дратувала писаря, хоч після розмови з Ерміличем у нього виникла слабка надія на щось краще, на можливість якогось виходу. Так, ще не все пропало. Писарський ніс чув якусь поживу, хоч форма цієї поживи ще й не визначилась ясно. Крім того, йому робилось прикро, що інші малигінські зяті, кінчаючи Галактіоном, всі зажили по-новому, і тільки він один лишився наче за штатом. Звичайно, прикро, бо чим же він гірший за всіх цих інших? Ще спритніший буде, дайте тільки розвернутися. Теж рідня називається: хоч би чимсь там по-

манили для початку. Писарство вже набридло Замараєву, та й часи настали важкі. Невідомо, кого ще призначать замість Полуянова, а нова мітла завжди чисто починає замітати. Звикай-но до нового начальства та підладжуйся.

— Ех, життя каторжне! — зітхав Замараєв, згадуючи Полуянова. — І надало ж тоді попові... Краще б, здається, своїми грішми тоді відкутився.

Взагалі, як не поверни, — погано. Доведеться ще по волості звітувати за десять років, — гріха не оберешся. Раніше все сходило, як по маслу, а нині ще невідомо, на кого натрапиш. Інша справа Ерміличеві: сам собі хазяїн, і нікого знати не хоче.

Перший, хто зустрів писаря і Ермілича в попівському домі, був Вахрушка.

— Ти, крупа, звідкіля це взявся тут? — сердито спитав його писар, який усе ще мав на старика «зуб».

— Та вже так, Флегонте Васильовичу, — досить сміливо відповів Вахрушка, виструнчуючись по-солдатському. — Куди добрі люди, туди й ми.

— Видно, в Прориві з горілкою погано? — посміювався Ермілич.

— Яка там горілка! І в заводі цього зілля немає. Наче в монастирі.

— Мов чаклуни живете, — лаявся писар. — Тільки добрих людей морочите.

— Погане наше ворожіння, Флегонте Васильовичу. Михай Зотович тее, занедужав, лежма лежить. Того і жди, дуба дасть. А в мене така причина, що коли він помре, то платня моя вся пропаде. Грошей я від нього ще й не бачив, а вже другий рік живу.

— Так тобі й треба, старому чортові! Навіщо службу справжню покинув? Ось тепер і заглядай, як лисиця в глек.

— Вже як бог дасть, а я тільки про одне молюся, коли б я з нього зайвого не взяв... так. Ось тепер прийшов попаді допомогти столи ставити.

Вахрушка не сказав головного: Михай Зотович сам вирядив його в Суслон, бо чекав якогось розкольніцького скитника, а Вахрушка, чого доброго, ще тютюнище свій запалить. Старому все це здавалось образливим, і він з горя подався до попа Макара, добре, що толока трапилась. Саме й діло підійшло: і попаді підсобити, і горілочку з косарями випити. Звичайно, неприємно було зустрі-

чатися з писарем, та нічого не вдієш. Однаково від писаря нікуди не втечеш. Він і на дні морському знайде.

А в попівському домі з раннього ранку діялося справжнє стовпотворіння. Скільки треба було всього наготувати, щоб наїлася і напилася така юрма людей! Ряба і товста попадя Луківна просто ноги відбігала, хоч їй підсобляла писариха Ганна Харитонівна. Вона обливалася потом і бігала в погріб, щоб перевести дух і сьорбнути холодненького домашнього пивця. Попадя була сувора і тримала чоловіка в шорах, а тут розпинайся для всіх, мов каторжна. Крім писарихи, їй допомагала ще одна, зовсім нова в Суслоні жінка, що не мала офіціального становища: це була Орина Матвіївна, Омелянова сожителька. Вона недавно приїхала і жила в Суслоні, не зважаючись і носа поткнути на млин. Висока й гарна, вона всім сподобалася, і попадя приймала її, як майбутню дружину Омеляна.

— От помре старий, тоді Омелян і вступить у закон,— говорила попадя з упевненістю досвідченої в таких справах людини.— Що вдієш, нашій сестрі доводиться он як терпіти... І в законі терпіти і без закону.

Орина Матвіївна щоразу так гарно ніяковіла від цих розмов, і попадя їй жаліла. Дуже вже гарно застидається молодичка. Зараз Орина Матвіївна старалася прислужитись попаді, щоб хоч цим відплатити їй за доброту.

Вахрущі попадя зраділа найбільше.

— Все-таки чоловічок, хоч і старий шкарбан,— одверто пояснила вона.— Жінки вже змучились без тебе, Вахрушко... Благенька посудина.

— Та вже постараємось, матушко,— заявив Вахрушка.— Старий віл борозни не псує.

— А ти б спочатку сьорбнув пивця холодненького, Вахрушко. Кошій ото заморив тебе.

— Ох, заморив!

Допомога Вахрушки відразу ж дала дуже благотворні результати. Він кричав на жінок, що ставили столи надворі, двічі мало не збив з ніг попадю, придавив лапу попівському котові, вилаяв попівську куховарку,— одним словом, старався. Писаря і мельника він зустрічав з внутрішнім озлобленням, як непроханих гостей.

— От нечистий приніс! — жалівся він попаді.— Не знайшли іншого часу, а ще й ми та ми... і всяке поводження розуміємо. Лізуть не знати куди.

— І піп жалівся на них,— по секрету розказала попадя.— Наїхали, каже, на покіс і почали мене лаяги за справника.

А втім, непрохані гості пішли на город, де в пеца була влаштована під черемхами альтанка, і там розташувалися собі. Ермілич викрав у куховарки, коли та зазівалася, самовар і сам наставив його.

— На вільному повітрі всмак чайку нап'ємось,— говорив він, роздмухуючи самовар.— Ще й спасибі піп скаже. Дамів наших відпоюватиму чаєм, а то он попада висунувши язика бігає.

Писар розлігся на траві і нічого не говорив. Він був заклопотаний якоюсь таємною думкою і тільки пригнічено зітхав.

Попівський дім був тепер схожий на фортецю, захоплену ворогом. Поки вечеряли, ще було сьак-так, а потім почалась уже справжня пиятика. Самої горілки було виставлено шість відер, крім домашнього пива. Глухий стриманий гомін під час їди швидко переходив у п'яний галас, крик і пісні. Скоро вже нічого не можна було розібрати, і кожен орудував на свій розсуд. Звідкілясь з'явилась балалайка, і під її бренькання почались хвацькі танці. Чоловіки горлали, жінки верещали, і стогнала, здається, сама земля від цих п'яних веселощів. Писар прислухався до людського гамору і тільки похитував головою. Ну, хай порадіють наостанку, а там уже, що бог дасть. Звісно, темні люди і нічого не тямлять. Думка про те, що все відберуть, засіла клином у міцну писарську голову. Ермілич легковажно був захоплений тільки нинішнім і раз у раз бігав до косарів, де й встиг добре випити. Востаннє він повернувся з писарихою й Ориною Матвіївною.

— Випийте, чайку, мадами, а то без задніх ніг залишитесь.

Останнім прийшов до садка піп Макар, що від утоми не міг навіть говорити, а попадю Луківну привели під руки.

— Ох, силоньки моєї немає! — жалілася старенька.— До смертоньки замучилася. І хто тільки придумав ці толоки!

— А ви наливочки, матушко,— радив Ермілич.— Усю втому як рукою зніме. Гей, Вахрушко, поклопочись там про наливку!

— Слухаю! — озвався Вахрушчин голос невідомо звідки.

Спадала вже тиха літня ніч. Косарі розбрелися вже по своїх домівках. Тільки здалеку долітали уривки п'яних пісень та на Ключовій гелготали сторожкі гуси. Піп повів Ермілича у горниці, а писар заснув на траві під тихий гомін в альтанці. Коли він прокинувся, було вже зовсім темно, і тільки з альтанки долинав голос попаді, яка розповідала щось нескінченне. Писар прислухався. Мова йшла про Галактіона та всякі запольські справи. Зрідка вставляли своє словечко Ганна і Орина Матвіївна. Виявилось, що суслонські дами чудово знали геть усе, що робилося в Заполлі, всю підноготну: і про Бубниху, з якою заплутався Галактіон, і про адвоката Мишнікова, що запрогорив Полуянова в острог через Харитину, і про бубновський конкурс, і про банк і т. д.

«Оце так жінки! — дивувався писар, протираючи очі. — І звідки тільки вони все вивідали?»

— Серафима Харитонівна всі очі виплакала, — розповідала попададя тягучим речитативом. — Б'є він її, Галактіон. Звісно, озвірів чоловік. Знаєте, Анфуса Гаврилівна скільки разів приїжджала до Галактіона, умовляла і теж плакала. Мовчить Галактіон, як пень, а поїхала теща — він знову за своє.

— Гордилася Серафима чоловіком, — пояснювала Ганна. — От і плаче. За гордість господь покарав.

— І це буває, — погодилась Орина Матвіївна, важко зітхнувши.

— А може, Бубниха чимсь зурочила Галактіона. Спершу свого чоловіка занастила, а тепер до чужого взялася.

— Убити її мало, падлюку. Колись отаких у воду кидали.

Потім жінки почали говорити пошепки. Чути було стриманий сміх. Часто згадувалось ім'я Харитини.

«От клятї баби! — почав сердитися писар. — Це їм піп Макар привозить новини з Заполля та п'яний Карла плеще. Ну і зіллячко ці самі жінки! До всього їм діло».

Далі писар довідався, як розкішно живе Стабровський і які порядки заведено у нього в домі. Всі жінки від душі жаліли Устеньку Луковникову, батько якої з глузду з'їхав і віддав дочку полякам.

— Зовсім збавлять дівку, — говорила попададя. — Сама полячкою зробиться, а полячки — лихі-прелихі. Так і сичать, мов гадюки потайні.

— У Стабровських англійка всім ділом заправляє,— додала Ганна,— теж, кажуть, злюща. Там такі тепер діла пішли в Заполлі, що їй не збагнути. Всі розумнішими та хитрішими хочуть бути.

Закінчилась ця інтимна розмова своїми домашніми справами, причому дісталось на горіхи суслонським чоловікам.

— Ну, наші зовсім ще нічого не тямлять,— говорила попада.— Та воно їй краще.

— Куди їм! — сміялась Ганна.— Між трьома соснами заблукують!

Це вже остаточно розлютило писаря. Навіть жінки розуміють, що по-старому жити не можна. Було, та загуло... еге ж... У нього знову спливла в пам'яті недавня розмова з Ерміlichem. І придумав же чоловік штуку. Ще їй як спритно підвів. Сам же їй сміється з міського банку. Раптом писаря осяяла думка. А що, як самому на манір Ермілича, та не тут, а в місті? Писар навіть сів, наче його хто вдарив, а потім голосно засміявся.

— Ой лишенько, хто тут хрещений? — сполошилась попада.— Либонь чужий мужчина.. Ой!

А писар усе реготав і, погрозивши комусь кулаком, промовив:

— Ось я вам пок-кажу, пройдиєвіти!

Коли писар увійшов до попівської світлиці, там сидів біля стола, схопившись за голову, Галактіон. Навпроти сиділи о. Макар та Ермілич і мовчки дивились на нього. Забачивши писаря, Ермілич мовчки показав очима на гостя: мовляв, людина не в собі.

III

Галактіон потрапив до Суслона зовсім випадково. Він із Штоффом поїхав на нову гуральню Стабровського, зовсім уже готову до відкриття, і тут почув, що батько хворий. Просто на млин у Прорив він не поїхав, а зупинився в Суслоні у писаря. Батька він не бачив уже з рік і боявся зустрічі з ним. В Галактіона ще збереглося якесь дитяче почуття страху перед батьком, хоч тепер він зовсім не залежав від нього.

Від попа писар і Галактіон незабаром пішли додому. Обидва були засмучені, кожен по-своєму, і мовчали. Пер-

шим порушив мовчанку писар, заговоривши з якимсь озлобленням:

— Поставили завод Стабровському? Карла казав, що річний вихід на двісті тисяч відер чистого спирту. От ахне таку машину, то всі геть чисто проп'ємось. Тільки хто й вихлебче таке море горілки.

— Простак ти, Флегонте Васильовичу, і нічого не тямиш у таких справах.

— Простак, та собі, Галактіоне Михайловичу, навіть дуже добре розуміємо. Якщо Стабровський матиме з кожного відра тільки по двоєривному чистого баритша, то вже набіжить сума... он воно як. Сорок тисяч голеньких на рік. А завод коштує всього тисяч півтораєста, — ну, дивіденд справжній! Ми все, братіку мій, теж по-своєму розраховували і справу чудово розуміємо... он як. Звичайно, у Стабровського капітал, і всі для нього стараються.

Галактіон роземіявся з писаревої наївності.

— А якщо, Флегонте Васильовичу, Стабровський і не гнатиме горілки на своїй гуральні, а дивіденд матиме такий самий?

Писар тільки закліпав очима, вражений такою несподіванкою, а потім образився.

— Ти мене й справді за дурня маєш, Галактіоне Михайловичу.

— Ні, правда! Ти чув про гуральні Прохорова і К? Там діло мільйонне, тверде, поставлене. На три губернії працює, і кожен куток у них обнюханий. Прессунься-но до них: задущать. Так?

— Це вже що й казати. Велика сила, звісно.

— Маленькі гуральні Прохоров ще терпить: ну, дистиш покіль. Та й незручно цілу округу проковтнути. Про людське око й залишають такі заводики, як у Бубнова. А Стабровський серйозний конкурент, і з ним розрахунки інші.

— Різатись будуть затято, поки котрого-небудь не розірвуть.

Галактіон знову засміявся і промовив іншим тоном:

— От що, Флегонте Васильовичу, ти чоловік розумний, не проговоришся. Цього ще ніхто не знає, крім мене. І сам Стабровський ніколи не придумав би. А є тут надзвичайного розуму жид Єчкін. Його штука. Ніхто цього не знає, навіть Штофф, а я догадався, коли в справах бубновського конкурсу їздив на прохоровські заводи. Ох,

і розумний цей Єчкін! Йому б міністром бути. Бачиш, яка тут штука: у Прохорова велика сила, а Єчкін і вираховав, що його можна притиснути, і навіть дуже. Секрет у хлібному ринку і в перевізній платі. Якщо поставити гуральню ближче до хліба, то на кожному пуді можна виграти дві-три копійки — це тобі раз, а друге, везти сировий хліб чи спирт — теж три-чотири копійки баришу... так... Ось уже тобі тисяч п'ятнадцять—двадцять Стабровський має з доброго дива і може витримати конкуренцію. Так? Тепер яка рація Прохорову затягувати собі петлю на шиї? Єчкін і придумав. Тільки я це розумію, і ти мовчи до певного часу. Він зробить так, що Стабровський одержуватиме від Прохорова відступного більш як сорок тисяч. Обом буде вигідно. А тільки-но Прохоров на диби, Стабровський гуральню пустить. Зрозумів тепер?

Писар сів і дивився на Галактіона захопленими очима. Господи, які розумні люди бувають на білому світі! Потім писареві раптом зробилося страшно: господи, як же простакам жити? Він почував себе таким маленьким, дурним, нещасним.

— А ми ж як! — промовив він, важко зітхнувши, і тільки махнув рукою. — Одним словом, матінко рідна, навіть тільки ти на світ породила раба божого Флегонта? Як же нам тепер жити, Галактіоне Михайовичу? Адже так і справді проковтнуть, з усіма потрухами.

— Нічого, поживемо. На всяку загадку є своя відповідка.

Писаря охопило бажання поділитися думкою, що мучила його. Одвертість Галактіона підохотила його. Він почав розмову здалеку, з попівської толоки, коли з Ерміlichem пив горілку на покосі.

— Як він мені ото сказав про свій банк, Ермілич, значить, мене мов осяяло. А візьму-но, приміром, я та й відкрию позичкову касу в Заполлі, як ти гадаєш? Грошенят у мене призбираю тисяч понад десять, та манатки з рук збуду, — ну, близько двадцяти й набіжить. Є такі дрібні народи, які ховають грошки по льохах... еге ж. Одним словом, обернись.

— Брудна справа, Флегонте Васильовичу. Бідноту та голоту оббирати.

— Ач, який ти! З багатих ви ж усе оберете, а нам уже голенькі залишились. Хоч би на ноги стати, ось головна причина. В тебе он пароплави в голові плавають,

а ми по сухому бережку з молитвою ходитимемо. Аби тільки хоч грохи в люди вибитися, щоб перед іншими не соромно було. Набридло вже під начальством сидіти, а при своєму ділі сам собі пан. Так я кажу?

— Нечиста справа, Флегонте Васильовичу.

— Е, гроші однакові! Аби тільки нажити. Чи багато ж мені треба, Галактіоне Михайловичу? Я та жінка — оце й усе. А без діла прикро сидіти, бо почуваю покликання. А будуть гроші, можна і на церкву пожертвувати і богадільню для сліпих влаштувати, та мало ще чого!

— Що ж, починай.

— Схвалюєш, значить?

У Галактіона раптом зробилось невеселе обличчя, і він насупився. Писар зрозумів, звідки нагнало хмару, і розповів, про що недавно плескала попада з гостями.

— І звідки тільки довідуються оці жінки!—дивувався писар і, плеснувши Галактіона по плечу, додав:— А ти не журися. Без гріха та без лиха не проживеш, як казали старі люди, а перемелеться — мукá буде.

— Добра мені мукá. Дивна це річ, Флегонте Васильовичу: поки добре з дружиною жив — усе в чорному тілі був, а тепер, як схибив,— наче двері розчинив. Дурно гроші одержую. А дружину жаль і діток. Нещасний я чоловік... собі не радий з грішми.

— Силоміць оженили — вони і в одвіті.

— Нічого я не знаю, а тільки серце горить. Ось до батька піду, а сам вовк вовком. Вже до нього теж дійшли різні чутки, почне вичитувати. Ех, пропадай усе пропадом!

Ця випадкова розмова з писарем вплинула на Галактіона заспокійливо. Здається, нічого особливого не було сказано, а якось полегшало на душі. Саме в такому настрої він поїхав на другий день вранці до батька. По дорозі зустрівся Омелян.

— А, здрастуй, Омеляне! Ну, як поживаєте?

— Та нічого,— відповів Омелян і зам'явся.— Ти б той, Галактіоне, зачекав, а то в батька цей скитник сидить.

— Ну, і хай сидить... Може-таки не з'їмо один одного.

Галактіон якось чуттям зрозумів, що Омелян їде з млина крадькома, щоб побачитися з дружиною, і йому зробилося жаль брата. Вся їхня сім'я якась така, наче всі ховаються один від одного.

— Бувай здоровий,— промовив Омелян, що, видно, вирвався на хвилинку.— Побачимось на млині.

— Добре, прийжджай.

Галактіон давно збирався до батька, та все відкладав, а сьогодні їхав цілком спокійно. Що написано на роду, того не об'їдеш і на льоду.

Михей Зотович лежав у себе в горниці на старому дерев'яному ліжку, вкритому повстю. Він дуже схуд, змарнів, а головне — весь наче вицвів. Обличчя біле, як крейда. Навіть ніс загострився, і очі здавались більшими.

— А, згадав батька! — заговорив він байдуже, коли Галактіон увійшов.

— Випадково довідався, тату, що ви хворі. Чого ж мені нічого не написали? Я зразу ж приїхав би...

— А що ж писати, любий сину? Який з мене писака? От смерть приходила... так. Зібрався був зовсім помирати, та, видно, ще відстрочка вийшла. Ох, грихи наші тяжкі!

— Раніше смерті ніхто не помре, — відповів з кутка скитник, якого Галактіон тільки-но помітив. — А про грихи це ти правильно, Михею Зотовичу. Пора мир кидати та про душу дбати.

Це був той самий скитник, який приходив умовляти Галактіона. Галактіон удав, що не впізнав його.

— Ох, пора! — стогнав Михей Зотович, важко повертаючись на своєму жорсткому ложі. — Багато гріхів, отче... От як миша в борошно вбереться, так і я в гріхах.

— Не за себе самого даси відповідь, — обізвався сердито скитник. — Кажу: пора... Схаменешся, та коли б не спізнитися. Мирське в тебе на думці.

Скитник розсердився без будь-якої причини і вийшов, грюкнувши дверима. Михей Зотович заплющив очі і усміхнувся.

— У скити мене тягнуть, — заговорив він, — еге ж... Воно й пора б, якби ж... А ти чого сюди приїхав, Галактіоне?

— На заводі був у Стабровського, тату. По дорозі сюди й завернув.

— Найнявся до Стабровського підручним?

— Ні, я так... У мене своє діло.

— Добре діло, синочку...

— Яке вже е... Не помирати ж з голоду.

— Батькові не хотів служити, а бісові служиш. Ну, та це твоє діло... Сам не маленький і праву руку від лівої відрізниш.

Галактіон завмер, чекаючи, що батько почне вичитувати йому за дружину, але Михай Зотович заплющив очі і знову посміхнувся.

— Гадав: помру,— думав він уголос.— Тяжко душеньці з грішним тілом розставатися... Ох, тяжко! Ну, лежу й думаю: ще ж тільки жити почав... Раніше ж як на єгипетській роботі був, а тут на себе... так.

Із зусиллям спершись ліктем на подушку, старик додав іншим голосом:

— А я два місяця під млини орендував, Галактіоне. Одне на Ключовій, трохи нижче Ермілича, а друге — на притоці.

— Навіщо ж тобі ще два млини?

— Ну, це вже не твоє діло.

— Що ж, я можу скласти тобі плани і кошториси, а збудуєте й без мене. У мене свого діла по шию.

Старик подивився на сина примруженими очима, як робив, коли гнівався, але стримався і сказав діловим тоном:

— Самі впораємось, бог дасть... а ти тільки плант наведи. Не годилося б тобі, правду кажучи, так з батьком розмовляти,— ну, та вже бог з тобою... Яйця розумніші від курки за теперішніх часів.

Галактіон провів цілий день у батька. Весь час точилась ділова розмова. Михай Зотович жодним словом не показав, що знає щось про сина. Може, тут був свій розрахунок, може, небажання втручатися в чужі сімейні справи, але Галактіонові здалося, що батько трохи не сповна розуму. Він схибнувся на своїх млинах і більше нічого не хотів знати.

Увечері Галактіона піймав Симон.

— Братуню, зовсім забули ви нас,— жалівся він.— А ми тут помираємо з нудьги... Омелян їде ночами в Суслон, а я весь час сам один. Хоч би ви взяли мене до себе в Заполля, братуню... Вже ж як би я старався.

— Зажди, от сам спочатку влаштуюсь... Тобі Харитина кланяється.

— Стане вона думати про мене, братуню! Про всякий випадок передайте поклонець, що, мовляв, є такий нещасний молодий чоловік, який життя своє ладен за вас віддати. Так ї скажіть, братуню.

— Дуже вже солодко, а я не вмю так говорити,— жартома ухилився Галактіон.

Потім він з несподіваною ніжністю обняв брата і промовив:

— Симоне, бійся проклятих баб. Всяке лихо від них... так. Ось дивись на мене і карайся. Така вже в нас безгаланна сім'я... Щастя нема.

З батьком Галактіон розстався зовсім сухо, як чужий.

Омелян поїхав провжджати Галактіона і всю дорогу мав вигляд людини, що приготувалась звірити якусь дуже важливу таємницю. Він навіть відкашлювався, крестав і поправляв комір ситцьової сорочки, але так нічого й не сказав. Галактіон усе думав про батька і приходив до висновку, що старий серйозно звихнувся.

IV

Галактіон проїхав уже цілих півстанції від Суслона, коли в нього раптом виникло палке бажання повернутися в Прорив. Так, треба було все сказати батькові.

— Завертай! — крикнув він ямщикові таким голосом, що той оглянувся. — Та мерщій!

Якесь дивне хвилювання охопило Галактіона, наче він боявся чогось не довести і загубити дорогою. А потім ця очищаюча жадоба висловитись, вилити всю душу... Йому зробилось навіть страшно від думки, що батько міг нагло померти, і він залишився б назавжди з тягарем на душі.

Симон злякався, коли знову побачив Галактіона, — в нього було таке страшне обличчя. Він ще не бачив брата таким.

— Що сталося, Галактіоне?

— Нічого... Забув поговорити з батьком про одну справу.

Михей Зотович, навпаки, нітрохи не здивувався поверненню Галактіона. Скитник так само сидів у кутку, і Галактіон зрадів, що він тут, як живий посередник між ним і батьком.

— Що забув? — грубо спитав Михей Зотович, усміхаючись.

— Що забув? — наче рвонув Галактіон. — А оте саме... так. Я ж додому поїхав, а дому й немає... дружина нелюба в домі... батьківське благословення, навіки непорушне... От я й повернувся, щоб сказати... авжеж... сказати... Всі ж знають, — не приховаєш. А тільки ніхто не знає, що в мене вся душа переболіла.

— А ти всім скажи: батько, мовляв, рідний винен,— додав Михайл Зотович з тією ж усмішкою.— Батько силоміць оженив... Ну, і будеш правий, та ще й пожаліють тебе, особливо которі жінки з жиру казяться. Чужі ж люди жалісливіші.

— Добре тобі говорити, батьку, та глузувати,— якомсь застогнав Галактіон.— А я от і своєму осоружному життю не радий. Клопочусь, працюю, поспішаю кудись, а все це тільки видимість... в самого порожньо, ось тут порожньо.

— Ач як ти розласився там, у Заполлі!— засміявся знову Михайл Зотович.— У вас же там усі праві, і один від одного кращий, тому що ні бога, ні чорта не знають. Жиди, та тіюгюники, та потуральники, та жалісливі молодички.

Галактіон схопився із стільця і подивився на батька зовсім дикими очима. О, як він зараз його ненавидів, органічно ненавидів за оцю безжалісність, за сміх, за само впевненість,— це ж була його власна нещаслива доля, яка сміялась над ним у вічі. Потім у нього все замутилося в голові. Йому так багато треба було сказати батькові, а виходило зовсім інше, і язик говорив не те. Галактіон раптом знесилів і безпорадно озирнувся навколо, наче шукав підтримки.

— А в Кириловій книзі * сказано,—обізвався з кутка скитник: «Хай не будемо до того младенці розумом, що хитаються в усякому вітрі вчення, в неправді людській, у коварстві підступів і спокуси. Зберігаймо істинствующі в любові».

— Це коли в кого совість,— додав Михайл Зотович смиренным тоном.— А в нас злоба і лють.

— Смійся, батьку. Так, смійся!—крикнув Галактіон.— А з кого смієшся?

— Чуєш, отче, як нині дітки з батьками розмовляють?— звернувся Михайл Зотович до свого гостя.— Ану, синку, скажи ще що-небудь.

— І скажу! Через кого сльози лле Серафима Харитонівна? Через кого дім у мене пустокою? Хто посиротив малих діточок при живому батькові-матері? Через кого тишається по чужих дворах Омелянова жінка, як худобина без пастуха? Вся сім'я врозбрід пішла.

— От помру, то всі краще заживете,— уїдливо відказав Михайл Зотович, труснувши головою.— Розумніше за батька житимете. А зараз треба було б тебе, любий синку,

відправити у волю та всипати гарячих штук півтора-ста, та прохолодити потім у холодній тижнів зо два. Гей, Вахрушко!

На Галактіонове щастя, Вахрушки не було дома, і він міг забратися з-під гостинної батьківської стріхи цілий і здоровий.

— От приїду в місто до тебе в гості! — крикнув йому вслід Михай Зотович, даремно пориваючись підвестися. — Там уже не втечеш від мене... Знайдемо і на тебе управу!

Коли під вікном проїхав дорожній візок Галактіона, скитник промовив:

— А ти даремно гризеш сина, Михею Зотовичу. Нема такого дерева, щоб на нього птиця не сідала, — так і гріхи на людині. А чоловічий гріх за порогом... Подуріє, та додому й вернеться.

— А якщо я його люблю, оцього самого Галактіона? Через те й оженив рано і грошей не дав, коли він виділився... Адже розумний Галактіон, а коли в силу вб'ється, то й нікого не боятиметься. Тепер його совість он як гризе... А тут ще батько спуску йому не дає. Отак-то, отче!

Всю дорогу до Заполля Галактіон їхав наче в якомусь тумані. З батьком вийшла якась дика розмова, і він не міг висловити того, що хотів. Свій душевний тягар він віз назад із собою. Тепер у нього не йшла з думки дружина. Якийсь пекучий жаль огортав його серце, а очі бачили заплакане, передчасно постаріле обличчя. Галактіонові робилося совісно за свою поведінку. Справді, навіщо він руйнував свій власний дім? До речі, і з Парасковією Іванівною все кінчилось так само швидко, як почалося... Вони не зійшлись характерами. Парасковія Іванівна ждала безумовної покори, а Галактіон не вмів піддаватися та й не любив її так, щоб виконувати кожну жіночу примху. Правда, Парасковія Іванівна була і гарна, і молода, і пікантна, але це було зовсім не те. З-за неї для Галактіона завжди виступало інше жіноче обличчя, ласкаве й суворе, з такими владними очима, якоюсь глибокою внутрішньою повнотою. Під цим поглядом він почував себе якось і добре, і моторошно, і спокійно, наче ясним сонячним літнім ранком, коли все навкруги радіє. Парасковія Іванівна сама догадалась, що з цих відносин нічого не вийде, і заявила Галактіонові без сліз і нарікань, діловим тоном:

— Ідїть-но ви, Галактїоне Михейовичу, до жінки... Скучила вона без вас, а мені з вами нудно... Годї... Хоч там як, а все-таки я мужня жона. Ось чоловік помре, то, може, й заміж вийду.

— За Мишнікова?

— Яка вже доля випаде. Ось ви ганялися за Харитиною, а натрапили на мене. Значить, була одна доля, а тепер вам випадає інша: завертати голоблі од наших ворїт.

Так і розстались, і нікому з них ні тепло, ні холодно не зробилось.

Саме з такими думками повертався в Заполля Галактїон і останню станцію особливо поспїшав. Йому хотїлося швидше побачити дружину і дітей. Так, він скучив за ними. На дітей він останнім часом звертав зовсім мало уваги, і йому робилося совїсно. І перед дружиною совїсно. Під'їжджаючи до міста, Галактїон вирішив, що все розкаже дружині, все до найменших подробиць, вимолить прощення і заживе по-новому.

— Гей, ямщик, швидше!

Але в Заполлі його чекав несподіваний сюрприз. Дома була тільки куховарка, яка й заявила, що нікого немає.

— Як нікого?

— А так. Серафима Харитонівна забрала діток і повезла їх до татуса. Сказала, що сюди не вернеться.

Це був справжній удар. Першу мить Галактїон не збагнув добре всієї ваги того, що трапилось. Саме цього він ніяк не сподївався від дружини. Але спустїлі кімнати говорили красномовніше за живих людей. Галактїона взяв лютий відчай. Так, тепер усе порвалось і назавжди. Вороття вже не було.

— Що ж, сам винен, — уголос думав Галактїон. — Так і повинно було статися... Серафимі нічого не лишалося робити, як піти звідси.

Довго Галактїон ходив по спустїлому гнізду, переживаючи болючу тугу. Особливо моторошно йому зробилося, коли він увійшов до дитячої кімнати. Ось і забуті іграшки, і порожні ліжечка, і дитячі костюмчики на стїні... Чим бідолашні дітки винні? Галактїон присїв до стола з іграшками і заплакав. Йому стало страшенно жаль дітей. От в інших усе інакше, а оці виростатимуть сиротами при батькові-матері... Ні, гірше! Ох, нещасні дітки, нещасні!

Багато передумав Галактіон за ці години, поки не перейшов до найближчого. Так, тепер уже, мабуть, усе місто знає, що дружина покинула його. Лихі вісті не лежать на місці. Як він тепер людям на очі покажеться? Адже всі на нього пальцями тикатимуть. Почуття жалю до дружини змінилось тепер затаєним озлобленням. Так, вона хотіла учинити йому скандал і учинила в повній формі. Гірше нічого не могла придумати. І знов-таки від цього скандалу гірше буде все тим же нещасним дітям. Якби Серафима по-справжньому любила дітей, то ніколи б так не зробила.

«Ну, пішла до батька, що ж з того? — роздумував Галактіон. — Ну, виростатимуть діти в дідуся, що ж тут хорошого? Пияцтво, бешкети, завжди скандали. Ех, Серафимо, Серафимо!»

Галактіон дждався, поки смеркло, і пішов до Малигіних. Він страшенно боявся зустріти кого-небудь із знайомих і навмисне обминув найбільш людні вулиці, мов злодій, що боїться власної тіні.

Його несподівана поява в малигінському домі викликала справжній переполох, наче вдерся розбійник. Куховарка Аграфена, зустрівши його на подвір'ї, тільки ахнула, впустила з рук горщик і втекла в кухню. Сама Анфуса Гаврилівна замкнулась у себе в спальні. Прийняв зятя на терасі сам Харитон Артемович, як завжди, напідпитку.

— Ну, любий зятечку, як ми з тобою розмовлятимемо? — бурмотів він, розмахуючи рукою. — Воно тее... еге ж. Нагородив господь мене зятьками, нічого казати. Один у тюрмі сидить, від другого жінка втекла, третій... Справжній альбом! Істинно благословив господь за батьківські молитви.

— Поговоримо серйозно, Харитоне Артемовичу.

— Та ти з ким розмовляєш, плутана голово? — несподівано закричав старик. — От спершу свою дочку викохай... еге ж. А в мене з тобою розмова коротка: геть!

Старик навіть затупотів ногами і вибіг з тераси. Галактіон почував, як він весь холоне, а в очах стоїть якась мла. Харитон Артемович збігав до їдальні, вихилив чарку горілки зверх абонементу і повернувся вже в іншому настрої.

— От що, Галактіоне, недобре... еге ж.

— Я й сам знаю, що хорошого нічого нема. А тільки ж діти.

— Ох, недобре, голубе... І ми не без гріха прожили... всяке бувало. Тільки воно тее... Ось ти викохай свою дочку... Еге ж, викохай!..

Старик знову закричав і затупотів ногами, але в цей критичний момент прийшла на виручку Анфуса Гаврилівна. Вона увійшла, опустивши очі, і намагалась не дивитися на зятя.

— Іди-но ти, батьку, краще до себе,— промовила старенька з рішучим виглядом, якого Галактіон не сподівався. — Я вже сама.

— Що ж, я й піду, — погодився Харитон Артемович. — Очі мої не дивилися б на вас. Роздер би, здається, всіх. Нагородив господь. Що ж я тобі по-справжньому мушу сказати, Галактіоне? Які такі слова я мушу говорити? Та я...

— Ну, йди, йди, Харитоне Артемовичу.

— І піду. А ти, Фусо, не вір йому, жодному слову не вір, бо тепершні зяті... тьху!

Коли Харитон Артемович вийшов з тераси, настала гнітюча пауза, що здалася Галактіонові вічністю. Анфуса Гаврилівна підсіла до стола і тихо заплакала. Це було найгірше, що тільки можна було придумати. В Галактіона навіть засмоктало під грудьми і вилетіли з голови всі слова, які він хотів сказати тещі.

— Вся моя надія тільки на тебе була, Галактіоне, — заговорила Анфуса Гаврилівна, не витираючи сліз, — еге ж. А ти он що придумав.

— Чоловіка й жінку тільки бог судить, мамо, а друга причина... Ех, та що тут говорити! Однаково не зрозумієте. З добром я їхав додому, хотів жінці в усьому покаятися і зажити по-новому, а вона мене на все місто знеславила. Кому ж гірше буде?

— Сам же одцурався дому і сам же ремствуеш. Не гаразд, Галактіоне, а за чужі сльози бог відплатить. Прийшов ти, а того не розумієш, що я й розмовляти з тобою як слід не можу. Я скажу правду, а ти всю злість на жінці можеш зігнати. Важко з зятями розмовляти. Ось віддай свою дочку, тоді й знатимеш.

Галактіон почав ходити по терасі, як поранений звір. Потім він струснув волоссям і промовив:

— Ось що, мамо, хто давне пом'яне, хай лиха не мине. Нічого більше не буде. У Сими я сам випрошу прощення, тільки ви її не розтравляйте. Не її, а дітей жалію. І ви мене простіть. Так уже воно сталося.

Дружина повернулася до Галактіона, але цим діло не поправилось. Подружжя зустрілось, як приховані вороги, прикуті на один ланцюг. Серафима розуміла одно, а саме, що все це гірше, ніж коли б чоловік лаяв її і навіть бив. Синці і лайка проходять і забуваються, а в них було гірше. Галактіон був чужою людиною в своєму домі і розмовляв тільки при дітях. З дружиною він двох слів не сказав, і це мовчання приводило її в розпач. Вона навіть боялась думати про те, що буде далі, і почувала себе живим покійником. І раніше чоловік не любив її по-справжньому, але жалів, і вона була спокійна. Тепер Галактіон майже безвихідно сидів дома і весь час працював у своїй кімнаті над якимись паперами, що їх приносив йому Штофф. Зрідка він виїздив тільки в справах, найчастіше до Стабровського.

Чужі люди не показувались у них в домі, наче уникали зачумленого місця. Одного разу тільки зайшов «солодкий братік» Парасковії Іванівни і довго про щось говорив з Галактіоном. Розмова відбувалась приблизно в такій формі:

— Заїхав я до вас, Галактіоне Михайовичу, в справі цієї самої опіки, — говорив Голяшкін і солодко мружив очі. — Хоч ви і відцурались від неї, а між іншим, і ми не хочемо тонути самі. Тонути, так разом.

— Та мені однаково! — погоджувався Галактіон. — Робіть, як хочете!

— На манір Іллі Фірсовича Полуянова?

— Знов-таки діло ваше.

— Так то воно так, а все-таки нібито й неприємно, коли, приміром, в острог. Парасковія Іванівна веліла переказати вам, що великі чутки ходять по місту. Звісно, по-пустому люди плещуть, а воно все-таки...

— Слухайте, мені однаковісінько. Розумієте?

У Голяшкіна була дивна манера під час розмови присуватися до співбесідника все ближче і ближче, і це зараз якось особливо дратувало Галактіона. Йому просто хотілося вигнати цього солодкого братіка, і він насилу стримувався. Вони стояли один проти одного і дивились прямо в вічі.

— Що ж я скажу Парасковії Іванівні? — несподівано слитав Голяшкін.

— А так і скажіть, що пропадай усе пропадом.

— Дозвольте, як же це так? Парасковія Іванівна...

Галактіон раптом спалахнув, затупотів ногами і крикнув:

— Та чого ти з мене жили тягнеш?.. Іди звідси, коли хочеш бути цілий! Так і своїй Парасковії Іванівні покажи! Одним словом, забирайся під три чорти!

— Добре. То ось ви як, — бурмотів Голяшкін, задкуючи до дверей. — Так. Дуже ввічливо...

Галактіон спинив його і, взявши за борт сюртука, промовив, важко дихаючи:

— Ну, чого ти боїшся, патоко? Глянь на себе в дзеркало: пика просто на підсудну лаву проситьсся. Всі там будемо. Ну, тепер задоволений?

— Ви як собі знаєте, Галактіоне Михайовичу, а я не згоден на підсудну лаву. Ви вже мені вибачайте, а я не згоден. Так і Парасковії Іванівні скажу. Звичайно, ви вчасно з діла вийшли, і вам однаково... так. Знову ж щодо підсудної лави, то від тюрми та від торби не зарікайся. Це ви правильно. А Парасковія Іванівна каже...

— Геть, дурню!

Цей візит усе-таки занепокоїв Галактіона. Диму без вогню не буває. По місту, в зв'язку з полуяновською справою, ходили всілякі чутки про різні інші назріваючі справи, а в тому числі і про бубновську опіку. Як на біду, і всезнаючий Штофф кудись пропав. А втім, він незабаром повернувся з якоїсь таємничої поїздки і приїхав до Галактіона вночі, на вогник.

— У тебе був Голяшкін? — питав німець без зайвих слів.

— Був.

— Він солодкий дурень, та й годі.

— Знаю. Я йому це сам сказав. Усе-таки, знаєш...

— Ет, дурниці!.. Так, по-пустому плещуть. Я тобі скажу тільки одно слово: Мишников. Зрозумів? У нас є адвокат Мишников. У нього, братіку, все передбачено... так. Я навмисне заїхав до тебе, щоб попередити, а то ж якраз будеш гарячкувати.

Виходячи, Штофф пришаркнув своєю кривою ногою, підморгнув і промовив:

— А яке є дівчатко в Кунарі... пхе!..

— Ну, братіку, ці діла не про мене. Забирайся.

— Та ти з глузду з'їхав, голубе?

- Близько того.
- Ти дурень, нещасний!
- Нехай.

Галактіон справді розірвав усякі стосунки з п'яною запольською компанією, сидів дома і бував тільки в справах у Стабровського. Розумний поляк довго придивлявся до молодого мельника і кінчив тим, що повірив у нього. Стабровському найбільше подобались у Галактіонові його розкольніцька стриманість і простий, але здоровий російський розум.

— Мені чомусь здається, що ми будемо великими друзями, — сказав одного разу Стабровський, допитливо дивлячись на Галактіона. — Одне слово, ви будете *нашим* цілком.

— Дякую, Болеславе Броніславовичу, тільки воно начебто й не підходить: ви — пан, а я — мужик.

Стабровський тільки усміхнувся, взяв Галактіона під руку і промовив:

— Ходімо снідати.

Це просте запрошення, як Галактіон зрозумів тільки згодом, було своєрідним посвяченням в орден *наших*. В офіціальні дні Стабровського відвідувало ціле місто, а за простою бували тільки найбільш близькі люди.

Сніданок був простий, але Галактіонові видалася моторошною пануюча тут чопорність, і він якось відразу зненавидів білобрису англійку, що дивилась на нього, мов на дикуна. «От видра!» думав Галактіон, дуже ніяковіючи, коли англійка починала дивитись на нього своїми риб'ячими очима. Зате Устенька так соромливо і приязно усміхалась до нього.

— Це теж ваша дочка? — спитав Галактіон.

— Ні, це просто слов'яночка Устенька, донька Тараса Семеновича. Вона вчиться разом з моєю Дідею.

Маленька полечка весь час стежила за гостем і, коли він робив що-небудь проти етикету, стримано усміхалась і запитливо дивилась на гувернантку, мов на каланчу, яка могла щохвилини викинути сигнал тривоги. Англійка на це німе запитання зводила свої сухі плечі і руді брови, а потім кивала головою з грацією фарфорової ляльки, що в перекладі означало: мужик. Устенька чудово розуміла цю німу мову і хвилювалась за кожний огріх Галактіона: він брязкотів чайною ложечкою, не вмів намазати хліб маслом, зовсім не знав, що робити з сандвічами. Коли Галак-

тіон почав їсти рибу ножем, англійка велично підвелась і павою впливла з їдальні. Діда кинулась за нею, затуливши рота рукою. Але батько наказав їй повернутися і зробив суворе обличчя. Устенька сиділа вся червона, опустивши очі. Вона розуміла, що Стабровський підкреслено ввічливий з гостем, щоб той не помітив демонстрації англійки. Він дійшов до того, що навіть сам почав їсти рибу з ножа. Тут уже Діди зовсім урвався терпець, — дівчинка вибухнула нестримним дитячим реготом і побігла в дитячу кімнату, де англійка вже пакувала свої чемодани.

— Я потрапила кудись до самоїдів... — пояснювала міс Дудль.

В їдальні залишались тільки господар, гість і Устенька.

— Слов'яночко, ти частуватимеш нас кофе, — говорив Стабровський з якоюсь особливою польською ласкавістю.

А Галактіон сидів і не розумів, у чому справа, хоч неясно й догадувався, що клята англійка впливла неспроста. Дідин регіт теж його бентежив.

Вивів усіх з ніякового становища доктор Кочетов, який приніс звістку, що Бубнов помер сьогодні вночі.

— Найкраще, що він міг зробити, — зауважив Стабровський, роблячи гидливий рух, — справді. Навіщо такі люди живуть на світі?

— І все-таки жаль, — думав уголос доктор. — Раніше я говорив те саме, а коли побачив його мертвого... Останнім часом він зовсім перестав пити, хоч було вже пізно.

— Тут була якась темна історія. А втім, не наше діло. Хіба може бути інакше, коли вся втіха у цих дикунів тільки в тому, щоб напиться до свинства? Культурна людина ніколи не дійде до такого стану і не може дійти.

Почувши звістку про смерть бідолашного Бубнова, Галактіон зрадів: ця смерть розв'язувала всім руки, і проклята справа про опіку кінчалась сама собою. У нього наче гора з плечей спала.

— Дівчинко, принесіть мені коньячку, — попросив доктор Устеньку.

Він прийшов, як завжди, з похмілля, це було для нього нормальним станом. Устенька вийняла з буфета пляшку фіньшампань і поставила її на стіл. Доктор одним духом випив дві великі чарки і відразу осовів.

— Еге ж, була людина, і нема людини, — бурмотів він. — А все-таки жаль розумне боже створіння.

Потім він несподівано звернувся до Галактіона і з п'яною усмішкою проговорив:

— А ви, ваше степенство, либонь, раді, так? Що ж, це природна річ: сьогодні Бубнов помер від купецького запою, а завтра помремо ми з вами. Homo sum, nihil humanum alienum puto...¹

Доктор у домі Стабровського був своєю людиною і бажаним гостем, як лікар і освічена людина. Навіть міс Дудль прихильно ставилась до нього, і Стабровський любив пожартувати з цього приводу, коли не було дівчаток. Докторові пробачали багато такого, чого не могли дозволити нікому іншому. Так, випивши, він впадав у викривальний настрій і починав громити «плутократів». Особливо перепадало Штоффу. Стабровський реготав до сліз, коли доктор був в ударі. Зараз Штоффа не було, і доктор зосередив свою увагу на Галактіонві.

— Ну що, початкуючий плутократе, як справи?

— Нічого, доктор, потрошку.

— Шахраювати потрошку невігідно. Ось повчіться у Болеслава Броніславовича, який ловить тільки велику рибу, а дрібні шахраї кінчають, як Полуянов.

— Послухайте, доктор, прийти в дім і називати господаря великим шахраєм... — заговорив Стабровський, намагаючись зберегти жартівливий тон. — Це... це...

— Ви хочете сказати, що це свинство? — поправив доктор. — Може, ви хочете до цього додати, що я п'яниця? І в тому і в другому разі ви матимете рацію, хоч... Я ще вип'ю плутократського коньячку.

— А потім знову будете нас викривати?

— І буду, завжди буду. Адже людина, яка викриває інших, уже тим самим наче вигороджує себе і сідає на окрему полицку. Я вас викриваю і сам же служу вам. Це нагадує собаку, який ганяється за власним хвостом.

Галактіон тільки чекав нагоди, щоб піти. Сніданок закінчився, а слухати п'яного доктора було неприємно.

— А, злякався! — випроводжав його доктор. — Не сподобалось... Хха! А ви, ваше степенство, заверніть до Парасковії Іванівни. Ця особа дуже потребує розради... еге ж. У неї таке тяжке горе... хха!..

У передпокої Галактіона наздогнала Устенька і прошепотіла:

---

¹ Я — людина, і ніщо людське мені не чуже... (лат.).

— Ви ніколи, ніколи не їжте риби ножем. Це неприйнято. І чайною ложкою не стукайте... і хліб одламуйте маленькими шматочками, а не відкушуйте просто від скибки.

— Добре, я не буду.

Галактіон підняв дівчинку і поцілував.

— Теж не можна, — суворо зауважила вона. — Я вже велика.

Цей перший сніданок був для Галактіона чимсь подібним до вступного іспиту. Незабаром він відчув себе у Стабровських коли не своїм, то й не чужим. Сам старик тільки іноді конфузив його своєю вишуканою уважністю. Галактіон все-таки ставився до магната з недовір'ям. Їх остаточно зблизила випадкова розмова, коли Галактіон висловив свою завітну мрію про пароплавство. Стабровський подивився на нього прищуреними очима, поплескав по плечу і промовив:

— Оце я розумію... так! Дуже добре, молодий чоловіче! Я і сам про це думав, та одному не розірватись. Ми ще поговоримо про це серйозно. А ви далеко підете, Галактіоне Михайловичу. Саме нам, росіянам, бракує розумної заповзятливості.

VI

Полуяновська справа посувалася вперед, як снігова куля, наростаючи від власного руху. У першу хвилину, приголомшений раптовістю всього, що сталося, колишній справник повівся, як і інші в його становищі, за принципом: пропадати, то пропадати не одному, а разом з іншими. Результатом цієї психології була обмова десятків осіб, так чи інакше причетних до його справи. Слідчий вибивався з сил, викликаючи десятки свідків. Полуянов радів, що хоч цим способом міг дошкулити тому середовищу, яке його повністю зрадило. Але через півроку з ним стався якийсь таємничий внутрішній переворот. Він почав молитися, притих і взагалі смирився. Навіть сама зовнішність змінилась: п'яний опух спав, відрісла борода надала старечої статечності, навіть голос став іншим. Якось уранці Полуянов признався слідчому, що більш як половину притянутих у справі осіб обмовив зі злості. Слідчий був приголомшений, — хоч починай справу спочатку.

— Ви вже там як знаєте, а я не можу, — уперто твердив Полуянов на всі умовляння слідчого. — Судить мене одного, а інші самі про себе знають... так. Я своє вже відспівав, навіщо ж зайвий гріх на душу брати? Про себе ж нічого не питаю.

Дивне ставлення було тепер у Полуянова до дружини. Він страшенно її жалів і весь час мучився думкою про її долю. Харитина щодня їздила в острог і всіляко підтримувала новий настрій у чоловіка.

— Молода ти, Харитино, — з прихованим сумом повторював Полуянов і з батьківською ніжністю дивився на дружину. — Який з мене чоловік тобі був? Так, саме тільки звірство. Коли б тобі справжнього чоловіка... Ну, та що про це говорити! От залишишся сама, так тоді живи вже по-новому.

— Облиш, Ілле Фірсовичу... Ще невідомо, хто кого переживе, а раніше смерті не помирають.

Одного разу Полуянов довго-довго дивився на дружину і промовив із сльозами на очах:

— За одно дякую богіві, що у нас немає дітей... так. Ти тільки уяви собі, Харитино, що їх чекало б у майбутньому? Страшно подумати. Добрі люди показували б пальцями... Дякую господеві за його велику милість!

— Ти мене не любиш, Ілле Фірсовичу, — говорила Харитина, червоніючи і опускаючи очі; вона, здається, ніколи ще не була такою гарною, як зараз. — Усі хочуть дітей, а ти не хочеш.

— Перестань, дуренька.

На Полуянова тепер часто находив сльозливий настрій, що дуже зворушувало Харитину. Їй ставало жаль і себе, і чоловіка, і чогось такого, що не було до кінця пережито. Інколи її охоплювала жадова якогось істеричного каяття — кинутися в ноги чоловікові і каятись, каятись. Але, перебираючи своє життя, вона не знаходила нічого підходящого, за винятком взаємин з Галактіоном, та й тут нічого серйозного не було, крім звичайнісінької дівочої дурості. Вона знала, що чоловік зраджував її на кожному кроці, але сама вона ні разу його не зрадила. А втім, це могло статися кожної хвилини, якби трапилась нагода. Думка про Галактіона знову почала з'являтися в Харитини, хоч як вона намагалась її відігнати. Це її мучило, і при всьому бажанні покаятись, саме цього вона ніяк не могла сказати чоловікові. Потім її починало зли-

ти, що Галактіон повернувся з поїздки і на очі їй не показується. Про розрив його з Парасковією Іванівною Харитина знала і тому не могла зрозуміти, чому він не хоче бачити її. Вона сподівалась, що Галактіон звернеться до неї по допомогу, щоб помиритися з дружиною, але і тут він обійшовся без неї. Він взагалі не хотів її знати, і це її злило.

Харитині давала якусь пекучу насолоду саме ця двоїстість: вона горнулась до чоловіка і під час найзворушливіших сцен думала про Галактіона. Вона не могла б сказати, любить його чи ні; а їй просто хотілося думати про нього. Коли б він прийшов до неї, вона його прийняла б дуже сухо і жодним рухом не виявила б свого настрою. О, він ніколи не знатиме і не повинен знати, яку ганьбу вона переживала зараз! І добре і погане — все її, і нікому до цього діла немає.

Навіть напередодні суду Харитина думала не про чоловіка; якого завтра судитимуть, а про Галактіона. Прийде він на суд чи не прийде? Навіть коли вона йшла на суд, її мучила все та сама думка про Галактіона, і Харитина зневажала себе, як співучасницю якогось непростимого злочину. І все-таки, увійшовши до судової зали, вона шукала очима не чоловіка.

Судити Полуянова виїхало відділення недавно відкритого екатеринбурзького окружного суду. Це була новина. І дивно, що першою для нового суду припала за описком справа старого сибірського справника Полуянова. Все місто збіглося дивитися на новий суд і старого грішника, так що не вистачало місця і для десятої частини бажаючих. Найбільше набилося своєї братії — купців. Полуянов зайняв з гідністю лаву підсудних, як людина, що вже наперед пережила найгірше. Цей настрої зрадив його тільки тоді, коли він углядив в публіці обличчя дружини. Він якось весь зіщулився і наче поменшав. Він не почував тепер на собі жадібної уваги юрби, а бачив тільки її одну, квітучу, молоду, життєрадісну, і зрозумів, що вони розлучені навек, і що всьому кінець, і що вже інші житимуть. Його огорнула пекуча туга, і він з ненавистю оглянув юрбу, для якої ще недавно був своєю і бажаною людиною.

«А, ось ви як! — свердлило у Полуянова в мозку, так що він почував фізичний біль.— Стривайте!»

Поруч з Харитинною на першій лаві сидів доктор Кочетов. Вона була не рада такому сусідові і намагалась не

дихати, щоб не чути перегорілого духу горілки. А доктор старався бути з нею особливо люб'язним, як бувають люб'язними на похороні з дамами в траурі: адже вона до деякої міри теж була героїнею цього судного дня. Після підсудного публіка приділяла їй найбільше уваги і стежила за кожним її рухом. Харитина це почувала й інстинктивно набрала байдужного вигляду.

— Не погано, — повторював доктор, посміхаючись. — Та-ак... *Siunt siuque* ¹.

Ця прихована радість хвилювала і сердила Харитину, і їй знову брав жаль до чоловіка. Вона навіть насильно викликала в пам'яті ті ніжні сцени, які відбувалися в неї з чоловіком в острозі. Їй хотілось пожаліти його по-хорошому, пожаліти, як уміють жаліти люблячі жінки, а натомість вона ні сіло ні впало спитала доктора:

— Доктор, ви не бачили Галактіона?

— Якого Галактіона, *madame*?

— Ах, який ви! Ну, мій зять, Колобов.

— А!.. Навряд чи він буде тут. У них відкриття банку.

У наступну мить Харитині стало соромно за своє питання. Яке їй діло до Галактіона? Якби його й зовсім не було на світі, то їй зовсім однаково. Нехай відкриває банк, нехай буде свої пароплави, — вона все одно залишиться сама. Її ще вперше охопило це болюче почуття самотності. Вона ж така молода, вона ще ж зовсім не жила, а тут наче зачинаються під самим носом якісь двері, що відберуть і небо, і сонце, і світло. А винуватець її самотності сидів на лаві підсудних, такий нещасний, жалюгідний, навіть не викликаючи в ній колишніх добрих почуттів, наче він був далеко-далеко і наче він був її чоловіком давно-давно. Харитину почала брати німа лють і до цього жалюгідного арештанта, який смів називати себе її чоловіком, і до цієї безсоромної цікавості чужої юрби, і до суддів, і до присяжних. Їй хотілося вигукнути щось таке образливе для всіх, вигнати всіх і залишитися самій.

Протягом цілого дня тривав допит свідків, яких викликали без кінця. З Полуяновим стався якийсь новий переворот, коли він побачив своїх обвинувачів лицем до лица. Він зблід, підтягнувся і на якийсь час зробився колишнім Полуяновим. До нього повернулось недавнє почуття дійсності.

---

¹ Всякому свое (лат.).

— Все, що я показував у пана слідчого, невірно,— заявив він спокійно і твердо.— Так, невірно.

У Полуянові спалахнула колишня енергія, і він вступив у запеклий бій із свідками, побиваючи їх своєю вигадливістю, досвідом і сміливістю натиску. Згаслі очі заблищали, на обличчі виступили червоні плями,— це була людина, що вирішила дорого продати своє життя.

Від цього повороту всі пожвавились. Старий вовк показав свої зуби. Особливо перепало попові Макару. Серед публіки чувся сміх, коли він з попівською витіватістю давав своє зізнання. Голова змушений був покласти край прояву недоречних веселощів.

— Як же ви могли дозволити, батюшко, щоб Полуянов привіз покійницю до вас на погріб? — допитував адвокат, що обороняв Полуянова.— Адже в своєму селі ви велика сила, перша людина.

— А що ж я йому зроблю? — відповів запитанням о. Макар.— По-нашому, по-сільському, так кажуть: стогом миші не задушиш.

Публіка знову сміялась, так що голова пригрозив вивести з зали засідання всіх. Харитина ніби вся випросталась і визивно оглядала сусідів. Чого вони радіють?

У залі ставало душно, особливо коли засвітили лампи. Свідкам не було кінця. Всі найтаємніші подвиги Полуянова впливали на світ божий. Свідчили селяни, міщани, дрібні й великі купці, якісь баби-перекупки,— все це були данники Полуянова, що звикли платити йому рік у рік. Сторінка за сторінкою розгорталась картина нескінченного сибірського здирства та розкрадання. Багато чого Полуянов сам забув і з подивом говорив:

— Що ж, можливо... Все можливо. А я не пам'ятаю... Та й де там усе одній людині запам'ятати?

Було два-три випадки артистичного хабарництва, і Полуянов сам поправляв свідків, нагадуючи подробиці. Він особливо наполягав на тому, що брав хабарі і чинив здирства, але голова його спинив:

— Це до справи не стосується... так.

Потім оголосили на дві години перерву. Харитина добилася побачення з чоловіком.

— Ні, побачиш, я їм ще покажу! — повторював він, стискаючи кулаки.— Пам'ятатимуть Полуянова!.. А біля тебе хто там сидить?

— Доктор Кочетов.

— Ти мені гляди!

Відпочивши, Полуянов повів атаку проти свідків з новим зав'язтням. Він вимагав очних ставок, додаткових допитів, виклику нових свідків,— одне слово, всіма силами намагався затягнути справу і, як досвідчена людина, користувався кожним огріхом. Найбільше йому хотілося притягти до справи інших, особливо таких важливих свідків, як о. Макар і запольські купці.

Доктор знову сидів поруч з Харитиною і злегка похитувався.

— Це кінець стародавньої історії Заполля,— говорив він Харитині, забуваючи, що вона дружина підсудного.— Середньої не буде, а будемо прямо шкварити по новій.

— А ви чого радієте?

— Я? Я — публіка.

Потім почувся якийсь глухий шум, і доктор шепнув сусідці:

— Ось і нова історія насунула.

Незважаючи на тисняву, послужливий сторож впустив у залу цілу юрбу. Це був новий Комерційний Зауральський банк у повному складі. Харитина одразу впізнала і Май-Стабровського, і Драке, і Штоффа, і Шахму, і Галактіона. Їй здалося, що Галактіон наче ховався за іншими. Банківська компанія приїхала в суд зразу після обіду з нагоди відкриття банку, і всі мали святково-легковажний вигляд, наче приїхали на іменини. Останнім крізь юрбу пробився Харитон Артемович. Він був п'яний і безглуздо усміхався, обводячи публіку невидючими очима. До речі, за обідом, де Харитон Артемович був почесним гостем, він мало не побив Мишнікова, який через це не прибув у суд разом з іншими.

— Ось які в мене зяті! — хрипів Малигін, показуючи на лаву підсудних.— Сімейна радість, одним словом.

Його насилу вивели. На під'їзді несамовитий старик усе-таки встиг побитися з судейським кур'єром і негайно ж заплатив за образу.

Харитина вся випросталась, коли відчула присутність Галактіона,— вона не бачила, а саме відчувала його. Їй зробилось і боляче і соромно за нього, за те, що він нічого не розуміє, що він міг обідати із своїми банківськими, коли вона тут мучилась сама; що і зараз він прийшов у це страшне місце з святковим хмелем у голові. Іншим ото однаково, і йому теж. Навіть Полуянов не зробив би

так. Потім вона відчула, що він дивиться на неї і жаліє, і їй захотілося раптом плакати, кинутись йому на шию, втекти. Він справді підійшов до неї, коли доктора чогось викликав судейський кур'єр, сів поруч і мовчки потиснув їй руку. Потім він нахилився до неї і прошепотів:

— От нас із тобою так само судитимуть, тільки разом.

Вона із страхом відсунулась від нього, а він дивився на неї і посміхався такою недоброю усмішкою.

VII

Полуянова визнали винним. Його присудили до заслання в містя Сибіру не дуже далекі, що було рівнозначне поверненню на батьківщину. Він знову занепав духом і замість останнього слова зовсім безглуздо розплакався. Його насилу заспокоїли. Під час оголошення вироку Харитини в залі суду вже не було. Вона перестала цікавитися справою і поїхала з доктором утішати Парасковію Іванівну.

— Ми тепер обидві вдови,— говорила вона, цілючи подругу,— ти справжня, а я солом'яна. Ах, як у тебе добре тут, Парасковіє Іванівно! Все своє, ніхто тебе не потурбує: сама собі хазяйка.

— В чужім роті шматок більший,— ухильно відповіла Парасковія Іванівна.

Закінчення справи мав чекати в суді доктор. Коли дами залишились самі, Харитина похитала головою і промовила:

— Зіп'ється зовсім хлопчина.

— Не дуже далеко від того.

— Знаєш що, Парасковіє Іванівно, неодмінно треба його оженити.

Ця думка дуже сподобалась обом, і вони взялись обговорювати її і так і сяк. За відданицями в Заполлі діло не стане. Ось, наприклад, взяти хоч би Нагибіна — куди він квасить дочку? Грошей у нього тисяч триста, а дочка одна. Щоправда, вона рябувата і трохи косоока,— ну, та докторові з жінчиного обличчя не воду пити. Тямущий чоловік і сам зрозуміє, що з красунею без посагу наплачешся. Платня не яка там велика, а тут і одягни, і взуй, і дім постав, і гостей приймай. Скрутненько жонатому з бідною дружиною жити, а в Нагибіної всього багато.

Саме до пари докторові нагибінська дочка, хоч вона і в літах. Кажуть, і з пазурками дівчина,— придержить чоловіка, коли треба.

У самому розпалі цих матримоніальних міркувань повернувся з суду доктор і приніс звістку про засудження Полуянова. Харитина поставилась до цієї новини мало не байдуже, що здивувало навіть Парасковію Іванівну.

— Якась ти кам'яна, Харитино. Адже не чужий, а чоловік.

— Був чоловік, а тепер арештант.. Що ж, по-твому, я піду за ним з партією арештантів на заслання... одягну арештантський халат і піду? Красенько дякую!

— Все-таки... Ти б хоч з'їздила до нього в острог.

— А коли я не хочу? Не хочу, і край... І додому не хочу і до батька не піду... нікуди!

— Що ж ти робишеш?

— Не знаю.

Доктор був присутній при цій сцені нічим свідком і тільки дивувався. Він ніяк не міг зрозуміти Харитининою поведінки. Закінчилась ця сцена несподіваними сльозами. Харитина сіла просто на підлогу і заплакала. Доктор інстинктивно кинувся її підводити, як людину, що впала.

— Не треба... не треба...— шепотіла Харитина, затуляючи обличчя руками і захищаючись усім своїм молодим тілом.— Ах, який ви дурний, доктор! Я ще ж не жила... зовсім не жила! А я така молода, доктор! Облиште мене, доктор! Яка я гидка!.. Розумієте, я ненавиджу себе!.. Всіх ненавиджу... вас...

Парасковія Іванівна зробила докторові очима знак, щоб він пішов.

— Чоловік — арештант, і дружина теж, виходить, арештантка,— повторювала Харитина, заламуючи в розпачі руки.— Я не хочу... не хочу... не хочу!

Парасковія Іванівна довго клопоталася біля неї і ніяк не могла заспокоїти.

— Що я таке? Ні дівка, ні баба, ні мужня жона,— говорила Харитина в якомусь маренні.— А чоловіка я ненавиджу і нізащо не піду до нього! Я виходила заміж не за арештанта!

— Все-таки треба з'їздити до нього в острог,— умовляла Парасковія Іванівна.— Потім, як знаєш, а зараз негоже. Всі будуть пальцями на тебе показувати. А щодо... Ну, та утішителів не прийдеться довго шукати!

— Нікого мені не треба!

— А Галактіон?.. Він же був на суді і сидів поруч з тобою. Що він тобі казав?

Харитина згадала пророцтво Галактіона і засміялась. Ото придумав!.. А все-таки він прийшов у суд, і вона вже не почувала цієї гнітючої самотності.

Придумуючи, чим би розважити гостю, Парасковія Іванівна спинилась на блискучій ідеї, яка вразила її своєю несподіваністю.

— Харитино, знаєш що: ми шукаємо багату наречену докторові, а наречена сама його жде. Знаєш хто? Посвятаємо за нього твою сестру Агнію. Самому йому, як мужчині, незручно, а висвагаю я.

— Ти?

— Я. Думаєш, злякалась, що говорять про Галактіона?

— Та тебе матінка на поріг не пустить.

— А от і пустить. Ще й спасибі скаже, бо вийде так, що я кругом чиста. Мало чого про вдову наплещуть, тільки ледачий не скаже. Ну, а тут я сама з'явлюсь,— якби була винна, то не пішла б до твоєї матінки. Так я кажу?.. Всім буде добре... Та ось що, підішлемо до матінки спершу Серафиму. Ще ліпше... І їй буде краще: нібито між нами нічого й не було... Зрозуміла тепер?

Цей сміливий проект зовсім захопив Харитину, вона навіть про своє горе забула.

— А як же доктор? — думала вона вголос.— А що, коли він не погодиться?.. Агнія ж у літах, та й обличчям не вдалася.

— Ну, це вже моя справа! Я умовлю доктора, а ти до Серафими поїдь... так.

Харитина настільки заспокоїлась, що навіть згодилась поїхати до чоловіка в острог. Полуянов був похмурий, озлоблений і зустрів дружину мало не вороже.

— Спасибі, мила, що не забуваєш чоловіка,— говорив він з удаваним смиренням.— Аще бог з'єднав, людина хай не розлучає... так.

— Не розумію я, Ілле Фірсовичу, які ти загадки загадуєш,— байдуже відповіла Харитина.

— Не розумієш? Для інших я позбавлений прав і особливих переваг, а для тебе чоловік... от. Інші тепер радіють, що Полуянова позбавили всього, а самі ще гірші за Полуянова... Коли б не оцей клятий піп, я б їм показав. Та

ще стривай, доберусь!.. Звичайно, мене зашлють, а я їх звідти дістану... хха! Вони зараз радіють, а потім я їх усіх підберу.

Харитина слухала Полуянова, і їй здавалося, що він з глузду з'їхав і починає заговорюватись. Побачення кіпчилось тим, що він посварився з дружиною і навіть зату-пав на неї ногами.

— І до тебе доберусь!..— якось засичав він.— Ти думаєш, я зовсім дурний і нічого не бачу? Своїми руками задушу.

— Руки короткі,— зухвало відповіла Харитина і пішла, не попрощавшись.

На другий день Харитина одержала від чоловіка дуже жалісного листа. Він принижено просив простити і благав одвідати його. Харитина розірвала листа і не поїхала в острог. Її тепер найбільше цікавила вигадка одружити доктора з Агнією. Серафима поставилась до цієї комбінації цілком байдуже і тільки зауважила:

— І охота тобі, Харитино, встрявати у таку справу... Та й жених ваш гіркий п'яниця..

— А ти лише матінці скажи, Серафимо.

— Кажі сама.

По суті цей план зачепив у Серафимі непереможну жіночу схильність, і, поманірівшись, вона пішла до матері для попередніх переговорів. Анфуса Гаврилівна навіть злякалась, коли було згадано ім'я ненависної Бубнихи.

— Мамочко, нам же з нею дітей не хрестити,— цілком резонно говорила Серафима.— А якщо бог посилає Агнії долю... Не вік же їй дівувати. П'яниця проспиться, а дурний ніколи.

— Ох, боюсь я, Симо... Якось усіх боюсь. Це тебе Харитина підслала?

— Хоч би й вона, мамочко. Справа ж така, особлива.

Два дні думала Анфуса Гаврилівна, плакала, молилась, а потім послала сказати Серафимі, що згодна.

У малигінському домі зчинився небувалий переполох перед «оглядинами». Тут свого горя не висьорбаєш. Людор в острозі, Полуянов піде на поселення, а тут новий зять об'явився. Головне, що в цю справу встряла Бубниха, за яку клопоталась Серафима. Старенька Анфуса Гаврилівна зовсім нічого не розуміла і дала згоду на оглядини у хвилину відчаю. Що ж, подивляться — не з'їдять.

Як погодився на цю комедію доктор Кочетов, важко сказати. Він, як і раніше, бував у Парасковії Іванівни вечорами, так само пив бубновську мадеру і слухав розмови про одруження. Спочатку ці розмови вразили його своєю безглуздістю, а потім почали розважати. Треба ж чим-небудь розважатись. Парасковія Іванівна з тактом досвідченої жінки довго не називала відданиці на ім'я, розпалюючи цікавість жениха, що став уже піддаватися. Доктор жартував, пив мадеру і почував, як його охоплює ще не знане хвилювання, а матримоніальні розмови створювали сприятливу обстановку.

Одного разу, коли доктор був особливо в ударі, Парасковія Іванівна піймала його на слові і повезла.

— Цікаво, що це буде за комедія,— посміювався доктор.

— А от побачите... Будьте сміливішим. Адже дівчина ще нічого не тямить, всього соромиться,— розумієте?

— Добре, добре... Знаєте російську приказку: сватові перша палка.

Доктор був неприємно здивований, коли Парасковія Іванівна підвезла його до малигінського будинку. Він хотів навіть втекти з під'їзду, та було вже пізно.

— Дурниця! — рішуче заявила Парасковія Іванівна, підтримуючи доктора за руку.— Для вас же клопочусь. Одружитесь і людиною будете. Дружина ж не дасть вам мадеру пити по-пустому.

Малигінський дім хвилювався. Харитон Артемович навіть не був п'яний і прийняв гостей з заклопотаною солідністю. Потім вийшла сама Анфуса Гаврилівна, теж стурбована і якась нещасна. Доктор розумів, як важко було старенькій бачити в своєму домі Парасковію Іванівну, і йому зробилося совісно. Це почуття ще посилилось, коли до гостей вийшла Агнія, яка від хвилювання стала ще більш негарною. Вона дуже незграбно вклонилася і весь час намагалась не дивитися на жениха.

— А в мене все в поперек на негоду крутить,— завів був Харитон Артемович політичну розмову, намагаючись попасти в тон майбутньому зятеві-лікарю.— І чого б ото, здається, йому боліти?

Парасковія Іванівна перешіптувалася з відданицею і кілька разів без будь-якої причини починала палко її цілувати. Агнія ще більше ніяковіла, і це робило її майже миловидою. Доктор, щоб витримати свою роль жениха

до кінця, підійшов до неї і заговорив про якісь дрібниці. Але тут його вразили тремтячі руки бідолашної дівчини. «Ні, це вже занадто», вирішив доктор і квапливо почав прощатися.

— Куди ж це ви? — якимсь ослабленим голосом заговорив господар. — Випили б мадерки... Я від попереку, грішним ділом, мадеркою лікуюсь.

— Як-небудь іншим разом, Харитоне Артемовичу, — бурмотів доктор.

— Що, сподобалась вам наречена? — питала дорогою Парасковія Іванівна, ще охоплена весільним хвилюванням.

— По-перше, ви не повинні говорити мені «ви», майбутня весільна мати, — відповів доктор, міцно пригортаючи до себе сваху за талію, — вони їхали в одних санях, — а по-друге, я хочу мадери, щоб сприснути вдалий початок.

У передпокої, допомагаючи свасі роздягатися, доктор обняв її і поцілував у потилицю, де золотистими завитками закручувались короткі пасма волосся. Парасковія Іванівна кокетливо вдарила його по руці і втекла до своєї кімнати з легкістю і грацією пустотливої дівчинки.

«А весільна матінка тее...» думав доктор, походжаючи в чеканні мадери по вітальні.

Парасковія Іванівна примусила себе дождатися і виїшла по-домашньому, в шовковому пеньюарі. Ставлячи на стіл пляшку якоїсь заповітної мадери, вона з кокетливою суворістю промовила:

— От що, весільний синку, не сподівалась я від тебе, що ти такий гульвіса... Гляди, я сувора!

— Мамочко, я більше не буду.

По збудженому обличчю Парасковії Іванівни рум'янець розійшовся гарячими плямами, і вона намагалась не дивитися на доктора, поки він одним духом випив дві чарки.

— Ну, то що ж, як вам наречена? — спитала вона зміненим голосом, зводячи на доктора вологі очі. — Дівчина славно.

— Мені головне, скільки приданого... Будемо говорити серйозно, мамочко. Уговор на березі.

— Ось ти який, га?.. А раніше що казав? Тепер, видно, за розум узявся. У Малигіна для всіх зятів один порядок: після вінця десять тисяч, а після смерті батьків за поділом з іншими.

— А чи не можна до смерті ухопити все, матінко?

Парасковія Іванівна лукаво глянула на пустотливого доктора і тихо засміялась.

— Ах, гульвіса, гульвіса! — шепотіла вона, слабо пручаючись, коли доктор обняв її і почав цілувати. — Я зараз закричу... Як ви смієте, нахаба?.. Я... я...

VIII

Комерційний Зауральський банк було відкрито. Містився він на головній Московській вулиці у великому двоповерховому будинку, обладнаному спеціально для цієї мети. Розкішний під'їзд, облицьований дубом передпокій, широкі сходи, величезний зал з дубовими конторками для службовців, касирська з металевою сіткою, кімната правління з зеленим столом і солідними меблями, приймальня, — одне слово, все в солідно-діловому, банківському стилі. Коли Галактіон увійшов сюди вперше, його огорнуло якесь особливе почуття майже дитячого страху. Так, тут вершитимуться мільйонні діла, вирішуватиметься доля величезного краю і зосереджуватимуться найпекучіші інтереси всіх причетних до комерції людей.

Правління нового банку організовано було раніше. До нього увійшли членами Стабровський, Штофф, Драке, Галактіон, Шахма і Мишников. Стабровський наполог на тому, щоб на управляючого банком був обраний Драке. Галактіон чудово розумів політику розумного поляка, який не хотів виставляти себе на перший план і висунув на відповідальний пост безіменного і для всіх байдужого німця. Це було зроблено надзвичайно дотепно, як виявилось згодом, бо всі члени правління в скрутних випадках посилались на упертого німця, з яким нічого не вдієш. Мишников, крім свого членства, одержав ще звання юрисконсульта. Найбільш дражливим перший час було питання про членські внески. З усіх членів тільки Стабровський і Шахма були людьми багатими і грошовитими. Потім німці десь розжились, і Мишников теж. Залишився тільки Галактіон, в якого нічого не було.

— Це пусте, — заспокоював його Стабровський. — Ми цю справу влаштуємо.

Стабровський сам запропонував Галактіонові тридцять тисяч, забезпечивши себе, звичайно, розписками і домашніми векселями.

— Це ж мені зовсім не важко, — пояснював він збен-теженому Галактіонові. — Гроші однаково лежатимуть, як у власній моїй кишені, а років через три ви їх виплатите мені.

Створювалось все-таки незручне становище, і Галактіон відчув ті невидимі пута, якими зв'язував його Стабровський. Адже даром не виявляють такого широкого довір'я і не дають таких грошей. Та іншого виходу не було, і Галактіон змушений був прийняти цю подачку. До речі, ця комбінація залишила в його душі приховане і тяжке почуття до благодійника. А тут ще Мишников, який чомусь незлюбив Галактіона і дозволяв собі робити якісь темні натяки відносно таємничого походження його членського внеску. Певного ніхто нічого не знав, навіть Штофф, але Галактіон почував себе спершу дуже погано, як людина, що потрапила не в свою компанію. Мишников тільки з страху перед Стабровським не наважувався говорити вголос про Галактіона всього, що думав про нього. Новий юрисконсульт чудово розумів, що Стабровський «створює» Галактіона в якихось своїх особистих інтересах і цілях. Це його злило, бо Мишников заздрило усякому успіхові, а тут ще долучалось глухе суперництво за Харитину. Одне слово, Мишников і Галактіон відразу ж стали справжніми ворогами і взаємно ненавиділи один одного.

— А знаєш, що я тобі скажу, — зауважив якое Штофф, що бачив наростаючу ворожнечу Мишникова і Галактіона, — ви ж згодом будете нерозлучними друзями... авжеж.

— Курчат восени лічать, Карле Карловичу.

— Побачимо, Галактіоне Михайловичу.

До речі, Штофф був обраний головою правління, хоч це і не входило в плани Стабровського, — він віддав би перевагу Галактіонові, але той поки що не «визрів». Стабровський взагалі вважав за необхідне витримувати спритного німця і не давати йому надто великого ходу. Він чомусь йому недовіряв.

У житті нового банку вже на перших порах виникало гостре непорозуміння з Єчкіним, що залишився в Петербурзі, влаштовуючи акції нового банку на біржі. Це була

дуже складна і відповідальна справа, яку міг обладнати тільки Єчкін. Але він мало не покинув усього на самому початку, коли довідався, що не попав у члени банківського правління, чого, мабуть, сподівався. Він навіть прислав на ім'я нового правління формальну відмову, і це занепокоїло всіх. Але Стабровський тільки усміхнувся. Єчкін іноді дозволяв собі бунтувати, та все це була тільки комедія, — він цілком був «в руках» у Стабровського. У них існували якісь давні сибірські рахунки, які в таких випадках були для Єчкіна холодною водою, що витверезувала його цілком законне обурення. Так сталося і в даному разі. Стабровський нізащо не хотів, щоб Єчкін брав участь в адміністрації банку.

— Він і без того одержав більше за всіх нас, — спокійно пояснював Стабровський у правлінні банку. — Ви тільки уявіть собі, яка вигідна роль у нього зараз... О, він не гаятиме даремно дорогого часу! Ось побачите, що він зробить.

Політика Стабровського щодо Галактіона незабаром стала ясною. Він запросив його до себе увечері і попередив із своєю звичною усмішкою:

— Ми сьогодні серйозно займемося, Галактіоне Михайловичу, однією справою... еге ж.

Можна було припустити, що Стабровський збирається подорожувати, бо він підвів гостя до окремого столика, де була розкладена велика карта.

— Ви не вчили географію? — спитав він.

— Ні.

— Ну, нічого, навчимося... Це карта Уралу і прилеглих до нього губерній, з якими нам і доведеться мати справу. У нас своя географія. Які все чудові місця!.. Справді країна з ріками молока і меду. Тут могло б благоденствувати населення в п'ять разів більше... Так, мабуть, і буде колись, як нас не буде на світі.

Після цих розчулених міркувань Стабровський перейшов до справи. Він позначив шпильками всі пункти, де були гуральні, їх продуктивність і район дії.

— Нам доводиться серйозно зважати на цих добродіїв, Галактіоне Михайловичу. Вони позивали вже надто просто забирати бариші зовсім даром. Наприклад, Прохоров і К°. Ви чули про нього?

— Аякже!.. Тільки вам нема чого боятися конкуренції з ним, Болеславе Броніславовичу. Звичайно, у них спра-

ва давня, поставлена, але у вас є свої переваги в ринку і в перевезенні.

— Так? Тим краще, мені не треба вам пояснювати. Ми чудово розуміємо один одного.

Кмітливість Галактіона дуже сподобалась Стабровському. Він так цинив людей, що розуміють з півслова, як було в даному разі. Всі ці розмови мали тільки підготовче значення, а до головного Стабровський приступив потім.

— Справа ось у чому, Галактіоне Михайловичу... Гм... Бачите, нам доводиться боротися головним чином з Прохоровим... так. І мені хотілося б, щоб ви поїхали до нього і позвели необхідні переговори. Розумієте, мені самому це незручно зробити, а ви стороння людина. Потрібні інструкції я вам дам, і лишається тільки витримати характер. Вся справа в характері.

Ця пропозиція трохи збентежила Галактіона, і він одверто сказав:

— Чому ви не доручите цього Штоффові? Він досвідченіший за мене.

— Хочете, щоб я сказав вам усе одверто? Штофф саме для такої справи не придатний... Він надто пронозливий і не вміє викликати до себе довір'я, а потім тут уся справа в тактовності. Нарешті, заважає просто його німецьке прізвище... Ви розумієте мене? Вам це згодиться для досвіду.

Не гаючи часу, Стабровський зразу ж роз'яснив суть справи, причому Галактіон жажнувся. Цей багатий пан знав, здається, геть усе і наперед підрахував кожную зернину в селянина і кожную копійку вигоди, яку можна було мати. Говорячи про конкуренцію з сильною фірмою Прохоров і К^о, він наперед визначив суму можливих збитків і всі комбінації, при яких могли бути такі збитки. Це вже зовсім не було схоже на той «авось», з яким російські купці вели свої справи. Тут усе було враховано, і Стабровський міг розповісти про чужі справи, як про свої.

«Що ж це таке? — питав Галактіон самого себе, коли вертався від Стабровського додому.— Як же інші житимуть?»

Він розумів, що Стабровський готувався до справжньої і безжальної війни з іншими винокурами і що кінець кінцем він таки мав виграти завдяки знанню, передбачливості і сміливості, яка не спинялась ні перед чим. Нічого подібного раніше не було, і купецькі справи велись

навпомацки, по-старому. Галактіон зрозумів також і те, що винокурна справа — тільки мізерна частина інших фінансових операцій і що новий банк є тут страшною силою, як добряча парова машина.

Він ішов додому пішки, щоб освіжитися. Падав перший сніжок. У вікнах блимали жовті вогники. Десь дзвонили до всеношної. Денна метушня кінчалася, і освітлені були тільки крамниці та магазини. Галактіонові раптом стало жаль цього маленького міста, що жило досі тихо і мирно. Що з ним буде через кілька років? Насувалась якась страшна сила, що ламала на своєму шляху все, як вода, коли вона прориває греблю. І він став покірним слугою цієї сили з першого разу. Для нього лишалося ще багато незрозумілого, починаючи з власного становища. Як це все легко робиться: ще недавно в нього нічого не було, а тепер він уже заробляв стільки, що про такий добробут не міг навіть мріяти раніше. І до того ж він був потрібною людиною, мав уже своє певне місце. Попереду вимальсувалися рожеві картини, і не гаразд було тільки те, що все це майбутнє нерозривно зв'язувалося із Стабровським та його компанією. Галактіонові здавалось, що він щось зраджує, зраджує таке хороше і завітне.

З другого боку, з кожним днем його все дужче й дужче охоплювала жадоба широкої діяльності і великих справ. Він уже розумів, що особисте збагачення ще не дає нічого, а запольські комерсанти далі цього нікуди не йшли, бо далі свого носа нічого не бачили і не хотіли бачити. Галактіонові досить було тільки подумати про Стабровського або Єчкіна, що вершили мільйонні діла, як він одразу ж бачив самого себе таким маленьким і нікчемним. Так, це були справжні, великі люди, і тільки вони вміли жити по-справжньому, з розмахом.

В такому настрої Галактіон повернувся додому. Останнім часом йому так важко було довго залишатися дома, хоч, з другого боку, і подітись було ніде. Зараз у Галактіона майнула була думка зайти до Харитини, але він стримав себе. Що він має там робити? Та й негоже... Чоловік в острозі, а він до дружини залищатиметься.

Підходячи до свого дому, Галактіон здивувався, що в усіх кімнатах світилося. Гості у них майже не бували. Хто б це міг бути? Виявилось, що приїхав суслонський писар Замараєв.

— Ти вже мені пробач, що по-сільському ввалився, не спитавшись, — виправдувався Замараєв. — Я був заїхав до тестя, та він мене так завернув... Ну, бог з ним. Я й поїхав до тебе.

— Що ж, я дуже радий... А щодо Харитона Артемовича, то не на кожне слово вважай. Це як на нього найде.

— Образливо якось, Галактіоне Михайловичу. Це ж не чужий приїхав. Анфуса Гаврилівна була рада, а він мало в шюю не виштовхав. Звичайно, я — людина сільська, а все-таки...

— Пусте... Потім помиритесь.

Галактіон щиро радів гостеві, бо не так тоскно дома. За чаєм він поглядав на дружину, що весь час мовчала, як зарізана. Тут було все: і ненависть до нього і презирство до сільської рідні.

— А ви тут засудили Іллю Фірсовича? — розп'якував писар, щасливий, що може наговоритися. — Чули ми ще в Суслоні... так. Шкода, хороший був чоловік. Теж ось і про банк ваш наслухались. Що ж, час добрий... По інших містах скрізь банки заведено. Не можна ж відставати від інших, не ті часи.

— Еге ж... — невиразно відповідав Галактіон, не знаючи, що йому сказати.

— І Бубнова поховали, — невгавав Замараєв. — Знав я його колись... Жаль. А чули новину: Парасковія Іванівна заміж виходить.

— Як виходить? — спитали в один голос чоловік і жінка.

— Виходить, як усякі інші вдови виходять.

— За кого?

— А за доктора... Значить, сама знайшла свою долю. Бо й те сказати, козир-баба, — ніколи їй сумувати. А я тут зустрів її брата, Голяшкіна. Ми з ним друзками колись були. Ну, він мені все й розказав... Весілля після свят... Що ж, доктор маху не дав. У Парасковії Іванівни свій капітал.

Потім виявилось, що Замараєв встиг побувати і в острозі, в Іллі Фірсовича, — одним словом, вибігав ціле місто.

IX

Замараєв оселився у Галактіона, і той був радий живій людині. Вечорами вони часто й подовгу розмовляли, і Галактіон міг тільки дивуватися з тієї особливої сіль-

ської зажерливості, якої був сповнений суслонський писар,— це не була навіть жадоба наживи у точному розумінні, а саме сліпа і якась несамовита зажерливість.

— Ні, голубе, шабаш, старосвітчині вже прийшов кінець,— повторював Замараєв, роблячи визивний жест.— У нинішні часи он які народи об'явилися. Вони, братіку, навчать жити. Темноту як рукою знімуть... еге ж. На що вже жінки, і ті цілком те саме почувають. Он Серафима Харитонівна як на мене поглядає, дарма, що хліб-сіль ще недавно водили.

— Не з великого розуму вона, Флегонте Васильовичу.

— Е, ні! І я навіть дуже розумію, бо ми, сільські, в справжні дурні пошилися. От Серафима Харитонівна, виходить, і права, бо ж темнота... А тільки, як жінка, вона, звісно, не розуміє, що і темнота теж прокинулась і почала копошитися. Всі нишпорять, Галактіоне Михейовичу... Ви ось тут банки відкриваєте і всякі інші величезні діла затіваєте, а від вас і до нас тріски летять... так. Тепер узяти Ключову,— вона вся заворушилась. Мельники, що жили цілий вік по-старосвітському, і ті прочумались. Недалеко йти, взяти хоч би вашого татуся, Михея Зотовича,— зразу два нові млини буде. Старенький уже, а як клопочеться. Ну, й інші народи звелися дибки... Хто до чого здатний. І в усіх уже на думці: невивистачить свого капіталу, в банку розживуся і обернусь. Ось яке діло... Уже всі пронюхали, де смаженим пахне.

Кінець кінцем виявилось, що Замараєв справді знав майже все, що робилася в Заполлі, і мучився, що «нові народи» обберуть всіх і вся,— мучився не з жалю до тих, кого обберуть, а тільки тому, що сам не міг узяти діяльної участі в цьому оббиранні. Він знав навіть подробиці майбутнього походу Стабровського проти інших винскурів і по-своєму схвалював.

— Так і треба... Валяй їх! Не ті часи, щоб, приміром, лежачи на печі... шабаш! У вовка в зубі — Юрій дав. Учити нас треба, а за битого двох небитих дають.

— Ну, а як твоя позничкова каса?

— Великим кораблям велике плавання, а ми коло бережка будемо повзати... Перед від'їздом ми з попом Макаром молебство відправили угодникам безсребреникам. Аякже, все як слід. Теж і ми розуміємо, як і що належить: віддайте кесарево кесареві... так. Головна причина, Галактіоне Михейовичу, що жаль дрібні народи. Зараз

вони он сто процентів платять, а в мене платитимуть тільки тридцять шість. А там ще кланялися скільки, та ще подяку відробляли, а тут на, бери, та й годі.

Ця теорія благодіяння бідним розсмішила Галактіона своєю наївністю, хоч в основі її і була певна частка правди.

— То благодійником хочеш бути? — сміявся він, плескаючи Замараєва по плечу. — З зубів шкіру будете дерти, з блохи халяви краяти?

— А ви? У вас, Галактіоне Михайловичу, вчимося... Навіть он як учимося. Вам от смішки, а нам сльози.

— Перестань ти дурня строїти, Флегонте Васильовичу. Самі ви хоч кого обдурите і перехитруєте.

Замараєв, живучи в Заполлі, виявив надзвичайну пронозливність, і, здається, не було кутка, якого б він не вишпорив, і такої шпарини, якої б він не обнюхав з досвідченістю справжнього сищика. Ця енергія дивувала Галактіона, і він якось, незадовго до від'їзду в резиденцію Прохорова і К^о, спитав:

— А ти не був у Харитини, Флегонте Васильовичу?

— Ні, не довелося.

— Чому?

— Все збираюся, та якось не можу дійти. А треба б одвідати. Раніше не наважився б, коли Ілля Фірсович панували, а тепер це навіть дуже просто.

— От що, Флегонте Васильовичу... — запнувся трохи Галактіон. — А коли я тебе попрошу зайти до неї? Розумієш, ти ніби від себе...

— Можу.

— Будь ласка, не проговорись.

— Не турбуйся. Теж не лівою ногою сякаємось.

— Бачиш, у чому справа... так... Вона після чоловіка залишилась без копійки. Майно все описано. З чого вона житиме? Самому мені говорити про це якось незручно. Горда вона, а тут ще... Одне слово, жіноча дурість. Моя Серафима здумала ревнувати. Розумієш?

— Як не розуміти. Звісно, баби.

— Так от я з охотою допоміг би їй... на перший час, звичайно. До батька вона теж не піде.

— Оце навіть зовсім даремно. Сама тільки малодушність.

— Я знаю її вдачу: не піде... А поголодує, посидить на хлібі й воді і вступне яку-небудь дурницю. Є тут один

адвокат, Мишников, він давно вже до неї залицяється. Одним словом, чи далеко до гріха? От я й хотів запропонувати з свого боку... Але ж від мене вона не візьме. Ні-ні! А ти можеш так сказати, що багато був зобов'язаний Іллі Фірсовичу по службі і можеш, як родич, позичити. Тільки бери з неї вексель, бо догадається.

— Цілком розумію. З гонором Харитина Харитонівна.

— Так, так. То зроби це для мене. Як-небудь поквитаемось. Рука руку мие, Флегонте Васильовичу.

— Та вже будь певен. Так підведемо, що й сама незчується. І ми ж не цвяшком у тім'я биті, хоч і сільські.

— Будь ласка. Мене вона дуже турбує.

Суслонський писар подався до Харитини «на тій же нозі» і застав її дома, майже в зовсім порожній квартирі. Вона лежала у себе в спальні, на своїй розкішній постелі, і курила цигарку. Замараєва найбільше збентежила саме ота цигарка, і він не знав, з чого почати.

— Завернув до вас, Харитино Харитонівно... Дружина Ганна наказувала. Неодмінно, каже, провідай любу сестрицю Харитину і неодмінно, каже, проси її до нас у Суслон погостювати.

— Це в село? — здивувалась Харитина.— Та ви там обое з жінкою з глузду з'їхали!

— А ви не гнівайтесь на нашу оільську простодушність, Харитино Харитонівно, бо у нас же все по щирості... А я ж такий вдячний за все Іллі Фірсовичу, до самої смерті. Та й так люди не чужі... Якщо, сказати б, проші вам потрібні, то з превеликою охотою. Звичайно, розписочку там на всякий випадок дасте,— це так, для порядку, а тільки не сумнівайтесь. Весь перед вами, мов свічка, горю.

Над усяке сподівання, Харитина поставилась до цієї пропозиції із спокійною діловитістю і не без гордості відповіла:

— Зараз мені не хочеться позичати грошей у батька, але я найближчим часом віддам... У мене будуть гроші.

— Певна річ, як же без грошей жити? Я ж хоч і кажу вам про документ, а даю гроші все одно, як собі в кишеню кладу. Як родич, Харитино Харитонівно. Чужим байдуже, а своєму болить... еге ж. Заходив я до Іллі Фірсовича. У велику малодушність впадає.

— Не говоріть мені про нього!

— Я так, до слова.

— От ви про родичів згадали... Хороші бувають родачки! Ну, та не варто про це говорити!

Харитина так розійшлась, що запросила випити чаю. Вона весь час лежала на постелі зовсім одягнена і курила одну цигарку за другою.

— Пробачте мені, Харитино Харитонівно, — насмілюся Замараєв. — Звичайно, я з села, мужик і справжнього міського поводження не можу цілком розуміти, а все-таки дамській статі начебто й не тее, не подобає цигарки курити. Ви вже мені пробачте, а це зовсім негоже заняття для справжньої дами.

— Дурниці, то з нудьги, — коротко пояснила Харитина, усміхаючись. — Що ж мені ще робити? А тут думки розганяє.

— Це звісно так. То коли накажете доставити вам гроші? А втім, я й зараз можу, ви тільки на папірці черкніть.

— А скільки ви можете мені дати зараз? Тисячу?

— Багатенько. Сотенний білет можу, а коли витратите — другий. Тисячу жінка й загубити може.

Харитина взяла гроші, недбало сунула їх під подушку, а звідти вийняла два чоловічих портрети.

— Котрий більше до вподоби? — питала вона, усміхаючись.

— Одного я знаю... пан Мишников?

— А другий — єврей Єчкін.

— Так, чували.

— От я й ворожу: на котрого щастя випаде.

Замараєв підвівся з виразом ображеної гідності і промовив:

— Негоже вам, Харитино Харитонівно, отецькій доньці, такі слова говорити, а мені негоже їх слухати. І в жарт навіть не годиться.

— Ну, то забирайся геть! — грубо відказала Харитина. — Теж мені цяця знайшлась!.. А втім, мені однаково. Ти де ж зупинився?

— Я тобто? Значить, спершу до татуся розігнався, ну, а як вони мене в потилицю, то я до Галактіона Михайовича... у них.

— А! Перекажи Галактіонові поклоненець.

Друга половина розмови йшла вже на «ти», і Замараєв тільки хитав головою, йдучи від розжалуваної справниці.

Повернувшись додому, писар нічого не сказав Галактіонові про портрети, а тільки струшував головою і бурмотів собі щось під ніс.

— Ну й дама... можна сказати... і до того ж вогнена вдача.

— А що? — питав Галактіон.

— Так, взагалі... Одначе гроші зволили прийняти і розписку обцяли прислати. Значить, своя жіноча гордість само собою, а грошки само собою. Ну й дама!

Галактіон тільки мовчки потиснув руку своєму спільникові і зразу ж виплатив видані Харитині гроші.

— Не для нашого коня ця паша,— зауважив повчально писар.— Звичайно, гроші очей не мають, а все-таки, коли є, приміром, свої діти...

— Ну, про це не турбуйся. Гроші будуть, скільки загодно. Не в грошах щастя.

Замараєв тільки пригнічено зітхнув. Надто вже легко нині в Заполлі про гроші говорять. Взяти хоч би того ж Галактіона. Чи давно по червоному білету позичав, а тепер і сотенної не шкода. Зовсім малодушна людина.

Вечорами писар переважно сидів дома, за сільською звичкою, а Галактіон ішов у свій банк або до Стабровського. Писареві робилось іноді нудно, особливо коли діти лягали спати. Він безцільно ходив по кабінету, щось вираховуючи і прикидаючи в думці, наспівував що-небудь з духовного і терпляче ждав господаря, без якого не міг лягти спати. Це сидіння мимоволі зблизило його з господинею, що ставилась до нього напочатку з холодною зневагою. До того ж писар помітив, що увечері Серафима якось добрішала і навіть сама заводила розмову. Розпитувала його про Суслон, як живе Омелян з таємною дружиною, що поробляє Михей Зотович і т. д. Замараєв кожного разу думав, що Серафима вгамувалась і визнала його за рівноправного родича, але кожний ранок розчаровував його у цьому,— вранці до Серафими не було приступу, вона не відповідала йому і навіть не дивилась на нього. Він пояснював це тим, що вона не хотіла принизити своєї гідності при чоловікові. Але кінець кінцем він зрозумів справжню причину.

Одного разу за вечірнім чаєм Серафима була особливо збуджена і спитала:

— Нудно вам у нас, Флегонте Васильовичу?

— Чого ж нудьгувати? Ні, нічого.

— Я ж бачу... І мені теж нудно. От що, давайте грати в дурня.

— Чого ж, з охотою, Серафимо Харитонівно. Ми іноді з нашою попадею Лукивною здорово ріжемося... Навіть сваримось.

Вони влаштувались тут-таки, за чайним столиком. Серафима підсіла зовсім близько, і Замараєв, здаючи карти, мусив нахилитися. Коли він зостався дурнем і Серафима розреготалась, він раптом відчув запах вина. Гра повторилася вдруге, і Замараєв помітив те саме. Серафима кілька разів виходила з-за стола і поверталася з своєї кімнати ще веселішою. Більше не було сумніву — вона потайки напивалася щовечора тієї самої мадери, яку немилосердно пило все Заполля. Одного разу Сима «перебрала» так, що навіть трохи не впала.

Що мав робити Замараєв? Попередити чоловіка, поговорити одверто з нею самою, розповісти все Анфусі Гаврилівні, — ні те, ні друге, ні третє не входило в його плани. З якої речі він втручатиметься в чужі справи? Та й довести це важко, і він може пошитися в дурні.

«Е, моя хата скраю! — вирішив писар і махнув на це рукою. — Сказане слово — срібло, а неказане — золото».

У Галактіоновому домі повіяло вже мертвеччиною.

Х

Перед самим від'їздом Галактіона було одержано нову кореспонденцію, що схвилювала все Заполля. Невідомий кореспондент громив нових ділків, що починали з організації банку. Перепало тут і Галактіону, як перебіжчикові від своєї купецької партії. Писала, як видно, людина своя, що знала до тонкощів усі запольські справи і всіх запольських верховодів. Щоб розшукати таємничого писаку, вжито було всіх заходів, які так-таки ні до чого й не привели. Розлючені банківці дійшли до неймовірних припущень. Особливо хвилювався Штофф.

— Це писала протопопова дочка, — запевняв він розпачливо. — Вона закінчила гімназію, — ну, і написала.

У розшуках взяв участь навіть Замараєв, який під найбільшим секретом заявив Галактіонові:

— Ніхто інший, як ваш адвокат Мишников. У тебе з ним контри, от він і написав. Про себе, бач, нічого не пише. Ніхто, як він.

Як це іноді трапляється, від надмірного старання навіть недурні люди починали говорити дурниці.

На Галактіона кореспонденція справила велике враження, бо в ній було багато гіркої правди. Його найбільше вразило те, що так просто викривались найтаємніші діла і думки, про які, здається, знали тільки чотири стіни. Виходить, що й поворухнутись не можна,— зразу ж накриють. Газета в його очах набула значення якоїсь караючої долі, що кожного знайде і кожному відплатить по його заслугах. Це була не та містична правда, якою жили старосвітські люди, а правда нова, що всенародно називала речі їх іменами.

Із Заполля Галактіон виїхав під враженням цієї кореспонденції. Адже коли розібрати, то в газеті чисту правду надрукували. Дорогою якимось краще думається, та й враження інші. Заводи Прохорова і К^о були уже в степу, і їхати до них доводилось аж півтори доби. Навкруги стелились поля. Тепер вони були під снігом. Зрідка траплялися степові сільця. Тут уже будувались інакше, ніж на Ключовій: хатки маленькі, стріхи солом'яні, повітки сяк-так зліплені з плоту, глини й соломи. Але люди жили заможнo завдяки великим наділам, степовому чорноземові і близькості орди, з якою йшла міньба на хліб. Багато було всякого селянського добра, а кореспондент уже пише про розорення краю і про майбутнє зубожіння. Галактіонові раптом зробилося совісно, коли він пригадав батькові слова. От і зараз він їде по суті в нечистій справі, щоб Стабровський з доброго дива одержував сорок тисяч відступного.

Еге, не гаразд. А все через те, що доводиться служити багатим людям. Чи так би воно було, коли б завести хоч один невеличкий пароплав,— усім користь і нікому кривди!

— Ну, як ви тут живете? — питав Галактіон одного рудобородого ямщика, жвавого і кмітливого.

— Та нічого, ваше степенство. Слава богу, живемо, хліб жуємо.

Обернувшись, ямщик додав:

— У нас ось як, ваше степенство... Тепер у жнива, коли збирають збіжжя, справні господарі в полі не дожинають хліб начисто, а залишають «Миколаю на борідку». А хто бідний,— ну, ті і підберуть залишки. Нічого, заможнo люди живуть. Є багатії, що в них по три роки хліб у скиртах стоїть.

Від'їхавши станцій з п'ять, Галактіон зустрів, на свій подив, Єчка, який мчав четвериком у Заполля. Він зупинив коней.

— Це ви до Прохорова? — спитав Єчка.

— До нього... А от ви були в Петербурзі, а їдете з степу.

— Е, батечку мій, вовка ноги годують! З Петербурга я проїхав через Оренбург у степ, діла є з клятим Шахмою, а тепер мчу в Заполля. Ну, як у вас там справи?

— Та нічого, помаленьку.

— Ото всі ви так: помаленьку та помаленьку, а я цього терпіти не можу. У мене, батечку, ціла купа нових проєктів. Діла будемо робити. Насилу уламав йолопа Шахму. Стеариновий завод будуватимемо. Шахма, Малигін і я. Потім вальцьовий млин... от. Потім скляний завод, шкіряний, папір вироблятимемо. По дорозі я відкупив два соляних озера.

Єчка не втерпів і вискочив із свого елегантного зимового екіпажа. Від нього так і пашіло здоров'ям.

— Ах, скільки діла! — повторював він, не випускаючи Галактіонової руки з своїх рук. — Ви мене, панове, відтерли від банку, ну, та я й не серджусь, — де наше не пропадало? У мене сила інших справ. Скажіть, Луковников дома?

— Дома... Він, здається, нікуди не їздить.

— Чудово. Він мені до зарізу потрібний. Полуянова засудили? Бубнов помер? Чув... Усе йде на краще в цьому кращому з овітів, Галактіоне Михайовичу. А я, бачите, не журюся. Сто невдач — одна удача, і в цьому вся вища математика. Ось тільки часу бракує. А ви синдикат збивати їдете?

— Який синдикат?

— Ну, по-вашому, угода. Знаю... До побачення. Лечу.

Невгомонна людина зникла, мов метеор. Єчка дивував Галактіона своєю надзвичайною енергією, сміливістю і вмінням виплутатися з якого завгодно становища. Спочатку Галактіон ставився до нього з певним упередженням, як до жида, але тепер це дитяче почуття зовсім застаріло інші міркування. Ось як треба жити на білому світі, ось як працювати.

Прохоровські гуральні в степу являли собою щось на взірць невеличкого містечка. Ще здалеку видно було високі димарі, кам'яні корпуси, склади зерна, амбари і

десятки інших заводських будівель. Окремо стояли контора, будинок самого Прохорова, квартири для службовців і прості хатки для робітників. Місце було глухе, і Прохоров вибрав його з якоїсь дикої примхи. Подейкували, що головна причина полягала у віддаленості акцизного нагляду, хоч це й стосувалося ще добрих старих часів.

Сам Прохоров був дома. А втім, він завжди був дома, бо нікуди і ніколи не їздив уже років з двадцять. Його мучило вічне недовір'я до всіх і всього: обікрадуть, підпалять, заріжуть, — взагалі з світу зженуть. Простий люд називав його «п'ятачком», — Прохоров мав звичай будь-що недодати п'ятачок. Адже ніхто не піде судитися за п'ятачок і гаяти час, а таких п'ятачків набігало при розрахунках тисячі. Навіть платню службовцям він видавав на п'ятачок менше при кожній получці. Це був податок, яким обкладалися всі, хто так чи інакше потрапляв до Прохоровки.

Галактіона горілчаний степовий король зустрів з особливим недовір'ям.

— Так, так, — повторював він. — Про Стабровського чули... еге ж. А тільки нас це не обходить.

Зовнішністю Прохоров нагадував ветхозавітного купця. Він ходив у довгополому сюртуку, мащених чоботах і ситцьовій сорочці. На вигляд йому можна було дати років шістдесят, хоч жодна сива волосина не свідчила про це. Міцний взагалі чоловік. Коли Галактіон почав детально викладати свою місію, Прохоров спинив його напівдорозі.

— Це нас не обходить, голубе. Пан Стабровський сам по собі, а ми самі по собі... еге ж. І я навіть дивуюсь, чого вам від мене треба.

— Ви зараз не хочете зрозуміти, а потім пожалкуєте.

— Нічого не вдієш, нічого не вдієш. Тільки ви даремно клопоту собі завдаєте.

— Я так і перекажу.

— Будь ласка.

На прощання упертий старик знову оглядів гостя і промовив:

— А ви хто ж будете Стабровському?

— Ніхто. Просто він доручив мені попередити вас і порозумітися.

— Так, так. Зовсім, сказати б, даремно. Ваше прізвище Қолобов? Синок, мабуть, Михею Зотовичу? Знав ста-

ричка... Років тридцять не бачились. Кланяйтесь батькові. Дуже шкодую, що нічого не можу зробити вам приємного.

Ця невдача мала для Галактіона спеціальне значення. Прохоров показав йому його цілковиту нікчемність у цьому діловому світі. Що він таке, оправді? Прохоров тільки з чемності не наговорив йому грубощів. Ідучи з цього розбійницького кубла, Галактіон ще раз згадав батькові слова.

Стабровський сприйняв невдачу з цілковитою байдужістю.

— Що ж, ми з свого боку зробили все,— пояснив він.— Прохорову його впертість коштуватиме тисяч п'ятдесят — тільки й усього. Завжди отак... Хочеш чоловікові добро зробити, по совісті, а він на стінку дереться. Будемо воювати.

План війни у Стабровського був уже готовий, як і вся корчемна географія. Лишалось тільки пустити всю машину в хід.

— Одверто кажучи, мені жаль цього старого дурня,— ще раз зауважив Стабровський, крутячи вуса.— Та нічого не вдієш. Будемо бити його ж п'ятачком, а це найнещадніша з усіх воєн.

За сніданком у Стабровського Галактіон несподівано зустрів Харитину, яка приїхала разом з Єчкіним. Вона була в чорному платті, яке ще сильніше відтіняло молочно білі шию і руки. Галактіонові було чомусь прикро, що вона приїхала саме з Єчкіним, який сьогодні сяє, мов вербний херувим.

— Давненько ми не бачились,— заговорила вона перша, затримуючи руку Галактіона у своїй.— Ну, як поживаєш? А втім, чого це я тебе питаю? Яке мені до тебе діло?

— Навіщо ти приїхала з Єчкіним? — тихо спитав Галактіон, не слухаючи її.

— А так... Він такий смішний. Все їздить до мене, меле всякі дурниці, а сьогодні потягнув сюди. Скучно... Мимохіть радий кожній живій людині.

— А чоловік?

— Він усе богу молиться. Та й пора гріхи замолювати. А як твоя Серафима?

— Та добре було б вирядити її разом з Полуяновим.

— Гляди, Галактіоне, ось ти тепер збиткуєшся та ко-

верзуеш над Серафимою, а бог і знайде. Це вже завжди так буває.

— Ет, однаково,— один кінець! Світ мені не милий!

Галактіон більше не розмовляв з нею і намагався навіть не дивитися в її бік. Але він не міг не бачити Єчкаїна, який залицявся до Харитини з одвертим нахабством. У Галактіона перед очима замигтіли червоні кола, і він після сніданку рішучим тоном заявив Харитині:

— Я тебе проведу додому.

— Мене Борис Яковлевич проводить.

Галактіон глянув на неї такими безумними очима, що вона одразу ж з дитячою покvapливiстю почала прощатися з господарями. Коли вони виходили з ідальні, Стабровський звів брови і сказав, звертаючись до дружини:

— Вони добром не кінчать, оті молодці.

— Ах, яка вона красуня! — говорила, заздрячи, пані Стабровська, що милувалась кожною здоровою людиною.— Справді, таким здоровим і дужим людям і померти не страшно, бо вони живуть і знають, що значить жити.

— Так, це треба мати на увазі шановному Борисові Яковлевичу,— жартував Стабровський.— Інколи кипуче життя проявляється в не зовсім зручних формах.

— Я? Що ж я, мені однаково,— кумедно виправдувався Єчкін, винувато всміхаючись.— Я справді трохи залицявся до Харитини Харитонівни, але ж я не винен, що вона така гарненька.

— Насамперед, мій любий, тебе в таких справах завжди виручало рятівне почуття страху.

Галактіон мовчки посадив Харитину на бричку і, здається, ладен був мовчати всю дорогу. Почуття страху, що охопило її у Стабровських, змінилось тепер нестримним бажанням звільнитися від присутності Галактіона і залишитися самій, зовсім самій. Потім їй захотілося сказати йому що-небудь неприємне.

— На весіллі в Парасковії Іванівни ти, звичайно, будеш? — спитала вона Галактіона з удаваним спокоєм, коли вже під'їжджали до її дому.

— Єчкін буде весільним батьком, а я боярином.

— Дай, будь ласка, Єчкіну спокій. Яке тобі діло до нього?

— А ось яке.

Галактіон схопив її за руку і дуже боляче стиснув, аж у неї сльози виступили на очах.

— Ти, здається, думаєш, що я твоя дружина, яку ти можеш бити, як б'єш Серафиму? — промовила вона, і голос її затремтів.

Він тільки засміявся, зсадив її біля під'їзду і, не попросившись, пішов додому.

ХІ

Харитина збігла до себе в квартиру по сходах, як божевільна, і зразу ж замкнула двері на ключ, наче Галактіон гнався за нею слідом і міг вдертися кожної хвилини.

— От нахаба! — повторювала вона, усміхаючись і розмахуючи рукою, в якій від Галактіонового потиску злиплись пальці.— Це якийсь божевільний!

Вона знову лежала у себе в спальні на ліжку і сміялась невідомо чого. Якийсь внутрішній голос говорив їй, що Галактіон прийде до неї неодмінно, прийде проти власної волі, злий, божевільний, жалюгідний і хороший, як завжди. Як він тоді глянув на неї у Стабровських — наче вогнем обпалив. Харитина засміялась і сховала голову в подушку. Цікаво було б звести його з Єчкіним. Потім Харитині раптом прийшла в голову думка, яка змусила її сісти на ліжку. Та це ж він, Галактіон, підслав до неї того бовдура писаря з грішми, і вона їх узяла. Ой, яка дурна! І як вона не догадалась? Харитину роззлила ця непрохана турбота Галактіона, і вона зразу заслокоїлась. Тепер вона була рада, що він прийде. Так, нехай прийде.

Галактіон справді прийшов увечері, коли було вже темно. У першу хвилину їй здалося, що він п'яний. І очі червоні, і на ногах тримається нетвердо.

— Ти чого це до мене п'яний приходиш? — спитала вона.

— Я? П'яний? — повторив машинально Галактіон, очевидно не розуміючи значення цих слів.— Ах, так!.. Справді, п'яний... тобою п'яний. Ну, дивись на мене і любуйся, нещасна! Тільки я не п'яний, а божеволію. Смійся з мене, радій. Ти ж знала, що я прийду, і наперед раділа? Так, ось я і прийшов.

Галактіон присів до стола, затулив обличчя руками, і Харитина бачила тільки, як здригалися в нього плечі від приглушених ридань. Саме цього Харитина не сподівалась і розгубилася.

— Галактіоне, бог з тобою,— бурмотіла вона ослаб-
лим голосом.— Який-бо ти, справді. Мені гірше в сто ра-
зів, та я ж нічого.

— Нічого ти не розумієш — от і нічого. Ну, чого я
сюди прийшов?

Він підвівся і, не витираючи сліз, що котились по об-
личчю, подивився на неї такими ж безумними очима, як
тоді.

— Ти думаєш, що я тебе люблю? Ні, я прийшов ска-
зати тобі, що ненавиджу тебе... всю ненавиджу... і себе на-
навиджу... Ненавиджу і жалію... Яюсь навкруги все по-
рожно... темно... і страшно, страшно. І Симу жаль і діто-
чок. Малюсінькі, а вже починають розуміти по-своєму, що
в домі не все гаразд. Зустрінеш знайомого і з острахом
чекаєш, що ось він скаже тобі те саме, про що боїшся ду-
мати. Яюсь був я у старого Луковникова, так йому сором-
но було на мене дивитись. Хіба я не розумію? А я безо-
вісним прикинувся і все удавав, що нічого не помічаю.

— Тобі це здається все.

— Нічого не здається, а тільки ти не розумієш. Ти ж
уся пуста, Харитино... так. Тобі однаково: ось я зараз
сиджу, завтра сидітиме тут Єчкін, післязавтра Мишни-
ков. У тебе й сорому ніякого немає. Хіба дівчина, що має
стид, пішла б заміж за п'яницю і грабіжника Полуянова?
А ти його щілувала, ти... ти...

Галактіонові перехопило горло від запізнілих ревно-
щів до Полуянова, і він у знеможі схопився за груди.

— Говори... ну, говори все,— вимагала Харитина.—
Я дружина Полуянова, а ти... ти...

— Мовчи, бога ради, мовчи!

— Ні, ти мовчи, а я говоритиму. Ти за кого це мене
вважаєш, га? З ким ото гроші підіслав? Писар своїй пи-
сарисі все розкаже, а писариха матінці, і пішла слава,
що я в тебе на утриманні. Невелика радість! Ну, тепер
ти говори.

— Воно справді по-дурному вийшло, а тільки я, Ха-
ритино...

— Тільки мене соромиш. Тепер про мене все можна
говорити. кому що до вподоби.

— Про тебе ж піклувався. Справді, Харитино, будемо
діло говорити. До батька ти не підеш, чоловік нічого не
залишив, треба ж з чого-небудь жити? А тут ще навер-
нуться добрі люди, як от Єчкін. Воно ж завжди так по-

чинається: сьогодні смішно, завтра ще смішніше, а після-завтра і поправити не можна.

— По собі судиш?

Це був натяк на Парасковію Іванівну, і Галактіон трохи зніяковів.

— Облиш дурниці. Я серйозно говорю. Поки що я справді хотів тобі допомогти.

— А потім?

— Потім видно буде, що і як.

— Дешево утриманку хочеш купити, Галактіоне Михайовичу.

— Годі молоти!

Ця ділова розмова втомила Харитину, і вона насупилась. Справді, чого це до неї всі чіпляються, наче змовилися в один голос: з чого житимеш та як житимеш? Живуть же інші вдови, і ніхто їх не питає.

— Ну, гаразд, не будемо тепер про це говорити,— вирішив Галактіон, махнувши рукою.— Тебе не переговориш.

Він знову сів до стола і задумався. Харитина ходила по кімнаті, заклавши руки за спину. Його присутність починала її гнітити, і разом з тим їй було б неприємно, коли б він отак собі взяв та й пішов. Ця двоїстість думок і почуттів усе частіше й частіше мучила її останнім часом.

— От старики прожили ж вік,— думав Галактіон угорос, віддаючись внутрішньому плину своїх думок.— Так, цілий вік прожили. І погано було і добре, а все-таки прожили. Дім не був пусткою, дружини бездоглядними не залишались. Ех, негаразд!.. От я їхав, Харитино, степом, а ямщик розказує, як у них Миколаю на борідку залишають у жнива. І цього не буде... Все відберуть, і нікуди не втечеш. Ось подивись на мене: збоку глянути — ніби й людина, а всередині вже трухлявина. Я ж перший і буду своєму брату купцеві животи підводити. І самому мені подітись ніде. І інші всякі людиці теж чатують, де погано лежить. Он Замараєв позичкову касу хоче відкрити в Заполлі.

— Він уже мене касиршею запрошував.

— Тебе?.. Ха-ха... Це буде у вас театр, а не позичкова каса. Найперше — йому жінка Ганна очі видряпає через тебе, а по-друге, — ти пишеш, як курка лапою.

— Вивчусь.

— Іншого чого не навчись.

— Тебе не питаю. Слухай, Галактіоне, мені набридло з тобою сваритися. Розумієш, і без тебе гірко. А тут ще ти чіпляєшся... І про що говорити: ні з чого буде жити — з мосту та в воду. Таких непотрібних жіночок і хлібом не варто годувати.

Харитина не розуміла, що Галактіон приходив до неї вмирати, в ньому болісно вмирав той простий російський купець, який ще міг жаліти і себе й інших і говорити про совість. Правда, він не вмів їй висловити цілком ясно свого настрою, а вона була ще дурна молодою жіночою дурістю. Вона навіть розсердилась, коли Галактіон раптом підвівся і почав прощатися.

— Ти це куди?

— Куди-небудь треба йти. Хіба не однаково, куди йти? Ну, прощай, Харитино.

Вона мовчки подала йому руку і не зрушила з місця, щоб провести його до передпокою. В її душі жило неясне чекання чогось, і от саме цього і не сталося.

Увечері, змучившись від туги, Харитина поїхала до матері, де, на свій подив, застала Замараєва, який уже називав її сестрицею.

— От немає татуса дома, значить, я — гість, — пояснив він одверто. — Гордує Харитон Артемович, а даремно.

Анфуса Гаврилівна була рада суслонському зятеві. Правда, не з важних зять, а все-таки живе добре і рідню шанує. Їй ребилось соромно за чоловіка, який зневажав писаря у вічі й позаочі. Який уже є, — із власної шкіри не вилізе! У малигінському домі взагалі переживали тяжкі часи: Ліодор сидів в острозі, чекаючи суду, Полуянова цими днями висилали в Сибір, Галактіон жив неладно, — все якось ішло врзбрід. А тут ще Харитина із своєю вродою залишилась ні жінкою, ні вдовою. Останню дочку Агнію, і ту ославила Бубниха своїм сватанням. Тепер дівчині нікуди очей на люди не можна показати. Вона навіть схудла з горя, ходила, як прибита, і ховалася в своїй кімнаті від чужих.

— Ото вже ця Бубниха! — дивувалась Анфуса Гаврилівна. — І навіщо їй треба було зводити дівчину? Нашукала жениха, а потім сама за нього вискочила.

— Це вона з горя, мамочко, — пояснювала Харитина. — Вона була без пам'яті закохана в Мишнікова, а Мишніков усе до мене залицявся, — ну, вона з горя

і махнула за лікаря. Ось тобі, любий-коханий друже, полюбуйся!

— Щось не зрозумію я вас, нинішніх,— нарікала старенька.— Ніякого страху в нинішніх жінках немає. Не перед добром це, коли кури по-півнячому співають.

Іншим разом Анфуса Гаврилівна розважила б душеньку і полаяла б і дочок і зятів, так теж не можна: Полуянова даяти — бітого бити, Галактіона — дочку заомучувати, Харитину — з непокритої голови волосся скубти, сина Людора — собі душу краяти. Боліло материнське серце день і ніч, а спитати нема з кого. Ось і зараз, налетіла Харитина не знати чого і сидить, як зачумлена. Тільки їй утіхи, що суслонський писар, який усе-таки різні слова говорить і всім старається догодити.

— Богодана матінко, ви начебто з обличчя сьогодні не дуже?

— Ох, і скаже таке! Навіщо ж мені й обличчя це саме? Я б, здається, крізь землю провалилася, а ти: з обличчя не дуже!

-- Не побивайтесь, богодана матінко, може, все помаленьку налагодиться. Господь терпів і нам велів терпіти. Випробування господь посилає люблячи і люблячи карає за нашу гордість. Хто загордиться, а йому зараз усмирення.

— Це ти на Харитона Артемовича?

— Навіщо ж? Так, взагалі.

Сьогодні Замараєв мав якийсь особливо таємничий і загадково-сумний вигляд. Він скористався моментом, коли Анфуса Гаврилівна чогось вийшла з кімнати, поманив пальцем Харитину і по-зміїному засичав:

— Ой сестрице, а що я вам скажу.

Потім він озирнувся, підійшов зовсім близько, так що Харитина могла пересвідчитися, що він за обідом наївся по-сільському цибулі, і ще таємничіше спитав:

— Бже ж як мені бути — ради собі не дам... Ой, які діла, сестрице!

— Та ну тебе, кажи толком! — скипіла Харитина.

— Справа така, тобто, власне дві справи, сестрице. Перше, що в сестриці Серафими прахтикований запій.

— У Сими?..

— У них... Я ж там проживаю і все бачу, а сказати нікому не смію, навіть богоданій матінці. Не повірять. І навіть мене ж можуть звинуватити в наклепі. Дружи-

на перед чоловіком завжди виправдається, і я ж пошлюсь у дурні. Це я відносно Галактіона, сестрице. А от коли б ви, приміром, увечері заглянули до них, то власноручно побачили б усю скорботу. Вельми шкода.

Ця звістка страшенно вразила Харитину. У неї наче щось обірвалося в грудях. Це ж вона, Харитина, кругом винна, що сестра з горя спилась. Так, вона... Вона яскраво уявила собі всю жахливість становища Галактіонової сім'ї, що ілюструвалось народною приказкою: чоловік п'є — дах горить, жінка запила — весь дім. Далі вона вже погано розуміла, що їй говорив Замараєв про якийсь стеариновий завод, про Єчкаіна, який втягує богоданого татуса в цю справу, і т. д.

— А мати нічого не знає? — обірвала вона потік писарського красномовства.

— Ні, бо ж сестриця Серафима наїжджають до них ранком, коли вони ще в своєму вигляді. А вечорами вони навіть удають, ніби їх дома немає, якщо, наприклад, гості завітають.

— І давно це з нею? А втім, чого це я питаю дурниці? Треба все матері розказати.

— То вже тільки ви, сестронько, зробіть це, бо я не смію.

Коли Анфуса Гаврилівна повернулась, Харитина навіть розкрила рота, щоб сказати страшну новину, але втрималась і тільки почервоніла. Їй бракувало мужності прийняти на себе перший вибух материнського горя. Замараєв зрозумів, чого сестриця злякалась, зробив благочестиве обличчя і тільки пригнічено зітхав.

Харитина посиділа ще для годиться і пішла в кімнату до сестри Агнії, чого раніше ніколи не робила.

— Яка це причина найшла на нашу справницю? — дивувалась Анфуса Гаврилівна. — Раніше ж Агнію і за сестру не вважала.

— Молоде-зелене, матінко.

XII

Відкритий у Заполлі банк справді зразу оживив усе, наче хлинула якась магічна сила. Запольське купецтво захвилювалось, придумуючи нові «способи» і «засоби». Всі добре розуміли, що жити, як раніше, неможливо і що жити по-новому без банку, тобто без кредиту, теж

неможливо. Раніше середнє купецтво могло вести свої обороти з наявним капіталом у двадцять — тридцять тисяч, а тепер про це нічого було й думати. Особливо ясно це стало всім, коли Стабровський оголосив відкриту війну Прохорову і К^о. Щоб пустити свій завод, він почав закуповувати хліб у ще не бачених розмірах. Штофф забирав увесь хліб у Заполлі, а Галактіон в Суслоні. Загалом, уся ця хлібна операція досягала на перший раз солідної цифри в чотириста тисяч пудів. Тільки тепер запольські хлібники, які скуповували десятками тисяч, зрозуміли ту сумну істину, що ринок не в їхніх руках і що ціну на хліб навіть тепер уже встановлюють довірені Стабровського. Вони били своїх конкурентів по всіх бойових хлібних пунктах найпростішим способом, накидаючи всього чверть копійки на пуд. Що значило для Стабровського викинути зайву тисячу карбованців на цю нещадну війну, а іншим змагатися ставало вже не під силу. Всі розуміли також, що всі ці збитки Стабровський надолужить удвоє — і на скупленому хлібі і на горілці, а потім встановлюватиме ціну, яку схоче. А головне — його виручав банк, даючи ті кошти, яких бракувало. І скрізь стала відчутною гнітюча влада наступаючої нової сили.

Результатом цього руху було те, що відразу одкрився цілий ряд нових підприємств. На перший план висунилось будівництво величезного стеаринового заводу новою компанією, яку організував Єчкін: до неї входили сам Єчкін, Шахма і старий Малигін. Діло затівалось мільйонне, і всі тільки ахали. Спокусився і старий Луковников, що задумав величезний вальцьовий млин у самому Заполлі, — він хотів перехопити в інших дрібних мельників пшеницю. Тепер справа зводилась саме до того, хто вихопиться вперед і встигне раніше за інших. Всі інші теж по силі-змосі накиннулись на нові діла, головним чином — на хліб. На Ключовій будувалось близько десятка нових питльових млинів.

Це небувале пожвавлення всієї хлібної торгівлі позначилось на всіх галузях комерційної діяльності. Дуже збільшився попит на мануфактуру, залізний товар, галантерею, а головним чином — на горілку. Селянин продав хліб, а гроші витрачав на ситці, самовари й горілку. Все йшло від цього хліба, в ньому була основа і запорука всього іншого. Торгівля в Заполлі незнано пожвавилась, і колишні крамниці й крамнички швидко пере-

творилися в магазини з дзеркальними шибками, де торгували без запису. Виникла страшна конкуренція в гонитві за покупцем, і всі намагалися перевершити один одного. Коли бракувало грошей, черпали їх повною рукою з банку. Остеронь від загального потоку лишалися тільки такі закоснілі старики, як мільйонер Нагибін,— він нічого не хотів знати і лише похитував головою.

— Розпалилися наші купці не на добре,— раз у раз шептав мільйонер, мов чаклун.— Ох, не буде добра!.. Надто вже круто повернулися всі, мов з печі впали.

Відбувались дивні перетворення, і, можливо, найдивнішим з них було те, що Харитон Артемович, захопившись новою справою, зовсім покинув пити. Відразу покинув, так що Анфуса Гаврилівна аж злякалась, побачивши в цьому недобру прикмету. Всі життя пив, а тепер — мов ножом одрізало.

— Ні, голубе, тепер не ті часи,— повторював він.— Дикість свою треба покинути, а то всі ми тут мохом обросли.

Новий стеариновий завод будували на недіючій самотній заїмці Малигіна. За планом Єчкіна виходило так, що Шахма постачатиме з степу лій, Харитон Артемович завідуватиме всією справою, а він, Єчкін, продаватиме. Одним словом, усе було передбачено, особливо величезні бариші, як законний результат цієї компанійської діяльності.

Старий так захопився своєю новобудовою, що більше нічого не хотів знати. Дійшло до того, що він якось зовсім байдуже поставився навіть до виправдання рідного сина Ліодора.

— Краще б уже його в Сибір заслали,— думав він уголос.— Може, там довели б хлопця до пуття... Батько й мати не навчать, то добрі люди навчать. Разом з Полюяновим і вислали б.

Ця бездушність дуже засмутила Анфусу Гаврилівну, що уболівала за всіх дітей однаково. З глузду з'їхав старий, коли рідної дитини не жаліє. Ліодор, висидівши в острозі цілий рік, з'явився додому, прожив днів зо два тихо й мирно, а потім поцупив у матері столове срібло і безслідно зник.

— Ох, даремно його в Сибір не заслали,— шкодував Харитон Артемович, передчуваючи недобре.— Ще й заріже сп'яну.

У своєму захопленні Малігін дійшов до того, що не міг байдуже бачити чужих будов, які йому здавалися кращими, ніж у нього. Він нишком їздив дивитись на споруджуваний новий млин Луковникова і все вишукував які-небудь хиби — димар для парової машини виводили надто високо, п'ятиповерховий величезний корпус самого млина дасть осадку на лівий бік, що виходив до Ключової, і т. д. Стеариновий завод зводився по один бік міста, а вальцьовий млин — по другий; це були аванпости майбутніх перетворень.

Анфуса Гаврилівна тепер ставилась до споважнілого чоловіка з пошаною і, вибравши нагоду, сказала йому сумну новину про хворобу Серафими.

— Ну, це вже чоловікове діло, а не наше, — відповів старик.

— Таж дочка наша?

— Багато їх... На всіх і жалю неvistачить. Сама не маленька. Чого це Галактіона не видно?

— Та він усе їздить у справах Стабровського. Хліб скуповують з Карлою в чотири руки. А дома — хоч трава не росте. Ох, согрішила я, грішна, Харитоне Артемовичу!

— Коли б хороший, правильний чоловік у Серафими, то зразу вибив би з неї ці дурощі.

— Не дурощі, а хвороба. Я вже з лікарем радилася, з Кацманом. Він хоч і з жидів, а правильна людина. Так і каже: хвороба у Серафими.

— Ану вас к бісу! Відчепіться! Не до вас! З дурницями тільки в'язнеш. У мене голова обертом іде від клопоту, а ви всякі дурниці вигадуете. Симці скажи, між іншим, що я її розтерзаю.

Спорити і перечити чоловікові Анфуса Гаврилівна тепер не наважувалась і навіть раділа з цього, бо все-таки в домі був справжній хазяїн, а не колишній п'яниця. Хоч на старість пожити по-справжньому, як добрі люди живуть. Тепер старенька часто їздила навідувати Симу, добре, що чоловіка не було дома. Там чогось терлась Харитина. Так і крутиться, так і нишпорить очима, безсоромна.

Власне, ні Харитина, ні мати не могли простежити, коли Серафима пила, а тільки надвечір вона напивалась. Де вона брала вино і куди його ховала, ніхто не знав. Вона нізащо не хотіла признаватися, що впала в цей

гріх, і присягалася всіма святими, що на неї набрехав клятий писар.

Галактіон справді цілу зиму провів у поїздках по трьох повітах і з'являвся в Заполля тільки для засідань у правлінні свого банку. Він починав захоплюватись грандіозністю майбутньої боротьби і працював, як віл. Додому він приїжджав як рідкий гість і навіть не дуже здивувався, коли застав у себе Харитину, яка тільки що переїхала до нього жити.

— Що ж, і чудово,— схвалив він цю нову витівку.— Сими самій нудно, а вдвох вам буде веселіше.

— Це вже наше діло, що там буде,— загадково відповіла Харитина, яка мала дуже серйозний вигляд.— А тебе не питаємо.

Незважаючи на деяку різкість, Харитина помітно заспокоїлась і вся поринула в домашні справи. Вона доглядала дітей, вела все господарство і пильно стежила за сестрою. До Галактіона вона поставилась спокійно і просто, як до близького родича, і не почувала в його присутності хвилювання, яке могло б її зрадити.

— А я тебе раніше, Галактіоне, дуже боялась,— одверто признавалась вона.— І не те щоб по-справжньому боялась, а так, усяке в голову лізло. Давно слід було б до тебе переїхати — і всьому кінець.

Він тільки похмуро глянув на неї, знизав плечима і нічого не відповів. Справді, безпечнішого місця, як його власний дім, вона не могла й вибрати.

Тільки один раз Галактіон посварився з своєю гостею через те, що вона не захотіла навіть попроситися з чоловіком, коли того відправляли на заслання, і, мов на сміх, послала йому на дорогу банку персидського порошку.

— Проводжати його ти могла й не ходити, а сміятися з людини в такому становищі просто безсовісно,— вичитував Галактіон.

— Я й не думала сміятися.. По етапах поведуть, то порошок там перше діло. Мені ж дякуватиме.

Серафима ставилась до сестри якось байдуже і більше не ревнувала її до чоловіка. Цілими днями вона ходила млява й апатична і жвавішала тільки увечері, коли неодмінно садвила Харитину грати в дурня. Дивно, що Харитина покійрно виконувала всі її примхи.

Для Галактіона вся зима випала бойова, і він тепер тільки зрозумів, що значить «ніколи вгору глянути». Він

під керівництвом Стабровського навчився працювати посправжньому, день у день, з години в годину, і ця безустанна робота затягувала його все дужче і дужче. Він почував себе і легко і добре, коли був зайнятий.

— Бісмарк сказав, що помре в своїх голоблях, як водозна шкапа,— говорив йому Стабровський.— А нам і бог велів.

Чим ближче Галактіон знайомився з Стабровським, тим більшою повагою проймався до нього, як до людини незвичайної, починаючи з того, що зовсім невідомо було, коли Стабровський спав і взагалі відпочивав. Тільки Галактіон знав, як працює цей мільйонер і як обережно веде свої справи. Війна з Прохоровим і К⁰ була задумана давно і тепер тільки здійснювалась крок за кроком за раніше виробленим планом. Сама закупівля хліба чого варта була, і, не побувавши на жодному хлібному ринку, Стабровський знав діло краще за будь-якого мучника.

— Найцікавіше буде далі,— пояснював Стабровський.— Ми битимемо Прохорова крок за кроком його ж п'ятачком, поки не заженемо зовсім у кут, і тоді вже як завойовники продиктуємо йому умови, які захочемо. Раніше я згоден був одержати з нього відступного сорок тисяч, а зараз менше шістдесяті не візьму... ні...

Галактіон просто жахнувся, коли Стабровський ще раз якнай докладніше ознайомив його з усіма подробицями корчемної географії і наступального плану корчемної стратегії. Заздалегідь намічені були головні бойові пункти, місця для складів горілки і ціла сітка шинків, що мали паралізувати діяльність Прохорова і К⁰.

— По суті дуже безглузда справа, а цікаво добитися свого,— пояснював Стабровський.— В цьому й полягає життя.

— Чого б вам, Болеславе Броніславовичу, не взятися до іншої справи? — наважився сказати Галактіон.— Адже у вас всяка справа пішла б колесом.

— Що поробиш, зараз вірнішої справи, як горілка, у нас немає.

А втім, і сам Галактіон переставав уже розрізняти промислове добро від промислового зла. Це відбувалося поступово, крок за кроком. У Галактіона починала вироблятися філософія великих капіталістів, а саме, що світ створений спеціально для них, а також для їхньої ж користі існують і інші люди.

Тільки одного разу Галактіон бачив Стабровського вибитим з робочої колії. Він сидів у себе в кабінеті за письмовим столом і, затуливши обличчя руками, глухо ридав.

— Болеславе Броніславовичу, заспокойтесь.

— Ах, нічого мені не треба!.. Все пусте!.. Дідю, Дідю, Дідю!

Галактіон зрозумів, що з дівчинкою припадок, трапилося саме те, чого так боявся батько. В домі відбувалась безшумна метушня. Нечутними кроками пробіг Кацман, потім Кочетов, потім вихром пролетіла покоївка.

— Боже мій, за що ти мене караш? — стогнав Стабровський, ламаючи руки.— Живуть же діти бідняків, жебраки, підкидьки, і здорові, а в мене одна донька... Ах, Дідю, Дідю!

Це нестримне горе віддалося в Галактіоновій душі гіркою ноткою, неясно нагадуючи про якусь приховану несправедливість.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

Як швидко іде час, ні — летить. Чи давно, здається, доктор Кочетов одружився з Парасковією Іванівною, а вже минуло понад три роки.

Майже щоразу, прокидаючись ранком, доктор якийсь час дивувався і намагався збагнути, де він і що з ним. Він жив у колишньому кабінеті Бубнова, де все залишалося по-старому. Той самий письмовий стіл, на якому стояла чорнильниця без чорнила, та сама шафка в кутку, де зберігалась у Бубнова заповітна мадера, той самий килим на підлозі, крісло, етажерка в кутку, якась дамська шифоньєрка. Оженившись, доктор покинув п'яти і через рік мав вигляд нормальної людини. Всі знайомі раділи, і всі приписували цей переворот благодворному впливові Парасковії Іванівни. Сам доктор ні слова не говорив нікому про своє сімейне життя, навіть Стабровському, з яким був ближчий, ніж з іншими. Він мовчки мучився від гнітючої думки, що оженився з п'яних очей, як прогорілий купчик, і до того ж оженився на багатій, а це давало привід думати про його дуже корисливу розсудливість. Докторові здавалось, що всі саме так і дивляться на нього і всі зневажають його.

Сімейне життя доктора склалось якось дивно, і він не розумів, звідки у Парасковії Іванівни взялася фантазія вийти за нього заміж. Вона зовсім не любила його і, здається, нікого не могла любити. Але в неї була якась хвороблива потреба, щоб у домі неодмінно був чоловічина, і до того ж чоловічина неодмінно законний. У самий день весілля доктор зробив приємне відкриття, що Парасковія Іванівна — зовсім не та жінка, яку він знав, щодня

буваючи в небіжчика Бубнова протягом п'яти років його запою,— більше того, він не знав, що вона за людина і після трьох років спільного життя. Вони залишались на «ви» і були більш чужими, ніж тоді, коли доктор приходив у цей дім гостем. Потім доктор почав примічати за собою досить дивну річ: сам на сам з дружиною він почував якусь гнітючу ніяковість, мов людина, все тугіше й тугіше зв'язувана мотузками, і це почуття росло, міцніло і полонило його чимраз дужче. Тимчасом Парасковія Іванівна зовсім нічого не робила такого, що свідчило б про бажання поневолити його і, кажучи вульгарно, тримати під черевиком. Скоріше вона ставилась до нього байдуже, як до своїх прикажчиків, і трохи з відтінком холодного презирства. Так, вона третирувала його мовчки і особливо третирувала чомусь ненависну для неї його «вченість». Доктор хвилювався мовчки і глухо і якось усім тілом почував, що не має ніякого авторитету в очах дружини, а коли вона була в поганому настрої або вередувала, він починав обвинувачувати себе в чомусь жакливному, впадав теж у понурий настрій і ладен був на все, аби тільки Парасковія Іванівна не дулась. Якась невидима, сильніша воля гнітила і глушила його.

Цілі години доктор витрачав на те, що розбирав кожний свій крок і ловив самого себе на ганебній малодушності. Наприклад, йому хотілось посидіти вечір у Стабровського, де завжди бував хто-небудь цікавий, а він залишався дома, боячись, що це не сподобається Парасковії Іванівні, хоч він водночас розумів, що їй зовсім однаково і що він потрібний їй, як торішній сніг. Сидячи десь у гостях, доктор раптом схоплювався і йшов додому, незважаючи на всі умовляння недавніх приятелів посидіти і не розбивати компанії. Він почував, що ці самі приятелі починають ставитися до нього з презирством за цю малодушність і позаочі сміються з нього, як раніше він сам висміював затурканих дружинами чоловіків.

Це самоїдство дедалі розросталось, і доктор інстинктивно почав уникати навіть людей, цілком щиро прихильних до нього, як-от Стабровський. Доктора наперед коробила думка, що розумний поляк усе бачить, розуміє і в душі жаліє його. Саме те, що його жаліють, гнітило доктора, будило в ньому рештки чоловічої гордості.

«За кого вони мене мають, чорт би їх усіх забрав?» розлючено думав доктор, почувуючи, що всіх ненавидить.

Мав спочинок він тільки в себе на службі, де почував себе колишнім Кочетовим. Але й тут діялися дивні речі: збільшена увага, з якою він ставився до своїх хворих, здавалась йому афектованою і удаваною, а по суті він тільки грає жалюгідну комедію, даремно намагаючись втекти хоч на кілька годин від самого себе. Йому здавалося, що і пацієнти це відчувають і інстинктивно не довіряють йому, а слухають безграмотного фельдшера, який давив його тупою і самовдоволеною безпосередністю своєї фельдшерської натури.

Як за останній якір порятунку, доктор хапався за святу науку, де його цікавила найбільше психіатрія, але тут він буквально жахався, бо в самому собі знаходив яскраву картину всіх ненормальних психічних процесів. Наука була для нього чимось подібним до обвинувального акту. Він покинув книжки і заховав їх якомога далі, як злочинець збувається найнебезпечніших свідків свого злочину.

Лишався ще один засіб, від якого Кочетов почував себе живою людиною: це — ті громові викривальні кореспонденції, які він час від часу друкував у столичних газетах, картаючи подвиги запольських ділків. Робилося це в страшенній таємниці, і навіть Парасковія Іванівна не підозрювала, яка небезпечна людина її чоловік. Дома писати доктор не наважувався, щоб не пійматися на гарячому, він не смів замкнути дверей власного кабінету на ключ, а складав кореспонденції у своїй лікарні, в дежурній. Та одного разу він попався дуже безглуздо. З істеричною хворою трапився припадок, доктор кинувся їй на допомогу, забувши про залишений на столі рукопис, — цього було досить, щоб ім'я таємничого кореспондента, який давно інтригував усе Заполля, було розкрито. Може, заглянув у його рукопис фельдшер, може, сиділка або Кацман, це однаково, а тільки через два дні Парасковія Іванівна прийшла до нього в кабінет і з холодним презирством промовила:

— То це ви, Анатолію Петровичу, в газетах усіх лаєте? Чудово... справді. Нічого сказати, гарна вченість — усіх наплюжити!..

— Парасковіє Іванівно, ви...

— Я й розмовляти з вами не хочу, нещасний!

Парасковія Іванівна повернулась і вийшла.

Результатом цього фатального відкриття було те, що, коли доктор ішов з дому, вслід лунало:

— Кореспондент!..

Взагалі доктор опинився в критичному становищі. Всі дивились на нього, як на зачумленого. На його ім'я надходили анонімні листи з попередженням, що купці наймають Людора Малигіна побити його мало не до смерті. Тільки дві найвпливовіші особи підтримували з ним колишні стосунки — Стабровський і Луковников. Вони стояли вище всіх цих чвар і пересудів.

Раніше доктор зрідка заходив до клубу, а тепер покинув і це, побоюючись скандалу. Чи ж важко для якогось п'яного купчини побити його,—особиста недоторканість у Заполлі цінувалася ще надто низько. А втім, у доктора з'явився завдяки цим лихим пригодам новий друг в особі вчителя грецької мови тільки що відкритої в Заполлі класичної прогімназії, на прізвище Харченко. До речі, цей новий учитель, приїхавши на місце служби, відразу ж одружився з Агнією Малигіною, доповнивши колекцію малигінських зятів.

Пан Харченко прийшов до Кочетова знайомитись і висловив йому своє цілковите співчуття.

— Дуже радий, доктор... так. Ми поведемо боротьбу разом... так. Треба високо тримати прапор інтелігенції. Знаєте, коли б тут відкрити свою власну газету, ми б зав'язали в один вузол усіх цих купчиків, шинкарів і взагалі сибірських людей.

— Якщо ви вважаєте мене багатою людиною, то це прикра помилка,— попередив Кочетов.— Газета — чудова річ, але вона потребує грошей, по-перше, по-друге і по-третє.

— О, за грішми діло не стане! — впевнено говорив Харченко.— Важливо, щоб інтелігенція об'єдналась і дала відсіч капіталові.

Зовнішній вигляд учителя грецької мови мало свідчив про таку енергію. Це був золотушний малорослий суб'єкт з великою головою рахітика і кривими ногами. На подив доктора, в цьому хохлацькому виродку справді билась громадська жилка: Спочатку Кочетов поставився до нього з недовір'ям, а потім був радий, коли вчитель заходив погомоніти.

Як і раніше, доктор бував тільки у Стабровського. Старик завжди був йому радий, хоч і мучив постійними розмовами про свою Діду. Дівчинці було вже п'ятнадцять років, але вона погано формувалася і поруч з чер-

воношкою і здоровою Устенською була схожа на якусь далеко бідну родичку, що її тримають впроголодь і взагалі в чорному тілі. Зате розум Діди працював далеко швидше, ніж треба, і вона була розвинена не по літах. Період формування коштував дівчинці дуже дорого, і на її обличчі часто з'являвся лякаючий батька вираз дорослої жінки.

— О, вона погано кінчить! — запевняв Стабровський розпачливо і сам починав дивитися на лікарів, як на чудотворців, що від них залежало здоров'я його Діди. — Тепер припадки на деякий час припинились, але є двадцять перший рік. Що буде тоді?

— Найкраще, що ви зробите, це — покиньте читати медичні книжки, — радив Кочетов.

Стабровський справді перерив усю літературу про нервові хвороби і модну спадковість, і чим більше читав, тим більше поринав у відчай. У своєму батьківському егоїзмі він дійшов до того, що наче зрадив, коли Устенська серйозно захворіла на тиф, нібито від цього могло полегшати його Діди. Потім він опам'ятався, засоромився і старався надолужити свою несправедливість збільшеною увагою до хворої.

Устенська лежала в класній. Міс Дудль нізащо не погодилась відпустити хвору додому, в «печерну обстановку». Ця прив'язаність замороженої англійки зворушила Тараса Семеновича до сліз, і він погодився залишити дочку у Стабровських. Та ж сама міс Дудль наполягла, щоб лікував Устенську доктор Кочетов, а не Кацман. Вона взагалі потай симпатизувала Кочетову і щоразу дуже ніяковіла в його присутності. Тепер вона була щаслива, що цілих два тижні могла проводити з доктором по кілька годин на день серед надзвичайно зближуючої обстановки. Хвора теж віддавала перевагу молодому докторові і мляво усміхалась, коли він входив до її кімнати. Діда, звичайно, була ізольована, хоч вважалось, що черевний тиф і не заразливий.

Кочетов щоразу охоче їхав до своєї хворої і проводив тут більше часу, ніж було потрібно. Тарас Семенович зустрічав його благальними очима, аж совісно робилося докторові.

— Я тут ні при чому, — наче виправдувався він. — Усе залежить від природи... А Устенська, слава богу, суб'єкт цілком нормальний.

Були два дні, коли упевненість доктора похитнулась,

але криза минула благополучно, і дівчина почала швидко видужувати. Батько радів, як дитина, і з сльїзми на очах пілував доктора. Устенська теж дивилась на нього очима, сповненими подяки. Одним словом, Кочетов почував себе в класній бїльше дома, нїж у власному кабїнетї, і його огортала якась ще не знана теплота. Тепер Устенська здавалась майже рїдною, і він дивився на неї з почуттям власностї, як на вдвойовану у хвороби жертву.

«Які вони всі хороші, прості і добрі! — думав часто доктор. — І Устенська, і Тарас Семенович, і Стабровський, і міс Дудль...»

Хвора привернулась душею до доктора і часто затримувала його своїми розмовами. Чимсь таким хорошим, чистим і незайманим віяло від цього дївочого обличчя, якому хвороба надала такої милої серйозностї. Ранїше доктор не помічав, яке обличчя в Устенки, а тепер дивувався її типовій красі. Так, це було справжнє російське обличчя, хороше своїм простим виразом і якоюсь прихованою лагідною силою.

Одного разу доктор особливо довго засидївся у хворої і псчував себе якось особливо легко.

— Ми скоро зведемось на ноги і будемо зовсім великими, — жартував він. — У нас знову буде рум'янець на щоках, а потїм ми...

Доктор раптом замовк, нахмурився і швидко почав прощатися. Міс Дудль, знаючи його сімейну обстановку, пожалїла доктора, — можливо, його чекає дома неприємна сімейна сцена за якісь зайві пївгодини, проведені біля лїжка хворої. Тїльки доктор не пішов додому, а безцїльно блукав по місту години зо три, пєки не опинився біля нового вальцьового млина Луковникова.

— Так... так... — уголос думав він і гїрко усміхався. — Так, я божеволїю... Це вірно... так і повинно бути.

Голова доктора горїла, йому робилось душно, а перед очима стояло обличчя Устенки, — саме те обличчя, яке одно тїльки й могло зробити його щасливим, чистим, хорошим, і, на жаль, як пізно він це зрозумїв!

II

Проти гостиного двору на кам'яному будиночку недавно померлого соборного протопопа красувалась жовта вивїска, що красномовно оповїщала: «Банкїрська контора

Замараєва і К°». Цей заклад існував уже два роки. Вже з перших кроків справи пішли чудово. З'явилися і вкладники, і клієнти, і заставники. Потреба в дрібному кредиті почувалась давно, і контора попала «саме в точку», як говорили обивателі. Сам Замараєв переодягнувся по-міському і тримався взагалі дуже солідно. Дружина його Ганна Харитонівна теж докладала величезних зусиль, щоб відполірувати себе на міський манір, і в цьому їй багато допомагала «півштофова жінка», як відома модниця.

— Сільських звичок час позбутися,— говорила вона, повчаючи, як влаштувати по-міському квартиру, як одягатись і як взагалі триматися.— І знайомитися з усіма теж не слід... Як же я до вас у гості їздити буду, коли ви мене садовитимете за один стіл з якимсь там сільським попом Макаром або мельником Єрміlichem?

— Та ви вже тільки навчіть нас, сестрице, а ми довіку будемо вам вдячні.

Замараєви, влаштовуючись по-міському, не позбулися своєї сільської скнарості, яка переходила уже в зажерливість завдяки легкій наживі. У себе дома вони харчувались редькою і гороховою юшкою, трусилися над кожною копійкою, мріючи про той блаженний час, коли, нарешті, виб'ються в справжні люди і надолужать теперішні нестатки. Чоловік і жінка йшли рука в руку і були цілком щасливі.

— Так, без копійки й рублика не буває,— говорив щовечора Замараєв, лягаючи спати і підводячи в думці денний баланс.

Завдяки «півштофовій жінці» Замараєви завели пристойні знайомства і навіть бували в клубі. Позаочі їх лаяли лихварями і пронозами, а в вічі посміхались до них і навіть підлещувались. Дрібне купецтво, що не користувалось кредитом у Комерційному банку, зверталось за позиками до замараєвської контори, не кажучи вже про дрібних торговців, ремісників і просто голоту. Гроші так і пливли до нової контори, і за яких-небудь два роки Замараєв зовсім у пір'я вбився. Йому багато допоміг Голяшкін, що знав усе місто, як свої п'ять пальців, і був одним з головних вкладників контори. Він зробився своєю людиною у Замараєвих і першим приятелем.

Цурався Замараєвих, як і раніше, тільки Харитон Артемович. Зятя він не пускав до себе на очі і говорив, що

той тільки його соромить і що для нього низько водити компанію з лихварями. Можна уявити собі, як здивувався колишній суслонський писар, коли через два роки старий Малигін завітав до контори особисто.

— Прийшов подивитися на твою фабрику,— грубо пояснював він.— Цікаво, як ви тут публіку оббираєте... Правду кажучи, я завжди вважав тебе дурнем, а вийшло так, що ти і нас повчиш... так. За нинішніх часів не сразу розбереш, хто дурень, а хто розумний.

— Все це ви, татусю, так говорите для моралі, а ми вам завжди раді... Такі вже раді... Чайку б увечері випити.

— Добре, добре, не забувай баки. У борг повірю... У мене з вашого брата, зятів, цілий іконостас.

Харитон Артемович давно вже не пив нічого і дуже постарів — розтовстів, обрюзг, посивів і якимось ще більше озлобився. У своєму домі він був справжньою грозою.

Замараєв, звичайно, розумів, що грізний татусь приходив до нього неспроста. Справді, через тиждень він зайшов до нього вже на квартиру, просто до вечірнього чаю.

— От і прийшов,— говорив він, важко дихаючи.— Так, прийшов... І не сам прийшов, а неволя привела... так.

Замараєви не знали, як їм і пошанувати дорогого гостя, де його посадити і чим пригостити. Замараєв навіть пожалкував у думці, що татусь нічого не п'є, а то він почастував би його такою сільською настояю за рецептом попа Макара, що після двох чарок у голові замакітрилося б.

— Та ви не клопочіться: не частуватися я прийшов, а в справі. Ти б, Ганно, тее, вийшла, а ми тут побалакаємо.

— Ходімо, татусю, в кабінет.

— У кабінет? Ах ти, підкопенна миша!.. Х-ха!.. Теж і слово знає.

Сівши в крісло в кабінеті, Харитон Артемович витер обличчя бавовняною хусточкою і промовив:

— Негідники всі — ось що я тобі скажу, любий зятчку. Ось ти мене і чаєм частуєш, і метушишся, приказуєш: «татусю! татусю!» — а дідько тебе знає, які в тебе візерунки в голові... так-то.

— Змилуйтеся, татусю, та я... бодай мені провалитися на цьому самому місці.

— Не перебивай. Не люблю... Напрямки тобі кажу:

всі негідники. І перші негідники — мої зяті... Мовчи, мовчи! Пашка Булигін десятий рік нахваляється мене задушити, німець Штофф продасть, Полуянов арештант, Галакціон сам продався, цей грецький учителесько теж перевертень якийсь... Нікому не вірю! Розумієш?

— У найкращому вигляді все може зрозуміти, татусю.

— Не перебивай, сказано тобі! — крикнув старик і навіть грюкнув кулаком об письмовий стіл. — Забув, з ким розмовляєш? Усі негідники... Ми були хороші, коли обдурювали сліпу орду кунарськими грішми, а знайшлися ще кращі. Он як взувають — одна нога в чоботі, а на другій уже личак. Тепер візьми хоч мою стеаринову фабрику... Це ж просто пегля на шию! Гатимо-гатимо грошви, а кінця-краю нема, наче в якусь яму. Прірва... Я більш як сто тисяч всадив у неї. Шахма близько двохсот, Єчкін векселів на стільки ж видав... Зрозумів?

— Величезна справа, татусю...

— Дурень! Хто тебе питає?

Старик навіть схопився і затремтів від злості, а потім безсило опустився на крісло і якимось захрипів.

— Сп'яну я тоді встряв у цю саму справу... Нехрещений жид обдурив. Ну, та вже діло зроблене, а знявши голову, за волоссям не плачуть... Головне, що всі негідники! Шахма вже прищулив вуха і більше грошей не дає, киргицька пика, у Єчкіна, окрім векселів, самі перстеники та жилетки — значить, мушу я вивозити... Фабрика вже готова, і стеаринові свічки ми робимо, а тут з Зазані нас он як почали притискати своєю казанською свічкою. Діло вже на конкуренцію пішло, а бариші потім. Якщо я не дам грошей — всьому кінець. Шкода кидати... Розумієш, затравка яка зроблена: сто тисяч — не баран начхав... от що. Просто, як побачу я зараз цю саму стеаринову свічку, то мені аж млосно стає. Такого дурня склеїв, що й не перелієш. Одверто тобі кажу: дурень, старий дурень... Правду кажучи, от як слід було б зробити: повісити замочок на всю цю музику — і ділу кінець, та от лихо, що я не сам — компаньйони не дозволять.

Старик показав рукою, як він повісив би замок на прокляту фабрику і як його по руках і по ногах зв'язали компаньйони.

— Так, то ось яке діло, зятечку... Треба мені одну штуку надумати, а порадитись ні з ким. Думав-думає, ні, не вірю нікому... Продадуть... А ти теж продаси?

— Татусю, та ось я зараз ікону з стіни зніму.

— Ну, ну, гаразд... Причини там двері. Гаразд... То ось яке діло. Доводиться везти мені цю стеаринову фабрику на своєму горбу... Розумієш? Грошенята в мене є... ну, наскребу із сотню тисяч. Якщо їх віддати — в самого нічого не залишиться. Шкода... Теж наживав... еге ж. От я й хочу так зробити: переведу весь капітал на дружину, а сам теж векселі даватиму, як Єчкін. Ти ж знаєш закони, то як воно, на твою думку?

— Навіть дуже просто: ви переводите весь капітал на матінку, а вона вам пише духовницю — так і так, відписую все після своєї смерті чоловікові у вічне й спадкове володіння і власність нерушимо. Адже будинок на матінку, — ну, то заодно і капітал піде.

— А помилки не вийде?

— Яка ж тут помилка? Дружина ваша і капітал, значить, ваш, тобто той, який ви покладете на її ім'я. Я можу вам і духовницю скласти... Якнайкраще все влаштуємо. А тоді видавайте векселів, скільки хочете. Це вже відома музика, татусю.

— От, от... Люблю розумну мову. Я те саме думав, а тільки законів, бач, не знаю і порадитись ні з ким не можна — продадуть. На теперішні часи своїх боїшся більше, ніж чужих... он як.

— Та вже не турбуйтеся, татусю.

— Добре, я подумаю. А ти держи язика за зубами і навіть жінці — ні пари з уст.

— Що ви, як-таки можна, татусю? Зовсім не жіноча це справа.

Коли старик пішов, Замараєв довго не міг заспокоїтись. Він навіть заплющував очі, прикидаючи наперед різні можливості. Що ж, гроші самі до рук ідуть... Загордився татусь, — ну, за свою гордість і поплатиться. Замараєву навіть страшно зробилося, — дуже вже легко гроші давались.

Через тиждень старик знову прийшов. Проект духовниці був уже готовий.

— Головне, щоб ніхто не знав, — просив Харитон Артемович.

— Будьте певні, комар носа не підточить.

З обережності Харитон Артемович спочатку примусив дружину підписати духовницю, а потім уже вніс сто тисяч на її ім'я в Комерційний Запольський банк.

— Отак буде вірніше,— говорив він, ще раз перечитуючи складену Замараєвим духівницю.— От що, Флегонте, як я тобі тепер дякувати маю?

— Що ви, татусю, та я для вас з власної шкіри завжди ладен вискочити, а не то щоб подібні суцці дрібниця!

— Добре, добре. Помру, то вам же все й дістанеться. Не для себе клопочусь.

Обладнавши цю операцію, Харитон Артемович зовсім заспокоївся і одразу повеселішав. Що ж, інші живуть, і ми будемо жити.

У малигінському домі сталося багато змін, починаючи із споважнілого господаря і кінчаючи останнім зятем-приймаком. Харитон Артемович більше не їздив у степ і цілком присвятив себе новій фабриці і втіхам родинного життя. Останньому Анфуса Гаврилівна, правду кажучи, була вже й не рада, бо надто вже «сам» гримав на всіх і несамовито лаявся з ранку до ночі. Всі домашні тепер трималися далі від нього, по можливості уникаючи зустрічей. Навіть метка Харитина, і та приходила тільки тоді, коли батька не було дома. Виняток становив новий зять. Спочатку Харитон Артемович ставився до нього, як до дурника, називав «грецькою губою» і грубо жартував. Харченко сам за словом у кишеню не ліз і собі жартував над тестем з хохлацьким гумором. Інколи ці словесні рабороства набирали небезпечної форми, і втручалась уже Анфуса Гаврилівна.

— Та годі вам, півні галанські... Ще поб'єтесь. Поговорили, і буде.

Протягом цілого року стара придивлялась до останнього зятя, відшукуючи яку-небудь ваду, але нічого не могла знайти. Головне — зовсім невідома людина і до того ж з хохлацького краю. Інколи старенькій приходили в голову зовсім безглузді думки: а що, як він двоєженець? Був один такий випадок у Заполлі,— простий бондар, і раптом виявилось, що він двоєженець. Анфуса Гаврилівна наче боялась полюбити останнього зятя, як любила раніше інших зятів. Надто багато горя набралась вона з ними. Старенька взагалі помітно опускалась і потроху впадала в старече дитинство. Бойовий період, коли вона морочилася з чоловіком, дітьми і зятьми, минув, і вона починала відчувати, що начебто вже й не потрібна навіть у своєму домі, а ніби гостя якась. Часто, сидячи за обідом, коли «самого» не було, Анфуса Гаврилівна довго

Й уважно роздивлялась на зятя, хитала головою і говорила:

— І звідкіля ти взявся тільки, Іване Федоровичу?.. От уже правда, що своєї долі не минути. Дивлюсь я на вас і думаю, ніби я гостя... Справді!

Старенька любила пожалітися новому зятеві на інших зятів, а він так добре умів слухати її старечі балачки. Та й взагалі акуратна людина, що не кажи. Анфусі Гаврилівні часом смішно було, як Агнія упала коло чоловіка,— так у віці й зазирає. Насиділась у дівках, от воно й цікаво з своїм власним чоловіком пожити.

А втім, у Харченка була одна звичка, яка не подобалася тещі: усе йому треба було знати, і скрізь він стромляв носа, особливо в міські справи. І те не так і це не так,— усіх осудить і навчить.

— Дуже ти цікавий до чужих справ, як я подивлюсь, Іване Федоровичу,— зауважила йому старенька.— І все тобі не до ладу.

— Не можна, мамо. Я людина громадська...

III

Харитина жила, як і раніше, в Галактіона, ніде не бувала і поводитись дуже скромно, як справжня вдова. Вона якось уся притихла, споважніла і багато клопоталась по господарству. Сестру вона доглядала, як мати, і всіляко старалась вилікувати її від запою. Серафима все упиралася і нізащо не хотіла признатись у своїй хворобі. Галактіон знав усе, та не подавав знаку, а тільки став вести всі господарські справи з Харитиною,— вона одержувала гроші, робила всі розрахунки і заправляла всім домом. Вона ж піклувалась і про дітей, які швидко росли і потребували догляду.

Багато чого, що робилося в домі, Галактіон, звичайно, не знав. Залишившись без грошей, Серафима почала заставляти і продавати всякі золоті дрібнички, потім столове срібло, плаття і навіть білизну. Устежити за нею було дуже важко. Харитина навмисне сама купувала прокляту мадеру і ставила її в буфет, але Серафима не доторкалася до неї.

— Звідки це ти взяла, що я питиму мадеру? — дивувалась вона.— Отаке вигадують!

Умовляння матері теж зовсім не впливали, як і наговори й шепоти всяких бабусь, що їх підсилала Анфуса Гаврилівна. Навіть виписали з пустині скитника Анфима, що відчитував Серафиму за якоюсь старовинною книгою, але й це не допомогло. Хвороба розвивалась. Серафима розтовстіла, опухла і блукала по дому, як тінь. На неї страшно було дивитися, особливо вранці, коли мучило тяжке похмілля.

Ранками Серафима іноді сідала біля вікна і плакала.

— Чого це ти плачеш, Симо? — питала Харитина.

— Так.

— У тебе що-небудь болить?

— Ні... Облиш мене.

— Ти на мене сердишся?

— Ні, я тебе боюсь... іди звідси... Скоро я помру, тоді... ах, я нічого не знаю!

Про чоловіка вона ніколи не питала, до дітей була байдужа і ні на що не звертала уваги, навіть на свій одяг. Що їй дадуть, те їй надіне.

Харитині часом здавалось, що сестра невідступно стежить за нею, ніби хоче в чомусь переконатися. Їй робилося моторошно від погляду цих запалених очей. Вини за собою Харитина все-таки не почувала. Здається, вона вже про все забула, та й не сталося нічого такого, в чому можна було б покаятись.

— Симо, ти мене не любиш? — питала Харитина сестру, коли та доймала її своїм пильним поглядом.

— Ні, люблю.

— Чого ж ти так дивишся на мене?

— Вродлива, от я й дивлюсь... Тебе всі люблять, і я теж люблю. Вродливим добре на світі жити...

Одного разу вночі Харитина страшенно злякалась. Вона тільки-но заснула, коли відчула, що хтось сидить у неї на ліжку. Це була Серафима. Вона прийшла в самій сорочці, з розпущеним волоссям і, здається, не тямила, що робить. Харитина взяла її за руку і, мов луна-тика, повела до її опочивальні.

Які стосунки були в Галактіона з Харитиною, ніхто не знав, але всі говорили, що він живе з нею, і дивувались одчайдушній сміливості колишньої справниці грішити перед очима в сестри.

А втім, Галактіон майже не жив дома, а все їздив у справах банку і в справах Стабровського. Прохоров не

хотів здаватися і вів запеклу боротьбу. Сторони зайшли вже надто далеко, щоб помиритися на дрібницях. Стабровський з кожним роком розгортав свої операції все ширше і починав тіснити конкурента вже на його території. Все питання зводилось тільки до того, яка сторона витримає довше. Про пощаду годі було й говорити.

Все Зауралля і величезний степовий край були зацікавлені цією запеклою боротьбою. У цих мирних краях не було ще нічого подібного. Всі із зростаючим інтересом стежили за результатом цього ратоборства, на яке витрачались нечувані кошти. Стало вже питанням честі, хто вийде переможцем, і сторони не шкодували нічого. Головним діячем з боку Стабровського був Галактіон, який так захопився цією справою, що вважав її своєю. Його затягнула гарячка боротьби, де вже не було місця роздумам, що погано і що добре. Стабровський не помилився, вибравши такого помічника, і при кожній нагоді говорив:

— У той день, коли Прохоров принесе повинну, у вас буде перший пароплав... так. Даю вам слово честі.

Знаючи добре, яку вагу має навіть звичайне слово Стабровського, Галактіон ні на хвилину не мав сумніву, що його буде додержано. Він тепер цілими тижнями пропадав по селах і глухих волостях, влаштовуючи нові склади горілки, укладаючи угоди з селянськими громадами на відкриття нових шинків, перевіряючи шинкарів і т. д. Роботи була сила, і час летів зовсім непомітно. Галактіон сам захоплювався своєю роботою і виявляв небувалу енергію.

Склади і шинки відкривалися в тих же пунктах, де вони існували у Прохорова і К°, і наступальні дії розпочиналися зниженням ціни на горілку. Виникли вже технічні назви дешевих горілок: «прохоровка» і «стабровка». Селяни добрали смаку в цій боротьбі і спішили пропиватися на дешевині. Траплялось нерідко, що конкуренти торгували вже собі на збиток, аби тільки витіснити противника.

Характерний випадок стався в Суслоні. Це була одчайдушна вилазка Прохорова, а саме — напасти на ворога в його власному володінні. Важко сказати, на що тут був розрахунок, але все сталося так несподівано, що навіть Галактіон збентежився. Одно з двох: або Прохоров дістав звідкись несподівану підмогу, або, втративши надію, хотів загинути в рукопашній бійці. Важливо було

вже те, що Прохоров і К° з'явилися у самому «горлі», як казали шинкарі.

Галактіон помчав до Суслона.

— Нічого не шкодуйте, щоб задушити його, — давав Стабровський останні інструкції. — Поранений смертельно, ведмідь завжди кидається просто на мисливця... так...

Для Галактіона цей хід противника був великою неприємністю, як непередбачена дія. Що не кажи, а Прохоров живий, про це кричала кожна вивіска на його шинках.

Це було на початку грудня, у самому розпалі хлібної торгівлі, коли в Суслон найжджали тисячі продаців і скупщиків. Кращого моменту Прохоров не міг і вибрати, і Галактіон мимохіть похвалив кмітливість розумного противника.

Протягом десяти років Суслон зовсім змінив свій вигляд. З простого зауральського села він перетворився в бойовий торговий пункт, де вже почала розвиватися міська торгівля, як-от мануфактурні крамниці, і навіть відкрився галантерейний магазин. Раніше був один шинок, а тепер аж десять. Прості сільські хати перебудовували на міський взірець, обшивали тесом і штукатурили. З'явилися будинки з мезонінами і міськими палісадниками. Суслонських селян сусіди називали купцями. Питльові млини, збудовані на Ключовій, довели торгівлю пшеницею до нечуваних розмірів, а гуральня Стабровського скуповувала щороку близько мільйона пудів жита. Повірені великих фірм жили в Суслоні безвиїзно, і це надавало йому вигляду якогось ярмаркового містечка. Галактіон не був тут більше трьох років, не бажаючи зустрічатися з батьком, і його вразили ці зміни. Йому зробилось якось не по собі, мовби він давно-давно виїхав звідси і встиг постаріти.

Пояза Галактіона в Суслоні викликала певне хвилювання серед різних довірених, повірених і прикажчиків. Його ім'я вже було популярним. Він зупинився в колишньому замараєвському будинку, де квартирував повірений Стабровського по закупівлі хліба, молодий чоловік з прикажчиків.

— Ну, як справи? — питав Галактіон.

— Та нічого, помаленьку... Надто вже багато тут народу набилося, один одного починаємо душити. Ходять

чутки, що Прохоров теж хоче будувати гуральню на Ключовій. І місце вибрав біля Бакланихи.

— Пізно трохи він догадався,— засміявся Галактіон.— Пороху не вистачить... Коли б він раніше це зробив, років зо три тому, а тепер з нами змагатися важко.

Між іншим, повірений досить обережно повідомив, що Михайл Зотович добудовує вже третій млин: один нижче Єрмілича на Ключовій уже працює, а другий — у Шабрах, на притоці Ключової, добудовується.

— Знаю,— коротко відповів Галактіон.— Даремно старий тягнеться,— теж пороху не вистачить. Млини хоч і збудує, а на товар, мабуть, і не вистачить.

— А ще гомонять, Галактіоне Михайловичу. Зарвався старичок... Бо й те сказати, горить у нас робота на Ключовій. Всі так і рвуть... Ось у Заполлі вальцовий млин Луковникова, а другий уже будують у верхів'ї Ключової. Задуть вони інших питльовиків... Ось уже тут крутиться повірений Луковникова: по нашу пшеницю приїхав. Своєї вже не вистачає... Що воно тільки буде, Галактіоне Михайловичу. Всі наче показалися, так і рвуть.

Не гаючи часу, Галактіон відразу ж розпочав наступальні дії проти Прохорова, знизивши ціну на горілку з складу і в п'ятьох шинках. Час був дуже зручний, бо в Суслон саме зїхалося багато селян, що привезли на базар хліб. Чутка про дешевину «стабровки» рознеслась відразу ж, і люди навперейми кинулись розбирати дешеву горілку, бо саме й зимовий Миколай надходив, а там і святки не за горами,— горілка всім потрібна. Надвечір повірений Прохорова і К° теж зменшив ціну і почав продавати свою «прохоровку» дешевше «стабровки». Покупці відхлинули до шинків Прохорова.

Справжній похід розпочався на другий день, коли Галактіон знизив ціну зразу на десять процентів. Звістка про дешевину рознеслась уже по навколишніх селах, і звідусіль мчали до Суслона селянські сани, мов на пожежу,— кожному хотілося скуштувати дешевини. Сам Галактіон не виходив і сидів на квартирі. Він соромився показуватись на вулиці. Його розшукав Вахрушка, що прибіг з Прорива на дешевину пішки.

— Ой, Галактіоне Михайловичу, батечку рідний, і що тільки робиться! — повторював старик, задихаючись від хвилювання.— От скоро на сьомий десяток перевалить мені, а щоб отаке, приміром, подібне... Я першим ділом

кинувся до твого шинку, ну, і скляночку дешевої смикнув, а тоді побіг до Прохорова і теж скляночку вихилив. Люди зовсім з глузду з'їхали: так і ходять від шинку до шинку. Теж кожному цікаво... Скоро й посуду невістачить. Ох ти, боже мій!.. А мануфактурщики сидять у порожніх крамницях і лаються на всі заставки... Проп'ються селяни щент.

— Ти не поспішай, Вахрушко. Ще встигнеш,— радив Галактіон.

— Н-ну-у? Діждали-таки випити дешевої. Михайл Зотович, татусь, значить, у Шабрах будується, Симон на новому млині, а ми, значить, з Омеляном у Прориві порядкуємо... От я й вирвався. Ах, братіку ти мій, Галактіоне Михайловичу, і що ви тільки придумали! От уже, можна сказати, уважили цілком.

— А ти зажди напиватися, ще дешевша буде.

— Н-ну-у?! І що це воно буде?.. Коли б тільки Михайл Зотович не повернувся. Раніше його вже якось поспішу, а то всю музику зіпсує. Ах, Галактіоне Михайловичу, батьку ти наш!.. Та ми для тебе нічого не пожаліємо!

Вахрушка, не слухаючи Галактіонових пересторог, просто з писарського дому знову кинувся в шинок. Широка сільська вулиця була забита народом. Було вже багато п'яних. Люди бігли з скляним посудом, з квасними дзбанамі і просто з відерцями. Чути було п'яний галас, регіт, обривки пісень. Десь надривалась гармошка.

— Ох, братці мої... рідні ви мої!..— кричав Вахрушка, вривуючись у натовп, що сунув до шинків.— Дав господь на старості літ... ох, братці!

Прикажчики стояли біля магазинів і дивились на очманілу юрбу. Якісь п'яні селяни бігли по вулиці без шапок і горлали:

— Стабровка три копійки склянка!.. Братці!.. Три копійки!..

Вахрушка скуштував спочатку «прохоровки», потім «стабровки», потім знову «прохоровки»,— шинкарі дедалі знижували ціну. У шинку Прохорова один чоловік підставляв свою шапку і вимагав горілки:

— Лий!.. Нехай і шапка п'є!

Вахрушка пробіг село з кінця в кінець разів з десять. Ноги вже погано його слухались, та спрага не покидала. Адже іншої нагоди не буде, і Вахрушка проштовхувався

до шинкарської стойки з одчайдушною енергією вмираючого від згаги. Скінчилося це куштування тим, що старий, нарешті, звалився п'яний, як чіп, біля прохоровського шинку.

IV

Вахрушка прокинувся з страшним головним болем і довго не міг збагнути, де він і що з ним. Голова тріщала страшенно, наче от-от розсядеться на кілька частин. Вахрушка лежав долі, на якійсь соломі. З лівого боку його давило щось холодне, чого він не міг навіть відштовхнути, бо сам втратив здатність рухатись. Тільки роздивившись круг себе, Вахрушка з жахом зрозумів, у чому справа. По-перше, він опинився в «холодній» при волості, куди сам колись садовив Михея Зотовича; по-друге, тепер у холодній було повно п'яних, як ніч, людей, підібраних учора на «дешевині», а по-третє, з лівого боку коло нього лежав задубілий труп людини, що перепилася на смерть.

Останнє відкриття вибило з старого солдата весь хміль, і він кинувся до дверей.

— Ради Христа, відпусти живу душу на покаєння! — благав він сторожа, теж з відставних солдатів.

Спасибі, сторож знайомий, зразу ж відпустив.

— Здорово ти вчора нахлебтався, — коротко пояснив він. — Добре, що мельник Ермілич підбрав тебе і привіз сюди, а то так би й замерз у снігу.

— Батечку рідненький, відпусти!

Сторож тільки похитав головою, коли Вахрушка прожогом кинувся з волості, навіть забув шапку.

— Гей, службо, шапку забув!

Вахрушка тільки махнув рукою і мчав вулицею, наче за ним гналася зграя вовків. У нього в мозку свердлила одна думка: мертвяк... мертвяк... мертвяк. Ось дожене Полуянов і згноїть усіх в острозі за мертве тіло. Усіх за-напасть.

Старий трохи отямився тільки в шинку Стабровського, де була тиснява ще більша, ніж учора. Дешевина почалася з раннього ранку, і люди зовсім збилися з ніг. Випивши одним духом дві склянки «стабровки», Вахрушка очумався і навіть відплював. І примариться ж людині таке... Полуянова злякався, а Полуянов давно сам на поселенні. Тьху!

— Ах, братіку ти мій... та-ак! — мимрив Вахрушка.—
Ану, налий іще одну скляночку.

Пригадуючи «мертвяка», поруч з яким він перебув ніч, Вахрушка довго плювався і для заспокоєння знову пив склянку за склянкою, аж поки зовсім не одлягло від душі. Е, наплювати!.. Нехай інші відповідають, а він нічого не знає. Ну, ночував справді, ну, пішов собі — та й годі. Вахрущі навіть зробилося весело, коли він уявив собі картину приємного пробудження інших п'яниць у холодній.

Вахрушка сидів у шинку доти, поки не рознеслась чутка, що в холодній при волості знайшли трьох чоловік, які обпилися. Ну, тепер час і додому рушати. Головне — дістатися до свого законного місця, поки не повернувся Михай Зотович. А втім, Вахрушка був у дуже хороброму настрої, і його трохи бентежило тільки те, що для повної форми бракувало шапки.

— Е, наплювати! — лаявся в простір Вахрушка.—
З голого, як із святого, — не візьмеш нічого... Дзуськи, брат!.. Вахрушка знає свою лінію!

Він так і попрямував до себе на млин без шапки, а підходячи до Прорива, завів солдатську пісню:

Во злосчастный день, во среду...
Злы... злые турки собирались!..
Да они во хмельюшке похвалялись:
Мы Рассеюшку наскрозь пройдем..
Граф Паскевича* во полон возьмем!..

Розхрабрившись, старий уже йшов млиноюю греблею, коли його зупинив знайомий голос:

— Гей ти, крупа нещасна, куди преш?

Вахрушка глянув і мало не зомлів: перед ним стояв Михай Зотович.

— Та звідки ж ти узявся? — бурмотів Вахрушка, розводячи руками.— От так оказія!

— Ні, ти скажи, куди ти преш, кисла шерсть? — наступав хазяїн.

— Я? А я додому...

— Заблудив, голубчику. Твій дім лишився на дешевині... Туди й забирайся, звідки прийшов.

Михай Зотович узяв старого за плече, повернув і пхнув у шню.

— Геть, геть звідси, шинкарська затичка!.. І шкреба-ної своєї пики не смій потикати!

Вахрушка по інерції зробив кілька кроків, потім обернувся і крикнув:

— А ти думаєш, я тебе боюсь?.. Ах ти, кістка тарганяча!.. Та я тебе так відчухраю!.. Давай роцот, одним словом!.. За всі за чотири роки.

— Який це роцот? Це за те, що я тебе тримав чотири роки з ласки та хлібом годував?

Вахрушка знову розхрабрився і пішов на хазяїна.

— То ти не хочеш мені платні віддати, собача жила, га?.. Не хочеш?

Михей Зотович спочатку відступив, а потім побіг, галасуючи:

— Ой лишенько, солдат убив!.. Убив солдат проклятий!

На крик хазяїна вискочили з млина робітники і кинулись на Вахрушку. Зчинилась гаряча бійка. Старому добре нам'яли боки, а хтось, перестаравшись, так ударив по носі, що Вахрушка заюшився.

— Що, взяв роцот? — кричав здалеку Михей Зотович.

Вахрушку випхали з млина втришия. Опинившись знову на шляху в Суслон, старий довго чухав потилицю, лаявся в простір і, нарешті, вирішив, що оскільки в усьому винен Галактіон з його проклятою дешевиною, то він і виручати мусить. Вахрушка з'явився в писарський дім весь закривавлений і заявив:

— Ти як собі хочеш, Галактіоне Михейовичу, а тільки тее... Одним словом, роцот одержав від татуся.

— Ти йди спочатку на кухню і вмийся.

Галактіон нарешті зрозумів, у чому справа. Звісно, Вахрушка випив зайвого — це так, але, з другого боку, і батько був неправий, не розрахувавшись із стариком. В усьому цьому було щось таке дике.

— Через тебе вся okazія вийшла, Галактіоне Михейовичу, — з наївністю великої дитини повторював Вахрушка. — Вчора ще був я людиною, а сьогодні пиріг з таким... еге. Значить, на підніжний корм.

Галактіонові спало на думку побічно допекти батькові, і він, подумавши, промовив:

— От що, Вахрушко, і ти неправий і батько теж... Ну добре, я вже тебе повезу в місто і приставлю до діла... Тільки гляди, уговор на березі: горілки ні-ні.

— Та я, Галактіоне Михайовичу... Крий боже!.. Та мені наплювати, хоч би її і зовсім не було... Вже я за-служу!..

Засмучений старий солдат навіть заплакав і, ковтаючи сльози, прошептав:

— Та я ж, Галактіоне Михайовичу, блаженної пам'яті государеві ампіратору Миколі Першому двадцять п'ять років вірою і правдою послужив... Кісточки ж цілої немає... Аглічанку вибивав під Севастополем... Та я... Ах, боже мій!

— Піди в кухню, там переночуєш, а завтра разом поїдемо.

Вахрушка тільки вдарив себе в груди і мовчки виїшов.

Увечері цього дня дешевина закінчилась. Прохоров був побитий і закрит шинки під приводом, що вся горілка вийшла. Галактіон сидів у себе і підраховував, скільки коштувала ця потіха. Виходила досить велика сума, причому він не міг не дивуватися, що Стабровський у своєму кошторисі на конкуренцію майже копійка в копійку передбачив її вартість спеціально для Суслона. Саме за цією роботою накрит Галактіона батько. Він, за своїм звичаєм, пробрався в дім через кухню.

— Що, синку, прибутки підраховуєш? Так... Прикинь на рахівниці ще трьох чоловік, що обпилися до смерті твоєю дешевиною.

— Ах, це ви, тату!..

Старик мало змінився за ці три роки, і Галактіон у першу хвилину трохи зніяковів, охоплений якимсь дитячим, звичним до підкорення, почуттям. Михай Зотович так само жував губами, кліпав червоними повіками і мав такий самий загадковий вигляд.

— Добре, синку... Мітлюю підмітаєте три повіти. Скоро голодної миші нічим буде нагодувати. Подивився я сьогодні, як народ ото радіє... так.

— А ми ж тут при чому, батьку? Здається, нікого не силуємо.

— Так, так, синку... Твоя правда, силування нема. А я ось повітом тиняюсь, то все бачу: які й були запаси, всі на базар вивезені. Все тепер на гроші пішло, а гроші пішли в шинок, та на самовари, та на ситці, та на витребеньки... Яке ж тут силування? Богові за вас дякують селяни... Колись усе своє, домашнє, було, а тепер усе з

базару везуть. Головне, хлібець усім заважає... Ох, горе душам нашим!

— Тату, а ваші питльові млини скільки цього хліба перемелюють? Ваш почин...

— Питель пшеничку меле,— це інша річ,— а ви переводите дар божий на кляту горілку... Ох, великий гріх!.. Погано буде,— і хліборобові погано, і купцеві, і жидові. Всі ж із хліба живемо. Не потерпить господь нашого безчинства. Згадай моє слово, Галактіоне... Може, я й не доживу, а ви на власні очі побачите, яку роботу затіяли. По ділах ваших і воздасться вам... Бісові служите, мамону свою тішите, а господь ото все бачить, побачить і смирить. Ти своїм жидам перекажи це,— ось, мовляв, яке слово мені батько сказав. Вижив, мовляв, старій зовсім з розуму і своє старече базікає.

Галактіон сподівався цього виказування і прийняв його з мовчазним смиренням, але під кінець батькової мови відчув якусь фальш не в змісті цього картання, а в самій інтонації, наче старій говорив тільки за звичкою, але вже сам не вірив власним словам. Це здивувало Галактіона, і він запитливо глянув на батька.

— Правда, батьку,— коротко погодився він.— Тільки ж ми, молоді, у вас, старичків, учимось.

— Так, так, синку... Поганого вчитесь, а доброго не бачите. Ну, та це ваше діло... еге ж. Не маленькі і свій розум повинні мати.

Настала ніякова пауза. Старик присів до письмового стола і беззвучно жував губами. Його повіки сплющувались, наче він ось-ось засне. Галактіон розумів, що все досі сказане було тільки вступом до чогось.

— Завтра до міста їдеш? — спитав старій, дивлячись Галактіонові у вічі.

— Еге ж, пора. Сьогодні ми все кінчили.

— Так, так... гм...

Знову мовчання. Михайл Зотович важко повернувся на своєму стільці, поплескав рукою по столу і промовив з удаваною байдужістю:

— Ну, а як там ваш банк?

— Нічого... Діло йде.

— Так, так... Кажуть, запольські купці дуже почали закладатися в банку. Раніше цього не чути було... Нині в тебе десять тисяч, а ти затіваєш діло на п'ятдесят. І сам

прогориш, та по дорозі й інших утопиш. Почому ж у вас беруть на заставу?

— Залежно від того, що заставляють, тату. Процентів дванадцять набіжить, або й більше.

— А тут ще страховка та земельні.

— Це вже банк за рахунок позичальника робить.

— Так, так... Ну, а скільки б ви дали, приміром, за млин на Прориві? Це я для прикладу кажу.

Галактіон прикинув у думці і заявив:

— Більш як десять тисяч не дадуть.

— Що-о?

Старик підскочив на місці.

— Та він мені вісімдесят коштує... Ти сам знаєш. Це грабіж.

— Для вас, тату, він вісімдесят коштує, а для банку десять. Спробуйте-но продавати його по вільній ціні — і десяти напроситесь.

— Але ж я викуплю своє добро! Для чого ж тоді ваш банк?.. Десять тисяч — не гроші.

— Знаєш що, батьку: це я тобі даю десять тисяч, а так банк не дасть.

Старик спохватився і якось винувато забурмотів:

— Та мені й не треба... Я так, до слова... А про інших чув, що починають закладатися. Серед наших же мельників є такі — зарвуться над міру, а потім у банк.

Галактіон зрозумів, у чому справа, і, удавши, що повірив батькові, промовив:

— А на всякий випадок, тату, запам'ятайте мою ціну. Мало чого не буває на світі. Не старі часи, тату.

— Так, так... Ох, не старі!.. І наш брат, купець, і хлібороб — усі похитнулись.

Батько і син розсталися цього разу мирно. Галактіон навіть з'їздив у Прорив, щоб побачитися з Омеляном, який не міг приїхати в Суслон, бо його Орина Матвіївна нездужала, — вона, коли не було грізного свекра, перебралась на млин. Михей Зонович удавав, ніби нічого не знає про її присутність. Цей обман гнітив усіх, і Галактіон від душі пожалів мовчазного, як завжди, Омеляна.

V

Вахрушка, їдучи в місто з Галактіоном, дуже радів і цілу дорогу не замовкав.

— Ох, і набридла ж мені ця сама сільська темнота! — повторював він.— Я ж не простий мужик, Галактіоне Михайовичу, а свою поліровку маю... За битого двох небитих дають. Звичайно, Михай Зотович платні мені не віддали, це так, а я не гніваюсь... Що ж, йому, може, більше треба. А вже у місті я он як старатимусь. У мене справа коротка: раз, два — і готово. Ха-ха... Діла не зіпсуємо. Тільки от з мертвяком схибив трошки.

Галактіон дорогою думає про батька. Для нього було ясно, що старик починає заплутуватись у справах і, можливо, навіть сам не знає ще багато чого. Гроші, як здоров'я, починають нагадувати про себе, коли їх нема. У хлібній справі з надзвичайною швидкістю розгорталась найзапекліша конкуренція головно на Ключовій, де пильові млини росли, як гриби. Галактіонові пророкування, що він їх зробив перед тим, як піти від батька, починали здійснюватись. В діло вкладались величезні капітали, і обороти йшли на мільйони карбованців. У старого Колобова, можливо, весь капітал не перевищував двохсот тисяч, у чому Галактіон тепер остаточно пересвідчився, а з такими грішми важко боротися на хлібному ринку, що поживився. Запольські капітали оптом ринули на хлібний ринок, і середній купець не міг уже існувати без кредиту. Михайові Зотовичу важко було в цьому признатися, але, очевидно, він дуже зарвався і починав відчувати перші приступи безгрошів'я.

«Ото який упертий старик! — казав сам до себе Галактіон і тільки хитав головою.— Адже цілком вистачило б одного млина, так ні-бо, давай будувати два нові!»

А втім, це спільна риса всіх людей, що вибилися з цілковитої невідомості. Успіх позбавляє певного почуття міри і викликає нічим не виправдану заповзятливість.

Цілком розуміючи всю складну психологію батька, Галактіон разом з тим думав про свої пароплави. Завітна мрія була вже близька до здійснення. Своїх грошей у нього, звичайно, небагато, але обіцяє допомогти Стабровський, коли закінчиться війна з Прохоровим і надходить відступне, потім можна буде взяти частину в банку, а другу частину в декого із знайомих. Звичайно, справа була ризикована і надто смілива, але для чого ж тоді й жити? Що значили всі ці млини, стеаринові заводи, винокурні діла в порівнянні з пароплаванням? Це дійсно захід, який оживив би не тільки Зауралля, а весь Західний

Сибір. Ось у Тюмені вже є два пароплави, але власники не розуміють, який скарб у них в руках. Коли б повезти в Сибір уральське залізо, а звідти дешевий сибірський хліб, сало, шкіри, різну іншу сировину.... У Галактіона в голові паморочилось від цих думок, і він уже чув шум свого власного пароплава, його несла вперед жива дорога, і він навіть заплюшував очі від солодкої знемоги. Дивно, що саме в таких снах наяву він бачив себе разом з Харитиною. Так, вона була тут, поруч з ним, і дивилась йому просто в душу своїми усміхненими, світлими очима. І це була зовсім не та Харитина, яку він бачив у себе дома, і сам він був не той, яким його знали всі — о! він ще не починав жити, а тільки готувався до чогось і ради цього невідомого працював за чотирьох і відмовляв собі в усьому. Тепер інші живуть, а тоді житиме він, тобто вони з Харитиною.

Під'їжджаючи до Заполля, Вахрушка раптом зажурився. Він знову згадав про «мертвяка», з яким переночував у холодній.

— Ох, братіку ти мій! — охав старий, струшуючи головою.— Покійник, кажуть, на щастя, а все-таки тее... не зовсім правильно. Ох ти, братіку, і надало ж тобі!

Коли вдаль показалося місто, Вахрушка занепав духом. У місті ж усе багаті живуть, а він з сільським рилом пнеться. Ох, що ж воно тільки буде!

— Поки що поживеш у мене, а тоді побачимо,— коротко пояснив Галактіон.— Без місця не лишишся.

— Та я ж, Галактіоне Михайловичу... Ах, боже мій!..

А втім, солдат скоро заспокоївся. Їх зустріла Харитина і якимось особливо просто поставилась до нього. Вона, видно, дожидала Галактіона і не могла приховати своєї жіночої радості, яку й повернула на Вахрушку. Здається, ніхто не вмів так обійтися з людиною, як Харитина, коли вона була в настрої. Вона потягнула солдата на кухню і сама заходилась частувати його обідом.

— Їж, солдате, а ранок вечора мудріший. Чого це до міста притарабанився?

— Ох, пані, і не питай!.. Таке трапилось, таке,— і на воловій шкурі не спишеш.

Розповідь про дешевину смішила Харитину до сліз, і вона забувала, що сміятися з людей, які обпилися до смерті, недобре. Їй було якимось безпричинно весело, весело тому, що Вахрушка весь час говорив про Галактіона.

— Вже така це людина, Харитино Харитонівно, така... Таких ще й на світі не було. Розуму — сила, ось головне... На що вже татусь грізний, а і той нічого не може супроти нього. Повна неустойка.

— А ти його любиш, Галактіона?

— Всі його люблять... Така вже людина уродилась. Значить, особлива людина... от. Куди іншим проти нього. Ось як він Прохорову хвоста вкрутив.

Того ж вечора прийшов Замараєв. Він мав якийсь особливо урочистий вигляд і, за своїм звичаєм, почав здалеку.

— Як вам їздилося, Галактіоне Михайловичу? Чули ми, як ви воювали з Прохоровим... так. Що ж, буде, попанували, тобто Прохоров і К^о. Пора і честь знати. Не ті часи, Галактіоне Михайловичу, щоб, приміром, гав ловити.

Після цього вступу Замараєв вийняв з бокової кишені заявлений номер газети і передав його Галактіонові.

— Ось почитайте-но, як вас чистять у газетині, Галактіоне Михайловичу. Ніби вже й над міру.

Кореспонденція справді була гостра, на тему про горілчану війну і дешевину, причому найбільше перепало Галактіонові. Простежено було кожний його крок, все підраховано і розібрано. Галактіон прочитав двічі, знизав плечима і байдуже промовив:

— Доктор писав.

— Ось у тім-то й річ, що зовсім не доктор... так. А котрась інша людина... Ми спочатку теж на доктора подумали, що його Прохоров підкупив, а потім і виявилось...

Замараєв озирнувся і сказав пошепки:

— Грецька мова писав... Любий наш родич, значить, Харченко. Він на пошті рекомендованим листом посилав статтю, — ну, і вивідали, куди і таке інше. І чого тільки чоловікові треба? А головне, клятий хожод усю нашу фамілію осоромив... Добрі люди пальцями показуватимуть.

— Нічого, Флегонте Васильовичу: собака бреше — вітер носить...

— Я ходив до нього, до хохла, і говорив з ним. Як вам, кажу, не соромно такими от ділами займатись? А він сміється і каже: «Стривайте, ось ми свою газету відкриємо і притискати вас будемо, жмикрутів». Це як, по-вашому? До того ж він зовсім обплутав старих, узяв довіреність від Анфуси Гаврилівни і хоче в гласні балотуватися, значить, в думу. От таке отруйне зілля...

— Що ж, його діло. Нехай спробує.

— Ні, як він усіх обкрутив... І навіть не криється, що в газети пише. Інший би посоромився, а він тільки сміється. Справжній змій... А татусь Харитон Артемович теж за нього і на всю вулицю кричить: «Катай їх, негідників, у хвіст і гриву!» Татусь дуже озлоблені. Немовби іноді навіть не при своєму розумі. Всіх шалено лають.

Замараєв був стурбований і, не зустрівши співчуття у Галактіона, навіть образився. Даруйте, що ж це таке? Отак кожен писатиме. Один напише, а прочитають же всі. Он купці в гостиному дворі вголос газети читають. Зберуться купою — гамір стоїть, як у чортів над кашею.

Кореспонденція Харченка мала інший несподіваний наслідок. Хтось із розлючених нею людей послав докторові Кочетову довгого анонімного листа, в якому досить детально викладалась біографія Парасковії Іванівни. В першу мить доктор не надав листу ніякого значення, як безіменному наклепові, а потім він почав його турбувати з нової точки зору: особисто сам він міг начхати на всі ці плітки, але ж про них, мабуть, говорить ціле місто. Безграмотність написання робила можливим лише одно припущення, а саме, що лист ішов із свого купецького середовища. У вигляді передмови розбиралися взаємини Парасковії Іванівни з її солодким братіком, що нібито стало причиною мертвого бубновського запою, потім докладно змальовувались її упадання коло Мишнікова, роман з Галактіоном і висловлювались деякі припущення на майбутнє. Закінчувався лист так: «Ось, п. кореспонденте, як буває: в чужому оці і порошок бачимо, а в своєму і сучка недобачаємо. Ми це, жаліючи вас, кажемо, бо як ви законний чоловік і повинні дбати про свій антірес. Між іншим, до побачення, п. кореспонденте. Головне, ви ж у нас зовсім чужий і пожаліти вас нікому. Ми вам добром за зло платимо».

Звичайно, все це було по-дурному, та вже такі властивості всякої глупоти, що від неї нікуди не втечеш. Доктор намагався не думати про цей клятий лист — і не міг. Він його мучив, як смертельний гріх. До того ж мати справу з відкритим ворогом зовсім не те, що з таємним, а, крім того, тут виступали проти нього цілою зграєю. Лишалось витримувати характер і ламати найдурнішу комедію.

У першу хвилину доктор хотів показати листа дружині і зажадати від неї пояснень. Він робив кілька спроб у цьому напрямі і навіть приходив з листом у руки в кімнату дружини. Але досить було Парасковії Іванівні глянути на нього, як хоробрість доктора розвіювалась, мов дим. Лист починав здаватися йому обурливою нісенітницею, якою він не мав права турбувати дружину. А втім, Парасковія Іванівна сама поклала край цим ваганням. Повернувшись якомсь із клубу, вона визивно промовила:

— Ви одержали листа?

— Якого листа?

— Ах, ідіот!.. Давайте його сюди!

Доктор з винуватим виглядом подав заяложений аркуш поштового паперу. Парасковія Іванівна по-писаному розбирала з гріхом пополам тільки магазинні рахунки і примусила чоловіка читати вголос.

— Чудово,— промовила вона, коли читання закінчилось.— Як ви гадаєте, Анатолію Петровичу, порядному чоловікові хто-небудь посміє написати таку гидоту?

— Та лист же не підписаний? Нарешті, моя роль у цьому зовсім жалюгідна... Я не можу навіть побити цього мерзотника.

— Так? А я вам скажу, хто цей мерзотник.

— Дуже цікаво.

— Це ви... Так, ви, ви! Не розумієте? Вам усе треба пояснювати? Коли б ви не писали своїх дурних кореспонденцій, нічого подібного не могло б статися. Через вас мені тепер на люди не можна показатися.

Справа обернулася зовсім несподівано. Парасковія Іванівна виявила одчайдушну рішучість зараз же поїхати від чоловіка світ за очі, і доктор навколішках благав її залишитися, простити його і все забути. Вийшла дуже безглузда і жалюгідна сцена, за яку доктор картав себе цілий місяць. Як це могло статися? Він знову аналізував свої вчинки, кожний душевний порух і відчував, що починає божеволіти. Думка про божевілля все частіше й частіше приходила йому в голову і наганяла на нього жах. Він почував, що стіни кабінету давлять його, що якесь страшне відчуття порожнечі душить його, що... У розпачі він хапався за пляшку з мадерою, і все відразу ж миналось.

Ясно було одно, що він боїться і ненавидить дружину і не може вибитися з-під її гніту.

Результатом цього стану було те, що доктор почав стежити за дружиною. Він пильно слідкував, коли вона йде з дому і коли приходить, де буває, з яким обличчям зустрічає своїх гостей. Дійшло до того, що він почав підслуховувати з сусідньої кімнати. Проробляючи все це, доктор дедалі більше зневажав самого себе. Одного разу він зробив сцену солодкому братікові Голяшкіну, а потім зараз же попросив у нього пробачення і, вибачуючись, ще дужче ненавидів цю солодку тварюку. Адже лист прямо говорив про його стосунки з Парасковією Іванівною.

Виходило загалом щось жахливе, дурне і безглузде. В розпачі доктор біг до Стабровських, щоб хоч здалеку побачити Устеньку, почути її голос, легку ходу, і знову ненавидів себе за ці гімназичні вихватки. Вона — така чиста, світла, а він — підтоптаний, захватаний, як забута пляшка з недопитою мадерою.

VI

Діяльність банку все зростала. З одного боку, нестримним потоком припливали вклади, з другого, відбувся вплив у формі кредиту. Незабаром визначилась в усіх деталях економічна картина, і кожна торгова фірма була точно зважена. Відомі були всі торгові обороти, сума затрачених капіталів, прибутковість підприємства і всі фінансові можливості, аж до прогорання. Спершу банк допускав кредити в ширшій формі, а потім почалися систематичні скорочення. Це була ціла система, безжалісна і послідовна. Люди виступали тільки в ролі якихось живих цифр. Головні банківські операції зосереджувались на хлібній справі, і вона була відома банківському правлінню краще, ніж виробникам, торговельним посередникам і споживачам. Тут брали до уваги і глибокий сніг, і весняні дощі, і суховії, і врожай, і недороди в сусідніх округах, і все те коло інтересів і злоби, які зчепилися залізним кільцем навколо хліба. Зниження на копійку з пуда жита вже позначалося на банківському господарстві, як підвищення або зниження грошової температури. Загалом банк був схожий на величезне павутиння, в якому без вороття заплутувались торгові мухи. Звичайно, першими жертвами були найменші мушки, які гинули без опору. Вже чимало їх впало жертвами хлібної гарячки,

що охопила весь край, другі стояли вже на черзі, а треті готувались до неминучого кінця.

За протекцією Галактіона Вахрушка зайняв при банку найбільш визначний пост, пост банківського швейцара. Він тепер стояв у прихожій, одягнений у новісіньку синю ліврею, важно відчиняв і зачиняв двері банку, кланявся, допомагав роздягатись, спритно приймав полтиники і дво-гривені і ще раз кланявся. Він надзвичайно швидко освоївся з новим становищем, наче створений спеціально, щоб бути банківським швейцаром. Служба була зовсім неважка, і Вахрушка старався. Він уставав рано-вранці і завзято начищав усі мідні ручки, засуви, витирав порох, прибирав, наводив скрізь лад і о десятій годині ранку говорив:

— Ну, тепер наш млин готовий!

У Вахрушки була своя кімната поряд з прихожою; першого числа він акуратно одержував десять карбованців платні, — одним словом, добробут повний. Ні про що подібне старий не смів навіть і мріяти, і йому часом здавалося, що все це — якийсь чарівний сон, фантазмагорія, марення наяву. Старий весь вік прожив у чорному тілі, а тут, на старість, випало якесь шалене щастя. Звичайно, причиною і єдиним джерелом цього щастя був Галактіон, і Вахрушка ставився до нього, як до істоти вищої породи. Він вибігав зустрічати його на ганок і з першого погляду вгадував, у якому настрої Галактіон Михейович. Вахрушка вивчав це серйозне обличчя з суворими очима, ходу, кожний рух і всім милувався. Хіба може бути інша така людина?

— Бога мені, дурневі, молити за Галактіона Михейовича, — повторював Вахрушка, задихаючись від рабської старанності. — Що я таке був?.. Нікчемна людина, черв'як, а тепер... І уродяться ж такі люди; як Галактіон Михейович! Оком гляне — людина і стала людиною... Коли б піп Макар подивився тепер на мене... Х-ха!.. Ах, яке діло, яке діло!

Вахрушка через слуг, звичайно, знав, що у Галактіона в домі «не все гаразд» і що Серафима Харитонівна п'є запоем, і по-своєму жалів його. Отакій людині жити та й жити треба було б, а тут дома, як у нетопленій печі... Ох, негаразд! От коли б Харитина Харитонівна, ця повернула б усе одним духом. Гарна молодичка, усім хороша, а

теж живе, як горох при дорозі. Далі Вахрушка тяжко зітхав і відмахувався рукою, наче відганяв муху.

Протягом двох місяців старик уже знав усіх своїх банківських та всіх клієнтів і розсортював їх по-своєму: німець Півштоф теж розумний, тільки надто вже верткий; старий Стабровський, звичайно, з поляків і гордо себе держить; Мишников — спритний пан, сурйозний, і т. д. Зате киргиз Шахма обурював Вахрушку, і він називав його в думці татарською пикою. Нарешті, мовчазний Драке, що рухався як манекен з пап'є-маше, наганяв на Вахрушку якийсь острах. Старика брав панічний жак, коли мовчазний німець дерев'яним кроком проходив через його передпокій. Пробував Вахрушка йому всіляко годити, — і знов нічого. Мовчить німець, як зарізаний.

«І що тільки в нього, ідола, в голові? — розпачливо міркував Вахрушка, перебираючи репертуар власних думок. — Всі інші люди як люди, навіть Шахма, а цей якийсь істукан... Ось Півштоф ніколи не промине, щоб словечка не сказати, дарма що кривий».

Клієнтів банку Вахрушка поділив на кілька категорій: одні — справжні купці, грошовиті і поважні, інші — дрібніші, тільки туману напускають, а решта — так, полова коло зерна. Сама тільки видимість, а начинки й немає.

Отже, Вахрушка займав відповідальний пост. Якось уранці, коли банківський «млин» був на повному ході, до прихожой увійшов невідомий йому чоловік. Одягнений він був, як купець, але тримався гордовито, і Вахрушка відразу збагнув, що це не з простих чортів, а важна птиця. Незнайомий, покректуючи, зійшов нагору і спитав, де можна бачити Колобова.

— Як скажете доповісти?

— Прохоров.

Самого цього прізвища було досить, щоб увесь банк стрепенувся. Приїхав сам Прохоров, — це щось та означало. Пташка не маленька і прилетіла даром. Артільники з каси, писарі, бухгалтери — всі дивились на знаменитого горілчаного короля, і всі розуміли, чого він прибув. Галактіон не вийшов назустріч, а запросив гостя до себе, в кімнату правління.

— Ви, значить, і член правління? — досить грубо спитав Прохоров, простягаючи руку Галактіонові.

— Так... Чим можу служити? — діловим тоном відповів Галактіон, примружуючи очі. — Сідайте, будь ласка...

— Що ж, у ногах правди немає,— сядемо.

Прохоров ще раз оглянув кімнату, знизав плечима і промовив:

— Це ви тоді приїжджали до мене?

— Я.

— Так... гм... Значить, ви ж і конкуренцію мені влаштуували?

— Я не повинен перед вами звітувати, пане Прохоров. Тут я тільки член правління.

— Так... так...

— Нас кілька членів правління: Штофф, Стабровський, Мишников, Шахма, Драке... Може, ви з ними хочете поговорити?

— Так... Це однаково. Розмови короткі... еге ж.

— Найкраще, коли ви подасте вашу заяву в банк у письмовому вигляді. Правління її розгляне і дасть відповідь.

— Так... А по суті все одно.

Прохоров усвідомлював власне приниження, усвідомлював, що оцей, ще три роки тому невідомий у комерційному світі, Колобов торжествує перемогу, а він — подоланий, і не міг піти звідси, не кінчивши справи. Так, треба було випити чашу до дна. У свою чергу Галактіон дивився на Прохорова такими очима, наче це був ведмідь, що виліз з далекого рідного барлога і ввалився всією тушею в банк. До речі, він пригадав, як Стабровський ще після закінчення війни в Суслоні передбачив, що Прохоров прийде до банку, і Галактіон тоді міг тільки дивуватися з такого неймовірно сміливого припущення. Для нього особисто «кінчений» Прохоров мав спеціальне значення, бо перемогою над ним починав Галактіон здійснення своєї завітної мрії.

Зібралось правління банку. Треба було обговорити важливе питання про те, чи відкрити Прохорову кредит під його гуральні, чи ні. Він хотів одержати суму в триста тисяч. Обговорювали це питання Штофф, Мишников, Галактіон і Драке. Стабровський відмовився приїхати на засідання, посилаючись на хворобу. Учасники засідання наперед знали, яку комедію вони ламають, але проводили нараду з серйозними обличчями. В результаті Прохорову відмовили. Цю приємну звістку мав повідомити Драке, як це робилося в усіх скрутних випадках.

— Ви хотіли одержати триста тисяч під ваші заводи? — тягнув Драке, дивлячись на горілчаного короля своїми риб'ячими очима.

— Так...

— Ми це питання обмірковували і визнали, що воно нездійсненне. Ви мене розумієте? Одним словом, ми не можемо.

По суті Прохоров сподівався такої відповіді, як людина, що бувала в бувальцях, і тільки зіщулився. Він нічого не відповів німцеві, навіть не вклонився і вийшов.

— Це якась зграя розбійників, — лаявся він, коли Вахрушка подавав йому шубу й калози. — Атож.

Увечері Галактіон поїхав до Стабровського. Старик справді трохи нездужав і лежав у себе в кабінеті на кушетці, закутавши ноги пледом. Біля нього сиділа Устенка і читала вголос якусь книгу. Стабровський, міцно потискуючи Галактіонові руку, промовив тільки одно слово:

— Поздоровляю... Устенко, ви можете йти до себе.

Дівчина підвелась і вийшла.

— Так, так, поздоровляю, — повторив Стабровський. — У мене був Прохоров, але я його не прийняв. Нічого, почекає. Його треба витримати. Тепер ми диктуватимемо умови. Майте на увазі, що не в наших інтересах топити його остаточно, та я й не люблю цього. Навіщо? Тим більше, що я зовсім і не маю бажання братися до винокурної справи... Тільки стаття прибутку — та й годі. А для нього це добра наука.

Прохоров добився аудієнції у Стабровського тільки через три дні. На його подив, прийом був дуже привітний, так що він навіть трохи зніяковів. Старий сибірський вовк не звик до такого поводження. Результатом цієї наради була укладена, нарешті, угода: Стабровський закривав свій завод, а Прохоров щороку виплачував йому сімдесят тисяч відступного.

— Майте на увазі, що раніше ми могли порозумітись на більш вигідних для вас умовах, — сказав Стабровський, прощаючись. — А крім того, я зараз міг би запропонувати вам ще важчі... Але це не в моїх правилах, і я нікому не бажаю зла.

— Так... Що вже тут казати. Звісно, темнота наша.

Увечері Стабровський сам приїхав до Галактіона.

— Поздоровте: ми все закінчили, — весело промовив він. — Так, усе... Добре те, що добре кінчається. А ще, я

приїхав нагадати вам про свою обіцянку... Я вам відкриваю кредит у п'ятдесят тисяч. Хоч у воду їх киньте. Сам я не можу взяти участь у вашому пароплаванні, бо мій принцип — не розпорошуватись. Сподіваюсь, що ми назавжди залишимося друзями.

Завітна мрія Галактіона здійснювалась. У нього були гроші, щоб почати справу, а там уже все піде само собою. Йому страшенно хотілось поділитися з ким-небудь своєю радістю, і такої людини не було. Вечорами дружина була п'яна, і він старався йти з дому. Тепер він ходив по своєму кабінету і мовчки переживав радісне почуття, яке охопило його. Так, цілих чотири роки роботи, щоб дістати простий кредит. Але це було все, найбільш вирішальний крок у його житті.

VII

Харитина зовсім зібралась була піти від Галактіона, коли сталася одна подія, яка наче прийшла їй на допомогу. Це було незадовго до масниці. Одного разу вночі до Галактіона прибігла товста малигінська куховарка Аграфена і з плачем сповістила, що Анфуса Гаврилівна померла.

— Ой, голівонько моя бідна! — голосила жінка. — Ще звечора їй було нічого, тільки на серце жалілась... Тоскно, каже. Давно вона серцем хворіла... Ну, а тут серед ночі її й доконало. Харитон Артемович по дохтуру бігав... кров пускали... А вона, сердешна, як убита. І що воно тільки буде, господи!...

Старенька померла від розриву серця. Малигінський дім наче весь застогнав. Поки вона була жива, її майже не помічали, а тепер для всіх було ясно як день, що з її смертю розпадалася вся сім'я. І найкраще розумів це сам Харитон Артемович, що приголомшений ходив з кімнати в кімнату.

— Як же це так? — повторював він. — Вчора ж іще жива була... Наказувала ще осетра пудового купити для соління... ікряного... А тут враз...

Ще раз у батьківському домі зійшлися всі сестри. Прийшла навіть Серафима, що не показувалась ніде. Всі ходили з опухлими від сліз очима. Посходились і зяті. Найдіяльнішим був Замараєв. Він узяв на себе всі турботи, метушився, бігав і старався з усієї сили.

— Один ти у мене правильний зять,— говорив Харитон Артемович, забуваючи старі сімейні чвари.— Золото, а не людина... Небіжчиця Фуса завжди це говорила, а я перечив їй. Тепер ось і перечити нікому буде. Ох, горенько!.. Ти вже, писарю, постарайся наостанку.

— Та вже не турбуйтеся, татоньку... Для богоданої матінки ладен надвоє розколотися. Що ж, урвалась нитка... всі там будемо.

Поряд з щирим горем впливли відразу ж і інші почуття. Перші почали стежити одна за одною сестри, в думці ділячи між собою материну спадщину. Запаслива була старенька, ціле життя складала та берегла,— хіба мало набереться в домі материного добра. Скрині тріщать... Насамперед сестри запідозрили смиренницю Агнію,— вона ж залишалась у домі весь час і, чого доброго, загарбає найкраще. Чи багато треба, щоб сховати столове срібло? Самих сережок скільки було в матінки, п'ять соболевих комірив, оксамиту на два плаття, три нешиті хутра з лисиці... Звичайно, Агнія знала, де все лежить, і не пропустить нагоди. Та ж таки Аграфена pomoже... За Аграфеною було встановлено систематичний нагляд, як і за Агнією, і сестри чергували навперемінно. Всі охопила шалена жадоба, і кожна думала, що всі інші обдурять саме її. Чоловіки, звичайно, знали всі таємниці цієї жіночої політики і, треба віддати їм належне, всі наче змовились і ні до чого не хотіли втручатися.

— Робіть, як хочете... Не наше це діло.

Людор, з'явившись, посилив розбрат. Він приїхав зовсім несподівано вночі. Чергова — «півштофова жінка» — спала. Людор зламав буфетні дверцята в їдальні, забрав усе столове срібло і зник. Вранці вибухнув справжній скандал. Сестри ладні були, здається, розірвати «півштофову жінку», і за неї змушений був заступитися сам Харитон Артемович.

— Та чи ви показалися, сороки? — цикнув він на дочок.— Хіба тепер такий час, оглашені? Срібло жалієте, а матері не жаль... Нікому і нічого не дам! Так і знайте... Нехай Людор пропиває,— мені нічого не треба.

Розсудливішою від інших була Харитина, яка стримувала сестер од відкритого скандалу. Інші почали підозрювати, що вона заодно з Агнією, та ж і раніше була улюбленою татусевою донькою. Потім виникла думка, що саме вона переїде до батька і забере в руки все татусеве

господарство, а тоді пиши пропало. Від Харитини всього можна сподіватись... Та й Харитон Артемович віддавав їй явну перевагу. Особливо рвала і метала писариха Ганна, об'єднавшись при цій нагоді з «півштофовою жінкою».

Із зятів невідлучно були в домі Харченко і Замараєв. Вони часто йшли в кабінет учителя, причиняли за собою двері, пили горілку і про щось довго шушукались. Взагалі поводитись дуже підозріло.

У малигінському домі побувало все місто і заїхав навіть Єчкін. Він покрутився невідомо для чого, спробував залізтися до Харитини і, не зустрівши співчуття, зник.

— Розвідувати приїжджав,— повідомив Замараєв пошепки Харченкові.— Чує, де смаженим пахне. Адже останнім часом татусь на фабриці векселями відбувався,— ну, а тут після богоданої матінки спадщину одержить. Це хоч кому цікаво... Всім відомо, який капітал у матінки в банку лежить. Ох, гріхи, гріхи!.. Поховати не дадуть як слід.

Похорон справили дуже пишний. Харитон Артемович нічого не шкодував, і йому все здавалося, що бідно. Замараєв сушив собі голову, як справити ще пишніше. Здається, вже всього доволі... Поминальний стіл на півтора ста персон, для жебрацької братії відведено весь низ і челядню, крім того, милостиню розвозили по всьому місту возами.

Нарешті, все було кінчено. Покійницю одвезли на кладовище, поминки з'їли, милостиню роздали, і в малигінському домі запанувала тяжка порожнеча, яка буває тільки після покійника. Сестри одна за одною найжджали провідати татуся, а Харитон Артемович замкнувся у себе в кабінеті і нікого не хотів бачити.

— Це спадщину винюхують,— пояснював він Замараєву.— Аякже!.. Небіжчиця все мені, залишила за дувнищею.

— Це вже звісно, татусю. А все-таки воно тее... духівницю ж треба по закону подати... Закон вимагає порядку.

— Ти мене вчити? Та з ким ти розмовляєш, чорнильна твоя душа?

— Для вас же й кажу, татусю, щоб не сталося чого... Духівницю, кажу, треба подати куди слід, а потім опис майна і таке інше.

— Та ти, мабуть, з глузду з'їхав! — крикнув старик.— Адже Анфуса Гаврилівна либонь моя жінка

була,— ну, значить, усе моє... Я ж усе заводив. Здається, господар у домі, а ти чіпляєшся... Геть!

Старий розлютувався і вигнав писаря. От бог нагородив зятями! Інші хоч мовчать, а цей так у вухо і турчить. І чого причепився з духівницею? Сам же писав.

Приставання і темні натяки писаря все-таки стурбували Харитона Артемовича, і він увечері подався до старенького нотаріуса Меридіанова, який вів його діла. Всю дорогу старий гнівався і лаяв проклятого писаря. Нотаріус був дома і прийняв гостя у своєму робочому кабінеті.

— А я до тебе з секретом,— сказав Харитон Артемович, виймаючи з кишені духівницю.— Ось подивися на цей самий папір і навчи, що з ним робити.

Нотаріус осідлав ніс окулярами, присунув папір до самої свічки і прочитав його до кінця з великою увагою. Потім він крізь окуляри глянув на клієнта, пожував сухими губами і знову взявся перечитувати з самого початку. Ця ділова повільність починала дратувати Харитона Артемовича. І як оці приказні збиткуються над живою людиною! Здається, взяв би та й стукнув просто по макітрі стару канцелярську крису. А нотаріус згорнув духівницю, як була раніше, і, повертаючи, промовив якимсь дерев'яним голосом:

— Заповіт недійсний, Харитоне Артемовичу.

У першу хвилину Малигін навіть добре не зрозумів, у чому справа, а тільки відчув, як уся кімната закрутилась у нього перед очима.

— Як недійсний? — скипів він уже після драматичної паузи.

— Дуже просто... Бракує одного свідка.

— Як бракує? Аж двоє підписалося.

— У тому-то й справа, що двоє... По закону треба трьох.

— Брешеш... Я сам підписував духівницю у старика Попова, і нас було двоє: протопоп і я.

— Цілком вірно: коли підписує духівницю як свідок священник, то досить двох підписів, а без священника треба три. І ваш заповіт має зараз таку ж силу, як порожній аркуш паперу.

— Не може цього бути, в мене ж бо гроші на дружину покладені були.

— Діло ваше, а духівниця все-таки недійсна.

— Значить, усе прахом?.. Ні, не може цього бути... Тоді що ж мені залишиться?

— По закону ви одержите четверту частину з рухомого і восьму з нерухомого.

— І це тільки тому, що немає третього свідка?

— Тільки тому. В законі сказано прямо.

— Таж дружина була моя, і я свій будинок записував на неї і свої гроші поклав на її ім'я в банк?

— Це однаково. Ви тільки спадкоємець після неї.

Харитон Артемович почав бігати по кабінету, як скажений. Обличчя побагровіло, і нотаріус навіть злякався.

— Заспокойтеся, Харитоне Артемовичу... Буває й гірше.

— Та це ж мені заріз... Сам себе зарізав... Голубчику, чи не можна поправити як-небудь? Ну, підпишися третім ти сам.

— Не можна.

— Навколішки стану... не піду звідси.

— Нічого не можу.

— Ну, що тобі? Будь батьком рідним... Ніхто ж не довідається.

— Не можу... Я присягу складав.

— А якщо я сам підпишусь третім?

— Не можна.

Малигіну зробилось погано, і нотаріусові довелось відпоювати його холодною водою.

— Це мене клятий писар підвів! — хрипів старик, страшно поводячи очима.— Я його розірву на шматочки, як дохлу кішку!

— Заспокойтеся, Харитоне Артемовичу. Із своїми ж діло матимете, а не з чужими.

— Із своїми? Ось у тім-то й усе моє лихо... Свої! Ха-ха!

Від нотаріуса Малигін попрямував просто до позичкової каси Замараєва. Він влетів, як буря, і згарячу не впізнав навіть зятя.

— Де розбійник? де погубитель?

— Татусю, кого вам треба? — питав Замараєв.

— А, це ти!.. Тебе потрібно!.. Тебе... Задушу своїми руками!

— Які ви слова, татусю, говорите... Ось краще нап'ємося чайку і побалакаємо.

— Чайку? Ось де в мене твій чайок... Твоя робота, розбійнику! Ти складав духівницю!

— Все по закону, татусю, і духівниця по всій формі.

— А де третій свідок?

— Це вже була ваша справа, татусю... Ви добірали свідків.

— Не кажи, душогубцю!

Старий страшенно бунтував, розбив графин з водою і кінчив сльозами. Замараєв повів його під руку в свій кабінет, посадовив на диван і заговорив дуже переконливим тоном:

— Татусю, даремно ви так на мене з докорами... І навіть краще, що так вийшло.

— Що-о?! Ах, розбійнику!

— Ні, ви мене вислухайте... Припустимо, що духівниця була б правильно складена — третій свідок і таке інше... Добре... Ви подаєте духівницю, її затверджують, а гроші одержали б ваші кредитори. Адже у вас векселів, слава богу, видано чимало.

— Всього тисяч на шістдесят. Значить, мені залишиться б чистих сорок тисяч та будинок.

— Ах, який-бо ви, татусю! Тоді кредитори одержали б повністю усі свої шістдесят тисяч, а тепер вони одержать з капіталу богоданої матінки тільки вашу четверту частину, тобто двадцять п'ять тисяч, та вашу восьму частину з будинку. Значить, всього-на-всього тридцять тисяч.

— Ну, ну, говори, розбійнику!

— Я, татусю, по закону. Я тут ні при чому. Вже ж краще, коли гроші дістануться рідним дітям, ніж чужим.

— Значить, по закону?

— Точнісінько так.

Замараєв узяв рахівницю і почав підводити баланс.

— Ви, татусю, яко законний чоловік своєї дружини, одержите з рухомого свою законну четверту частину, тобто двадцять п'ять тисяч, та з нерухомого свою восьму законну подружню частину. Тепер... У вас шість дочок і син. По закону, дочкам з рухомого має бути виділена законна сьома частина, і Ліодорові дістанеться теж сьома, значить, на персону вийде... вийде по десять тисяч сімсот чотирнадцять карбованців двадцять вісім копійок і чотири сьомих. З нерухомого, що залишиться після відрахування вашої восьмої частини, дочкам шість чотирнадцятих, значить, близько половини, а три восьмих — Ліодорові. От і все по закону, татусю... Я нічого від вас не приховую. Майте на увазі, що я жодної вашої копійки не хочу брати... Ганна, як собі знає, так нехай і робить.

— А ти забув ще підрахувати, що на всіх на вас хреста немає... Ах, розбійники... Ах, душогуби!.. А я, значить, гірше старця зостався?

— А стсаринова фабрика, татусю? Це капітал...

VIII

Історія з малигінською спадщиною зробилася злобою дня для всього Заполля. Пересудам, чуткам і коментарям не було кінця. Нічого подібного серед купецтва ще не траплялося. Становище Харитона Артемовича було трагікомічним у дуже прикрій формі. Адже всім було ясно, як він хотів приховати капітал від своїх кредиторів і як подурному програв на цьому. Склалась ціла легенда про малигінських дочок, які одержали спадщину до останньої копійки при живому батькові і буквально пустили його з торбою. Малигінські зяті стали притчею во язицех.

Насправді ж було так. Усі зяті, крім Пашки Булигіна, не брали в цій справі ніякої участі, полишивши все своїм жінкам. З сестер жодна не відмовилась від своєї частини ні на користь інших сестер, ні на батькову користь.

— Однаково в татуся опишуть кредитори,— як завжди, авторитетно пояснювала «півштофова жінка».— Охота ж йому була вгатити весь свій капітал у фабрику, та ще й векселі видавати... Він тільки нас розорив.

— Авжеж, розорив,— підтакувала писариха Ганна.— Тепер близько півтора ста тисяч у фабриці сидить та з материних грошей туди ж пішло близько тридцяти,— по сьомій частині кожній припало б. Плакали наші грошенята... Моїх двадцять п'ять тисяч зжерла клята фабрика.

Сестри страшенно хвилювались і сміливо говорили тепер усе просто у вічі батькові. Спочатку Харитон Артемович шалено лаявся, кричав, тупотів ногами, гнав усіх, а потім проказував тільки одне слово:

— Прокляну!..

Першими прийшли по спадщину Ліодор з Пашкою Булигіним. Останній діяв за дорученням дружини. Харитон Артемович ледве втік від них через кухню і в самому халаті прибіг до Замараєва. Він зовсім занепав духом і плакав, як дитина.

— Татусю, заспокойтесь,— умовляв Замараєв.— Навіщо малодушествовати? Хвалити бога, у вас є ще ціла фабрика... Проживете краще від нас усіх.

— Не згадує ти мені про фабрику, розбійнику! — стогнав старик. — І тебе прокляну... всіх! З торбами мене пустили, рідного батька!

Напад Ліодора і Булигіна не повторився. Вони вдовольнилися тим, що одержали свої гроші з банку і засіли в Кунарі. Будинок і решта рухомого майна мали бути продані з публічних торгів для вдоволення кредиторів. Розорення було повне, і в Харитона Артемовича не лишалось навіть свого кутка. Тут уже на нього зглянулись дочки і в складчину заплатили кредиторам належну їм восьму частину. Відмовилася заплатити свою частину тільки писариха Ганна.

— Просто не розумію, що зробилося з дружиною, — дивувався Замараєв, розводячи руками. — Вже ж як я її умовляв: не бери матінчиних грошей. Проживемо без них... Та хіба з жіночкою зговориш?

Чутки приписували всю механіку малигінського заповіту саме Замараєву, і він всіляко намагався відвести од себе це обвинувачення. Взагалі становище малигінських зятів було досить дразливе, і вони не любили, коли мова заходила про спадщину. Всю справу вони звертали досить безсовісно на дружин, навіть Галактіон повторював разом з іншими це виправдання.

— Побалакають та й перестануть, — заспокоював Штофф інших.

— А про що там говорити? — обурювався Замараєв. — Та я від себе ладен заплатити ці десять тисяч... Жили без них і проживемо без них, а тут тільки забруднишся. Ще й те сказати, чи багато нам з жінкою треба? Ох, гріхи, гріхи!..

Харченко відмовчувався. Десять тисяч для нього були завітною мрією, бо на них він здобував, нарешті, власний ценз для міського гласного. Галактіон теж уникав розмов на цю тему. Спочатку він був проти тієї спадщини, а потім у думці долучив її до тих п'ятдесяти тисяч, які давав йому Стабровський. Зайвих грошей взагалі не буває, а тут вони якраз стали у пригоді.

Найкраще за всіх поводитись від початку до кінця Харитина. Вона зопалу вирішила навіть, що всі гроші віддасть батькові, як тільки одержить їх з банку. Але згодом вона почала вагатися. Справді, дай їх батькові, а потім тільки й бачили. Однаково десятма тисячами його

не врятуеш. Думала-думала Харитина і придумала. Вона прийшла в кабінет до Галактіона і передала всі гроші йому.

— Це що! — здивувався Галактіон.

— А на пароплави... І я теж хочу шматочок хліба з маслом.

Галактіон мовчки обняв її.

— Тільки ти мені розписку дай,— діловим тоном говорила вона, відсторонюючись,— так.

— Навіщо ж тобі розписка, дурненька?

— Як навіщо? А не хочу дурною бути... От Серафима помре, ти їй оженишся на іншій. Я все обміркувала наперед, і мене не обдуриш.

— Ах, дурненька, дурненька!

Ці Харитинині десять тисяч були Галактіонові особливо дорогі. Вони округляли його капітал до сімдесяти тисяч, а там ще можна згодом узяти тисяч тридцять з банку. Одним словом, усе йшло як по маслу, і Галактіон не почував ніяких докорів совісті перед обібраним до нитки тестем. Він у думці обурювався на нього: замість того, щоб вгатити таку силу грошей в безглузду фабрику, віддав би йому на пароплави... Справа певніша в сто разів. Галактіон був радий вчинкові Харитини ще й тому, що він не просив у неї грошей, а вона їх віддала сама. Він навіть поклав їх нарізно, як щасливі.

«Розумна ця Харитина,— думав Галактіон, перелічуючи її капітал.— І розписку вимагає».

Харитина справді не була дурною. Свій відступ з Галактіонового дому вона затушкувала тим, що спочатку переїхала до батька. Привід був: Агнія ходила вагітна, батько потребував розради.

— Де ти гроші діла? — допитувався Харитон Артемович.

— Полуянову послала... Він же мені чоловік, татусю, а в Сибіру де ж він візьме?

— Брешеш, усе брешеш... Всі ви брешете.

Полуянов якось зовсім зник з поля зору всієї рідні. Про нього не говорили і не згадували, мов про покійника, якого раді були позбутися. Харитина час від часу одержувала від нього листи, спочатку відповідала на них, а потім перестала навіть розпечатувати. В ній наростало якесь особливо злобне почуття до нього. І перебуваючи в засланні, він все-таки зв'язував її по руках і по ногах.

Життя під батьківською стріхою вже зовсім було не веселе. Харитон Артемович часом впадав у якесь буйне шаленство, і його треба було втихомирювати, як божевільного. Він проклинав дочок і зятів, а весь інший світ погрожував притягти до суду. Для того були свої підстави. Стеариновий завод працював на збиток і потребував дедалі нових витрат. Шахма грошей більше не давав, а в Єчкіна їх ніколи не було. Душила, головним чином, конкуренція з «казанською свічкою». Харитон Артемович, як на службу, ішов кожного ранку на фабрику, щоб досхочу полатятися з Єчкіним і хоч цим полегшити душу. Єчкін вислухував усе зовсім спокійно і говорив завжди одне й те саме:

— Ось ви тепер лаєтесь, а потім дякувати будете.

— Віддай мої гроші, нічого знати не хочу!..

Єчкіну лишалось тільки знизувати плечима, наче його просили зняти з неба місяць. Власне, він давно уже виїшов з своєї ролі і сидів на фабриці, що було зовсім не його справою. Лишалось два виходи: знайти четвертого компаньйона або заставити фабрику в банку. Останнє означало б, що він сам визнає свою неспроможність, і Єчкін зволікав. Наприкінці зими він, нарешті, підшукав компаньйона — це був Євграф Огибенін. Комерсант нової формації прагнув примазатися до якого-небудь модного промислового підприємства і впіймався на гачок. Єчкін одержав від нього гроші і зараз же поїхав у Петербург, де за виданою йому довіреністю заставив в одному з столичних банків і стеаринову фабрику. Загалом ці операції дали йому близько півтораєста тисяч, і Єчкін як сумлінна людина рівно на цю суму вислав компаньйонам векселів.

Біда сама не ходить, і Малигін утішався тільки тим, що пошився в дурні Єграшка-модник, потрапив, як курка в борщ. Через підступність Єчкіна фабрику довелося зовсім спинити. Кредитори Єчкіна в свою чергу поспішили накласти на неї своє запізніле veto. Але Харитон Артемович не втрачав надії і вирішив судитися, з усіма судитися — і з Єчкіним, і з Шахмою, і з Огибеніним, і з дочками.

— Всіх у баранячий ріг скручу! — кричав він, походяючи по своєму кабінету в халаті. — Я їм покажу!..

Найкраща втіха в нещасті, як відомо, — чужі нещастя. За цим діло не стало. Великим постом приїхав у Заполля старий Колобов і заглянув до Харитона Артемовича.

— А! Прийшов подивитись на голого свата! — зустрів його Малигін, впадаючи в злісний тон.— Ось полюбуїся... Самий халат донечки залишили з ласки.

— Всі під богом ходимо, Харитоне Артемовичу,— ухильно відповів Михай Зотович, моргаючи і шамкаючи.— Господь даде, господь відбере... Ох, не візьмемо з собою нічого, голубчику! Все це суета.

— Нічого сказати, добра суета!.. А ти ж чого приїхав до нас? Либонь у банк хочеш закладатися? Ха-ха... У всіх тепер одна мода, а ваші млинарі ладні власну шкіру в заставу віддати.

— Вже як бог дасть... еге ж...— шамкав Колобов.— Воно тее, справді притискають нас, дуже притискають... У вас у місті дрова рубають, а до нас тріски летять.

— Так, так, сватоньку. У тебе і рука в банку своя... Галактіон визволить.

— Це вже що й казати — заступник... Позаздрив лисий голомозому. По-твоєму хочу зробити: розділити синів. Добрі нині дітки. Ох-хо-хо!.. А все суета, Харитоне Артемовичу... Діток он ми з тобою судимо й гудимо, а про свою душу не піклуємось. Коли б тільки мені з своїм ділом розв'язатися... У скити пора йти. От разом і підемо.

— Ні, братіку мій, дзуськи! Я спершу всіх ще на підсудну лаву запроторю! Живий не буду, поки не оборудую цього самого діла!

— Крутенький ти, сватоньку, як я подивлюсь, а на сердитих воду возять.

— Нічого, може, за собакою камінь не пропаде! Я тепер на відчай душі пішов... З голого, як із святого,— не візьмеш нічого.

Старі розговорилися. Все-таки вони були свої і думали однаково, не те що молодь. Михай Зотович усе хитав своєю лисою головою і скаржився на кепські справи.

— Ой, погано буде, сватоньку, всім погано!.. Адже можна було б жити та ще й як жити, коли б усі не кинулись будувати млини. На Ключовій тепер все стогоном стогне... Так і рвуть, так і рвуть. Що воно буде!..

— А навіщо два нові млини поставив?

— А на те, сватоньку, що троє синів у мене. Хотів кожному по млиночку залишити, щоб батька споминали... Ох, негарзд!.. Млинарі наші в банк закладаються, а селянин увесь хліб на базари одвіз. По селах скрізь ситці та самовари пішли... Занепав селянин. А тут горілкою ще

Його накачують... Всі за легким хлібом гоняться та за своїми ласощами. Що воно тільки й буде!..

— Що ж буде? Нічого не буде.

— А бог? Не потерпить отець нашого звірства... Божий дар переводимо та біса тішимо.

Михей Зотович прожив у Заполлі тижнів зо два і, за своїм звичаєм, обійшов усе місто і скрізь побував. Через десять років міста не можна було впізнати, і старий тільки хитав головою. Все тут по-новому, по-модному, по-особливому. Старосвітчину як мітлою вимело. Побував Михей Зотович і на новому вальцьовому млині Луковникова і вже не знав, дивуватися йому чи ні. Це був уже не млин, а ціла фабрика. Навіть жаль брав, як ганяють хліб по всіх п'яти поверхах, з жорна на жорно, між валями, по ситах, віялках і самотягах. Завернув Михей Зотович і до Замараєва. Тут справа певна — без обрізків і без моди. Закінчились ці мандри і новим банком, де Михея Зотовича зустрів давній приятель Вахрушка.

— Здрастуй, чиновнику, — говорив Колобов, розглядаючи Вахрушчину ліврею. — Блазень не блазень, а на те схоже.

— Ось і ви на наш млин завітали, Михею Зотовичу, — відповів у тон Вахрушка. — У нас чиста робота.

— Пішов по шерсть, а вернувся острижений? Куди вже чистіше... Он і ти яку пику нагуляв собі на легкому хлібі... так-то. Що ж, воно вже завжди отак: лупи яечко — не розкажуй, облупив — не показуй. Ну, чиновнику, а ти як гадаєш, візьмуть мене на вашому млині в заставу?

— Як же можна, Михею Зотовичу, щоб вам не дали під заставу... Всякі народи закладаються, а вам і поготів дадуть.

— Так, так, голубчику... Вірно. Коли вовк носив — ніхто не бачив, а вовка понесли — всі побачили.

ІХ

Заручившись кредитом, Галактіон помчав у Тюмень, де мав уже на прикметі пароплав, що продавався. Правда, пароплавець був старої конструкції, взагалі поганенький, але поки що і він міг служити. Головне, не відкладати справи в довгий ящик. По дорозі Галактіон прикупив і дві невеликі баржі. До кінця зими лишалось

небагато, і треба було поспішати. З Тюмені він проїхав на Городище, яке вже давно орендував у селян. План пристані, контори і амбарів був розроблений раніше, і тепер лишалося тільки його виконувати. Робота на місі закипіла, як по щучому велінню. Камінь і ліс були заготовлені Галактіоном заздалегідь. Одним словом, усе було передбачене до найменших дрібниць.

Рівно через два тижні на Городищі вже стояла нова п'ятистінна хата, в якій Галактіон і оселився. Тут була і контора, і його квартира, і склад. Ніколи ще Галактіон не поспішав так і ніколи не почував себе так добре. Кожен удар сокири, що лунав на Городищі, здійснював його завітну мрію. Вранці він уставав о п'ятій годині, а лягав спати пізніше від усіх. З одного боку, й незручно було, що ріка Ключова судноплавна до Заполля тільки під час повені, а з другого боку, ця незручність давала Галактіонові великі вигоди. Він тільки отут, на Городищі, почував себе дома і був радий, що місто далеко. Заполля йому давно набридло, та й не любив він його ніколи. А тут так хороше. Під рукою були тільки ті люди, які потрібні, і більше нікого. Галактіон був щасливий і дивився на Тобол з почуттям власника, як на щойно купленого коня.

У Заполля Галактіон приїжджав лише на кілька годин, коли бували засідання банківського правління. Тут він, між іншим, зустрівся і з батьком.

— Здрастуй, синку,— зупинив його Михайл Зотович.— Чи не впізнав батька?

— Вибачайте, батечку... Як це ви сюди потрапили?

— У справі, синку, у справі... Хочу спробувати, як це гроші з банку беруть.

— Чого ж ви мені не писали раніше? Я влаштував би все наперед.

— Спасибі, синку... Не звик я чужими руками жар загрібати. Та й тобі ж ніколи... Кажуть, пароплави заводять?

— Заводжу, батьку.

— Так, так... А гроші де взяв?

— Добрі люди дали.

— Та люди добрі, тільки чужі грошики зубаті, любий синку... Не по собі дерево гнеш...

— Це вже як бог дасть, тату... Я ще молодий, охота й попрацювати. Приїздіть, тату, як-небудь подивитися.

— І приїду, синку. Місце на Городищі привільне... Ось тільки як плаватимеш? Ми он і по сухому берегу ледве бредемо.

Галактіона прикро вразило те, що батько попросив його поклопотатися за нього в правлінні відносно позикки.

— Тату, знаєте, незручно просити за своїх... Цього у нас не водиться. У банку всі рівні і немає родичів.

— Спасибі їй за це, синку.

— Коли хочете, я можу поставити свій бланк на ваш вексель — це для мене зручніше.

— Ні, спасибі, синку... Поки що бог милував від векселів.

Зустріч з батьком вийшла дуже невдалою, і Галактіон потім пожалкував, що нічого не зробив для нього. Він розмовляв із стариком не як син, а як член банківського правління, а старий цього не хотів зрозуміти. Та їй можна було б усе влаштувати, коли б не Мишников, — у Галактіона з ним лишались, як і раніше, напружені взаємини. Для очистки совісті Галактіон поїхав до Стабровського, щоб переговорити з ним удома. Мов на гріх, Стабровський кудись виїхав, Галактіона зустріла Устенька.

— Ви зачекайте, Галактіоне Михайовичу, — говорила дівчина діловим тоном.

Вона взагалі старалася приймати його, як господиня. Пані Стабровська, як звичайно, не виходила з своєї кімнати, Діда щось нездужала, і Устенька заміняла їх. Галактіон посидів в їдальні, випив склянку чаю і почав прощатися.

— Іншим разом як-небудь заскочу, Устенько... Ніколи.

Дівчина вийшла проводити його в передпокій і, оглянувшись, промовила тим же тоном, що їй раніше, коли вчила його, як поводитись за чайним столом:

— Галактіоне Михайовичу, невже тому правда, що розповідають про старого Малигіна?

— А я в його справи не втручаюсь, Устенько.

— Значить, це неправда, що ви взяли гроші в Харитини?

Галактіон відчув, що раптом почервонів, як впійманий на гарячому школяр.

— А вам навіщо це знати, Устенько?

— Та я так... Ах, не робіть цього, Галактіоне Михайовичу! Вона нехороша...

Ця сцена не виходила з голови Галактіонові всю дорогу, поки він їхав до себе на Городище. Він знову червонів, пригадуючи благальний вираз обличчя Устенки. Славна дівчина, хоч і говорить про речі, яких не розуміє. Так, значить, уже все місто знає про Харитинині гроші... І звідки тільки такі речі стають відомими? Він сам нікому не говорив жодного слова і був певен, що Харитина теж нікому не проговорила. Вона не розплеще. Мабуть, добрі люди догадалися, що Харитині ніде було подіти своєї спадщини.

«Ет, чи не все одно?» вирішив Галактіон.

Його ображало тільки те, що Устенка назвала Харитину нехорошою. За що? Адже Харитина нікому не зробила зла, лиш самій собі.

Саме з цими думками Галактіон під'їжджав до свого Городища. Вже сутеніло, і в його кімнаті світилося. Біля ганку стояв чийсь дорожній екіпаж. Галактіон швидко збіг східцями на ганок, пройшов темні сіни, відчинив двері і зупинився на порозі,— в його кімнаті сиділи Михай Зотович і Харитина за самоваром.

— Ну, приймай дорогих гостей,— сказав Михай Зотович.— Непрохані гості дорожчі за проханих будуть.

— Я радий, тату...

— Я й Харитину привіз,— шамкав старий.— Самому, бач, нудно їхати, а вона однаково без діла в татуса сидить. От і поїхали.

Харитина була збентежена і дивилась на Галактіона винуватими очима. Почувала, що він невдоволений її вихваткою, і мовчала. Галактіон теж привітався з нею мовчки.

Старий Колобов був якийсь надзвичайно веселий і весь час жартував з Харитиною.

— Ну, чого ж ти мовчиш, а ще й хазяїн? — питав він Галактіона.— Хіба гості погані? Обом нам'якраз сто років, Харитинонько. Саме до пари.

Увечері старий ліг, за своєю звичкою, спати рано. Галактіон і Харитина сиділи в конторі самі.

— Чого ти й справді надувся, мов та миша на крупі? — говорила вона.— Коли так, я й додому завтра поїду. Скучила без тебе, а ти...

— Слухай, я не розумію, як це надало тобі разом з батьком приїхати сюди?

— А так... Він приїхав просто по мене, а я сіла й по-

їхала. Тоскно мені, особливо вечорами. Ти, мабуть, і не згадуєш мене.

— Ось трохи влаштуюсь, тоді...

— Що тоді? А знаєш, що я тобі скажу? Ось ти будеш собі дім у Городищі, а який же дім без жінки? І Михей Зотович те саме оце говорив. У нього ж усе загадками та натяками, як хочеш, так і розумій. Жаліє тебе...

— Він?

— Авжеж, він... А ти ж як думав? Старик без пам'яті тебе любить. Ти його зовсім не знаєш... так. А мені здалося...

Харитина так і недоказала, що їй здалося.

Другого дня Михей Зотович устав на світанку і обійшов усі роботи. Він усе оглянув, щось прикидав у думці, шептав і хитав головою, а потім, прищурившись, довго дивився на річку і пригнічено зітхав.

— Ну що, тату, як вам моя пристань? — питав Галакціон.

— Купець хвалить товар у крамниці, синку, а покупець удома... Нічого, добре... Воду я люблю, а в тебе зразу дві річки... Навесні он яка повинь буде... так.

— У весняну повинь я з Заполля вашу крупчатку повезу в Сибір, тату, а восени сибірську пшеницю сюди привозитиму. Роботи непочатий край.

— Так, так... Ох, повезеш, синку!... А приказка така: не мій віз — не моя й пісня. Усе хліб-батечко, скрізь хліб... Всі ним тримаються, а інше то так. Тільки ж хліб від бога родить, синку... Дар божий... Коли б помилки не вийшло. Ось ти на машину надії покладаєш, а що, як нічого буде не тільки возити, а й їсти.

— Отоді й на добре вийде: де вродить багато хліба, звідти його й повеземо. Усім буде користь.

— Так, так... От який нині добрий народ пішов: усе про інших дбають, а себе забувають. Що ж, дай боже... Надивився я в Заполлі на добрих людей... Чудово. Будинків назводили нових, магазинів з дзеркальними шибками і все попереzаставляли в банк. Одні будують, інші гроші на будівництво дають — на що вже краще? А тут ще: на, випий дешевої горілочки... Тільки ж як із закускою буде? І ти теж добрий в мене уродився: чужого не жалієш.

— Це вже моє діло, тату, у вас я, здається, ще нічого не просив.

— Не дам, нічого не дам, синку... Жаліючи тебе, не дам. Ох, гріхи від отих грошей, і від своїх і від чужих. Будеш багатий, то й себе забудеш, Галактіоне. Бачив я всяких людей... ох, багато бачив! Мабуть, і дивитись більше нічого не лишилось.

Найбільше старий здивував Галактіона своїм ставленням до Харитини. Вона проспала мало не до десятої години, і Галактіон кілька разів хотів її розбудити.

— Облиш... Не треба,— спиняв його Михай Зотович.— Нехай виспиться молодим ділом. Полаяти, бач, є кому молодичку, а пожаліти нікому. Трудненько молодій жити без захисту... Не з медом їй живеться. Ох, гріхи!..

Харитина встала не в настрої; вона погано спала ніч.

— Ну, Харитинонько, випий чайку та складайся назад у дорогу,— квапив її Михай Зотович.— Загостювались ми тут.

Упадання старика привело до того, що Харитина почала капризувати. Вона вже позбулася ніяковості і дивилась на Галактіона визивним поглядом.

— Візьми мене, Галактіоне, за куховарку,— говорила вона, сідаючи в екіпаж.— Я вмю чудовий борщ варити.

— А й справді, візьми, Галактіоне,— підтакував Михай Зотович.— Я приїжджати му ваш борщ їсти. Так, Харитинонько? Борщ — перше діло. Пароплави пароплавами, а без борщу теж не проживеш.

Галактіон стояв весь час на ганку, поки екіпаж не зник з очей. Харитина не оглянулась ні разу. Йому зробилось якось і моторошно, і важко, і жаль себе. Вся ця поїздка з Харитиною в батька була тільки злою вихваткою, як усе, що він робив. Старик у вічі сміявся з нього і у вічі дражнив Харитиною. Так, «без борщу теж не проживеш». Це була якась безглузда і прикра правда.

Цілий день Галактіон ходив сумний, а ввечері, коли запалили світло, йому зробилося вже зовсім тоскно. Отут сиділа Харитина, ось на цьому дивані вона спала,— все нагадувало їй, аж до забутої на вікні черепахової шпильки. Галактіон довго пив чай, ходив по кімнаті і не міг діждатися, коли можна буде лягти спати. Бувають такі прокляті дні.

Коли Галактіон, нарешті, був уже в ліжку, почувся запізнілий дзвіночок. Галактіон ніяк не міг догадатися, хто б це приїхав у таку пору. На всякий випадок він одягнувся і вийшов на ганок. Це була Харитина, вона вві-

йшла, заточуючись, як п'яна, мовчки зупинилась і дивилась на Галактіона якимись безумними очима.

— Що з тобою? — здивувався Галактіон.— Ходімо в кімнату.

Харитина довго нічого не могла вимовити і тільки плакала, затуливши обличчя руками.

— Я його лаяла всю дорогу... так,— шептала вона, ковтаючи сльози.— Я тільки дорогою догадалася, як він сміявся і з мене і з тебе. Що ж, нехай сміються,— мені однаково. Мені нема куди йти, Галактіоне. У мене вся душа переболіла. Я буду твоєю куховаркою, твоєю коханкою, тільки не жени мене.

— Люба, годі... Поговоримо завтра.

Заспокоїти Харитину було справою нелегкою, і Галактіон морочився з нею аж до ранку, поки вона не заснула тут-таки, на дивані, не роздягаючись, як приїхала.

Х

У домі Стабровських переживали трудний час.

Діді було вже шістнадцять років, і насувалось те, чого так боявся батько. Лікарі прогляділи момент, від якого залежало все, і тільки батько інстинктивно передчував його. Раніше в Діді було два випадки — один у ранняму дитинстві, другий, коли їй минало тринадцять років, але вони ще нічого не доводили. У дітей часто-густо бувають «родимчики». Діду оглядали всі знаменитості в Москві, в Петербурзі і за кордоном, і всі дали ухильну відповідь: все може бути і нічого може не бути. Такий висновок був убивний для Стабровського, і він втратив віру в знаменитостей, що прикривали своєю славою зовсім скромне незнання. Та й наука про нервові хвороби робила тільки свої перші кроки. Кінець кінцем Стабровський звернувся до своїх провінціальних лікарів, у яких було і часу більше, і старання, і свіжої спостережливості. Він сам винайшов тільки один засіб — оселити в своєму домі Устеньку, яка могла б заразити Діду здоров'ям. За чотири роки Устенька дійсно сформувалась у справжню здорову дівчину, а Діда тільки витягнулась і захиріла. Для Стабровського «слов'яночка» була живою міркою, і він робив щоденні паралельні спостереження. Спочатку Діда йшла в розумовому розвитку далеко спереду, а потім наче почала стомлюватись, і Устенька її потроху на-

здогнала. Діда з кожним роком ставала все потайнішою, відлюднішою і мала такий вигляд, як людина, що напружено хоче щось пригадати і не може. Вона вся немов згорталася в клубочок, коли почувала на собі уважний погляд батька.

Останнім часом Стабровський став помічати якісь дивні спалахи роздратування, несподівані і хворобливі, подібні до тих, що бувають тільки у вагітних жінок. Він порадився з лікарями, і ті визнали, що «дівчинка формується». Міс Дудль поділяла цю думку і самовпевнено заявила, що вона «витримає» дівчинку, та й годі. Однак сталося щось несподіване. В один з таких моментів тренування в душі доброї англійської школи Діда спалахнула і назвала міс Дудль старою англійською шкапою. Ця нечувана образа привела до того, що міс Дудль почала складати свої чемодани. Можливо, цей прийом застосовувався надто часто і втратив своє психологічне значення; можливо, сувора англійка сама була неправа, але Діда нізащо не хотіла просити вибачення, тому змушений був втрутитися батько. Він довго і переконливо пояснював дочці значення її вчинку і єдиний вихід з нього — попросити вибачення в міс Дудль, але Діда заперечливо хитала головою і тільки плакала злими, суто жіночими сльозами. Стабровський відчув щось неладне в усій цій безглуздії історії і звернувся до Кочетова.

— На мою думку, дівчинка ненормальна, Анатолію Петровичу.

— Ми всі ненормальні. Головне — не треба до неї чіплятися, а дати цілковитий спокій.

Стабровський якось умовив міс Дудль залишитися, і це привело тільки до того, що Діда остаточно її зненавиділа і почала переслідувати із спритністю мавпи. Вигадливість маленького інквізитора, здавалось; не мала меж, і тільки англійське терпіння міс Дудль могло зносити цю домашню війну. Діда цькувала англійку на кожному кроці і, нарешті, заявила їй у вічі:

— У вас не тільки немає розуму, а навіть простого самолюбства, міс Дудль. Я вас зневажаю. Ви — нікчемна істота, лялька, манекен з пап'є-маше, опудало. Я вас ненавиджу.

Ця сцена і закінчилася випадком, уже справжнім випадком справжньої епілепсії. Тепер уже не могло бути ні сумнівів, ні надій. Стабровський не плакав, не вдавав-

ся в розпач, як це бувало з ним раніше, а весь наче завмер. Насамперед він покликав до себе в кабінет Устенюку і пояснив їй усе:

— Устенюко, ви вже доросла дівчина і зрозумієте все, що я вам скажу... так. Ви знаєте, як я завжди любив вас,— я не робив різниці між вами і своєю дочкою, але зараз нам, здається, доведеться розлучитися. Справа в тому, що Дідина хвороба певною мірою заразлива, тобто вона може передатися схильному до таких захворювань суб'єктові. Я не хочу і не маю права ризикувати вашим здоров'ям. Скажу одверто, мені дуже важко розлучитися, але змушують обставини.

— Ви мене проганяєте, Болеславе Броніславовичу,— відповіла Устенюка.— Тобто, я не так висловилаься. Одним словом, я сама не хочу покинути той дім, де почуваю себе своєю. По-моєму, саме зараз я можу бути корисною для Діди, як ніхто. Вона тільки зі мною не роздратовується, а лікар же говорить, що це найголовніше. Я хочу бодай чим-небудь віддячити вам за вашу повсякчасну увагу до мене. Я ж усім завдячую вам.

Стабровський обняв її, із сльозами поцілував у лоб і промовив:

— Дуже ціню ваше благородство, слов'яночко... так, ціню, але не можу погодитись, поки не поговорю з вашим батьком.

— Дозвольте мені самій це зробити?

— Як знаєте.

Устенюка, що була вже дорослою, могла тепер виходити з дому сама і кожного дня бувала в батька. Коли вона пояснила йому, в чому справа, старик замислився.

— Мені здається, тату, що тут і думати нічого. Як же я покину Діду в такому стані саму? Вона так звикла до мене, любить мене. Я залишусь у Стабровських.

— Побачимо, що скаже лікар, Устенюко. Звичайно, Стабровські — люди хороші, але... Одним словом, ти в мене одна — пам'ятай це.

Навіть стара нянька Мотрона, яка примирилася кінець кінцем з тим, щоб Устенюка жила в науці у поляків, і та була зараз за неї. Що ж, відомо, що панночка Діда причинна, ну тільки це пусте. Треба лише повезти в Кунару, там один дідок юродивий всяку хворобу замовляє.

Тарас Семенович, згнітивши серце, погодився. Йому вперше прийшло в голову, що Устенюка вже доросла і до

певної міри може мати власну думку. До того ж у нього свого клопоту було чимало: і з думською службою і з млином.

— Як знаєш, Устенько. Ти вже сама не маленька.

Стабровський дуже зрадів, коли «слов'яночка» повернулася, щаслива своєю молодою самопожертвою. Навіть Діда, і та була рада, що Устенька знову буде з нею. Одним словом, усе влаштувалося якнайкраще, і «слов'яночка» ще ніколи не почувала себе такою щасливою. Так, вона вже була потрібна, і ця думка захоплювала її. До того ж, вона так любила всю сім'ю Стабровських, міс Дудль, усіх. Саме в цьому домі вона знайшла те, чого їй не могла дати навіть батьківська любов.

Протягом чотирьох років перед очима «слов'яночки» розгорнувся цілий світ, величезний і яскравий, перед яким запольська дійсність здавалась такою мізерною. Устенька вже могла читати по-французьки і по-німецьки, розуміла по-англійськи і говорила по-польськи. Ці перші кроки ввели її в скарбницю світової літератури, починаючи з класиків. Потім вона вчилася музики, яку палко любила. Пані Стабровська загадувала їй вечорами читати трьома мовами і пояснювала все незрозуміле. Діда не любила читати, і її не силували, отже, всією обстановкою дорогого виховання користувалась, власне, сама Устенька. В її свідомості усе найкраще тепер нерозривно пов'язувалося з тими людьми, з якими вона жила,— в цьому домі вона народилася вдруге. Часто, дивлячись з вікна на вулицю, Устенька проймалась жахом від самої думки, що коли б не Стабровський, вона так і залишилася б дурною купецькою дочкою, всі інтереси якої зосереджуються на вбраннях та безглуздох провінціальних розвагах. Хіба можна так жити, коли на світі так багато цікавого? Заполля здавалося їй якоюсь ямою. І які жахливі люди навколо! Через слуг і розмови дорослих Устенька вже знала біографію Парасковії Іванівни, роман Галактіона з Харитиною і т. д. Міські новини вривалися в дім Стабровського, обминаючи найсуворіший контроль міс Дудль.

Найбільше бентежив Устеньку доктор Кочетов, який тепер бував у Стабровських щодня; він мав день у день непомітно стежити за Дідею і вести найдокладніший *curriculum vitae*¹. Доктор звичайно приїжджав до сніданку,

¹ Життєпис (лат.).

а потім ще ввечері. Його візити мали характер простого знайомства, і Діда не повинна була підозрювати їх справжньої мети.

Доктор щодня проводив з дівчатками по кілька годин, і при цьому, звичайно, була присутня міс Дудль, як аргус. Доктор користався моментом, коли Діда чогось не виходила з своєї кімнати, і говорив Устенці жажливі речі.

— Ви ніколи не думали, слов'яночко, що все навколо вас є замаскована брехня? Так... Щоб ви з Дідею сиділи ось у такій кімнаті, користувались тюремним наглядом міс Дудль, нарешті, моїми медичними порадами, сніданками, мали завжди свіжу білизну,— одним словом, увесь комфорт і вигоди так званого культурного існування,— так, для всього цього треба було пустити з торбами тисячі людей. Щоб Діда і ви вели теперішній спосіб життя, треба було тисячі дітей вкинути у злидні.

— Все це неправда. Ми нікому не робили зла.

— А як ви гадаєте, звідки в Болеслава Броніславовича гроші? Спочатку він був підрядчиком і морив робітників, як мух, потім почав споювати селян, а тепер розоряє цілий край у компанії з усіма тими банківськими злодіями. Чесних грошей немає, слов'яночко. Я не обвинувачую Стабровського: він не кращий і не гірший за інших. Але не треба заплющувати очі на зло, яке оточує нас. І література, і наука, і музика хороші,— все це чудово, але ми цим ніколи не заслонимо сумної дійсності.

— А ви самі що робите, доктор?

— І я не кращий за інших. Це ще не значить, що коли я поганий, то інші хороші. Принаймні я усвідомлюю все і мучусь, і навіть ось за вас мучусь, коли ви зрозумієте все, зрозумієте, яка відповідальна і тяжка річ — життя.

Ці розмови доктора і лякали Устенку і нестримно вабили до себе, призводячи до страшної двоїстості. Доктор був такий розумний і так ясно розкривав перед нею крок за кроком зворотний бік того життя, яким вона жила досі несвідомо. Він не щадив нікого — ні себе, ні інших. Устенці боляче було все це слухати, і вона не могла не слухати.

— З одного боку, хазяйнує зграя купців, що нажили капітали всякими неправдами, а з другого боку, розорятиме цих багатіїв зграя хижих ділків. Все це природна

річ і по-вченому називається боротьбою за існування... Звичайно, є такі купці, як молодий Колобов,— ці створять свій добробут на руїнах чужого розорення. О, він далеко піде!

— Що ж в такому разі робити? — питала Устенька розпачливо.

Доктор тільки гірко усміхався.

— Знаєте що, слов'яночко, не вам це питати в мене і не мені розв'язувати для вас таке всеосяжне питання. Гадаю, що для кожного повинно існувати своє власне вирішення. Вся справа в совісті, в моральній охайності... Адже ми все життя турбуємось тільки про те, щоб от саме нам було добре, а від цього, по-моєму, всі нещастя. Так, саме від цього... Уявіть собі просту картину: вам хочеться їсти, перед вами добрий сніданок,— хіба ви можете їсти його з спокійною совістю, коли вас оточують десятки голодних дівчат, голодних дітей? Адже шматок у горло не полізе. Якщо ви і я спокійно їмо свій смачний сніданок, то тільки тому, що не бачимо цих голодних,— вони десь там, далеко, невідомо де. І ми робимо все, щоб не бачити їх і щоб, не дай боже, наші діти не бачили їх... І кожний наш день — неправда і брехня, а звідси і наше щастя і наше нещастя — теж неправда і брехня. Адже є ще голод розуму, моральний голод, душевне убозтво, а звідси нехороші, паскудні нещастя... Чуже горе за психологічним контрастом звичайно викликає наші симпатії, але є таке горе, що викликає тільки огиду. Ах, ви не уявляєте собі, як іноді людина може ненавидіти саму себе!

— Ось ви говорите про сніданок, доктор. Але ж коли я віддам свій сніданок, то по-перше, сама залишусь голодною, а по-друге, однаково всіх не нагодую.

— Це правда, якщо ви будете самі. А коли й інші думатимуть про інших, тоді вийде зовсім інакше.

Устенька не могла погодитися з більшою частиною того, що говорив доктор, і найтяжчим для неї було те, що в ній якось похитнулася віра влюблених людей. Стався дуже болісний розлад, що змушував думати без кінця. Чому доктор говорить одне, а сам робить друге? Чого Болеслав Броніславович, такий розумний, добрий і люблячий, когось розоряє і допомагає іншим робити те саме? А там, попереду, підіймається щось таке велике, невідоме, страшне і невблаганне.

Діяльність Зауральського комерційного банку почалась не тільки на економічній стороні життя Заполля, а дала тон усьому громадському укладові. У нас взагалі звикли якось легковажно дивитися на роль банків, вірніше — ніяк не дивитися. А тимчасом насправді це страшна сила, що накладає свою важку руку на всіх. Наростаючий капіталізм — це своєрідне величезне махове колесо, яке приводить в рух мільйони валів, коліщат і приводів. Так, гроші давали владу, і Заполля в цьому пересвідчувалось дедалі більше, — саме гроші в організованому вигляді, як своєрідна армія. Раніше були просто багатії, вплив яких не виходив за межі тісного кола своїх однокашників, прикажчиків і покупців, а тепер капітал, пройшовши через банківське горнило, складався уже в якусь стихійну силу, що давила все на своєму шляху.

Живим втіленням цієї нової сили для Заполля був банківський юрисконсульт Мишников. Він швидко увійшов у свою роль і почав забирати силу. Клієнти без слів відчули свою мертву залежність від цієї нової людини, якій досить було сказати одне слово — і банк закривав кредит. Мишников уже показав свою владу над протестуючими елементами і одним розчерком пера розорив двох мельників з Ключової, які не виявили йому належної шани. Усі розуміли, що це тільки проба, цвіт, а ягоди ще будуть. Решту клієнтів Мишников навчив терпіння. Вони цілими годинами чекали його в банку, марно витрачаючи дорогий час, вислуховували його грубощі і мусили запобігливо усміхатися, коли на душі шкребло і накипала люта злість.

Найгірше було те, що Мишников, походячи з купецького роду, знав усі тонкощі купецької натури, і його не можна було обдурити, як іноді обдурювали широкого пана Стабровського або тягучого і дріб'язкового німця Драке. Насамперед у Мишникові сидів свій брат мужик, у якого була одна політика — душити все і всіх, душити з любові до самого цього діла.

Але сфера суто банківської діяльності Мишникова не задовольняла. Він хотів більшого, а головне — загальної пошани і запобігливого трепету. Черв'як марнославства смоктав його невпинно, і йому все було мало. Вбившись у пір'я завдяки банкові, Мишников попав у думу і почав

тут хазяйнувати. Склад думи був купецький. Доморослі оратори говорили погано, і Мишников одразу став світилом. Він в усіх дрібницях брав гору, і гласні проходили мудру школу підлещування і рятівного мовчання. Будь-яка самостійність придушувалась у зародку. З думських ораторів пробував боротися з Мишниковим полірований купчик Євграф Огібенін, але відразу ж безславно загинув: йому закрили кредит у банку. Це було доброю наукою для інших сміливців.

Старий Луковников дуже добре розумів розігрувану комедію і усвідомлював своє цілковите безсилля. Дума швидко оберталась у прихожу Зауральського комерційного банку. Гласні-купці теж зметикували, що треба тільки погоджуватися з Павлом Степановичем, і заглядали йому в рот, чекаючи вирішення. Мишников незабаром прибрав до рук усе міське самоврядування і робив, що хотів.

— Що ж це буде, панове? — розпачливо говорив Луковников гласним, яким довіряв.— Ми робимось якимись пішаками... Мишников усіх нас скручує. Ось він і Драке, і Штоффа, і Галактіона Колобова в гласні проводить... Дихнути не дадуть.

— А що ж ми вдіємо, Тарасе Семеновичу? — пригнічено відповідали купці.— Підневільні ми люди, та й годі. А скажи хоч слово наперекір Павлові Семеновичу, то він у баранячий ріг скрутить, як Євграфа Огібеніна. Жива людина смерті боїться.

Луковников розумів, що по-своєму купці мають рацію, і не бачив виходу. Поки що особисто його Мишников не чіпав і виявляв до нього всіляку пошану, але старик йому не вірив. «Молоде курча, та вже летюче,— думав він сам собі.— А все проклятий банк».

Як протест проти мишниковської гегемонії пролунали розрізнені голоси запольської інтелігенції, причому на чолі став учитель грецької мови Харченко, що потрапив до числа гласних ще за довіреністю покійної Анфуси Гаврилівни. Купці могли тільки дивуватися, як такий нікчемний учительок насмільювався перечити самому Павлові Степановичу й анітрішки його не боявся. Серед купців-гласних Харченко був наче одним з тих проклятих винятків, на які така багата грецька мова. Свою самотність у думі Харченко надолужував тим, що уперто викривав цілим рядом кореспонденцій діяльність банку і

злощасної купецької думи. Хоч як Мишников зневажав живе слово преси, але вона позбавляла його певного престижу і час від часу завдавала досить дошкульних ударів його самолюбству. Він затаїв ненависть проти плютавого вчителя і поклявся стерти його з лица землі, щоб іншим надалі не кортіло чинити всякі перешкоди. Це була нерівна боротьба, і всі дивились на «грецьку мову» з жалем, як на жертву, що її Мишников у свій час проковтне. Але Харченко мав уже своїх союзників, як-от доктор Кочетов, Огибенін і озлоблений на всіх Харитон Артемович.

— Катай їх усіх у хвіст і в гриву! — кричав Малигін. — Отаких мерзотників треба придушити... Дурні наші купчики, кожного пенька бояться, а тебе ж грамоти вчили. Валяй, «грецька мово»!

Харченко був дивною людиною і для Заполля зовсім незрозумілою. Ради чого людина лізла на рожен? Цього вже зовсім ніхто не міг збагнути, а сам Харченко нікому не говорив. Наприклад, він написав громову викривальну статтю проти Мишникова, коли той, як попечитель міських шкіл, звільнив одну вчительку за непочтивість. Остання полягала в тому, що вчителька недосить швидко схопилася з місця, коли до школи приїхав Мишников, і не провела його до прихожої. Скажіть, будь ласка, варто було зчиняти бучу з-за якоїсь учительки, коли сам Павло Степанович так ясно говорить у думі про необхідність народного навчання, про користь грамотності і взагалі освіти. У кореспонденції, тимчасом, говорилося прямо, що принципіально вища освіта, звичайно, річ хороша і вельми бажана, але банківський глитай з вищою освітою — дуже сумна ознака часу. «Досі ми мали справу просто з глитаями, — писав кореспондент, — а глитай інтелігентний — явище, на яке доведеться зважати».

Мишников теж не марнував часу і повів атаку проти задирилого вчителя. Місто давало прогімназії певну субсидію, і на цій підставі Мишников потрапив у попечителя прогімназії від міста. Це був прямий хід уже на територію противника. Забравшись у гімназичне правління, Мишников з досвідченістю спритного юриста почав всіляко утискати Харченка, якоюсь мірою причетного до господарської частини. Цькування велось за всіма правилами. Вбившись у оилу, Мишников звернувся до попечителя навчального округу з рядом систематичних замаскованих

доносів і добився свого. Саме цієї політики Харченко й не витримав. Він відповів на запит з округу в «збудженому тсні», і йому запропонували залишити запольську прогімназію, з переводом в якийсь глухий закуток.

Мишников тріумфував, збивши ворога з позиції. Проте це не пішло йому на користь. Харченко швидко оправився від поразки і навіть вирішив, що йому вигідніше зовсім покинути залежну педагогічну діяльність.

— Ну, що ж ти тепер роби́тимеш, півню? — шпигав його Харитон Артемович, плескаючи по плечу.— Літати вмієш, а де сядеш? Іди до мене за помічника... Я тебе зараз і в чин виведу: будеш відставної кози барабанщиком.

— Нічого, тату, за нами і не таке пропадало... Не тільки світу, що в вікні. Все на краще.

— На що вже краще, зятечку, коли, приміром, по шії дадуть.

— Пусте, ми ще тільки починаємо... Ось побачите, який ми фортель вступимо... Підтягнемо всіх.

— А ти не лякай!

— Був доктор Панглос *, тестоньку, який сказав, що на світі все іде на краще.

— Так, так... Правильний, значить, доктор.

Харченко справді швидко влаштувався по-новому. Він показав себе дуже діяльною і практичною людиною. По-перше, відкрив на нижньому поверсі малигінського будинку друкарню; по-друге, виклопотав собі право видавати щоденну газету «Запольський кур'єр» і, по-третє, заснував бібліотеку. Редакція газети і бібліотека містилися на другому поверсі.

— Та хіба ж я для цього дім будував? — обурювався Харитон Артемович.— Всяку капость понатягав у дім... Ох, горе душам нашим!.. За чиї тільки гріхи господь бог карає... Осоромили мене зяті на старість.

Особливий успіх мала бібліотека, яка показала, що в глухому провінціальному містечку вже почувалась настійна потреба в читанні. Книга вже стала необхідністю, і Харченко мріяв відкрити книгарню. Навколо друкарні і бібліотеки відразу згуртувався маленький осередок інтелігентних різночинців. Тут були і вчителі, і вчительки, і фельдшери, і дрібні службовці з управи та банку. Бібліо-

тека стала збірним пунктом, куди приходили погомоніти і поділитися всякими новинами. Загалом усі ці маленькі люди являли собою протестуючий елемент проти нових ділків.

Особливо визначним святом було відкриття першої газети в Заполлі. Головними представниками цього органу стали Харченко і доктор Кочетов. Доктор навіть не був п'яний і тому впав у сумний настрій. Виголошували промови, пропонували тости і складали плани походу проти плутократів. Харченко розчулився і навіть пустив сльозу. На святі був присутній Харитон Артемович і тільки дивувався, чого люди зраділи.

— Усіх лаятимете в газетині? — питав він.

— Як прийдеться... По заслугі.

— Ні, ви дайте їм жару, мерзотникам, а головне — моїх зятів припикайте... Якби я був грамотний, то сам показав би їм, де раки зимують. Через свою темноту й гинемо.

На превелику досаду Харитона Артемовича, перший номер «Запольського кур'єра» вийшов зовсім без лайок, а в програмі були надруковані якісь незрозумілі слова: про народне господарство, про освіту, про насущні потреби краю, про майбутнє земство і т. д. Перший номер усе-таки зробив певну сенсацію: вилаяти нікого не вилаяти, але це ще не означало, що не вилають згодом. У банку поява нової газети мала свої наслідки. Штофф сунув номер Мишникову і промовив докірливо:

— Твоя робота, Павле Степановичу... Охота була тобі зв'язуватися з проклятим учительком. Роздражнив людину, заварив кашу, а тепер їж.

— Нічого, не турбуйся, — запевняв Мишников. — Коли вже на те пішло, то ми свою газету відкриємо... Одним словом, пусте, не варто й говорити.

У малигінському домі завирувала діяльність. Вечорами збиралась молодь, зчинявся гомін і сміх, точились суперечки. Саме в один з таких моментів нагодилась Устенська до нової бібліотеки. Вона вибрала книжки і хотіла вже йти, коли з сусідньої кімнати, де шуміли й гомоніли молоді голоси, вийшов доктор Кочетов.

— А, це ви, Устенсько!.. Здрастуйте.

— Здрастуйте, Анатолію Петровичу.

— Як це міс Дудль пустила вас саму?

— Я була в тата.

— Так... хочете, я вас познайомлю з нашою компанією? У нас дуже весело!

Устенька зникла, потрапивши в накурену кімнату, де біля стола сиділи невідомі їй дівчата й молоді люди. Доктор відрекомендував її і познайомив з присутніми.

— Це наше молоде Заполля, і ви будете нашою, Устенько,— говорив він, садовлячи її на диван.

Півгодини, проведені в накуреній кімнаті, стали для Устеньки вирішальною гранню, що назавжди відділила її від того оточення, до якого вона належала за народженням і вихованням. Повертаючись додому, вона відчувала себе якоюсь зрадницею і яскраво уявляла собі розгнівану і обурену міс Дудль... Їй хотілось і плакати, і сміятися, і кудись йти, все вперед, далеко.

ХІІ

Настала весна. Близькість тепла вже почувалася в повітрі. Зима була сніжна, і всі сподівалися великої повені. Річка Ключова, як усі сибірські річки, скресала спочатку у верхів'ї. В горах було особливо багато снігу, і ключівські мельники з острахом чекали повені, яка рвала і ламала весною їхні греблі. Але ніхто так не ждав навігації, як Галактіон. Він усередині березня поїхав разом з Харитиною в Тюмень, щоб прийняти там пароплав і вже на пароплаві повернутися в своє Городище. Це був найвирішальніший момент в його житті, і Галактіон лічив хвилини.

У «корінній» Росії завдяки величезній залізничній сітці давно вже зникла мертва залежність від тої чи тої пори року, а в Сибіру ця залежність залишалася ще в повній силі. Це особливо почувалось навесні, коли завмирав сибірський тракт, а літній рух зосереджувався на водних шляхах. Усі вантажі стягались за зиму до річкових пристаней і тут чекали початку навігації. Але вона мала дуже примітивні форми, так велася справа ще за Єрмака,— на барках, дощаниках, плотах. На Обі та Іртиші пароплави робили рейси один раз на тиждень. Результати виходили зовсім мізерні. Сидячи в Тюмені, де зосереджувалась уся навігаційна діяльність, Галактіон тільки дивувався з мертвої сибірської косності. Сибірські капітали йшли переважно на гуральні, золотопромисловість і

всяку сибірську сировину, обмінювану на московські фабрикати. Виходила зовсім жалюгідна картина, причому головною причиною була цілковита відсутність правильних шляхів сполучення, про що сибіряки дбали найменше.

В Тюмені Галактіон зустрів Єчкіна, що клопотався тут у якихось своїх справах,— не було, здається, в Росії міста, де Єчкін не мав би справ. Він знайшов Галактіона на пристані, де ремонтували пароплав.

— Чудово, чудово,— повторював він, оглядаючи доповідним оком пароплав.— Власне кажучи, ваша посудина ні к чорту не годиться, але важливий почин... так. Я сам колись мріяв відкрити пароплавство по всіх сибірських річках, та хіба ж у нас знайдеш капітали на розумне діло? Можу тільки позаздрити вашому успіхові.

Галактіон був радий Єчкіну, як своїй людині. До того ж Єчкін знав усе на світі і відразу дав кілька корисних порад. Він оглядав пароплав в усіх подробицях і тільки хитав головою.

— Оця вже мені сибірська робота! — обурювався він, розглядаючи кожну щілину.— Не вміють зробити заклепку як слід... Хіба це машина? Вона у вас хриптиме, як удавлений, стукатиме, ламатиметься... Тьфу! Посадка велика, хід важкий, на поворотах хилитиметься на один бік, проти течії повзтиме черепахою,— лихо, та й годі.

— Я новий пароплав будую, Борисе Яковлевичу. Тільки раніше осені готовий не буде. Машину роблять у Пермі, а всі інші частини складають на заводах.

— Головне, пам'ятайте, що тут потрібний особливий тип пароплава, беручи до уваги більшу швидкість, ніж на Волзі і Камі. Корпус повинен бути довгий і вузький... Розумієте, він повинен іти шукоюю... авжеж. На жаль, наші інженери нічого не розуміють і тримаються старовини.

Вечорами Єчкін приходив на квартиру до Галактіона і без кінця говорив про свої плани. Харитина спочатку не виходила до нього, а потім звикла. Вона за два місяці дуже змінилася, притихла і стала такою серйозною, що Єчкін просто не впізнав її. І де тільки поділось колишнє зухвальство.

— Так, тепер усе залежатиме від уральської залізниці, коли її проведуть від Пермі до Тюмені,— ораторствував Єчкін.— Уся картина зміниться відразу... Ось нагода заодно прокласти вітку на Заполля.

— Далеченько буде,— міркував уголос Галактіон.

— Ет, усе дурниці!.. Аби була охота. Я говорив запольським купцям, і слухати не хочуть. А я однаково виклопочу собі концесію на цю вітку. Тоді побачимо...

— А гроші де?

— Гроші знайдуться. Головне — ідея... Розумієте?

Галактіона заражала ця невгамовна енергія Єчка, і він залюбки слухав його цілими годинами. Для нього Єчкін був нерозв'язною загадкою. І з чого тільки людина живе, а завжди веселий, задоволений і сповнений нових задумів. Він сам розказав історію з стеариновим заводом у Заполлі.

— Уявіть собі, що мої компаньйони поширюють про мене... Я і розорив їх і справу провалив, а вся причина тільки в тому, що вони не витримали характеру і передчасно злякалися.

— Одначе гроші за фабрику заставлену ви лишили собі?

— Що ж, хіба я їх не поверну? Знову непорозуміння... Теж мені гроші,— якісь там мізерні сто тисяч!.. Мене це кінець кінцем починає серйозно обурювати.

Коли Єчкін пішов від них, Харитина щиро дивувалась.

— Ах, як він бреше, як бреше!.. Так бреше, що аж хочеться вірити. А потім... який він безсовісний.

— Такий безсовісний, що навіть сердитись не можна? — сміявся Галактіон.— А от я його люблю... В ньому є щось таке.

Настала вже друга половина квітня, а річки все ще не скресли. Близьку відлигу затримав холодний північний вітер. Галактіонові здавалось, що крига ніколи не піде, і він з німим одчаєм дивився у вікно на сқану річку.

Одного разу, коли він стояв отак біля вікна, до нього підійшла Харитина, обняла мовчки і вся наче завмерла. Він здивовано глянув на неї.

— Ти забув про мене,— тихо прошептала вона.

Він зрозумів усе і розсміявся. Вона ревнувала його до пароплава. Так, вона хотіла володіти ним неподільно, деспотично, не думаючи про минуле і майбутнє. Вона вся віддавалась одному дню і більше ні про що не хотіла думати. Інколи на неї находили дикі веселощі, і Харитина пустувала, як божевільна. Іноді вона мовчала по

кілька днів, чіплялась до всіх, капризувала і робила Галактіонові зовсім нестерпні сцени.

— Слухай, та ти... хто ти така?..— кричав на неї розлючений Галактіон.— Навіть не дружина.

— Гірше, ніж дружина... Мені часто хочеться просто вбити тебе. Адже мертвий ти завжди будеш мій, а живий ще хтозна.

— Перестань верзти дурниці.

— А Бубниха?.. Ти думаєш, я нічого не знаю?.. Ні, все, все знаю!.. А втім, що ж я тобі кажу, і яке мені діло до тебе?

Періоди лагідності й покірності змінювалися в Харитини, за її звичаєм, дуже буйним настроєм, і Галактіон у ці хвилини старався піти куди-небудь з дому або не звертати на неї ніякої уваги. Ревнувала Харитина до всіх і до всього: до дружини, до Єчка, до пароплава, до Бубнихи, до майбутньої першої поїздки на пароплаві просто в Заполля. Цей перший рейс засів у неї клином у голові, як особиста образа. Йй теж хотілося їхати туди, проте вона не наважувалась, щоб не компрометувати своєю присутністю нового пароплавного підприємця.. Тепер уже всі знали, хто вона така, в Заполля йй і очей показати не можна.

Крига скресла вночі, і Харитина прокинулась перша. У самій нічній кофточці вона висунулась у кватирку і довго вдивлялась у весняну нічну імлу,— чулося шипіння, м'який тріск і такий звук, наче по сухій траві повзла якась величезна змія. Харитині зробилося страшно до сліз, і вона не розбудила Галактіона. Йй цілу ніч здавалося, ніби щось повзе ось тут, зразу за стіною, величезне і холодне. Харитина з головою зарилась у подушки і насилу заснула аж на світанку, коли настав вогкий квітневий ранок.

Пароплав міг вирушити тільки наприкінці квітня. До речі, Харитина назвала його «Первинкою» і милувалась цим ім'ям, як дитина, що придумала назву своїй новій іграшці. Відплиття призначили на ранній ранок, коли на пристанях власне публіки не було. Так хотів Галактіон. Коли пароплав уже відчалив і зробив поворот, щоб іти вверх по річці, до пристані примчав якийсь чоловік і щосили замахав руками. Це був Єчкін.

— Як вам не соромно, Галактіоне Михайовичу,— дорікав він, коли переїхав човном до пароплава,— йдете і нічого про це не сказали?

— Я думав, що вам зараз не по дорозі їхати зі мною в Заполля,— досить в'їдливо зауважив Галактіон.

— А от на зло вам поїду, і ви повинні пишатися мною, як своїм першим пасажиром. Крім того, в мене рука легка... Хочете, я заплачу вам за проїзд? — це буде початком каси.

— Ні, навіщо ж?.. Одверто кажучи... я дуже вам радий.

Харитина несподівано надулась і сховалася в каюті. Вона яскраво уявила собі дуже образливу для неї картину, як «Первинка» урочисто з'являється в Заполлі, причому з Галактіоном буде не вона, а Єчкін. Це обурювало її до сліз, і вона вирішила в думці, що сама поїде в Заполля, а там хай буде, що буде: сім бід — один одвіт. Але до якогось часу вона стримала себе і нічого не сказала Галактіонові. Хай собі думає, що вона залишиться в Городищі, а вона несподівано на «Первинці» разом з ним приїде в Заполля. Нічого, нехай позлється.

Береги були пустинні й голі. По ярах ще лежав сніг. Розбурхані річки несли каламутну воду. Час від часу траплялися крижини. Галактіон майже не сходив з капітанського містка і мовчки тріумфував. Він уже любив цей поганенький пароплав, і приглушений гуркіт працюючої машини, і річку, і пустинні береги, і непотрібну метушню ще не призвичаєної до нової роботи обслуги пароплава. В Тюмені він принагідно взяв перший вантаж, який застряв там через роздоріжжя і пролежав би довго, поки висохнуть шляхи. Це був доказ його права на існування.

У Городищі справді розігралась маленька сімейна сцена. Харитина не захотіла навіть вийти на берег і на всі умовляння тільки заперечливо хитала головою. Галактіон махнув рукою.

— Роби, як знаєш, Харитино, тільки я цього не хотів.

— А хто ти такий мені? Ні чоловік, ні коханець... Облиш!

Плавання по Ключовій мало вже інший характер. Доводилося йти дуже обережно, щоб не сісти на міліну. Правда, вода була вища від межені аж на чотири аршини, а все-таки могли статися всякі несподіванки. Галактіон навмисне відчалив рано-вранці, щоб прибути в Заполля завидна. Так, усі повинні були бачити його торжество. Його засмучувала тільки поведінка Харитини, яка все дулась і, щоб допекти йому, виявляла перебіль-

шену увагу до Єчка. Галактіон боявся, що вона встругне яку-небудь штуку, коли вони приїдуть у Заполля, і стежив за нею. Єчкін зрозумів його тривогу і старався заспокоїти свою даму. Він розповідав їй дуже смішні анекдоти, дивувався з краси пустинних берегів Ключової і навіть дійшов до того, що почав декламувати вірші. Це розвеселило Харитину.

— Годі, Борисе Яковлевичу. Ви чого ото стараєтесь? Та я ж і не розумію віршів.

А пароплав швидко посувався вперед, лишаючи за собою пінявий широкий слід. На березі траплялися селяни, які подовгу проводили очима дивовижну машину. В одному місці з маленького прибережного сільця висипав увесь народ, і хлопчики бігли берегом, марно намагаючись випередити пароплав. Почувалось, що місто вже близько.

Не доїжджаючи верст п'ять, «Первинка» мало не сіла на міліну, вже річкова галька шаруділа по днищу, та небезпека щасливо минулася. Вдалині виднілися труби вальцьового млина і стеаринового заводу, зелена соборна дзвіниця і новий будинок прогімназії. Галактіон сам командував на капітанському містку і дуже хвилювався. Он і передмістя з-за мису виглянуло. Місто від річки відділялось болотом, отже, причалювати доводилось до голого берега.

— Ну й вибрали городяни собі місцинку, — обурювався Єчкін, дивлячись на місто в кулак. — І не придумати гірше.

Хоч місто було й віддалік, на березі вже мигтіли чорні цятки, і Галактіон розглядив кілька екіпажів. Очевидно, Єчкін встиг послати з Тюмені телеграму.

В Галактіона дуже билось серце, коли «Первинка» почала підходити до пристані, і він скомандував: «Стоп, машина!» На пристані вже зібралась купка цікавих. Попереду стояли Стабровський з Устенюкою. Вони перші ступили на пароплав, і Устенюка, зашарівшись, подала Галактіонові букет з живих квітів.

— Це мала зробити Дідя, — пояснив Стабровський, цілуючи Галактіона, — але дівчинка хвора.

Харитина бачила цю сцену і, не вітаючись ні з ким, вийшла на берег і поїхала з Єчкиним. Її душили сльози ревнощів. Було ясно як день, що Стабровський, коли помре Серафима, оженить Галактіона на цій Устенюці.

ЧАСТИНА П'ЯТА

I

Курним путівцем прямував зовсім легендарний подорожній, один з тих, що їх так охоче описували наші російські романтики. І драний капелюх, і торба за плечима, і довгий ціпок в руках, і довга сива борода, і обвітрене обличчя, пооране глибокими зморшками, і якась підозріла таємничість в усій постаті і навіть у кожній складці його лахміття,— всі ці ознаки цього таємничого подорожанина якимось не в'язалися з веселим виразом його обличчя. Очевидно, йому було весело, незважаючи на прочанський костур, торбину, зморшки і сиву бороду. Може, навіть знайшлися б заздрі люди, яким здавався б цей веселий настрій образливим. Нині ж усьому заздять. Цей таємничий подорожній був не хто інший, як знаменитий у літописах Зауралля справник Ілля Фірсович Полуянов, що повертався з заслання «за милостивим маніфестом».

Отож, подорожній ішов, сповнений злої радості. Він вертався на батьківщину... Недавній вигнанець знову почував себе людиною і, як людина, замишляв цілий ряд заходів. О, вони раділи тоді, коли його судили! Вони зреклись його, вони сміялись і тріумфували, а він гульк — і прийшов. Ось я, шановні пани і пані! Вам це не до вподоби, чорт забери? Так? Ви живцем поховали Іллю Фірсовича Полуянова, а він узяв та й воскрес. Ха-ха... І він ще вам покаже і всіх на чисту воду виведе,— він, Ілля Фірсович Полуянов!

З «країв не таких далеких» Полуянов ішов цілий місяць, обносився, зморився, знесилився і все-таки був щасливий. Дорогою йому доводилось жити мало не милости-

нею. Добре, що Сибір — золоте дно, і перехожу людину скрізь нагодують жалісливі сибірські жінки. А втім, Полуянов не залишався без роботи: писав по шинках прохання, солдаткам листи і взагалі являв своєю особою похідну канцелярію.

— Буде день, буде й хліб,— повторював Полуянов, ховаючи зароблені копійки.— А на Русі з голоду не помирають.

Сидячи де-небудь у шинку, Полуянов часто уявляв собі: що було б, якби ці мужлаї дізналися, хто він... та-ак, Якось під п'яну руку він навіть проговорився, та йому ніхто не повірив,— це вже було недалеко від Запольського повіту, де ще жила полуяновська слава. Селяни у шинку реготали в обличчя Полуянову, справжньому Полуянову, який зважився назвати себе власним ім'ям. Виходила справжня трагікомедія, і живий Полуянов наче розколовся надвое: один Полуянов у минулому, другий у сучасному, і не було нічого, нічогісінько, що зв'язувало б цих двох людей. Від першого Полуянова до другого не було ніякого переходу, а так наче узяв і зірвався в якусь прірву. Розкішний Полуянов перетворився в бродягу і старця, в «підозрілу особу» поліцейських протоколів.

Але, незважаючи на всю глибину падіння, у Полуянова все-таки лишалося ім'я, відоме ім'я, чорт забери. Звичайно, в місцях не таких далеких його не знали, та коли він по дорозі завернув на гуральню Прохорова і К°, вийшло зовсім інше. Навіть «п'ятачок», як називали Прохорова, розчулився.

— Ілле Фірсовичу, голубчику, та невже це ти?.. Ах, боже мій! Давай, зараз же переодягнись, бо гидко на тебе глянути.

— Ні, цього не буде,— гордо заявив Полуянов.— Раніше в мене був один мундир, а тепер інший... Ось у такому вигляді і прибуду в Заполля... еге ж. Нехай усі дивляться і милуються. Ще невідомо, кому соромно буде... Жив у розкошах, а тепер нужденний, голий і бездомний.

Прохоров подумав і згодився, що в цьому «мундирі», і справді, краще прийти в Заполля. Звичайно, Полуянов був ведмежа лапа і дер з живого і з мертвого, але й інші теж хороші... Ті ж, нинішні, ще його перевершать, тільки ні сліду, ні дороги після них,— дуже вже спритний народ.

— І через що загинув? — дивувався Полуянов, пригнічений спогадами про своє розкошування.— Га? Через

простого сільського попа... І за що?.. Та коли б уже на те пішло і я захотів би розказати всю правду-матінку, то хіба тут попом Макаром пахне?

— Еге ж, було діло, Ілле Фірсовичу... Просторо пожив, що й казати.

— Нічого, умів пожити... Нехай-но інші спробують. І уві сні не побачить... еге ж. Розмах не той.

— Та куди їм, нинішнім, Ілле Фірсовичу? Кури загребуть.

— У мене, братіку мій, було строго. Іду повітом, ніби грозова хмара суне. Трепет!.. страх!.. землетрус!.. Прийду куди-небудь, гляну, та що тут говорити! Ось ти і мільйонер, а не зрозумієш, що таке був справник Полуянов. А попа Макара я все-таки в баранячий ріг скручу.

Полуянов пив горілку чарку за чаркою з жадібністю виголоднілої людини і швидко захмелів. Спогади про минулу велич були такі свіжі, що він зовсім забув про скромне сучасне і страшенно розсердився, коли Прохоров зауважив, що піп Макар, хоч і винен в усьому, але скрутити його в баранячий ріг усе-таки важко.

— Мені важко? — горлав п'яний Полуянов.— Ха-ха!.. Ні, я їх усіх у баранячий ріг скручу!.. Вони знатимуть, що то за людина Ілля Фірсович Полуянов! Я... я... я... А втім, коли серйозно розібрати, то не варто й зв'язуватись. Наплювати.

— Оце вже ти даремно, Ілле Фірсовичу. Піп Макар само собою, а тоді тебе упік адвокат Мишников. У ньому вся причина. От коли б і його теж упекти,— надто вже велику силу забрав. Можна сказати, все місто в кулаці держить.

— Що ж, можна і Мишнікова підтягнути,— великодушно погодився Полуянов.— Ще й як можна.

— От як добре це було б, Ілле Фірсовичу. Іншого такого змія і не знайти, здається. Він та ще Галактіон Колобов — обое рябое. Німці там, жида та поляки — наплювати,— сьогодні тут насмоктались та й відстали, а ці ж свої і нікуди не підуть. Всією округою крутять, мов циган сонцем. Що далі, то гірше. Стогін від них стоїть. Так і ріжуть по живому м'ясу. Що у нас тільки робиться, Ілле Фірсовичу! І от що прикро: все по закону,— комар носа не підточить.

Полуянов говорив весь час про минуле, а Прохоров про сучасне. Обидва слухали тільки себе, хоч під кінець

Прохоров і взяв перевагу. Надто вже чудні діла коїлися в Заполлі.

— Ти тепер міста і не впізнаєш,— з жалем говорив Прохоров.— Від старовини зовсім нічого не лишилося. Та й люди тепер зовсім інші. Хіба де-не-де старички ще тримаються. А головна причина — всі з себе багатих удають. З банку гроші так і черпають. Нічого не розбереш: візьме гроші в банку під вексель, збудує на них дім і заставить його знову ж у банку. І все так. Тепер ось мельники дуже почали підупадати. Спочатку дійсно справа була вигідна, ну, всі й кинулись, а тепер один одного поїдом їдять. Пам'ятаєш старого Колобова,— то він ось яку штуку встругнув. Збудував три млини, а як усі три почали давати збитки,— узяв заставив два нові у банку і застрахував, а потім і підпалив. Ось яку моду стариган придумав. А сам Галактіон ще й батька перевершить, хоч і по іншій лінії пішов.

Ім'я Галактіона згадувалось уже кілька разів, але Прохоров одразу ж заминав розмову і звертав її на інше. З ніякого становища вивів його сам Полуянов.

— Знаю, знаю все... Харитина ж у нього живе, у Галактіона.

— Всяке плещуть. Ілле Фірсовичу... Не все те переймай, що водою пливе.

— Годі баки забивати... Знаю. Раненько зраділа Харитина Харитонівна. Я не дозволю себе неславити... я... я...

На Полуянова найшла лють. Він страшенно лаявся, грюкав кулаками об стіл, а потім несподівано розплакався.

— Я Харитину, власне, й не винувачу,— плаксиво повторював він,— так. Діло її молоде, кругом спокуса. Ні, не винувачу, хоч, правду кажучи, і слід було б її зарізати. Ось до попа Макара я доберусь.

Про багато новин довідався Полуянов з першого ж разу: про розорення Харитона Артемовича, про позичкову касу писаря Замараєва, про кепські справи старого Луківникова, про нових людей у Заполлі, а головне — про банк. Кінець кінцем усе зводилось до банку. Яку силу має Мишников — страшно сказати. Усім містом так і крутить. В думі ніхто писнути проти нього не сміє. Про Стабровського й говорити нічого. Прохоров тільки зітхав і чухав потилицю при самому імені Стабровського. До речі, він розповів усю історію запеклої горілчаної війни.

— Тепер плачу йому данину,— признався він.— Що не рік, то сімдесят тисяч викладай. Не хворів, не болів — деруть... еге ж. Як тебе тоді, Ілле Фірсовичу, засудили, то все наче догори ногами перевернулось.

— Ага, згадали Полуянова?

— Ще й як згадали. Раніш як ото усе у нас було просто. І начальство було просте. Не в докір тобі сказано буде: брав ти, і багато брав, тільки ж за діло. А тепер не знаєш, як і підступитись до справника: горілки не п'є, хабарів не бере, в карти не грає. Перевертень якийсь.

Полуянов прожив на гуральні два дні, перепочив і попрямував далі пішки, як і прийшов.

— Досить, поїздив,— говорив він, прощаючись із Прохоровим.— Вважаю, що піхтура дуже корисна для здоров'я.

— А так, так,— погоджувався Прохоров.— Вже ж коли для здоров'я, то краще й не треба.

Відійшовши з версту, Полуянов оглянувся на завод, плюнув і промовив тільки одно слово:

— Падлюка!

Він навіть погрозив кулаком усій гуральні.

Філософський настрої покинув Полуянова тільки в ту мить, коли він переступив межу «свого» повіту. Навіть серце стрепенулось у відставного справника, коли він побачив знайомі місця, де панував протягом п'ятнадцяти років. Так, усе це були його володіння. Він не міг позбутися звичного почуття власності і оглядав усе навколо очима хазяїна, що вернувся додому з далекої подорожі. Свій повіт він знав, як свої п'ять пальців, і бачив усі зміни, що сталися за час його відсутності. Насамперед його гразило те, що зовсім не видно було запасних скирт, які колись оточували села. Де поділося це селянське багатство?

В одному селі Полуянов накинувся на людей, що зібрались біля шинку.

— Де ж у вас хліб, га?.. Раніше з запасом жили, а тепер хоч мітлою підмітай.

— Та вже воно, мабуть, так вийшло.

— Недорід був, чи що?

— Ні, поки що господь милував від недороду, а так взагалі.

— Що «взагалі»? На гуральню поодвозили хліб, каналії, а потім чекатимете недороду? Гроші на горілку перавели, та на чаї, та на ситці?

— А тобі яке діло? Чого ти лаєшся, навіжений?

— А отаке й діло. Куди старі люди дивляться?

Полуянов почав так шалено лаятись, що розлючені селяни мало не побили його.

Чим далі йшов Полуянов, тим більше знаходив вад і прогалин у селянському господарстві. І поля зорані абияк, і посіви погані, і земля гуляє, і худоба охляла. Особливо сумну картину являли собою виснажені ниви, що потребували добрив і не діставали їх,— в цьому благодатному краю і знати нічого не хотіли про якість там удобрення. Досі рятував аршинний сибірський чорнозем. Але ж усьому буває кінець.

— Ах, мерзотники! — лаявся Полуянов, вимірюючи палицею глибину зораного шару в чорноземі.— На два вершки орють. Що ж це таке? Це ж дряпають, а не орють.

Траплялися зовсім виснажені поля з миршавими, золотушними сходами,— хліб наче був сточений міллю. Полуянова, нарешті, взяв цілковитий одчай, і він вигукнув:

— Голод буде! Справжній голод!

Він стояв посеред поля сам і, був схожий на божевільного. Йому хотілося когось вилаяти, підтягнути, скрутити в баранячий ріг і взагалі «показати».

II

Поява Полуянова зробила в Заполлі певну сенсацію. Він наземисне прийшов серед білого дня і повільно ступав Московською вулицею, зупиняючись перед новими будинками. Зупинився він, між іншим, і перед будинком Зауральського комерційного банку.

— Гей, ваше превосходительство, здоровенькі були,— гукнув Полуянов швейцарові Вахрушці, що з'явився на дверях під'їзду.— У вас тут гроші дають?

— Дають.

— Багатим дають, а бідні нехай самі добувають?

— Схоже на те, пане.

— А як це, по-твому, називається?

— Навіть дуже просто: ходіть частіше мимо.

— Ах ви, прейдисвіті!.. Стривай-но, мені щось твоя пика наче знайома. Про Іллю Фірсовича Полуянова чув?

Вахрушка глянув на подорожнього і сторопів. Він упізнав колишнього грозу і малодушно втік до своєї швейцарської.

— Ага, не сподобалось? — тріумфував Полуянов.—
Заждіть, ось я доберусь до вас!.. Я вам покажу!

Далі йшли інші відкриття. Жіноча прогімназія, класична чоловіча прогімназія, щойно збудована заповільська повітова земська управа, цілий ряд нових магазинів із сажневими дзеркальними шибками і т. д. Полуянов скрізь зупинявся, щось бурмотів і розмахував своєю палицею. Остаточно він розлютився, коли побачив вивіску позичкової каси Замараєва.

— Замараєв? Прізвище знайоме. Те-те-те!.. Та це чи не суслонський писар засяяв? Ага, Прохоров же розказував.

Полуянов зайшов до каси і відразу впізнав Замараєва, який важно читав за своєю конторкою свіжий номер місцевої газети. Він байдуже подивився через газету на подорожанина і грубо спитав:

— Чого тобі треба?

— А ти подивись на мене гарненько.

— Багато тут вас отаких, волоцюг!

— А якщо я ціпок свій прийшов заставляти? Дорого коштує ціпочок. Може, й шкіру накажете з себе здерти?

— Іди собі, йди, звідки прийшов.

Замараєв зробив величний жест і показав очима на подорожанина «услуговуючому». До Полуянова підскочив якийсь скуйовджений суб'єкт і хотів схопити його за лікті ззаду.

— Як ти смієш, рракалія? — гримнув Полуянов.

Газета в Замараєва випала з рук сама собою, наче дмухнуло вихором. Знайомий голос одразу привів його до пам'яті. Він вискочив з-за своєї конторки і кинувся виривати подорожанина з рук служника.

— Ілле Фірсовичу, голубчику... ах, боже мій!..

— Ага, впізнав!.. Ото ж бо!

Замараєв потягнув дорогого гостя нагору, в свої горниці, і розгублено бурмотів:

— Може, бажаєте горілочки, Ілле Фірсовичу? Закусочку опорядимо. Або чайку нап'ємося... Ах, боже мій! От, можна сказати: сурприз. Батьку рідний... благодійнику!

Частуючи дорогого гостя, Замараєв навіть сльозу пустив.

— Господи, що колись-то було, Ілле Фірсовичу? — повторював він, хитаючи головою— Хіба це саме хто-небудь

може зрозуміти?.. Отаких людей більше й не лишилося. Нині який народ пішов: троюрідне наплювати — от і вся музика. Справжнього й немає. Страху ніякого, а кожен пнеться тільки себе вище за інші народи поставити. Навіть очам не віриш.

— Що ж, кожному овочу свій час. Колись і ми були потрібні, а тепер на вашій вулиці свято. Ваш віз, ваша й пісня.

— У вовка одна пісня, Ілле Фірсовичу.

Від Замараєва Полуянов почув тільки те саме, що вже знав від Прохорова, з невеликими доповненнями і поправками.

— Так, так,— повторював він, хитаючи в такт розповіді головою.— Все по-новому у вас.. еге ж. Тільки ж у кия два кінці й по закону буває... та-ак.

— Ох, забули й про кия і про інше, Ілле Фірсовичу!

Випивши дві чарки горілки, Полуянов таємниче спитав:

— Ну, а як там поживає суслонський піп Макар?

— Нічого, хвалити бога.

— Що-о? — гримнув Полуянов, схоплюючись.— Хвалити бога? Та я... я...

— Ох, вибачайте на дурному слові, Ілле Фірсовичу! Ще сільська наша дурість лишилася. Не подумав. Я й сам, правду сказати, терпіти не можу цього попа Макара. Дуже вредний чоловік.

— Ото ж бо!

— Недавно приїжджав він гроші вкладати, а я не прийняв. Йй-богу, не прийняв... Одним словом, капосний піп.

Від Замараєва Полуянов подався просто до малигінського дому, і тут його здивування дійшло краю. На будинку висіла вівіска: «Редакція і контора щоденної газети «Запольський кур'єр».

— Що-о-о? — закричав Полуянов, не вірячи власним очам.— Газета? в моєму участку? Та хто це смів, га? Газета? Ха-ха!

На цей крик у вікні з'явилась голова Харитона Артемовича. Він, очевидно, не впізнав зятя і глянув на нього здивовано, як на божевільного.

— Газета?.. Це ти придумав газету? — крикнув йому Полуянов, розмахуючи ціпком.

— А тобі яке діло, погань миршава?

— Мені?.. В моєму участку газети розводити? Та ви тут усі показалися без мене?

— А ти ще покричи, то я тобі й шню патовчу,— спокійно відказав Харитон Артемович і для більшої переконливості засукав рукави ситцьової сорочки.— Ану, йди сюди. Розмалюю, що й рідна мати не впізнає.

— Та ти з ким це говориш, сива борода? — горлав Полуянов.

— Ні, ти з ким говориш? — горлав Харитон Артемович, розпалюючись.

— Газетяр проклятий!.. Пройдисвіт!

Це було вже занадто. Харитон Артемович кинувся на подвір'я, а з подвір'я на вулицю, на ходу підбираючи розметляні поли халата. Йому страшенно хотілось відлупцювати зухвалого волоцюгу. На галас у вікнах нижнього поверху з'явилися усміхнені обличчя складачів, а з горішнього дивилися доктор Кочетов, Устенька і сам «грецька мова».

— Здрастуй, тестоньку,— сказав Полуянов, простягаючи руку.— Попа і в рогожі пізнають, а ти рідного зятя не впізнав...

— Тьфу!.. Та звідки ж ти взявся?

— Де був, там немає.

Старики розцілувались тут-таки на вулиці, і далі все пішло вже честь честю. Гостя провели до кімнати Харитона Артемовича, куховарка Аграфена кинулась ставити самовар, зчинилась радісна метушня, як за покійної Анфуси Гаврилівни.

— Ох, горенько наше об'явилось! — голосила Аграфена, роздмухуючи самовар.— Ось що ніде не загубиться! Якби голубонька Анфуса Гаврилівна жива була!

Всі думки й почуття Аграфени зосереджувались тепер у минулому, на тому блаженному часі, коли була жива «сама» і дім стояв повною чашею. Не стало «самої» — і все пішло нанівець. Он який зятьок приплентався з поселення. А все-таки зять, із свого роду-племені теж не викинеш. Аграфена була живим літописом малигінської сім'ї і свято берегла все, що її стосувалось. Поява Полуянова особливо яскраво збудила всі спогади, і Аграфена, наставляючи самовар, встигла разів п'ять сплакнути.

Весь дім хвилювався. Складачі в друкарні, службовці в конторі і бібліотеці,— всі тільки й говорили про Полуянова. Чого він прийшов обідранцем у Заполля? Що

в нього на думці? Як до нього поставляться колішні нерозлучні приятелі? Що робитиме Харитина Харитонівна? Одним словом, цілий ряд найнекучіших питань.

А Полуянов сидів у кімнаті в Харитона Артемовича і, наче нічого їй не сталося, пив чай склянку за склянкою.

— Ну, брат, здивував! — говорив Харитон Артемович, плескаючи його по плечу. — Ніколи в світі не придумати б такого патрета... та-ак!.. І надало ж тобі, Ілле Фірсовичу!

— Чого ж ти дивуєшся? Сам не кращий за мене.

— Ох, не кращий! І не говори, зятечку. Ах, що зі мною зробили зяті!.. Розірвати їх усіх мало!

— А от стривайте, татусю, ми їх усіх підтягнемо...

— Підтягнемо?

— Ще й як!

— А закони ти не забув, Ілле Фірсовичу?.. Без тебе ж багато нових законів вийшло... земство... бібліотека... газета...

— Ну, закон один, а це так.. Одним словом, підтягнемо...

— Мені б, головне, зятів усіх у баранячий ріг скрутити... а найперше проклятого писаря. Він мене підвів з духівницею... і як підвів, пес! Отак само, як і ти, усе показував: «татусю... татусю»... Ось тобі й татусю!.. І як вони мене левко в постолі взули!.. Чиста робота — все одно, ніби яечко облупили.

— Нічого, доберемось... Скажемо, що духівниця була фальшива.

— Н-ну-у?

— Тільки й того.

— А в Сибір не можна заслати всіх зятів разом?

— Ну, Сибір, це інша річ. Підтягнути можна, а відносно Сибіру зовсім інша мова.

Ця розмова з Полуяновим відразу піднесла всю енергію Харитона Артемовича. Він бігав по кімнаті, розмахував руками і дико реготав. Кілька разів Полуянову доводилось оборонятися від його обіймів.

— Підтягнемо, Ілле Фірсовичу? Ха-ха! Батьком рідним будеш. Озолочу... Істинно прислав тебе сюди господь. Адже зовсім я підупав. Зяті ото на мої грошки живуть та радіють, а я зовсім занедбаний. Вони радіють, а ми їх по шапці... Ха-ха!.. Є й на зятів закон?

— Для всього є свій закон.

— Батьку рідний!.. В ніжки поклонюсь!.. А жиди Єчкина теж підтягнемо? і Шахму?

— А цих уже зовсім просто, Харитоне Артемовичу. Вся справа як на долоні.

— Головне, щоб усе по закону... Давай їх законом... І жиди, і писаря, і німця Півштофа, і Галактіона — всі гати!.. Ти живи у мене,— ну, разом і будемо орудувати.

— Звісно, разом. Я от до проклятого попа добиратимусь... На порох його зітру!

Старики замкнулись у своїй кімнаті і балакали ще довго після півночі. У друкарні чути було, як реготав Харитон Артемович, і куховарка Аграфена із страхом хрестилася.

— Либонь з глузду з'їхав наш Харитон Артемович на радощах... Ох, владичице скорбяща, помилуй нас!

Всім хотілося ще раз глянути на Полуянова, але він так і не вийшов.

Другого дня Полуянов прокинувся дуже рано і пішов до утрени. Харитон Артемович насилу дочекався його, сядячи за самоваром.

— Я вже думав, що ти зовсім від нас подався, Ілле Фірсовичу... Аж злякався.

— Не турбуйся, нікуди не втечу... Богу помолитись ходив, з попом погомонів, потім старого Нагибіна зустрів.

— Кошій проклятий!

— Потім, іду ото вулицею, коли як шарахне мимо рясак... Мало не задавив. Дивлюсь, Мишников котить.

— От, от... Він у нас роздувся, як кліщ у собачому вусі. Всіх розоряє.

— Ще зустрів Луковникова з дочкою. Старий щось на одну ногу припадає... А дочка зовсім доросла.

— Теж підупав і Тарас Семенович. От-от зовсім дуба вріже. Загруз він із своїм вальцьовим млином.

Харитон Артемович страшенно боявся, щоб Полуянов за ніч не передумав,— мало чого говориться під п'яну руку. Але Полуянов угадав його таємну думку і заспокоїв одним словом:

— Підтягнемо!

III

Устенка Луковникова жила тепер у батька. Вона розпрощалася з гостинним домом Стабровських ще торік. Йї дуже важко було розставатися з цією сім'єю, але бать-

ко швидко старів і нудьгував без неї. Сцена прощання вийшла дуже зворушлива, а міс Дудль втекла до своєї кімнати, замкнулась на ключ і нізачо не хотіла вийти.

— Ми всі так зжилися з тобою,— говорив Стабровський, обіймаючи Устеньку.— Я принаймні дивлюсь на тебе і думаю про тебе, як про рідну дочку. Навіть якось дивно уявити, що раптом тебе у нас не буде.

— Я ж буватиму у вас щодня так само, Болеславе Броніславовичу,— немов виправдувалась Устенька.— І до того ж, я така вдячна всім вам... Зараз навіть і висловити всього не вмію.

Вони просиділи цілий вечір у кабінеті Стабровського. Старий дуже хвилювався і кілька разів одвертався до вікна, щоб приховати сльози.

— Ось ви вже зовсім великі, дорослі дівчата,— говорив він з сумною ноткою в голосі.— Я часто думаю про вас, і мені стає страшно.

— Чого ж боятися, тату? — дивувалась Діда.— На старість ти робишся сентиментальним.

— Чого я боюсь? Усього боюсь, дітки... Важко прожити життя, особливо російській жінці. Ось я й думаю про вас... що вас цікавитиме в житті, з якими людьми ви зустрінетесь... Зараз ми ще не зрозуміємо одне одного.

Стабровський справді любив Устеньку, як батько, і раз мимоволі порівнював її з Дідею, сухою, витриманою і насмішкуватою. У Діді не було серця, як запевняла міс Дудль, і Стабровський раніше сміявся з цієї інститутської фрази, а тепер мимоволі мусив з нею погодитися. Взяти хоч би цей випадок. Устенька прожила в їхньому домі майже вісім років, стала для всіх рідною, і на прощання в Діді нічого не знайшлось їй сказати, крім насмішки.

— Тату, будемо дивитись на речі прямо,— пояснювала вона батькові при Устеньці.— Я навіть заздрю Устеньці... Житиме вона поки що в батька, потім приїде з ярмарку купець і візьме її заміж. Саме тільки весілля чого варте: усі веселитимуться, питимуть, а молодих примусять цілуватися.

Устенька густо почервоніла і нічого не відповіла, а Стабровський скипів,— це був, здається, ще перший випадок, коли він розсердився на свою Діду.

— Так, вона йде до своїх,— заговорив він, роблячи широкий жест.— Це законне прагнення. Пташеня вбилось в пір'я, вирросло і прибивається до своєї зграї... А ось ти

цього не розумієш, Дідю, що є свої і що є непоборна тяга до спільної справи. О, як я високо ставлю це!.. Ми багато в чому не погодимося з Устенською, багато за що вона поставиться до мене критично, можливо, навіть суворо засудить, але я розумію її теперішній настрій, хороший, світлий, добрий... Устенко, я розумію більше, ніж ти гадаєш, хоч багато чого і не можу зараз висловити. Іди, слов'яночко, до своїх і нічого не бійся... Велике майбутнє перед російською жінкою і велика, щаслива робота. Дай-но я тебе благословлю.

Діді зробилось соромно за сцену, що розігралася після цієї розмови. Вона не вийшла з кабінету тільки тому, що боялась вкрай розгнівати розчуленого старика. Стабровський поклав свою руку на голову Устенці і заговорив здавленим голосом:

— Слов'яночко, ти покидаєш цей дім назавжди... Врештеш дитинства западають у пам'ять на все життя, і не забувай, що ти звідси винесла. Тут тобі казали: нема ні німців, ні жидів, ні слов'ян, а є просто люди, люди хороші і погані... Щастя полягає в праці на користь іншим. Поки що ми можемо бути, в кращому разі, справедливими і хорошими тільки у себе в сім'ї, але не можна любити свою сім'ю, коли не любиш інших. Ми, старики, пройшли тяжку школу, з нами були несправедливі, і ми були несправедливі, і це нас мучило, робило нещасними і отруювало навіть те маленьке щастя, на яке має право кожна комашка. Іди, слов'яночко, до своїх, там уже є багато хороших людей. Добрим і чесним належить світ. Є багаті і бідні люди, красиві і некрасиві, старі і молоді, освічені і неосвічені, але одне велике рівняє всіх, це — совість. Без совісті не можна жити, як без сонячного світла... Адже і любов теж совість, найвища совість, коли людина стає і кращою, і чистішою, і справедливішою.

«Господи, батько, здається, збожеволів! — з жахом думала Діда, намагаючись дивитися в куток.— Говорить, наче ксьондз... Розчулився стариган».

Так, Устенка багато хорошого винесла з цього дому і назавжди зберегла про Стабровського найкращу пам'ять, хоч уявлення про цю розумну і добру людину завжди в ній двоїлося.

Повернувшись до батька, Устенка цілих півроку ніяк не могла звикнути до думки, що вона дома. Їй навіть здавалось, що вона любить Стабровського більше, ніж рід-

ного батька, бо з першим у неї більше спільних інтересів, думок і прагнень. Стара нянька Мотрона страшенно зраділа, коли Устенька повернулась додому, але відразу ж помітила, що дівчина вкрай обусурманилась і нудьгує за своїми поляками.

— Зіпсували вони тебе, Устино Тарасівно,— повторювала стара при кожній нагоді.— Дивлюсь я на тебе, як тобі нудно ото дома.

Помічав це і сам Тарас Семенович, хоч і не говорив про те одверто. Нічого, потроху звикне... Найбільше гнітило Устеньку усвідомлення власної непотрібності у себе дома. Вона почувала себе якоюсь гостею.

— Тоскно, тату, сидіти без діла,— пояснювала вона батькові.

— А що я можу придумати? Коли учителькою піти, то хліб відбиватимеш в інших, у бідних дівчат... Це негаразд... Уроки давати — те саме. Поживи, відпочинь.

— Ах, який-бо ти, тату! Від чого відпочивати? Це, нарешті, смішно!

— Читай книжки.

Устенька багато читала, але це ще не було справжнім ділом. А втім, їй незабаром стали в пригоді здобуті в домі Стабровського знання. Якось вона прийшла в бібліотеку, і доктор Кочетов відразу запропонував їй працювати при газеті.

— Ми всі тут дуже кульгаємо щодо мов, а ви ж знаєте... Одним словом, ви нам допоможете, Устенько. Ви здається, навіть з англійської перекладаєте?

— Я вчилась, але, далекі, не знаю, чи справлюсь. Вам що треба перекладати?

— Ага, до речі!.. Головне ж я і не сказав: нам потрібна перекладачка для газети. Розумієте, це навіть певний шик — користуватись матеріалами з першоджерела, а не з третіх рук.

Завдяки своєму знанню мов Устенька опинилася просто в центрі провінціального опозиційного видання. Із співробітниками редакції вона, через доктора Кочетова, була знайома ще раніше, а тепер стала мимовільною учасницею вже самої справи. Це їй були ті *свої*, про яких говорив їй на прощання Стабровський. Так, це справді були *свої*, — ті *свої*, яким вона належала за інстинктом. Робота в редакції «Запольського кур'єра» була для Устеньки своєрідним воскресінням. Сюди стікалися «про-

тестуючі елементи» з величезної території, і, хоч як була зв'язана діяльність маленького провінціального видання, вона все-таки позначалася в загальному строю. Звичайно, нічого систематичного тут не могло бути, і вся справа зводилася до того, щоб з більшою чи меншою спритністю «скористатися моментом», як говорив Харченко. Хитрий хохлик зосередив усі свої бойові сили на переслідуванні банківських верховодів, а головне, звичайно, Мишнікова. Його вже разів п'ять судили в окружному суді за дифамачію і наклеп, і він з тріумфом виходив сухий з води.

— А ми знову скористаємось моментом,— говорив він, повертаючись з суду до редакції.— Заждіть, панове, сміється останній, а ми ще побачимо.

У редакції вечорами збиралися різні «протестанти» і обговорювали напливаючі злочоденні події. Власне, редакцію становили Харченко і Кочетов, а інші тільки допомагали. Тут Устенська засвоїла цілий курс знань, яких не можна було здобути ніде більше. Вона добре ознайомилася з питаннями міського господарства, з завданнями земського самоврядування, з економічною картиною цілого краю, а головне — з тим руйнівним впливом, який вносили з собою банківські ділки, і в тому числі старик Стабровський. Їй часто робилось боляче, коли згадували це дороге для неї ім'я з дуже злими коментаріями,— і боляче і досадно, а не можна було не погодитись. Виходила дуже тяжка роздвоеність.

— Ну, що у вас нового? — питав Тарас Семенович, коли Устенська поверталась додому з купою газет.— Усе за мухою ганяєтесь з обухом?

В глибині серця старик дуже співчував цій місцевій газеті, хоч і не говорив цього відверто. Для такої політики було досить причин. Тарас Семенович щиро радів за дочку, яка, нарешті, знайшла собі діло і більше не нудьгувала. Тепер і він міг з нею поговорити про всякі справи.

— Ти в мене тепер наче за секретаря,— жартував старик, милуючись розумною дочкою.— Справді... Адже інші жінки нічогосінько не тямлять, а тобі до всього діло. От стривай лишень, з Харченком на підсудну лаву потрапиш.

— Коли б це було потрібно, тату, то чому ж не піти за справедливе діло?

— Звісно, воно так, а ми от усе боїмося правди.

Придивляючись до нових людей, Устенська довго не могла розібратися в своїх враженнях і багато чого не

могла зрозуміти. Життя давалося взнаки, розбиваючи на кожному кроці молоді ілюзії і щасливі вірування. Часом Устенці робилося просто страшно. Боже мій, навколо стільки такого безглузлого і прикрого зла! Більшість наче свідомо намагалась чинити зло навіть самим собі. Тут не рятувала й освіта. Яскравим прикладом був доктор Кочетов, який дедалі частіше приходив до редакції в ненормальному вигляді. Перший час він соромився Устенки, а потім махнув рукою.

— Доктор, невже ви не можете стриматися? — питала його Устенка.— Є ж сила волі.

— Вам жаль мене?

— Так.

— Не варто!.. Я сам теж спочатку жалів себе, а потім... Одним словом, не варто говорити.

Устенці робилось моторошно, коли вона почувала на собі пильний погляд доктора. В цих запалених очах було щось страшне. Дівчина в такі хвилини намагалась його уникати.

— Панночко, а ви не вважаєте мене божевільним? — спитав її одного разу доктор з хворобливою усмішкою.— Будьмо одверті... Я найгірше вже пережив і дивлюсь на себе, як на пацієнта.

— Не знаю, доктор... Ви просто нездужаєте.

— Так, так... нездужаю. Ах, коли б ви тільки бачили, які жахливі ночі я переживаю! Засинаю я тільки годині о шостій ранку і все ходжу... Раптом зробиться страшно-страшно, до сліз страшно... Хочеться кудись утекти, сховатися.

У маленьких провінціальних містечках не може бути таємниць. Устенка, незважаючи на свої дівчачі роки, знала багато такого, чого дівчині й знати не слід. Джерелом цих закулісних відомостей була головню стара нянька Мотрона. Становище в сім'ї доктора Кочетова давно зробилось притчею во язицех. Усі знали, як він оженився і як Парасковія Іванівна прибрала його до рук. Останньою новиною в біографії доктора було те, що адвокат Мишников дуже залицявся до Парасковії Іванівни і щодня бував у бубновському домі.

— Раніше сама Парасковія Іванівна упала коло нього,— пояснила Мотрона з старечою наївністю.— Навіть зовсім безсоромно ганялася... А тепер уже, видно,

Мишников погнався за нею. Змій лютий, одним словом...
Ох, гріхи!

— Іляню, не смійте нічого мені говорити про доктора.

— Та все ж місто говорить. Тільки в дзвони не дзвонять.

В цьому була розгадка похмурого настрою доктора.

IV

Доктор Кочетов переживав жахливий час. Він дійшов до того стану, коли люди намагаються не думати про себе. В ньому немов жило кілька чоловік: один, що існував для інших, коли доктор виходив з дому, другий, коли він був у редакції «Запольського кур'єра», третій, коли він вертався додому, четвертий, коли він залишався на самоті, п'ятий, коли наставала ніч,— цей п'ятий просто мучив його. Думка про божевілья виникала в доктора вже раніше; він починав стежити за кожною своєю думкою, за кожним словом, за кожним рухом, але потім усе миналося. Ці випадки підозрливості повторювалися дедалі частіше і набирали все тяжчої форми. Заспокоєння давала тільки мадера. В бубновському домі панував якийсь дух мадери. Доктор пив потайки, як це робив покійний Бубнов і як тепер це робила Парасковія Іванівна.

Остаточним поворотним пунктом у психології доктора стало відкриття, що Парасковія Іванівна влаштувалася по-новому. Спочатку доктор одержав анонімного листа, що розкривав йому очі на взаємини дружини з Мишниковим, одержав і не повірив, приписавши його прихованій людській злобі. Потім одержано було другий лист, третій, четвертий,— таємний ворог не дрімав і турбувався про нього, як найкращий друг. Мимоволі доктор почав стежити за дружиною і пересвідчився, що таємничий кореспондент мав рацію. Доктор знав, коли дружина йшла на побачення, знав, коли вона чекала Мишникова, знав, коли вона сподівалася, що він піде з дому,— знав і таївся. Тепер ролі переминились: раніше Парасковія Іванівна упадала коло Мишникова, а нині навпаки. Дійшло до того, що веселий Мишников навіть підлещувався до нього. Докторові робилося соромно за коханців, за себе, за ту ганьбу, яка густою хмарою вкривала всіх. Адже і він сам не кращий за інших.

Найбільше лякало доктора те, що його нічого не цікавило. Хіба не однаково? Сьогодні дружина зраджує

його, завтра він зраджуватиме її,— тільки невелика переміна ролей. Він давно перестав бувати у Стабровських, роззнайомився майже з усіма і нікого не хотів бачити. Навіщо? Залишалась, правда, газета, але й тут справа зводилась до простої інерції, до звичних рухів. Спочатку доктор соромився приходити до редакції в ненормальному вигляді, а потім і це почуття звичайної фізичної пристойності зникло. Хіба не однаково? Він приходив тепер до редакції з червоними очима, опухлим обличчям і п'яним туманом у голові. Що ж, нехай усі бачать, дивуються, зневажають, жаліють. У глибині душі доктор все-таки не вважав себе безнадійним алкоголіком, а пив так, поки що, аби на деякий час забути. Інколи в нього виникала рятівна думка втекти з проклятого Заполя свіг за очі, але ж цей останній засіб завжди був в його розпорядженні. Його все-таки щось удержувало, якесь невиразне почуття власного кутка, якоїсь нездійсненої справи. Щось таке ще залишалось попереду, невиразне і неясне.

Однієї ночі доктор не міг згадати без жаху. Він випив увечері аж дві пляшки мадери. Довго ходив по кабінету, думав уголос, лягав на диван і знову вставав, щоб крокувати по кабінету. Він знав, що не засне аж до ранку. Раптом, лежачи на дивані, доктор відчув, як у ньому стигне вся кров і серце перестає битися. Його охопила жахлива думка, вірніше — відчуття, наче він роздвоювався і переставав уже бути самим собою. Так, він почував це всім своїм тілом, опухлими від п'яної водянки ногами, роздутою печінкою. Він більше не був він, доктор Кочетов, а той, другий, Бубнов, який отак само лежав на дивані, опухлий від пияцтва, і боявся кожного шелесту. Доктор боявся поворухнутись, розплющити очі, наче його щось придавило. Так, він перетворився в Бубнова.

Галюцинація тривала аж до ранку, поки в кабінет не увійшла покоївка. Цілий день потім доктор просидів у себе і весь час тремтів: от-от увійде Парасковія Іванівна. Тепер йому починало здаватися, що в ньому вже два Бубнови: один мертвий, а другий умираючий, п'яний, гнилий по саме волосся. Він заснув, тільки прийнявши збільшену дозу хлорал-гідрату. Прокинувшись уночі, він почув, як хтось хрипким шепотом спитав його:

— Ти тут?

Це був бубновський голос, і доктор, охоплений жахом, сховав голову під подушку, яка здавалась йому Бубно-

вим, м'яким, холодним, безформним. Вся кімната була наповнена цим Бубновим, і він навіть змушений був ним дихати...

Аж три дні тривали галюцинації, і доктор позбувався їх, тільки йдучи з дому. Але страшна думка й тоді не покидала його. Сидячи в редакції «Запольського кур'єра», доктор почував, що він стоїть зараз за дверима і що маленькі часточки його поступово насичують повітря. Звичайно, інші цього не помічали, бо не мали внутрішнього зсру: не були Бубновими. Холодний жах огортав доктора, він весь трусився, полотно і робився страшним.

— Вам погано, доктор? — питала Устенюка, сидячи за своїм столиком з коректурами.— Я принесу води.

— Ради бога, не ворухіться,— благав доктор пошепки.

Йому здавалось, що досить було Устенюці підвестися, як усі міриади часточок Бубнова кинуться на нього і він розчиниться в них, як дрібок солі, кинутий у склянку води. Ця сцена закінчилася глибокою непритомністю. Опам'ятавшись, доктор нічого не міг пригадати. І це мучило його ще більше. Він тер собі лоба, благально дивився на Устенюку, що клопоталася біля нього, і мучився, як засуджений на смерть.

Пам'ять вернулася тільки вночі, коли доктор лежав у себе в кабінеті, страждаючи від безсоння.

Так тривало день у день, і доктор нікому не міг відкрити своєї таємниці, бо це дорівнювало смерті. Муки досягали найвищої міри, коли він чув, як наближались кроки Парасковії Іванівни. О, він так само удавав, що спить, як це робив Бубнов, так само затаював від страху подих і трохи заспокоювався тільки тоді, коли кроки віддалялись і він підкрадався до завітної шафки з мадерою і ковтав нову дозу отрути з жадібністю гіркого п'яниці.

Коли прийшов одвідати його старик Кацман, сталася зовсім дика сцена.

— Ну, що, collega, як ви себе відчуваєте? — питав Кацман, нюхаючи просякнуте мадерою повітря.

— Нічого, чудово.

— А дайте-но ваш пульс.

Ця фраза розлютила Кочетова. Хто сміє торкати його за руку? Він страшенно кричав, тупотів ногами і погрожував убити проклятого жида. Старий лікар похитав головою і вийшов з кімнати.

Одного разу вночі, коли Кочетов ходив по своєму кабінеті, прибігла, задихавшись, якась жінка і Христом богом благала його їхати до хворої.

— Ох, смерть прийшла, рідненький,— голосила вона.— Зайшлася наша пані... Лежить, очі закотила... Ох, смертюнько!

— Та яка пані, кажи толком?

— А Серафима Харитонівна!

— Яка Серафима Харитонівна?

— Ой господи!.. Ну, котра за Колобовим, за Галактіоном Михайловичем. Ще пароплави в нього.

Доктор давно не практикував, але тут, за якоюсь інерцією, згодився і поїхав.

У маленькому будиночку Колобова, де жила Серафима з дітьми, був страшенний переполох. Доктора зустріла в передпокої Харитина, бліда, але опокійна.

— Пробачте, що ми потурбували вас, Анатолію Петровичу. З сестрою погано, а Кацман сам хворий.

Проходячи мимо дверей в їдальню, Кочетов побачив Галактіона, який сидів край стола, схопившись за голову..

Хвора лежала в спальні на своєму ліжку, зціпивши зуби і закотивши очі. Біля неї стояла дівчинка-підліток і з відчаєм і надією подивилась на доктора.

— Мама вмерла...— прошептала вона, немсв боялась когось розбудити.

Доктор приклав вухо до грудей хворої. Серце ще билось, але дуже слабо, наче його стискала якась рука. Це була повна картина алкоголізму. Жертва запольської мадери вмирала.

Пущені були в хід холодні компреси, лід, нашатирний спирт і обтирання, поки хвора не зітхнула і не розплющила очей.

— Принесіть сюди мадери,— шепнув доктор Харитині.

Через хвилину до спальні увійшов з щойно відкупореною пляшкою вина Галактіон, налив чарку і подав хворій. Вона глянула на нього, заперечно похитала головою і промовила кволим голосом:

— Ви, здається, вважаєте мене п'яницею, а я зовсім не п'ю...

Хоч як доктор умовляв її, хвора залишилась при своєму. Галактіон зрозумів, що вона соромиться його, і ви-

йшов. Харитина трохи підвела хвору на подушки, та голова її впала набік.

— Посилайте швидше по священника,— шепнув доктор.

— Та ми ж старовіри... Нікого з наших стариків зараз немає в місті,— з жахом відповіла Харитина, дивлячись на доктора широко розплющеними очима.— Невже вона помре?.. Врятуйте її, доктор... ради всього святого... доктор...

— Від паралічу серця порятунку немає.

— Доктор... доктор!

Але доктор уже йшов до їдальні з пляшкою в одній руці і з чаркою в другій. Галактіон сидів край стола.

— Ідіть, попрощайтесь з дружиною,— сказав доктор, сідаючи до столу і ставлячи перед собою пляшку.— Все кінчено.

Галактіон глянув на нього, розкрив рот, щоб сказати щось, і вибіг з їдальні. Доктор провів його очима, усміхнувся і спокійно налив собі чарку мадери.

Хвора напівлежала серед подушок і дивилась на всіх осмисленим поглядом. Очевидно, вона прийшла до пам'яті і заспокоїлась. Галактіон підійшов до неї, заглянув в обличчя і зрозумів, що все кінчено. У нього задрижали коліна, а перед очима замигтіли кола.

— Серафимо, благослови дітей! — промовив він зваженим голосом.

Хвора наморщила лоб і тривожно подивилась круг себе, когось шукаючи. Галактіон зрозумів цей погляд і підвів дочку Милочку.

— Серьозі нема... він поїхав у гімназію; благослови Милочку.

Дівчина заридала, впала навколінки і прихилилася головою до материнської руки, що безсило шукала її. Губи хворої щось шепотіли, вона знову заплющила очі від зусилля. В цей час Харитина привела щойно розбуджену дванадцятилітню Катю. Дівчинка була в самій нічній кофточці і нічого не розуміла, що діється. Побачивши сестру в сльозах, вона теж заридала.

Хвора благословила дівчинку і зробила очима Харитині знак, щоб вивели дітей. Коли Харитина повернулась, вона подивилась на неї, потім на Галактіона і промовила з надзвичайною твердістю:

— Пожалійте дітей... я... я нікому більше не зав'язатиму.

Харитина схлипувала і, припавши обличчям до узго-
лов'я вмираючої, шептала:

— Симо, прости... Симо... Симо...

Галактіон стояв і не чув, як у нього котились по об-
личчю сльози. Харитина підвела його до ліжка і змусила
стати навколішки.

— Симо... я... мене...— бурмотів Галактіон, наче кожне
слово приросло до горла і він мусив його віддирати.—
Нема нам прощення, Симо... я... мене...

Помираюча вже заплющила очі. Груди важко здійма-
лися. Почулися мертві хрипи. У горлі щось клекотіло і
перелизалось.

— Матінко ти наша... ластівочко,— голосила біля ліж-
ка Аграфена, яка наче з-під землі виросла.— Голубонько,
панночко...

На дверях стояв Харитон Артемович. Він прибіг з до-
му в самому халаті. Сиве волосся було скуйовджене, і
старик мав страшний вигляд. Він підійшов до ліжка і
мовчки почав хрестити вмираючу. Хрипи меншали, кле-
кіт припинився. З дверей визирали перелякані дитячі об-
личчя. Аграфена все голосила, обхопивши холонучі ноги
покійниці.

— Матінко ти наша, панночко... на кого ти нас, сирі-
ток, покидаєш?

Доктор сидів так само в їдальні, пив мадеру чарку за
чаркою і зовсім забув, що йому тут більше нічого робити
і що час іти додому. Його дивувало, що їдальня то мен-
шала, то більшала, що буфет марно намагався твердо
стояти на місці, що стеля то пливла догори, то спуска-
лась до самої його голови. Він опам'ятався, тільки коли
на плече йому лягла чиясь важка рука і сердитий жіно-
чий голос промовив:

— Ти що це за моду придумав хлистати горілку в ота-
кий час, безсоромні твої очі? Іди додому, п'яничко...

Це була Аграфена. Вона одразу ж узяла доктора під
руку і повела з їдальні. Він спробував упиратися, але,
глянувши на пляшку, побачив, що вона порожня, і тіль-
ки махнув рукою.

— *Finita la commedia*... Так, п'яничка... справді... Га-
лактіон зраджував своєю дружиню, а вона вмерла... і Па-
расковію Іванівну теж зраджував, а вона жива... Прав-
да ж, як це дивно?

Смерть дружини була для Галактіона тільки продовженням усяких інших невдач. Йому взагалі останнім часом не щастило. На Іртиші затонула баржа з незастрахованим чужим товаром, пароплав «Первинка» напорівся на підводний камінь і ціле літо простояв без роботи, кілька вантажів запізнилось і за них довелося платити неустойку, — одним словом, невдача за невдачею. У банку становище Галактіона теж похитнулось. Мишников, що став найбільшою силою, пробував на ньому свій вплив. Навіть старик Стабровський, що досі підтримував Галактіона, помітно охолов до нього без будь-якої явної причини. Це особливо турбувало Галактіона, хоч він кріпився і нікому нічого не говорив. Все складалося проти нього саме з того моменту, коли він зійшовся з Харитиною. В цьому було щось фатальне... А втім, сама Харитина давно помітила це і теж мучилась.

— Це я тобі принесла нещастя, — повторювала вона, дивлячись на Галактіона винуватими очима.

Це його щоразу дратувало. Та й Харитина вже не була колишньою Харитиною, веселою, пустотливою, гарною красою русалки, — може, вона змінилась, може, постаріла, а може, просто він звик до неї. Про її красу він міг тепер судити тільки з того враження, яке вона справляла на інших. Але його сердило й те, що інші милувались Харитиною, наче і в цьому був якийсь прихований обман. Особливо не до лиця було Харитині, коли вона сумувала, починала жалітися і взагалі хникала. Галактіон обурювався, говорив їй прубощі, доводив до сліз, а потім починав жаліти мовчки, не маючи сил проявити свій жаль активно.

Тепер усе ставало приводом для домашніх сцен, непорозумінь і справжніх сварок. Звичайно починав Галактіон, якого однаково обурювало, коли Харитина дратувалась і коли залишалась байдужою. Він заспокоювався тільки тоді, коли вона втрачала самовладання і починала рвати й метати. Кілька разів вона кидалась на нього просто з ножем. Галактіон не мав сумніву, що в такому стані вона може зарізати кого завгодно. Але саме таке шаленство його задовольняло, знімаючи з душі якийсь тягар. Хоч який несправедливий був Галактіон до Харитини, але однієї риси він не міг не визнати за нею: жодне стороннє око не бачило її сліз, ніхто не чув її нарікань. Для

інших вона була тільки в доброму чи поганому настрої, а це ще не давало підстави робити які-небудь догадки про її інтимне життя.

По суті Харитина була глибоко нещасна, бо все ще любила Галактіона, і любила його тим сильніше, чим байдужішим він ставав до неї. Є натури, почуття яких потребують перепон, особливо таке почуття, як кохання. Коли б Галактіон любив її, як раніше, Харитина, напевно, не відповідала б йому тією самою монетою, а тепер вона боялась навіть виявити свою любов повною мірою і наче ховала її, як ховують від сонця тендітну рослину. Разом з тим вона чудово розуміла, що таке Галактіон і що любити його не варто. Адже він усе життя думає тільки про себе і свої плани, а жінки були для нього лише сумною необхідністю. По суті він нікого й не може любити, як усі егоїсти. І все-таки, знаючи це, Харитина вся радісно здригалася, коли він входив до кімнати. О, вона так ждала його щоразу, наче він приходив до неї прощатися назавжди! Так, ждала і ненавиділа себе саме за це, як ненавидить каторжник свої кайдани.

Останньою краплею в цій чаші випробувань для Харитини була поява в Заполлі чоловіка. Галактіон приїхав з міста в Городище і заявив злорадно:

— Твій Ілля Фірсович приїхав, тобто пішки прийшов... У повній формі: і клучочок за плечима і ціпочок. Бракує тільки торби...

— Який же він мій?— тихо відповіла Харитина, боячись образитись.

— А чий же? Звісно, твій... Ось він прийде до нас у гості і попросить хлібця, як бродяжка.

Харитина мовчала. Її глибоко обурював самий тон, яким говорив з нею Галактіон. Наче це вона хотіла, щоб Полуянов повернувся з заслання.

— Так, твій, твій, твій! — уже кричав Галактіон, шаленіючи.— Ти ж сама його вибрала за чоловіка, ніхто тебе не силував, і виходить, що твій... Ти його цілувала, ти... ти... ти...

Він задихався від люті, стискав кулаки і, здається, ладен був кинутись на Харитину і вбити її одним ударом. О, як він ревнував Харитину до її минулого, як ненавидів її і з радістю розтоптав би, як топчуть гадюку!

— Чого ж він прийде до нас? — зауважила Харитина.

— Чого? Прийде по свою законну дружину. Він при своєму повному праві. Ти забула, чия ти жінка.

Харитина мовчала, і це вже зовсім роздратовало Галактіона. Він схопив її за руку і крикнув, задихаючись:

— Ти ж... ти любила його... так! Ти його цілувала, і він...

Закінчилась ця дика сцена тим, що Галактіон побив Харитину, люто побив, як б'ють своїх жінок тільки п'яні мужики, а потім узяв і замкнув у кімнаті, наче боявся, що вона втече і скаржитиметься на нього. Це був жахливий момент. Харитина цілий день просиділа в темному кутку, як зацькований звір, і вся тремтіла, коли чулися чийсь кроки. Їй здавалось, що Галактіон повернеться і вб'є її. О, яка вона рада була б померти, заснути, знайти вічний спокій, коли ніщо не буде тривожити, хвилювати і мучити! Це була смертельна жадоба спокою. Харитина не плакала, а сиділа мовчки, глибоко принижена, жалюгідна, нещасна.

— За що?— повторювала вона в думці, заплющуючи очі.— Господи, за що?

З усіх почуттів лишалось тільки фізичне почуття страху, те почуття, що спонукає собаку лизати руку, яка її тільки що покарала.

Галактіон бив її уже не вперше, але тоді було інше. Опам'ятавшись, Харитина прийшла до того виснозку, що їй навіть ніде подітись. Ані близьких знайомих, ні друзів, ні рідних — нікого. З сестрами вона зовсім не бачилась, та й не любила нікого. Значить, лишалося знову жити з Галактіоном і терпіти нові побої,— вона розуміла, що сьогоднішній день тільки початок ще гірших днів. Що ж діяти? Кинутись у воду? А він радітиме, що здихався тягаря... так. Потім ожениться... У серці в Харитини закипіла дика ненависть саме до цієї іншої, а в уяві промайнула страшна картина: вбитий Галактіон, з любові великої вбитий, наперед оплаканий і ще дорожчий. Сама тільки земля буде розлучницею. Харитина намагалась не думати про це, навіть починала від страху молитися, а в голові стояла одна думка, ця ж думка сповнювала всю кімнату і, як нічний птах, билася з трепетом у вікно.

Тепер через Полуянова раз у раз повторювалися історії. Галактіон не тільки не почував докорів совісті, а всіляко шукав нагоди причепитись до Харитини. Смерть

дружини на якийсь час припинила це озлоблення, і Галактіон наче одійшов. На перший план виступили тепер сироти-діти. Треба було їх куди-небудь влаштувати. Із смертю матері-п'яниці розвіялась остання ілюзія свого дому. Харитина боялась говорити про те, щоб узяти їх до себе в Городище. Вона потай від Галактіона написала Агнії, благаючи її всіма святими не покидати сиріт. Агнія дуже вміло повела справу і умовила Галактіона. У неї вже було двоє своїх дітей.

— Мені ж однаково з дітьми возитися,— переконувала вона.— Заразом уже клопотатися... Та й твої зовсім дорослі.

Галактіон довго не згоджувався, хоч і не знав, що робити з дітьми. Агнія переконала його тим, що діти житимуть у дідуся, а не в чужому домі. Цей довід хоч на щонебудь був схожий, і він згодився. З Харченком він тримався, як стороння людина, і удавав, що нічого не знає про його викривальні кореспонденції.

Все-таки, коли Галактіон перевіз дітей до дідуся, його огорнуло тяжке почуття порожнечі. Щось таке порвалося, чого вже не можна було з'єднати ніякими силами. І прикро ї сумно. Скільки разів Галактіон раніше думав про те, як добре було б, коли б Серафима померла. І сама не мучилася б і йому розв'язала б руки. А тепер її немає, і немає свободи. Думка про дітей виникала дедалі частіше, змушуючи його перевіряти себе. Звичайно, Галактіон давав на їх утримання багато грошей, але це було ще не все. Саме діти стояли тепер перед його очима живим докором, нагадуючи всі несправедливості минулого. Під вагою цієї думки він навіть до Харитини подобришав, тобто не утискував її і поводився так, наче її зовсім і на світі не було.

В сумний день переселення дітей до діда Галактіон залишився в Заполлі і зовсім не знав, що йому робити. Їхати в Городище теж не хотілося. Саме в цей критичний момент він згадав про старика Луковникова. Суворий був чоловік, правильного життя. Галактіонові до болю захотілося, щоб хто-небудь його лаяв, дорікав, говорив суворі слова. Він увечері пішов до Луковникова саме в цьому настрої. Старик зустрів його досить непривітно і дивився такими очима, чого, мовляв, завітав непроханий гість.

— Давненько не бачились, Галактіоне Михайовичу.

— Еге ж, давненько, Тарасе Семеновичу. Все збирався якось завернути.

— Вже й збирався? Перестань пусті слова говорити... Нащо я вам, старий, здався?

— Самі не молоді, Тарасе Семеновичу.

Спочатку старик подумав, чи не приїхав Галактіон позичати в нього грошей,— слава багатой людини ще залишалась за ним,— а потім догадався з виразу Галактіонового обличчя і з тону розмови, що справа зовсім не в цьому. Останнім часом він незлюбив Галактіона і тепер не міг побороти в собі цього почуття. Так би, здається, все й вичитав... На, слухай. Галактіон пробував щось говорити, але розмова не клеїлась. І гість і господар мовчали. Луковников підвівся, пройшовся по кімнаті, розгладив сиву бороду і промовив з якоюсь одвертістю:

— Що, Галактіоне Михейовичу, погано?.. Ото ж бо і є. І сказав собі чоловік: наповню житниці, назбираю скарби. Пий, душа, веселись!.. Так я кажу? Ех, Галактіоне Михейовичу! Розумні люди, до всього, здається, дійшли, а цього не збагнуть.

— А хіба винна людина, якщо вона не розуміє, Тарасе Семеновичу?

— В усьому винна... На те їй розум дано,— не ум, а розум. Багатство — це ніж... Ним можна чимало добра зробити, а роблять більше зло... от що.

— Знов-таки, Тарасе Семеновичу, і лихий чоловік собі зла не бажає... Все на краще думає зробити.

— Авжеж, для себе... За прислів'ям, і злодій богу молиться, тільки яка це молитва? Будемо говорити одверто, Галактіоне Михейовичу: негарзд. Я ж знаю, чого ти до мене прийшов... Спочатку я, грішним ділом, подумав, що по гроші, а потім бачу, що зовсім інше.

— Так, інше,— відгукнувся Галактіон, мов луна.— От сьогодні дітей до тітки Агнії одвіз.

— І возитимеш по чужих дворах, коли дома чадно. Либонь соромно перед дітьми своє звірство показувати... Отак-то, Галактіоне Михейовичу! А вони ж, діти, і зовсім великі виростуть. Вирости то виростуть, а до батька путь-дорога заказана. Ох, негарзд!.. Жінку не жалів, то хоч би дітей пожалів. Я тобі, як стара людина, кажу... І гніваюсь на тебе і жалію. А як жаліти, коли чоловік сам себе не жаліє?

— А як ви гадаєте, Тарасе Семеновичу, бувають на світі прокляті люди? Так, від народження?..

Луковников хотів щось відповісти, але в цю мить увійшла Устенька сказати, що чай готовий. Вона дуже здивувалась, коли побачила Галактіона, і розкланялася з ним на віддалі.

— Чай готовий, тату.

— Що ж, діло хороше. Ходімо, Галактіоне Михайовичу.

Галактіон теж зніяковів. Він давно не бачив Устеньки. Тепер це була зовсім доросла дівчина, квітуча і з таким сміливим обличчям. В ідальні якийсь час тривала дуже незручна пауза.

— Галактіоне Михайовичу, я сьогодні бачила ваших дітей,— заговорила першою Устенька.— Дівчинка така мила і хлопчик...

— Справді?—спитав Галактіон, не розуміючи.— Ах, так, діти!..

Настала знову пауза. Устенька уперто відмозчувалась і намагалась не дивитись на гостя, а потім кзапливо випила свою чашку і вийшла.

— Ти от що, Галактіоне Михайовичу,— заговорив Луковников зовсім іншим тоном, наче намагався загладити молодечу суворість доньки.—Я знаю, що справи в тебе не дуже-то... Та й у кого вони зараз добрі? Всі на волоску висимо... Знаю, що Мишников тебе притискає. А ти ось як зроби... еге ж... Піди до нього просто додому, скажи все напрямки і... одним словом, він тобі все і влаштує.

— Мишников?

— Так, Мишников. Вже ж я його добре знаю.

VI

Коли Галактіон пішов, Устенька напалась на батька з надзвичайним азартом.

— Тату, я зовсім не розумію, як ти можеш приймати таких жахливих людей, як цей Колобов. Він загнав у могилу дружину, покинув власних дітей, потім ця Харитина, яку він б'є... Жахлива, жахлива людина!.. У Стабовських його тепер не приймають... Це якийсь дикун.

— І я його теж не хвалю... ні. Але мені його жаль. Адже розумний і вдача — залізо. Тільки якось усе життя в нього догори дном. Одне слово, нещасний чоловік.

— Він? Нещасний?

— Зовсім нещасний! А якби трохи інакше доля склалась, і він би іншим був. Такі люди не вміють гнутися, а просто ламаються. Тоді багато гріха взяв на душу старий Михайл Зотович, коли силоміць оженив його на Серафимі. Колись завжди так робили, а за нинішніх часів кажуть, що свої очі є. Михайл Зотович думав краще зробити, щоб Галактіон не вчинив так, як брат Омелян, а воно он що вийшло.

— І Михайл Зотович теж поганий. Це ж він млини свої попалив?

— Ну, це ще невідомо, Устенко. Могли й самі згоріти. Мало чого по-пустому плещуть.

— Ти завжди, тату, всіх захищаєш, а так не можна.

— Поживеш, скільки я, то й сама те скажеш. Непросто в живій людині розібратись... Взяти хоч би твого Стабровського: чи ж він не розумний, чи ж він не хороший у себе вдома, — такого другого і не знайдеш, а вийшов на вулицю — розбійник... Без ножа заріже. Ось тут і розберись.

Для такої філософії в Луковникова було досить матеріалу. Особливо останнім часом похитнувся народ, і зовсім не розбереш, де кінчається хороша людина і де починається погана. Та й взагалі навколо діялося бог знає що. Не зчуєшся, як і сам потрапиш у негідники. Роздумуючи про самого себе, Луковников приходив саме до такого висновку. Його справи з вальцьовим млином затягувались в якийсь проклятий зашморг. Усі операції давно вийшли з усяких попередніх кошторисів і накреслених бюджетів. Сам по собі млин коштував близько трьохсот тисяч, далі близько семисот тисяч потрібно було щороку на купівлю зерна, а найгірше було те, що готовий товар доводилось реалізувати в розстрочку, і це становило ще близько півмільйона карбованців. У ділі таким чином зосереджувався загалом капітал у півтора мільйона карбованців. Таких грошей у Луковникова не було, і добру половину доводилось добувати в кредит. Обороти цих трьох капіталів, що їх являли собою млин, зерно і готовий товар, ішли з нерівномірною швидкістю, і важко було підбивати загальний торговий баланс. Іноді яких-небудь два тижні коштували десятки тисяч, бо вся хлібна справа поступово перетворилась на якусь азартну гру. Рвав куші той, хто умів схопити момент.

Крім того, у верхів'ях Ключової збудовано було два нові вальцьові млини, що стали дуже небезпечними конкурентами як при закупівлі зерна, так і при збуті крупчатки. На ринок висувались величезні капітали, вони нещадно душили хлібну дрібноту, як великі хижаки душать хлібних мишей. Сплітались тисячі умов, які важко було передбачити, і з кожним роком висувались нові.

Особливо характерним для хлібної справи був минулий рік, коли в смузі Зауралля, прилеглій до гір, стався недорід через мокре літо. Почалась велика гра на хліб степової смуги. Скуповувались мільйонні партії, і дрібні мельники, як-от старий Колобов, залишилися зовсім без зерна. Нічого було молоти. Це була саме гра, спекуляція з мільйонним ризиком, а не звичайна промислова справа. Тут з'ясувалося вперше фатальне питання, що золоте дно, яким досі вважалося Зауралля, не може забезпечувати хлібом безперебійну роботу всіх млинів. Досі ринок поповнювався з старих селянських запасів, а тепер їх уже не було, і доводилось жити одним роком. Виробник зерна жив від осені до осені і весь цілком залежав від одного врожаю. Цього раніше не було.

Остаточно добила зауральського селянина щойно відкрита Уральська залізниця. Відкриття її збіглося з неврожаєм у Поволжі, і зауральський хліб ринув широкою повінню в далеку Росію. Від цієї операції нажились головним чином мельники з верхоріччя, що стояли в самому горлі, тобто біля залізниці. Вони збули мільйонні партії і нажили цілі багатства. Млин Луковникова теж працював добре, хоч і не в таких вигідних умовах, бо програв на літньому перевезенні гужем,— мельники з верхоріччя підвезли зерно дешевою зимовою дорогою. Особливо один випадок запав у пам'ять Луковникову як зловісна ознака. Він ще з осені законтрактував партію в тридцять тисяч мішків дешевого сибірського хліба, яку Галактіон зобов'язався приставити своїми пароплавами в Тюмень. Весна випала непевна, і з офіціальних бюлетенів про врожай важко було судити, що там буде. Загалом сподівалися середнього врожаю, і ціни на борошно не росли. Луковников про всякий випадок придержав партію, вичікуючи ціни. Настав червень, а ціни не підіймалися. Тоді Луковников послав у Рибінськ свого довіреного і запродав усю партію мало не за свою ціну. Та не минуло й двох тижнів, як ціна відразу підскочила на два

карбованці з мішка,— інакше кажучи, коли б він зачекав ще два тижні, це дало б йому шістдесят тисяч чистого баришу. Одним словом, йшла найзапекліша гра, і великі мельники різались не на життя, а на смерть. Дві-три невідалі операції розоряли вщент, і мільйонні багатства лопались, як мильні бульки. А тут ще допомагав банк, закриваючи кредит фірмам, які захитались, і збільшуючи позики тим, що і без цієї допомоги йшли вгору.

Природним результатом такого загостреного становища було те, що на Ключовій почалося поголовне розорення середніх мельників, як-от старий Колобов. Це були жертви навіть не конкуренції, а біржової гри на хліб. У них було відібрано і зерновий ринок, і кредит, і замкнуто сімома печатями гуртовий збут. Дехто ще тримався, торгуючи дрібними партіями, але загалом справа була кінчена. Питання тепер полягало в тому, що буде з півсотнею житлових млинів, збудованих на Ключовій. Перший питель поставив старий Колобов, і він же показав вихід, коли застрахував два нові млини і спалив їх. Це наче стало сигналом. Пожежі на млинах почали повторюватись рік у рік з математичною точністю, і знавці справи наперед пророкували, чиї млини мали тепер горіти. І приречені млини у визначений строк займалися.

Роз'їжджаючи в своїх справах по Ключовій, Луковников по дорозі завернув на Прорив до Михея Зотовича. Старого не було, а на млині лишалися тільки сини, Омелян і Симон. З першого погляду Луковников зрозумів, що справи тут йдуть погано: млин швидко набирав того занепаłego вигляду, який красномовніше за всякі слова говорить про внутрішнє руйнування.

— Ну, як ви тут поживаєте, Омеляне Михайовичу?— питає гість.

— Та нічого... Помаленьку.

— Де там помаленьку!— встряв у розмову Симон, не втерпівши.— Зовсім кінець приходить, Тарасе Семеновичу... Татусь забрав собі всі гроші за погорілі млини і подався з ними до скитів, а ти і викручуйся тут, як знаєш.

— Чув, чув,— ухильно відповів Луковников.— Що ж, треба терпіти, поки молоді. Зате на старість легше буде.

— А я піду звідси, як Галактіон... От і все. Наймусь куди-небудь за прикажчика, Тарасе Семеновичу, або заорендую звичайнісінький розтрусочний млин, як у нашого Єрміліча. У нього завжди робота... Своє зерно селяни

привезуть, змелють, а ти тільки бери грошки. Бариші невеликі, зате і збитків немає. Найпевніша справа...

— Правильно, Симоне Михайовичу. Це так... дійсно. От і нашим вальцьовим млинам скрутно тепер... А Ермілича я знаю. Нічого, спритний дядько і не любить, щоб десь погано лежало. Тільки однаково він добром не кінчить.

— Усі ми погано кінчимо. В гурті й смерть не страшна.

Луковникову подобався цей молодий запал Симона. Отак само й Устенька любить сперечатись... Справді, хлопцеві трудненько було жити на розореному млині не при ділі. І жалко, і нічим не зарадиш.

— І Галактіонові не солодко,— сказав Луковников, щоб утішити чим-небудь Симона.— Навіть і зовсім не солодко.

— Все-таки Галактіон при своєму ділі, Тарасе Семеновичу. Сам собі хазяїн... А ми з Омеляном, як то кажуть, приший кобилі хвіст.

— А про татуся забув? Він тепер за всіх у скитах своїх он як молиться... Не нарікай, молодче.

Проїжджаючи мимо Суслона, Луковников завернув до давнього приятеля попа Макара. Уже у великих літах був під Макар, а все залишався такий самий. Такий самий худенький, і хоч би одна сива волосина. Тільки з кожним роком старик усе нижчав, наче його гнула рука часу. Під Макар страшенно зрадів дорогому гостеві і під руку повів його в горниці.

— От уже догодив, можна сказати...— бурмотів він.— Рідкий гість, по-перше, а по-друге...

Попівський язик наче замерз. Під Макар придержав гостя і прошепотів:

— А там же в мене тее... значить, у горниці, нечестивий Ахав сидить.

— Який Ахав?

— А Полуянов! Разом з мельником Ерміличем приїхав, звелів поставити горілки і нахваляється, що засудить мене, тобто за моє тодішнє показання на суді. Мені, каже, нічого втрачати... Попада з переляку втекла до сусідів, а я от сиджу з ними та слухаю. Звичайно, по-перше, я зовсім не боюсь його, нечестивого Ахава, а по-друге, все-таки страшно...

«Нечестивий Ахав» справді сидів у горниці в попа,

весь червоний від випитої горілки. Дорожня торба і ціпок лежали поруч на стільці. Полуянов не розлучався з лахміттям засланця, хизуючись своїм убозтвом. Єрмілич теж пив горілку і теж червонів. Несподіваний прихід Луковникова трохи сполошив гостей, і Єрмілич зробив рух, щоб сховати пляшку з горілкою.

— Не руш...— спинив Полуянов.— Сіє — посох мандрівницький.

У Заураллі Луковникова вважали мільйонером, до того ж він уже четверте триріччя був міським головою. Взагалі іменита людина, і Єрмілич тремтів.

— Доброго здоров'я, панове,— просто поздоровкався Луковников.— Як це ти сюди потрапив, Ілле Фірсовичу?

— Я? А навіть дуже просто... Пішки прийшов сказати ось попові Макару та Єрміличу, що скручу їх у баранячий ріг... так. Я нишком не люблю, а напрямки дію.

— Не старі часи, Ілле Фірсовичу, щоб роги ото показувати,— відповів піп Макар, на всякий випадок відступаючи до стіни.— По-перше...

— Що-о?— заричав Полуянов.— Та я... я... я ось зараз вип'ю чарку горілки... еге ж. Усіх попереджаю... Я серед вас, як убогий Лазар, гірше,— в нього хоч своє власне гноїще було, а в мене й цього немає.

— Багатство теж не у всяких руках силу має, Ілле Фірсовичу,— зауважив Луковников, сідаючи до столу.— І голова на своєму місці хороша, і гроші в справжніх руках... Та й лічити в чужих кишнях легше, як у своїй.

— Х-ха! — засміявся Полуянов.— А от я у свій час чудово знав, які в кого і в яких кишнях гроші були. Знав... і всі передо мною тремтіли. Страх, трепет і землетрус...

— Та годі тобі! — спиняв його Єрмілич.

— Що-о?

— Справді, досить,— заговорив Луковников.— Справді, нікому не страшно. Та якось воно й негоже: он і борода сива, а говориш усякі пусті слова. Минулого не вернеш.

— Ні, стривайте... Ось ти, попе Макаре, зрадив мене, і ти, Єрміличу, і ти, Тарасе Семеновичу, теж... так... І я свою чашу випив аж до дна і зрозумів, що таке суєта суєт, а ви цього не розумієте. Гляньте на мое лахміття і зрозумієте: воно мовчки волає... У вас буде своя чаша... так. Може, й гірша, ніж моя... Я вже смирився, перего-

рів душею, а ви ще сповнені гордині... І першого я попа Макара зведу до цілковитої мізерії. Чуєш, попе?

— Ох, чую!.. Пив би ти вже краще горілку, Ілле Фірсовичу, та лягав відпочивати.

— Не до вподоби? Х-ха!.. Не любите? Х-ха!.. Не згодні? Х-ха!

Запас енергії Полуянова раптом вичерпався, він уже машинально випив одним духом дві чарки і заснув тут-таки, на дивані.

VII

Із свого «об'їзду повіту» Полуянов повернувся в Заполля дуже ефектно. Він підкотив до малигінського дому у пишному дорожньому екіпажі Єчкаїна, найбаскїшою поштовою тройкою. Єчкаїн поставився до бувшого справника чи не найкраще від усіх і поведився так, немов віз колишнього Полуянова.

— От не сподівався... справді...— одверто дивувався Полуянов.— Колишні дружки дивитись не хочуть, два пальці подають, а то й просто відвертаються... он як. Друзі-пізнаються лише в біді.

— І всі по-своєму праві, Ілле Фірсовичу,— пояснював Єчкаїн.— Адже всі люди, коли розібрати, однакові, бо всі — мерзотники.

— Іменно!

— Тому справжній філософ ніколи не журиться... Ось гляньте на мене: чого я не перетерпів? Якої гидоти про мене не говорили? А я все терплю і зношу.

— Іменно!.. І я теж багато пережив, Борисе Яковлевичу... Царював, можна сказати, а зараз яко Іов многостраждальний... Натерпівся, можна сказати,— далі нікуди. І не ремствую... Тільки ось проклятого попа скручу, та й по всьому.

Харитон Артемович, що чекав повернення Полуянова з дитинячим нетерпінням, так і охнув, коли побачив, як він приїхав в одному екіпажі з Єчкаїним. Що ж це такє? Нахвалявся засудити Єчкаїна, а сам з ним по повіту катається...

— Ти що ж це, Ілле Фірсовичу? Мабуть, зовсім сказився?— накинувся старий на Полуянова.— Нахвалявся судитися з Єчкаїним, а сам...

— Зажди, старче, курчат восени лічать.

— Ти мені не забивай баки! Мені ж до своїх очей свідків не треба... Коли і ти такий, як інші зяті, то я ж і на тебе управу знайду. Я, брат, тепер, мов той ведмідь, що його з барлога підняли.

— А ти нікому не розкажуй... Сказане слово — срібло, а несказане — золото... Так я кажу? А потім, як ти гадаєш, коли, приміром, цей самий Єчкін мені посаду пропонує? Он як.

— Посаду? О-хо-хо!.. На підсудну лаву замість себе чи в тюрму? За ним давно вже тюрма плаче.

— Та ти слухай: справжню посаду. Він у Заполлі залізницю будуватиме, а я доглядачем.

— Один на одного глядіти будете та милуватися? Ох, штукарі!

— Ну, гаразд... Сміється останній, як кажуть французи. Розумієш, це ж справжній пост: доглядач Запольської залізниці. Трохи не міністр... Ти ось поїдеш залізницею, а я тебе за барки: стій! куди?

— Ой, рятуйте!.. Ой, умру!.. Вам треба з Єчкіним тіятр відкривати та виставу виставляти. Ой, кишки порзав!

Полуянов навіть образився. Єчкін справді запропонував йому посаду на майбутній залізниці, і він з радістю згодився послужити. Що ж, він ще при силі і може стати в пригоді, особливо там, де потрібен порядок. Його, голубе, не обдурять... Х-ха! Полуянова обдурити,— ні, ще такої шельми на білий світ не народилось. З другого боку, Полуянову навіть і не потрібна була ця посада, він приймав її просто по дружбі. В нього і інших посад багато. Будь ласка, роботи всякої скільки хочеш. По-перше, Замараєв пропонує в своїй касі посаду бухгалтера, потім Харченко запрошує в газеті працювати.

Харченко справді мав на оці Полуянова,— він тепер на всіх людей дивився з точки зору завязаного газетяра. Світ поділявся на дві половини: людей, корисних для газети, і — людей непотрібних.

— Голубчику, ви ж для нас справжній скарб,— запевняв він Полуянова.— Адже ніхто так не знає краю, як ви.

— Та трохи знаю... З зав'язаними очима пройду п'ять повітів.

— І з історії у вас багато є цікавих фактів.

— Ще б пак: сам історія з географією.

Зробити вибір між цими пропозиціями було досить

важко, а тут ще позов Харитона Артемовича та свої власні справи з попом Макаром і дружиною. Полуянов роздобув у Замараєва «закони» і тепер старанно зубрив різні статті. Харитон Артемович ходив за ним слідом і напружено стежив за кожним його кроком. Старого охопила сутяжницька гарячка, і він наяву марив майбутніми подвигами.

— Мені аби тільки почати,— мріяв він,— а тоді я вже й сам якийсь приловчився б.

— Ну, це, брат, дзуськи!— ошелешував Полуянов.— Які тобі закони, коли ти прізвище своє ледве-ледве підписуєш?

— А я словесно.

— Ні, твоя словесність ні до чого, а треба все по формі.

— Ох, оця вже мені форма!.. Заріз. Усі по формі мене обдурювали, а зяті найкраще від усіх... Де ж правда? Є ж вона, матінка? Мене грабують по формі, а я мушу мовчати... Ні, пробач!

Полуянову лишалося тільки усміхатися, слухаючи це марення, яке він підводив під рубрику «замахів з негодящими засобами». Він взагалі поступово засвоїв собі поблажливий тон, розмовляючи з Харитоном Артемовичем, як говорять з вередливими дітьми. Щоб потішити старого, Полуянов у дуже урочистій обстановці складав проекти майбутніх прошень, скарг і різних доповідних записок.

— Ти в мене, як вовчий зуб,— підлещувався Харитон Артемович, благоговіючи перед умінням зятя,— еге ж... Ох, коли б мене та вчити,— скільки в мені цієї самої злості!.. Хоч бери та садови на цеп.

— Тут злістю нічого не вдієш. Пусти тебе в суд, ти перш за все усіх вилаяв би.

— Ох, вилаяв би!.. А тоді хоч на шматки розірви. Аби тільки злість зігнати.

— Ото ж бо й є. Який же з тебе адвокат? Тобі глоблю треба дати в руки, а не закон.

Ніколи ще Полуянов не мав стільки роботи, як тепер. Навіть у найгарячішу пору справникування він не був такий зайнятий. І головне — скрізь потрібен. Хоч розірвись. Це усвідомлення власної потрібності вселяло в Полуянова гордовитий настрій, і у хвилину одвертості він говорив Харитонові Артемовичу:

— Без мене, брат, як без помийного відра, теж не обійдеся... І тут потрібен, і там потрібен, і ось тут потрібен. Оце тобі й позбавлений особливих прав та переваг... Х-ха!.. От тільки не знаю, де остаточно влаштуватися.

— А ти не розпорошуйся,— радив Харитон Артемович.— Бий в одну точку, і шабаш. Значить, шквар по одному місцю.

— Не турбуйся, не дамо собі в кашу наплювати.

— Ото ж бо... Насамперед до проклятого писаря доберемося, а тоді скрутимо й інших.

Полуянов довго не зважувався остаточно обрати для себе якусь певну діяльність, поки справа не вирішилась сама собою. Одного разу він робив моціон перед обідом,— набував благородних звичок,— і побачив нову вивіску на новому будинку: «Головне управління Запольської залізниці». Полуянов спинився, протер очі, ще раз перечитав вивіску і сказав тільки одне слово:

— Еге!

Другого дня він, бездоганно вдягнений, у новісінькому костюмі, уже сидів в окремій кімнаті нового управління за величезним письмовим столом, заваленим grosбухами. Йому подобалась і солідність обстановки і якась особлива ділова таємничість, а найбільше сам Єчкін, завжди веселий, вічно заклопотаний, енергійний і невтомний. Чого варта була сама тільки квартира, міністерська обстановка, службовці, і все з'явилось, як у казці, по шучому велінню. У першу мить Полуянов навіть знімаків, відкликів Єчкіна набік і промовив:

— А я думаю, Борисе Яковлевичу, окуляри собі купити... димчати, в золотій оправі... еге ж.

— Хіба ви недобачаєте?

— Ні... Але в окулярах якось солідніше. Стабровський носить окуляри, Мишников,— одним словом, усі серйозні люди.

— Чого ж, можна й окуляри,— милостиво погодився Єчкін, думаючи зовсім про інше.— Лякже, звісно, окуляри...

— Купці, і ті нині в окулярах ходять. Он Євграф Огибенін... еге ж.

На другий день Полуянов прийшов у золотих окулярах і навіть підстриг бороду á la граф Шамбор. Не можна,

справа була надто серйозна, і кожна дрібниця мала своє значення.

Всі, хто знав Єчка, сміялись у вічі і позаочі з його нової витівки, і для всіх було загадкою, звідки він брав гроші на свою контору. Крім боргів, він не мав нічого, а з векселів можна було скласти чималу бібліотеку. Взагалі Єчкін являв собою якийсь абсолютно незрозумілий фокус. Його нова контора кілька днів була темою для дуже веселих розмов у правлінні Запольського банку, де збирались Стабровський, Мишников, Штофф і Драке.

— Це якесь безумство,— говорив Мишников.— Я на місці Єчка давно повісився б, а він залізницю будувати затіяв.

— Возитиме стеаринові свічки з закритого заводу,— жартував Штофф.— Навіть можна так і назвати: стеаринова залізниця...

— Тут щось є, панове,— запевняв Стабровський.— Я давно знаю Бориса Яковлевича. Це те, що називають генієм без портфеля. Йому бракує тільки грошей, щоб бути цілком порядною людиною. Я часто заздрю його розумові... Це ж блискуча голова, в якій фейерверком сиплються найдивовижніші комбінації. Треба ж було придумати залізницю...

— Так, геній...— погоджувався Мишников.— Зовсім нового типу геній: вексельний. Йому однаково — втрачати нічого... Бракує тільки, щоб він оголосив яку-небудь війну.

— Яку війну? — як завжди, не розумів Драке.

— Та мало яку... Була ж якась війна за іспанську спадщину. От би Єчкину примазатися — як там був!

Взагалі банківські верховоди мали досить часу для таких розмов. Справи банку йшли чудово, і банківські акції вже вирости в ціні в два з половиною рази.

Поки банківські верховоди жартували, Єчкін невтомно клопотався. Він то зникав з Заполля, то знову з'являвся, як метеор. І тільки Полуянов, що зберіг нюх старого сищика, догадався, нарешті, в чому справа. Єчкін, потай від усіх, «розробляв» неприступного мільйонера Нагибіна. Яким способом він пробрався до нього, чим заслужив довір'я цього скнари, що нікому не вірив,— лишалося невідомим. Але Полуянов добре знав, що вечорами, коли смеркне, Єчкін їздив до Нагибіна аж на край міста і сидів там по кілька годин. Звісно, даремно Єчкін не гаяв би

золотого часу. А втім, він не раз вертався зовсім знеможений, у відчаї брав Полуянова за гудзик сюртука і горив:

— Я ж — свята людина, Ілле Фірсовичу, свята своїм терпінням... Господи, чого тільки я не терплю? Немає, здається, такої дурниці, якої не доводилось би робити. А їй-богу, не для себе клопочусь, для інших...

— Дурні люди, Борисе Яковлевичу... Нічого не розуміють. Я теж натерпівся доволі...

— Так, так... Наприклад, гроші — що таке гроші, коли вони лежать без будь-якої користі? Це однаково — якби гарненьку жінку зав'язати в мішок... так, Гірше: це розпуста.

— Цілковита розпуста, Борисе Яковлевичу.

— Треба бути божевільним, щоб не розуміти такої простої речі. Гроші — те ж саме, що сонячне світло, повітря, вода, перші поцілунки закоханих, — в них криється животворна сила, і ніхто не має права приховувати цю силу. Гроші повинні працювати, як усяка сила, і давати життя, розливати це життя, випромінювати його.

— Я те ж саме завжди думав, Борисе Яковлевичу.

Таємничі візити Єчка до Нагибіна закінчились зовсім несподівано. Навіть Полуянов, — а він усяке бачив на своєму віку, — ахнув, коли Єчкін якимось уранці заявив йому:

— Ілле Фірсовичу, ви мені сьогодні потрібні... Ви ж умієте бути боярином?

— Траплялось. Тільки ж зараз я не гожусь. Боярами бувають молоді, нежонаті люди, а я... гм...

— Ет, дурниці!.. Там десь треба щось таке розписатись, — одним словом, пуста формальність.

— Свідком можу бути.

— Справа ось у чому... так. Ви ж знаєте, що в цього мільйонера Нагибіна є дочка на відданні. Їй уже за тридцять... атож. А жінка — теж капітал, який необхідно реалізувати. Добре. Ви пам'ятаєте, що є молодий чоловік Колобов, Симон? Він сидить на батьківському млині зовсім без діла і ловить мух. Я й поїхав до нього на млин і все пояснив. Якщо він одружиться з Нагибіною, у нього буде все. Розумієте?.. Ну, звісно, молодий чоловік спочатку нічого не розумів... Мені ж довелося йому пояснювати, що рання молодість і жіноча краса в сімейному житті ще не становлять щастя, а треба шукати душу...

Розумієте?.. Упирався-упирався, а я все-таки його привіз і просто до Нагибіних. Довелося бути сватом. Без мене у них нічого б не вийшло. Так ось, справимо весілля, таке — без шуму, і ви будете свідком.

Полуянов дивився на Єчкаіна, розкривши рота, потім схопив його за руку і з запалом промовив:

— Борисе Яковлевичу... Та що ж це таке, га? Це... це... Та вам би, коли б по-справжньому, сибірським справником бути!

VIII

Ми вже сказали вище, що за час відсутності Полуянова в Заполлі було відкрито земство. В сусідніх губерніях земські установи працювали вже давно і встигли пережити першу гарячу пору захоплень, отже, запольські земці вже не захоплювались нічим. Та й контингент гласних був майже той самий, що і в думі, з добавкою кількох селян, писарів і сільських попів, як о. Макар із Суслона. В запольському повіті не було жодного поміщика, тому земство набрало почасти купецького характеру. З нових людей відразу висунулись Замаараєв, двоюрідний брат Парасковії Іванівни Голяшкін, що повторював, мов луна, чужі слова, Євграф Огибенін і вже відомі ділки, як-от Мишников, Штофф і компанія. До числа нових людей можна було віднести Стабровського. Його навіть вибалотували на голову земської управи, але він великодушно відмовився на користь кандидата, яким був Огибенін. І тут, як у думі, верховодив Мишников, але в земських справах його вплив уже не мав тієї сили, що в купецькій думі. У земстві створився цілком самостійний гурток гласних, не залежних від Запольського банку, і Мишникову давали відсіч при кожній спробі проявити свій деспотизм. Злість за свої невдачі він тепер зганяв на Огибеніні, уперто переслідуючи його. У земських справах особливої сили набрали гласні. Харченко попав до числа гласних і працював над земськими питаннями з якимсь лютим завзяттям. Його ладили уже в члени управи. Брак людей почувався в земстві ще більше, ніж у думі, працювала невелика купка. Взагалі діяльність земства мала дуже добрі наслідки, а головне — справа йшла зовсім незалежно від будь-яких сторонніх впливів.

Діяльність цього нового земства головним чином проявлялась в розвитку народної освіти. Школи в повіті від-

кривались десятками, а у великих селах, як-от Суслон, було відкрито по дві школи. Пропагував шкільну справу Харченко, і йому навіть пропонували бути інспектором цих шкіл, але він відмовився. Газета, друкарня і бібліотека забирали майже весь час, а нових помічників було мало, та й ті переважно жінки, як-от Устенька.

— Аби діло було, а люди знайдуться,— упевнено повторював Харченко.

У земських справах Харченко особливо близько зіштовся з стариком Стабровським. Цьому зближенню багато сприяла Устенька. Вона знала, що Стабровський захоплюється земством і, як впливова людина, може стати у великій пригоді. Сцена першого знайомства вийшла досить комічною.

— Ми з вами вороги, коли йдеться про банківські і винокурні справи,— одверто сказав Стабровський,— але гадаю, що будемо друзями в земстві.

— Це побачимо.

— Я майже певен... Тут наші інтереси цілком збігаються.

Стабровський ніколи і нічого не робив даремно, і Устенька розуміла, що, зближуючись з Харченком, він, з одного боку, проявляв свою цілковиту незалежність від Мишнікова, з другого — задовольняв власний потяг до громадської діяльності, а з третього — організовував для своєї Діди товариство розумних людей. У логіці Стабровського все кінець кінцем зводилось до цієї Діди, тепер уже дорослої панночки.

— Сморчок якийсь,— резюмувала Діда своє враження, познайомившись з Харченком.— Мене дивує пристрасть тата до всяких монстрів.

Устенька бувала у Стабровських досить часто, хоч і з перервами. Але варто їй було тиждень не з'явитися, як старий зустрічав її бурчанням і вичитуванням. Він взагалі помітно старівся, робивсь вимогливішим і буркотів, як справжній старик. Устеньку забавляло, як він ревнував її до всіх і вимагав найдокладнішого звіту про поведінку, немов батько. З другого боку, ця повсякчасна увага зворушувала і приваблювала її. Вона так любила Стабровського, коли він був у себе дома. В ньому було стільки якоїсь невгамовної жадоби діяльності, особливої теплоти і ще більш особливої польської культурності. Ніхто так не умів зважити і оцінити в усіх найменших подробицях

усяке нове явище, як Стабровський. У земській діяльності він хотів наче спокутувати самого себе і віддавався їй з запалом юнака.

— Ах, як я заздрю вам, молодим людям! — повторював він з якоюсь тугою. — Перед вами ж ціле життя. Шкода подумати, за яких часів нам довелось прожити свою молодість. Я тобі як-небудь розкажу, Устенюко. Так, тяжкі були часи. Коли говорять про хиби й недоліки сучасного, я завжди згадую це далеке минуле, безправне, несправедливе і темне. Адже тепер кожна земська школа є вже світлим променем, знаменням часу, запорукою майбутнього... Попереду — прамотна Росія, вільна праця, зростаюча культура!

Наскільки сам Стабровський усім цікавився і всім захоплювався, настільки Діда лишалась байдужою і холодною до всього. Батько тишив себе тим, що все це результат її хворобливого стану і не хотів і не міг бачити правди. Діда походила з сім'ї, що вироджувалася, вона не розуміла батька. Вона могла цілими місяцями нічого не робити, і інтереси її не виходили за межі власного дому.

Коли приходила Устенюка, Стабровський неодмінно починав мову про земство, про школи та всякі громадські справи, і Устенюка розуміла, що він намагається втягти Діду в коло цих інтересів. Діда слухала з чемності якийсь час, а потім старалася втекти з кімнати під першим-ліпшим приводом. Старик печально дивився їй услід і сумно хитав головою.

Одного разу, серед дуже серйозної розмови, Устенюка несподівано спитала старика:

— Скажіть, Болеславе Броніславовичу, ви дуже не любите Галактіона Михайовича?

— Так, не люблю.

— Чи не буде з мого боку нескромністю, коли я питаю: за що?

— Причин досить, а головне — з нього вийшло зовсім не те, на що я сподівався. А втім, це часто трапляється, що ми в людях не любимо саме свої власні помилки. А чому це тебе цікавить?

— Так... Він тепер буває в батька, і я обурювалась, що батько його приймає.

— Ах, це зовсім інша справа! Ми, старики, в силу обставин, ставимось до людей вибачливіше, хоч і бурчимо. Молодість нетерпима, а за старістю стоїть величезний

досвід, який говорить, що на землі довершеності немає і що все відносно. У стариків, коли хочеш, своя логіка.

Устенька досить уміло перевела розмову на іншу тему, бо Стабровському, як видно, неприємно було говорити про Галактіона. Йому здалося в свою чергу, що дівчина чогось не договорила. Це ще був перший випадок недомовки. Стабровський продумав усю сцену і дійшов висновку, що Устенька приходила спеціально заради цього питання. Що ж, це її справа. Коли дівчина йшла додому, Стабровський з особливою ніжністю попрощався з нею і двічі поцілував її в голову.

— Розумнице ти моя... — повторював він схвильовано.

Одного разу, коли Устенька була сама, несподівано прийшов Галактіон. Вона зустріла його досить суворо, але він, здається, зовсім не був схильний що-небудь помічати.

Тата немає дома.

-- Немає? А я його почекаю.

— Як хочете.

Він говорив таким тоном, яким говорять із служницею. Устенька образилась і вийшла з кімнати. Нехай сидить сам, нечема! Галактіон справді сидів за столом і нічого не хотів помічати. Устенька двічі подивилась на нього крізь дверну щілину і зовсім розсердилась. Справді, це нахабство — прийти в дім, сісти і не звертати ні на кого уваги. Устенька хвилювалась. Її роздратування дійшло до краю, коли вона почула, що Галактіон сидить собі і сміється. Ні, це вже занадто... Вона вийшла до Галактіона і побачила, що він сидить з останнім номером «Запольського кур'єра» і регоче.

— Може, вам щось треба переказати татові?

— Ах, це ви, панночко! — здивувався Галактіон, усе сміючись.

-- Чого ви смієтесь?

-- Та дуже вже смішно в газеті пишуть.

— Нічого смішного немає.

— Та ви не читали... Ось гляньте — ціла стаття: «Наші партії». Починається так: «У нашому Заполлі міське громадянство поділяється на дві партії: старогнойова і новогнойова». Це ж смішно? Пише доктор Кочетов, бо дума не погодилася з його доповіддю про необхідні санітарні заходи. Дуже смішні слова доктор придумав.

— А по-моєму, це просто непристойні слова... Мабуть, і доктор придумав їх у ненормальному стані.

— Нічого ви не розумієте, панночко,— досить різко відповів Галактіон уже серйозним тоном.— Так, не розумієте... Нехай доктор писав і справді п'яний, і панночці такі слова, може, зовсім не пасують, а тільки все це правда. Ви вже мені пробачте, а справді ми так і живемо... як на гнойовищі. Зарились у своєму багні і знати нічого не хочемо... так. Та ще нам же смішно, от як мені зараз.

— Хто ж вам велить так жити?

— Хто велить?.. Ось бачите, панночко, як я з вами розмовлятиму... Коли вам сказати все одверто, то ви ще й образитесь.

— Можна все говорити, коли серйозно.

— Справді? Так... Добре. Перш за все ми всі звірі. Ви скажете: «Ах, то мужчини звірі, а жінки бідолашні» та інше. Так? Добре? Чого ж тепер завжди так виходить: ось я удівець, у мене діти, я одружуся з хорошою дівчиною, а ця хороша дівчина й починає живати з світу моїх дітей?.. Одним словом, мачуха. А таких випадків скільки завгодно... так. Значить, у мужчини одно звірство, а в жінки інше, а разом нам одна назва: звірі. Звичайно, є такі виняткові хороші люди, та от лихо, надто вже їх мало... От переберіть-но свої вчинки і обдумайте... Отак я часто про себе думаю... Думаєш-думаєш — і навіть страшно зробиться. Та хіба це я? та хіба я такий?.. Коли б про іншого розказали це, то не повірив би... еге ж.

— І я не вірю.

— Кому?

— Вам... Так, не вірю. Ви — нехороша людина... Вам ніхто не сміє цього сказати, а я скажу, щоб ви й самі знали. Адже кожна людина вміє дуже добре виправдувати тільки саму себе.

Дівчина розчервонілась і одверто висказала все, що сама знала про Галактіона, кінчаючи нещасним становищем Харитини. Це був цілий обвинувальний акт, і Галактіон зовсім збентежився. Що інші говорили про нього — це він знав давно, а тут говорить дівчина, яку він знав дитиною і яка не повинна була навіть розуміти багато чого.

— Так, так, так...— азартно повторювала Устенька, наче Галактіон з нею сперечався.— І я дивуюсь, як ви

насмільюетесь приходити у наш дім. Тато такий добрий, такий довірливий... еге. Я йому говорила те саме, що зараз кажу вам у вічі.

Галактіон підвівся блідий, страшний, щось хотів відповісти, але тільки махнув рукою і, не попросившись, пішов до дверей. Устенька стояла посеред кімнати. Вона задихалась від хвилювання і боялась розплакатися. В цю мить до вітальні увійшов Тарас Семенович. Він подивився на зніяковілого гостя й на дочку і не знав, що подумати.

— Галактіоне Михейовичу, куди ж ти тікаєш?

Галактіон обернувся і, показуючи на Устеньку, промовив тільки:

— Вона права.

Луковников мав досить неприємну розмову з дочкою:

— Устенько, так не можна. Нарешті, яке ти мала право ображати людину в своєму домі?

— А якщо я не можу, тату?.. Ви ж усе мовчите, а я взяла і сказала. Я йому все сказала.

— І він теж усе сказав... А хороша б людина з нього могла бути, коли б така голова до місця прийшлась.

За своєю вдачею Луковников не міг нікого образити, і поведінка Устеньки його дуже засмутила. І в кого вона така уродилася? Права то вона права, а тільки все ж не слід було свою правоту отак показувати. І до того ж дівчина — вона й розуміти не повинна Харитинині діла. Старик майже не спав усю ніч і за ранковим чаєм ще раз зауважив:

— А я все-таки не згоден з тобою, Устенько. І правда буває не до речі. Які ми з тобою судді? Ти думаєш, він сам гірше за нас розуміє, де добре і де погано?

Устенька вислухала все і нічого не відповіла. Тарас Семенович тільки знизав плечима і по дорозі в думу заїхав до Стабровського. Він дуже хвилювався, розповідаючи всі подробиці справи.

— Ах, мила, мила! — захоплювався Стабровський. — Господи, якби в мене була така дочка! Це ж молоде, щире золото, Тарасе Семеновичу... Та я зараз же поїду до неї і розцілюю її. Бідненька, мабуть, тепер хвилюється.

— Ні, цього ви, будь ласка, не робіть, Болеславе Броніславовичу. Нехай уже краще вона сама роздумається.

Галактіон приходив до Луковникова спеціально, щоб подякувати старому за добру пораду відносно Мишнікова. За яку-небудь одну годину все влаштувалось якнайкраще, і довголітня прихована ворожнеча закінчилась дружною. Галактіон ішов до Мишнікова з важким серцем і не сподівався від цього походу нічого хорошого, а все вийшло навпаки. Спочатку Мишніков поставився до нього недовірливо і з звичайною грубуватістю, а потім, коли Галактіон одверто пояснив своє критичне становище, якось зразу розм'як.

— Чому ж ви мені раніше нічого не сказали? — зауважив Мишніков з докором ділової людини. — Без Стабровського можна обійтись, і навіть цілком можна.

— Та ви ж, Павле Степановичу, знали стан діла. Що я мав казати? А крім того, мені здавалося, що ви ставитесь до мене...

— Дурниці!.. Ніяк я не ставився... У мене вже така вдача, що всім здається, ніби я ставлюсь якось погано. Ваше діло хороше, певне, і я навіть охоче можу вам допомогти.

Власне, ділова розмова забрала дуже мало часу.

— Ви розумієте, що коли я даю кошти, то маю на увазі скористатись певними правами, — попереджав Мишніков. — Просто на проценти я грошей не даю і не хочу бути лихварем. Інша річ, коли ви мені виділите певний пай у ділі. Повторюю: я вірю в це діло, хоч воно зараз і дає самі тільки збитки.

Це був найкращий вихід, і гроші Мишнікова не лягали на пароплавство позикою, а входили як живий капітал. Головне ж — не було ніяких моральних зобов'язань і відповідальності. Підрахувавши актив і пасив, Мишніков вирішив так:

— Скажу вам одверто, Галактіоне Михайловичу, всіх своїх грошей я не можу вкласти в пароплавство, а того, що можу вкласти, все-таки мало. Адже вся суть у розширенні діла, і тільки тоді воно стане вигідним. Так? Чого ви не звернулись до Штоффа, тим більше, що він вам не чужий?

— От саме це і є перешкодою, Павле Степановичу. З сторонньою людиною завжди якось легше мати справу, і навіть відмова не ображає.

— В такому разі дозвольте мені з ним переговорити. Я гадаю, що нашу компанію найкраще влаштувати на таких засадах: у вас два паї, а в мене з Штоффом по одному.

Галактіонові доводилось тільки погоджуватись. Та й як не погодитись, коли вся справа висіла на волосинці? Звичайно, шкода випускати з своїх рук цілу половину підприємства, зате можна було розширити діло. А головне полягало в тому, що компаньйони-пароплавники становили більшість у банківському правлінні і могли, в разі потреби, черпати з банку, скільки хотіли.

Одним словом, усе влаштувалось якнайкраще, і Галактіон не смів навіть мріяти про такий успіх. Лишалось тільки оформити договір і приступити до діла вже «сильною рукою», як говорив Павло Степанович. Саме під цим враженням Галактіон і поспішив до Луковникова, щоб поділитися з стариком своєю радістю, а замість цього стався такий розгром, якого він ще не зазнавав. Якби хто завгодно висловив йому те саме, що говорила Устенська, не було б так прикро, а тут удару завдала така чиста й хороша рука.

Галактіон вийшов від Луковникова і зовсім не знав, куди йому податися. Раніше він мав намір завернути до тестя, щоб побачитися з дітьми, але зараз не міг цього зробити. В ньому все наче перевернулось. Нарешті, йому просто було совісно. Іти додому теж не хотілося. Він навмання переходив з вулиці на вулицю, поки не опинився перед позичковою касою Замараєва. Вже смеркало, і де-не-де у вікнах блимало світло. Галактіон подзвонив, але йому відчинили не зразу. За дверима чути було якесь насторожене шепотіння.

— Дома Флегонт Васильович? — спитав Галактіон покоївку.

Покоївка подивилась на нього якийсь`сторопілими очима і потім утекла. Галактіон скинув пальто і увійшов до вітальні. Десь загрюкали двері і почувся сердитий шепіт.

«Вони тут, здається, збожеволіли?» мимоволі подумав Галактіон.

В ту ж мить відчинилися двері хазяйського кабінету, і на дверях з'явився Голяшкін, одягнений у фрак, білий галстук і білі рукавички. Він поманив гостя пальцем до себе.

— Ну, Галактіоне Михайовичу, ти нам усю обідню зіпсував,— пошепки заявив Голяшкін, замикаючи за собою двері.— Хай би чи раніше, чи пізніше тебе принесло. Покоївці прямо наказано було нікого не приймати, а вона побачила тебе і втекла. Звісно, дурепа.

— Куди це ти вирядився, мов півень галанський?

— Я тобто? А ми на весілля.

Голяшкін затулив собі рота і удав жах.

— Ох, продав проклятий язик! — винувато забурмотів він, озираючись на замкнені двері.— Сьогодні ж твого брата Симона женимо... еге ж.

— Симона?

— Його самого... Виходить, що не наречену викрали, а жениха. Зовсім особливе дільце.

— Нічого не розумію.

— І я теж... Спитай Єчка: його робота.

Тепер Галактіон уже зовсім нічого не розумів. Його виручив Замараєв, що зайшов до кімнати. Він уперше на віку надів фрак і почував себе, як молодий кінь у хомуті.

— Застукав ти нас, Галактіоне Михайовичу,— заговорив він, силкуючись надати голосові жартівливого тону.— Справді, як сніг на голову. Ми криємось, а ти осьдечки.

Трохи поламавшись, Замараєв розповів усі подробиці майбутнього весілля. Галактіон вислухав і спитав тільки одно:

— А батько нічого не знає?

— Ніхто і нічого не знає. Єчкін обкрутив справу дуже швидко. Симон на відчай душі пішов. Свідків тільки троє: ми з Голяшкіним та Полуянов. Ото як бувають шлюби-самокрутки.

— Чого ж мені Симон нічого не сказав? Адже не чужі.

— А про це ти вже його спитай сам.

— Добре, я спитаю. Разом з вами поїду на весілля. Надалі не обманюйте добрих людей.

— Чого ж тут обманювати? Слава богу, Симон Михайович не сьогодні на світ народився. При своєму розумі хлопчина.

— Воно й видно, що при своєму.

— Таж і ти, Галактіоне Михайовичу, оженився не своєю волею. Чи не однаково, коли розібрати? А я так гадаю, що своєї долі не минути. Значить, Симонові Михайовичу випала вже така доля, а судженої конем не об'їдеш.

На цю розмову увійшла Ганна Харитонівна і почала умовляти Колобова не їздити на весілля Але ця політика суслонської писарихи мала якраз протилежний вплив. Галактіон рішуче заявив, що поїде.

— Ну, як знаєте, Галактіоне Михайовичу,— образилась Ганна,— я, значить, вам же добра бажаю. Раніше сусідами жили, то воно тее...

Замараєв ледве встиг придумати, як попередити Симона,— він нишком послав Голяшкіна вперед, а сам поїхав разом з Галактіоном.

— Я вас своїм коником підвезу, Галактіоне Михайовичу.

— А Голяшкіна гінцем послав? Не бійся, будуть раді.

— Мені то що? Не до чужої людини їдете, а я тільки так... взагалі...

Попереджений Симон зустрів брата спокійно, хоч і з затаєною готовністю дати відсіч. Весілля справляли в нагибінському домі, і всі переполошились, коли довідались, що їде Галактіон, особливо сама наречена, яка уже вбиралася до вінця. Це була типова стара дівця з обличчям землистого кольору і кислим виразом.

— Де Єчкін? — питала вона, кидаючи свої вбрання.

Мов на гріх, Єчкін, що крутився весь час перед очима, кудись зник. Старий Нагибін зовсім розгубився і сховався з переляку.

— Покличте сюди Галактіона Михайовича,— вирішила наречена.— Я сама з ним поговорю. А головне — щоб він не залишився віч-на-віч з Симоном.

За посередника був той-таки Голяшкін, наче він ладен був вилізти з власної шкіри.

— Галактіоне Михайовичу, вас наречена кличе. Будь ласка, зайдіть до них у кімнату. Вони вам хочуть словечко сказати... дуже просили.

Так брати і не встигли поговорити. А втім, глянувши на Симона, Галактіон зрозумів, що тут усякі розмови зайві. Він спізнився. По дорозі в кімнату нареченої він зустрів скитника Анфима,— час обминав цього чоловіка, і він був такий же чорний, як тоді, коли вінчав Галактіона. По нього у скит послали гінця, і старик щойно приїхав.

Коли Галактіон увійшов до кімнати, його зустріла наречена і перша подала суху, кістляву руку.

— Милості просимо, Галактіоне Михайовичу,— за-

говорила вона, тамуючи мимовільне хвилювання.— Це ви дуже добре зробили, що приїхали до нас на весілля. Я навіть не знала, що ви в місті.

— І я теж випадково довідався про ваше весілля. Пробачте, я навіть не знаю, як вас звуть.

— Наталією, а батька Йосипом,— виходить, що Наталія Йосипівна.

Наречена говорила тепер уже зовсім сміливо, опанувавши себе. Вона зробила Голяшкіну знак очима, щоб він забирався.

— Сідайте,— запросила вона.— У нас усе так швидко сталося, що навіть не встигли оповістити родичів. Ви вже пробачте. Адже й ваше весілля теж скороспілкою було. Це колись розтягували на півроку, та й Симон Михейович дуже вже квапив.

— Що ж, я нічого не кажу. Вам жити з Симоном, вам і знати, що й до чого.

— Про нас не турбуйтеся,— з усмішкою відповіла наречена.— Проживемо не гірше за інших. Щастя не від людей, а від бога. Може, ви проти мене, то зразу скажіть. Ще не пізно.

— Я? Ні, я нічого не можу сказати. Звичайно, воно якось незручно, що Симон жениться потайки, а втім, однаково.

— Він соромиться, що бере дружину старшу за себе,— пояснила наречена, нітрохи не збентежившись.

Наречена сподобалась Галактіону своєю рішучою вдачею. Саме таку дружину і треба безхарактерному й піддатливому Симонові. Ця триматиме його в руках.

Коли жених, а потім наречена поїхали в молитовню, з'явився Єчкін, весь сяючи рум'янцем і брильєнтами. Побачивши в порожній вітальні Галактіона, що ходив з кутка в куток, він радісно витукнув:

— Кого я бачу! От добре, що сам догадався приїхати! Саме тебе я й шукав по всьому місту.

— Не брешти ти, будь ласка,— обірвав його Галактіон.— Ти все це влаштував нишком. Не турбуйся, розумію, чого тобі треба. Добираєшся до цього старого дурня?

— Тс... Ради бога, тихше!.. Просто не можу бачити мертвий капітал, а кожна дівчина і молодий чоловік — якраз і є мертвий капітал.

— Перестань морочити. Одно скажу: спритно. Так, дуже спритно.

Поки тривало довге розкольніцьке вінчання, старий Нагибін замкнувся у власній молитовні і весь час молився, б'ючи поклони до землі. Він навіть пустив сльозу і раз у раз шептав: «Слава тобі, господи!»

Із свідків запізнився до обряду тільки Полуянов, зате він повернувся з молитовні першим. Його зустрів на ганку Нагибін, розцілував і все повторював:

— Слава тобі, господи!

— Що ж, діло правильне, Йосипе Григоровичу. І в святому письмі сказано: не годиться жити єдиному.

Над усяке сподівання, скороспілий весільний стіл пройшов дуже жваво. Наречену супроводили зовсім невідомі Галактіонові розкольніцькі дівчата, вбрані в старовинні парчеві сарафани, а одна була навіть у кокошнику. Скитникові Анфиму припало сидіти між Полуяновим і Єчкиним, і він під столом кілька разів перехрестив «жида». Молода поводитись дуже вільно, просто і дивилась на чоловіка уже з почуттям власності. Ганна Харитонівна, що приїхала до весільного столу, не могла надивуватися: чи давно оця сама Наташа була така тиха й соромлива, а тепер звідки й сміливість узялася. Чоловіки незабаром підпили, і зчинився весільний гамір. Випив і сам старий Нагибін. Заточуючись, він обходив усіх гостей, усіх цілував і всім говорив одне й те саме:

— Слава тобі, господи! Рідні мої, слава тобі, господи!

Єчкін сидів поруч з Галактіоном і кілька разів штовхав його ліктем.

— Глянь на Замараєва і Голяшкіна: ці два шахраї далеко підуть,— шептав він.

— Не далі за тебе, Борисе Яковлевичу.

Галактіон весь час мовчав, перебуваючи під враженням недавньої сцени з Устенською. Коли б вона побачила цей бенкет благочестивих розбійників! — адже всі розбійники, на одну масть, і наречена розбійниця.

Х

Симонове весілля, як і весілля Галактіона, закінчилось бучним скандалом, хоч і в іншому роді. Ще за весільним столом Замараєв кілька разів підштовхував Симона і шептав:

— Ти, гляди, не пошійся в дурні. Зараз же прав гроші з тестя.

— Та незручно якось, Флегонте Васильовичу. Нехай згодом.

— А ти не будь дурнем. Ех, голова капустяна! У добрих людей так ведеться: як їхати до вінця — будь ласка, любий татусю, грошики з рук до рук, а то не поїду. Ось як по-справжньому. Скільки за умовою слід одержати?

— Ніякої умови не було. Одна ж дочка.
Замараєв скипів і вилаяв молодого:

— Піймав ти облизня, Симоне... еге ж. Ну, чи не дурень ти після цього, га? Та тебе ж як бити треба, га?

Симон образився і вилаяв Замараєва.

— Та я ж тобі добра бажаю, одороблю! Потім згадаєш мене добрим словом.

Молоді мали їхати на млин у Прорив через два дні. Замараєву не давала спокою дурна поведінка Симона, і він кілька разів забігав до нього довідуватись. Ці приставання почали турбувати Симона. Він нишком випив для відваги коньяку і вирішив поговорити з стариком одверто.

— Татусю, як, значить, я з дружиною їду завтра на млин, то нам треба, значить... Взагалі з приводу капіталів.

В Нагибіна зразу ж зробилося перелякане обличчя, і він, за своїм звичаєм, прикинувся нетямучим і навіть глухим.

— Яких капіталів? — перепитав він.

— Таж у вас, татусю, одна дочка, і, значить, повинні ви її нагородити.

— За що ж це нагороджувати, любий зятю?

— Та вже так ведеться.

— А, ти он про що! Ну, це ти навіть зовсім даремно. Посаг за дочкою я дав у повній формі, а щодо капіталів, то в мене їх і в самого немає.

Симон оторопів і не знав, що йому казати.

— Нема в мене нічого, — запевняв старик. — От хоч зараз ікону з стіни зніму. По-пустому про мене плещуть. Я й сам оженився на босоніжці, тільки й того, що на собі мала, а ти он капітали правиш.

Цим усі розмови і скінчились. Симон подався до Замараєва і переказав свою розмову з тестем.

— Бреше, все бреше! — присягався Замараєв усіма святими. — А ти просто на горло йому наступи. Ех, ти, недотепа. Ти його, старого чорта, настрахай добре. Та ні,

в тебе нічого не вийде. Теж мені весілля називається! Ось що: ви ж їдете в Суслон, і старий теж туди прителіпається? Ну, і я поїду. Нас з Голяшкіним за живе взяло. Ми вже на млині відгуляємо справжнє весілля. І старигана притиснемо. Скажи одверто: так і так, богоданий татусю, дуже я заборгував Замараєву, і нахваляється він мене в острог посадити. От побачиш, як за тебе жінка вчепиться.

Симон мало не плакав. Він сподівався через одруження вирватися з млина, а тепер доводилося повертатися знов туди із старою «молодою». Виходив самий тільки сором. Остання надія була на Замараєва.

Взяв участь у новому ділі і Голяшкін, вважаючи себе певною мірою причетним до всього цього, як учасник. Навіть покликали Полуянова на добру пораду.

— Це ж ми підвели хлопця,— говорив Голяшкін.— Треба його виручати.

— Важенько виручати,— міркував Полуянов.— От коли б віновий запис був, або коли б я був справником. Тоді я б йому показав! Я б його вивернув навиворіт!

На цей конгрес потрапив навіть Харитон Артемович, що розшукував Полуянова по всьому місту. Старий доймав свого повіреного і встиг йому обриднути.

— А, свідки! — догадався Харитон Артемович.— Чужу спадщину ділите? Ловко вас у дурні пошив Йосип Григорович. Ех ви, сіромахи!

— От бачите? — засмутився Голяшкін.— Тепер з нас усі сміятимуться.

— Літати любите, а сідати не вмієте,— невгавав старий.— Ото ж бо. А знаєте прислів'я: сватові перша палка. Насідайте на жида: його рук діло.

— І справді, братці,— спохватився Замараєв.— Чого ж це ми дурників строїмо?

Полуянов скромно відмахнувся, як особа заінтересована. Виходило справді, що з чужого клопоту голова болить. Та він і не радив би посилати Єчка на для переговорів. Чого доброго, одержить гроші та собі в кишеню й покладе, як було з стеариною фабрикою. Хороший чоловік, а гроші показувати не можна.

— Давайте я піду до старика,— пропонував Харитон Артемович.

— Ні, татусю, вам ніяк не можна,— протестував Замараєв.— Відомо, яка у вас невгамовна вдача. Ще вилаєте або навулачки зчепитесь.

Поки відбувалися ці конференції, справа розв'язалась сама собою. Молода довідалась про ці непорозуміння надто пізно і почала ганити чоловіка.

— Ти що це придумав? Я ж одна дочка в батька, і мені все дістанеться. Навіщо грішити передчасно? Татунь уже старенький і от-от помре. Одним словом, дурниці.

Вона приховала від чоловіка свою розмову з батьком. А розмова була досить гостра.

— Ви справді, тату, дайте грошей,— заявила вона батькові.— Не чоловікові, а мені. Я ж у вас одна донька.

— Не дам ні копійки... Помру, тоді все твоє. Та й нема в мене грошей.

— Та я ж знаю, скільки їх у вас скрізь наховано. Будь ласка, не відмагайтесь.

— Ну, добре. Ідьте тепер з богом на млин, а потім я сам привезу. В банку мої гроші.

-- А не обдурите?

-- Наташко, прокляну!

-- Ви краще гроші дайте, а проклясти завжди встигнете.

— Йй-богу, привезу, тільки їдьте.

Молодій і самій страшенно хотілося швидше вирватися з Заполля, і вона згодилась. Проводжаючи молодих, Нагибін пустив сльозу і раз у раз повторював:

— Слава тобі, господи! Рідні мої, слава тобі, господи!

Коли екіпаж зник з очей, старий хихикнув і навіть задушив рота жменем, наче самі стіни могли підслухати його батьківську радість.

Увечері в комірці Нагибіна,— старий тулився в найгіршій кімнаті свого будинку,— сидів Єчкін. Мільйонер, щоб віддячити благодійникові, витягнув півпляшки мадери, яка залишилася від весілля...

— Та я ж не п'ю, Йосипе Григоровичу.

— Ох, добре робиш! — стогнав Нагибін.— За мадеру ж гроші плачено. І скільки мені коштувала ця сама Наташка!.. Тепер візьми,— одягнути ж її треба? Та сам я і старого капуснячку посьорбаю або редьочкою закушу, а їй давай котлетку... так? А тут ще весілля справляй... Самий розор. А тепер нехай годує й одягає чоловік... Так я кажу?

— Авжеж, Йосипе Григоровичу.

-- Слава тобі, господи!.. А тобі не знаю вже, як і дякувати. Повік не забуду... І в поминання навіть запишу, хоч ти й нехрещений.

— Мені нічого не треба, Йосипе Григоровичу.

— От, от... Вперше таку людину бачу... еге ж. А я тепер вільний козак. Руки й ноги зв'язувала дочка. Ну, чи багато мені самому треба? Слава тобі, господи!

У місті ходили чутки, що Єчкін обробляє виживаючого з розуму мільйонера, і всі нетерпляче вичікували, чим ця історія закінчиться. Запевняли, що Єчкін уже втягнув Нагибіна в свою концесію і черпає гроші, як з власної кишені. Інші присягались, що Нагибін скупий і нічого з цього не виїде. Всі погоджувались тільки на одному, що дуже вже спритно Єчкін підчепив старика, висватавши за дочку молодого жениха. Вже краще за цю штуку й не придумаш. А придане, звичайно, Єчкін одержить за свої труди. В цьому теж ніхто не мав сумніву. Бо чого ж би він клопотався і турбував себе?

Здихавшись дочку, Нагибін зажив зовсім відлюдно. З дому він виходив тільки рано-вранці купити харчів. Його скупість зростала, здається, щогодини. Дійшло до того, що він перестав купувати продукти в крамницях, а йшов до сидух і там на кілька копійок виторгував собі печінки, варену баранячу голову або найдешевшу солону рибу. Навіть перекупки дивувалися з неймовірної скупості Нагибіна і прозвали його кошцієм.

До себе Нагибін не приймав і жив у товаристві якоїсь глухої старенької куховарки. Сусіди бачили, як до нього кілька разів приїжджав Єчкін, потім приходив Полуянов, і, нарешті, бачили якось, що рано-вранці від Нагибіна виходив Ліудор. Далі звістки про Нагибіна зовсім припинились. Він перестав навіть виходити на вулицю.

Минуло після весілля не більше місяця, як по Заполлю рознеслась страшна звістка. Нагибін нагло помер. Було це скоро по обіді. Він поїв якоїсь юшки з солоної риби і помер. Коли куховарка увійшла до кімнати, він лежав на підлозі вже задубілий. Здогадам і припущенням не було кінця. На превелике диво, після мільйонера не знайшли ніяких грошей. Майно було в повній цілості, всі замки на місці, а куховарка свідчила тільки одно, що хазяїн їв за годину перед смертю юшку.

Судове слідство нічого не могло в'яснити. Огляд трупа нічого не дав, знаків насильства на тілі не виявилось. Згарячу лікарі вирішили, що старий отруївся поганою рибою. Але це спростував доктор Кочетов, надрукувавши в «Запольському кур'єрі» цілу статтю про те, що рибну

отруту мають в собі тільки голошкірі риби, а Нагибін їв юшку з солоної голови максуна, тобто риби лускатої. Довелося зробити розтин тіла, і аналіз нупрощів показав наявність стрихніну. Цього було досить, щоб зараз же заплідозрили й арештували Єчка і Полуянова, а потім Ліодора.

Місто страшенно хвилювалось. Ширились уперті чутки, що отруїв старика не хто інший, як Єчкін. Все питання було тільки в тому, через кого він отруїв — бачили Полуянова і бачили Ліодора. В усякому разі, всі троє були однаково підозрілі, особливо Єчкін. Це ж він навмисне влаштував оте весілля, щоб випровадити дочку з дому. Потім, що означали його таємничі візити до Нагибіна, нарешті, яку роль відігравав засланець Полуянов? Справа заплутувалась. Громадська думка була проти Єчка, який поставився до свого арешту цілком спокійно, як людина, що вже підготувалася до всяких несподіванок.

Ще більшу плутанину внесла «молода», що приїхала в Заполля. Вона рвала і металала, уперто звинувачуючи в усьому Єчка.

— Як же ви можете говорити так упевнено? — дивувався слідчий. — В усякому разі, діло зовсім темне.

— Ніхто, як він, — відповіла свідок з жіночою логікою. — Він і мене висватав, щоб зручніше було отруїти тата... Це вам кожен скаже.

Слідчого багато чого збивало з пантелику. По-перше, Єчкін тримався надто вже спокійно і з гідністю, як справжній великий злочинець. Ясно було, що все зроблено через Ліодора, який плутався у зізнаннях і забрихувався на очах. Але знову ж неймовірно, щоб така розумна і далекоглядна людина, як Єчкін, довірила виконання безпутному п'яниці Ліодорові.

— Я справді заходив до Нагибіна, — свідчив Ліодор. — Не було за що похмелитися... Ну, а він мене прогнав.

Це було надто наївно. Загадку являв собою і Полуянов, надто досвідчена людина, що в свій час сам робив тисячі дізнань і пройшов велику школу. Але він був теж спокійний, як Єчкін, і слідчого брав одчай. Виходило якесь цілковите безглуздя. Як свідків викликали навіть Замаєва і Голяшкіна, що злякалися більше, ніж підсудні, і верзли неймовірну нісенітницю, так що слідчий махнув на них рукою.

— Це мій зятьок Замараєв отруїв Нагибіна! — кричав Харитон Артемович просто на вулиці.— Прямо в тюрму його, негідника!.. Та й інших зятів теж! Весь альбом в тюрму!

XI

Мишников бував у бубновському домі мало не щодня, і це його гнітило, мучило і змушувало мосьчки обурюватись. Всесильний Мишников, важку руку якого почували всі, нічого тут не міг вдіяти. Так хотіла Парасковія Іванівна. Досить було їй прислати безграмотно надрапану записку, і він безсуперечно виконував кожну букву, здається, навіть жахливі граматичні помилки. Парасковія Іванівна писала: «соводни», «намедни», «делашь», «куфня», «леменация» і т. д. Мишников дійшов до того, що був захоплений таким правописом. Це ж писала Парасковія Іванівна, а все, що вона робила, звичайно, добре. Одним словом, виходила картина цілковитого рабства. Парасковія Іванівна через Мишнікова мала великий вплив у самому банку і відкривала й закривала кредит на свій розсуд. Мишнікова просто вражало те, що вона могла передбачати події. Останнім випадком у цьому роді було звернення Галактіона по допомогу до свого ворога — Мишнікова. Для неї було якимсь спортом заводити людей в ніякове становище, причому Мишникову перепадало найбільше. Так було і тут.

— Галактіон прийде до тебе, от побачиш,— запевняла вона.

— Ні, не прийде... Не така людина.

— А я тобі кажу: прийде. Ти його ревнуєш до мене?

— Я?.. Нітрохи.

— А Галактіон розумний, і йому можна довірити який завгодно капітал. Ти йому даси грошей?

— Не знаю... гм... як тобі сказати.

— От і виходить, що ревнуєш... так. Хіба я не знаю, як ти його весь час утискуєш?.. Одним словом, він прийде, і ти даси йому грошей.

І Галактіон прийшов. Тільки коли все було кінчено, Мишникову прийшла в голову проклята думка: а чи не підслала його сама ж Парасковія Іванівна. Від неї всього можна було сподіватись.

З одним тільки не міг Мишников примиритися: це з візитами до бубновського дому. Щоразу, коли він їхав туди,

його брала тупа злість. Всі ж пальцями показують: он Мишников покотив до своєї коханки. Потім його коробила думка про суперництво з п'яницею доктором. Це вже було щось зовсім неможливе. Мишников щоразу зазнавав такого почуття, наче він щось краде, і до того ж паскудно краде. Є великі злочини і дрібні злочини,— він залічував себе до останньої категорії. Скільки разів Мишников пропонував Параскові Іванівні розлучитися з чоловіком і жити з ним по-справжньому.

— Ти, мабуть, з глузду з'їхав? — дивувалась Параскові Іванівна.— Тепер я мужня жона, а тоді приший коробилі хвіст... Прикажчики засміють.

— Однаково і тепер усі знають про наші стосунки.

— Плескати плещуть, а знати нічого не знає... Не тільки ж про нас подекують, а про всіх. Сьогодні ось ти приїхав до мене, а завтра я можу тебе і не прийняти... З мужньою жоною важко розмовляти, не те що з своєю любовницею. Отак-то, Павле Степановичу... Хоч і поганенький, а все-таки чоловік.

Останньою витівкою Параскові Іванівни було те, що вона задумала їхати в гості до Харитини, яка жила в Городищі і в Заполля очей не показувала.

— Яюсь скучила я за нею,— коротко пояснила вона Мишникову.— І ти поїдеш... Ну, ніби пристань оглянути,— тепер це ж наполовину і твоє діло. Ось тобі й привід, а не дурно поїдеш.

Найлютіший ворог не придумав би для Мишникова неприємнішого становища. З одного боку, він давно намагався не зустрічатися з Харитиною, на яку сердився за своє невдале залицяння, потім він підозрівав Галактіона в деяких успіхах у Параскові Іванівни,— одним словом, куди не кинь, а виходило незручно. І все-таки Мишников поїхав, зневажаючи себе за покору перед Парасковією Іванівною. Він придумав тільки одно — попередити Штоффа про поїздку. Хитрий німець мав бути якимсь ізольованим елементом.

Коли Мишников з Парасковією Іванівною приїхали в Городище, Штофф був уже там. Він удав, що приїхав випадково. Господарі зустріли гостей дуже привітно, а особливо веселим був Галактіон. Таким його вже давно не бачили. Харитина була бліда і мовчазна, але Парасковія Іванівна, хоч як пильно придивлялася, не знайшла й слідів тих синців, про які розказували в Заполлі. Це на-

віть засмутило гостю, якій хотілося бачити Харитину саме в синцях. Дуже це вже було б добре. Парасковія Іванівна не могла забути, як Харитина відбила в неї Галактіона. Хто знає, може, ставши вдівцем, Галактіон і одружився б з нею, з Парасковією Іванівною?

Харитина і собі поставилась до гості дуже підозріливо. Недаремно ця хитра птаха прилетіла. Проте вона удала, що нічого не підозріває, і кілька разів починала обіймати й цілувати гостю, а один раз підвела її до дзеркала і промовила:

— Глянь, Пашо, які ми з тобою старі та погані стали... Ось у тебе зморшки коло очей, і волосся скоро посивіє. Зовсім постарілись.

— Ти собі старійся, а я не згодна,— образилась гостя.

Мужчини оглядали пристань, склади, баржі і новий пароплав «Компанія». Галактіон захопився і не помічав, що компаньйони дуже стомились і раз у раз поглядали на годинники. Нарешті, Штофф не витерпів:

— От що, Галактіоне... І пристань, і пароплав, і амбари—все це чудово, а не вадило б і чарочку горілки випити.

— І закусити шматочком хліба з маслом,— додав Мишников, пародіюючи улюблений вислів Штоффа.

— От що, ми пообідаємо просто на пароплаві,— запропонував Галактіон.— Через годину пари будуть готові.

Все товариство поставилось до цієї пропозиції дуже прихильно. День був чудовий. Можна проїхати вгору по Ключовій верст на сорок, майже до самого Заполля.

Дами зустріли цю затію, хоч і без великого захоплення, але з задоволенням. Справді, приємно прокататися по річці. Пароплав «Компанія» був збудований по-новому — наполовину буксирний і наполовину пасажирський, отже, мав спільну каюту, рубку і кухню.

— Хоч раз пообідаємо за свої грошки,— шелнув Штофф на вухо Мишникову.— Бувають такі обіди.

— Не каркай, німецька твоя душа! — теж пошепки відповів Мишников.

Харитина якось відразу пожвавішала і заходилася моторненько лагодити все потрібне. Вона колись уміла так хороше клопотатися, коли була і молода, і гарна, і щаслива. Парасковія Іванівна стежила за нею усміхненими очима і думала: от бісова Харитина, тільки-но побачила сторонніх мужчин, так і застрибала бринською козою.

Мишников теж спостерігав господиню і в думці жалів

її. І схудла вона, і змарніла, і якась залякана, і очі, як у щойно побитої собаки. Ну й тварюка ж цей Галактіон, коли розібрати. Недавня тривога Мишнікова відносно незручності цього візиту зовсім розвіялась завдяки спритності Штоффа, що вмів розважити яке завгодно товариство. Стало навіть зовсім весело, коли, чекаючи пароплава, мужчини випили й закусили. Парасковія Іванівна пила разом з іншими чарку за чаркою, а Харитина рішуче відмовилась.

— Галактіона боїшся? — шпигала її гостя.

— Нікого я не боюсь, а просто не хочеться.

— Та колись же разом випивали? — чіплялась Парасковія Іванівна.

— Мало що було колись.

Харитина навіть почервоніла і опустила очі. Вона починала ненавидіти Парасковію Іванівну, яка тепер раділа, почувавши себе переможницею. На довершення всього Галактіон, підпивши, — він пив нечасто і тому швидко хмелів, — почав досить одверто залицятися до гості.

— А ви все ще молодець, Парасковіє Іванівно, — говорив він дерев'яниючим язиком. — А моя Харитина на обідрану кішку скоро буде схожа.

— Значить, ви погано їй доглядаєте, Галактіоне Михайловичу.

— Ну, це вже нехай вона сама себе глядить.

— Жінка — делікатне створіння і потребує дуже ніжного догляду.

— Щось наче й не бачив таких.

— Ніби вже й не бачили?

Парасковія Іванівна загадково усміхнулась.

Штофф тимчасом спостерігав усіх, усміхався і думав: «Нічого сказати, гарненькі дві сімейки!» Його найбільше смішило, як Мишніков ревнує свою Парасковію Іванівну. Нічого йому робити... Мабуть, правду кажуть, що кожен дурень по-своєму дуріє.

— Ти чого це смієшся? — прив'яз до нього Мишніков.

— Я? А я думаю, що нам бракує тільки Єчкіна і Полуянова.

— Ти дурний, німче.

— Я? Я людина ввічлива і давно поступився довершеністю на користь іншим. По-моєму, навіть нечемно бути бездоганим у товаристві людей з вадами... А втім, кожен дурний якраз настільки, наскільки це потрібно.

— Пристойно дурний?

— Треба додержувати пристойності і в розумі.

Цікаву розмову перервав штурман, який прийшов сказати, що пароплав готовий. Усі зраділи, бо починало вже наростати якесь приховане роздратування.

— Ах, як я люблю воду! — вигукувала Парасковія Іванівна і захоплено плескала в долоні. — Пливти, пливти без кінця!

— А ще коньяку бажаєте випити? Я помітив, що ви взагалі не байдужі до рідин, — чіплявся Штофф.

— Відчепіться, нечемо!

Парасковія Іванівна була в кокетливому настрої і навмисне драгувала Мишнікова, що починав ревнувати її навіть до Штоффа. Так, цих чоловіків завжди слід трохи витримувати, а то вони звикають до жінок, мов дитина до своєї ляльки, яку можна бити головою об підлогу і на цілі дні забувати десь під диваном. Яскравий приклад — Харитина.

Прогулянка на пароплаві вийшла дуже вдалою. Особливо розвеселився Галактіон. Він нечасто пив, а тут дозволив собі. Обідали на відкритій палубі і перебирали поточні новини, серед яких на першому місці була таємнича смерть Нагибіна, зовсім безглуздо зв'язана з безглуздим одруженням Симона.

— Ні, скажіть мені, куди поділись гроші? — приставав до всіх п'янений Штофф. — Вони ж були... так. І всі це знають... І яка публіка підбралась: Єчкін, Полуянов, Ліодор... Ха-ха!.. Ліодор усіх плутає.

— Я певен, що Єчкін тут зовсім непричетний, — запевняв Мишніков. — А Полуянов боягуз... Ліодор дурний. По-моєму, все це зробив хтось четвертий.

— Ясно одно, що всю справу вчинила своя людина, яка знала все, а головне — знала, де старик ховав гроші. Так, нічого казати, цікаве дільце!

Коли всі були вже напідпитку, Штофф кілька разів поривався виголосити тост, але його спиняв Мишніков.

— Облиш, Карла... Однаково ніхто тобі не повірить.

— А так, так! — згоджувався Штофф.

— Всі ж свої, і смішно буде самому слухати свої власні дурниці.

Штофф погоджувався, а потім забував і робив нову спробу виголосити спіч. Це смішило всіх. Час взагалі летів непомітно, і всі здивувались, коли штурман прийшов

сказати, що далі їхати вгору по «Ключовій» небезпечно. До Заполля лишалося всього верст п'ятнадцять.

— Ет, дурниці! — заявив Галактіон. — Я сам поведу пароплав.

Його насилу умовили не братися за кермо, а полишити це штурманові, як більш обізнаному і досвідченому. З цього моменту й скористався Штофф.

— Панове, тільки два слова на абстрактну тему... Я хочу сказати про те, що таке герой... еге ж. Ви не смійтесь.

— Герой — це п'яний німець, — жартував Мишников.

— Чи не можна без дотепів, від яких стільки ж шкоди, як від пережованого паперу? Отже, mesdames і mes-sieurs, що таке герой? Герой — не той завойовник, що з озброєним полчищем спустошує беззахисну країну, не той, хто, як говорить Шекспір, за парами слави ладен залізти в жерло гармати, не хитрий дипломат, не модний поет, не артист, не вчений із своїм останнім словом науки, не благодійник людства на папері, — ні, герої цього гатунку скінчили своє існування. Інші часи, інші птахи й інші пісні... Нинішній, справжній герой не має навіть імені, історія не запише його в свої скрижалі, вдячне потомство не вшановуватиме його пам'яті... Сам по собі він навіть не цікавий і навіть краще його зовсім не знати, бо він весь розчиняється в своїй справі, він фермент, бродильне начало, та закваска, про яку говориться в писанні... еге ж. Одним словом, я кажу про Галактіона.

— От тобі й маєш! — ахнув Мишников. — Карла, та коли б ти мене зобразив таким героєм, я подав би на тебе скаргу мировому... Галактіоне, хочеш, я подам позов про образу? Свідки є... Всю справу поведу на свій ризик. Ха-ха!.. Герой оптом... Раніше герої мали значення вроздріб, а тепер оптовий герой, безпаспортний.

— Говоріть, говоріть! — захочувала Парасковія Іванівна. — Як цікаво!

— Дозвольте мені закінчити, панове... Справа не в назві, а в суті справи. Так я кажу? Підіймаю бокал за того, хто відкриває нові шляхи, хто зриває завісу з народних багатств, хто веде нас уперед... Я порівняв би наш банк з величезною паровою машиною, причому роль пари відіграє капітал, а оцей пароплав, на якому ми зараз їдемо, — тільки один з приводних пасів, підкорених голов-

ному двигуну... Геній полягає тільки в тому, щоб скористатися вже готовою силою, а тому я пропоную тост за...

Штоффові сьогодні не судилося кінчити. У найцікавіший момент, коли склянки були вже підняті, з капітанського містка почувся голос штурмана:

— Галактіоне Михейовичу, пожежа!

Всі враз схопилися. Де пожежа? Що сталося? Найбільше перелякався Штофф,— перелякався так, що ладен був кинутись у воду. Скоро справа з'ясувалася: пожежа була спереду, там, де ледве маячило Заполля.

— Заполля горить! — вихопилось у всіх.

Галактіон сам став до штурвала, щоб проїхати якомога далі. Ненавантажений пароплав сидів всього на чотирьох четвертях, а води в Ключовій через негоду в горах було досить. Та не минуло й чверті години, як на одному повороті «Компанія» врізалась у міліну.

— Ну, тепер кінець! — ахнув Штофф.— Господи, а лишалося ж тільки верст дванадцять!.. Матінко рідна, що ж нам діяти?.. Гляньте, панове, це ж наша Московська вулиця горить!

По прямій лінії до Заполля було всього верст шість. З капітанської рубки картина пожежі розгорталася з кожною хвилиною все ширше. Величезні клуби диму здіймалися вже в чотирьох місцях, застилаючи далину грізною багровою завісою...

— Коли б коня... Боже мій, дайте мені коня! — лементував Штофф, у безсилій люті бігаючи по палубі.— У мене ж там усе лишилося.

— Панове, ходімо пішки,— пропонував Галактіон.— Це буде вдвоє швидше, ніж коли ми поїдемо човном проти течії.

— І я з вами,— заявляла Парасковія Іванівна.

— Е, ні, пробачте, мадам,— різко відповів Штофф.— Куди вам з вашими спідницями? Вас же доведеться нести на руках.

Галактіон і Мишников були тієї самої думки.

— Свині! — вилаяла всіх Парасковія Іванівна.

Коли мужчини переїхали рятувальним човном на берег і підтюпцем побігли просто полями, вона ще раз вилаяла їх.

А пожежа розросталася з кожною хвилиною все ширше, і через яку-небудь годину Заполля являло собою одне суцільне вогнище.

Пожежа почалась на околиці міста — Терebilівці, де засіла міщанська голота нещадима. Зайнялась якась нічемна лазня. З лазні вогонь перекинувся на сусідню будівлю, а потім уже охопив зразу цілий бік вулиці. Виявилось, що пожежна команда несправна, як і належить пожежній команді,— прогрес ще не дійшов до неї. Бочки порозсихались, кишки полопались, помпи не хотіли подавати воду,— одним словом, усе, як і має бути. Тривала посуха зробила з дерев'яних міщанських будівель щось ніби підтопку, і вогонь охоплював вулиці одну за одною. Найгірше те, що не можна було проїхати по воду до Ключової. Річка була перед очима, а добратись до неї не можна. Зробили одчайдушну спробу дістатися, але бочки пожежного обозу застрягли в трясовині, та ще на лихо зламався ветхий місток через болото. Це була картина цілковитої безпорадності.

Коли з Терebilівки перекинуло на головну Московську вулицю, всіх охопила справжня паніка. Порятунку не було. Нє минуло й години, як усе місто було охоплене полум'ям. Тепер зразу горіло в кількох місцях. Як надзвичайний захід, випустили навіть арештантів з тюрми. А пожежа все розросталась. Шугали хмари іскор, вогонь перекидало через кілька кварталів, а тут ще знявся справжній вихор, наче ополчилось на беззахисне місто само небо. Горів хлібний ринок, горів Гостиний дім, нові магазини, земська управа, жіноча гімназія, будинок Запольського банку. Картина була жахлива. Більшість будинків були дерев'яні, і до того ж по амбарах скрізь зберігалось конопляне прядиво, льон, лляне насіння і т. д. Скрізь на вулицях купами валялось витягнуте з будинків добро, не можна було і проїхати. Очманіла худоба лізла в огонь. Біля воріт стояли старики і бабусі з образами в руках.

Окремі сцени справляли різке враження. Горіло десятками років надбане добро, горіли достатки кількох тисяч родин. І тут же поруч відбувались ті комедії, коли люди від паніки перестають будь-що розуміти. Так, Харитон Артемович бігав коло свого палаючого будинку з пакою газетного паперу в руках — єдине, що він встиг захопити.

— І казав же Михей Зотович! — кричав він, накидаючись на зустрічних.— Він усе казав!.. Куди наша

дума дивилась? Де пожежники? Де під'їзд до річки?.. Бити треба... всіх треба бити!..

Будинок, де жив Стабровський, теж зайнявся. Біля під'їзду стояла коляска, потім вийшли Стабровський з дружиною і Дідею, але виїхати не довелося через міс Дудль. Англійка схопила вазон з олеандром і стрімголов кинулась уздовж вулиці. Її спинив якийсь обірванець, висмикнув олеандр і почав ним шмагати бідолашну англійку.

— Хіба тепер такий час, щоб квіти тягать?

Стабровський не хотів їхати без міс Дудль, і це зіпсувало все. Екіпаж уже обступила ціла юрба, і чути було погрозливі голоси:

— Поляки підпалили місто!.. Бач, як ловко налагодилась їхати! Хлопці, не пускай!

Сталося замішання.

— Тату! стріляй! — крикнула Дідя, не тямлячи себе від страху.

Важко було передбачити, чим закінчилася б ця дика сцена. В такі хвилини не розмірковують, і найбільш витримані люди розгублюються. Стабровський з досвіду знав, що таке збуджений натовп. Колись його мало не розірвали на шматки в Сибіру, як він брав підряди. А тут ще Дідя з своєю божевільною фразою... Усіх врятувала міс Дудль, яку привели під руки. Вона так кумедно упиралась, кричала і взагалі справила враження. Натовп розступився, і Стабровський скористався з цього моменту. Він завів усіх у двір, звелівши відразу ж замкнути ворота, і городами вивів на іншу вулицю.

— В огонь їх треба було кинути! — невдоволено гомоніли в юрбі коло воріт.— Бачиш, підпалили місто, а самі тікати!

Магнатові довелось вибратися з міста пішки. Візників не було, а за коня з екіпажем зараз не взяли б і гори золота. Важливо було вибратися хоч за лінію вогню, а куди — однаково. Коли Стабровські вже були за межами міста, їх стріли Галактіон, Мишников і Штофф, які бігли в Заполля. Відбувся гарячий обмін новинами. Пані Стабровська, вичерпавши останній запас сил, заявила, що далі йти не може.

— Рятуйтесь ви на пароплаві, а я помру тут,— спокійно радила вона.— Я однаково не дійду.

— Я зараз дістану коня,— визвався Галактіон.— Зачекайте мене.

Мишников і Штофф задихались від втоми.

— Тобі я не раджу йти в місто,— говорив Стабровський Штоффу, що насилу біг.— Народ втратив розум... Чого доброго, і в огонь кинуть.

Галактіон додержав слова і через півгодини повернувся на простому селянському возі. Це вже було величезне щастя. Пані Стабровську, Дідю і міс Дудль сяк-так вмостили, а Стабровський сів на передку за кучера. Галактіон показав, в якому напрямі їм їхати до пароплава. Через годину віз під'їжджав уже до Ключової, з пароплава подавали човен.

— Добре те, що добре кінчається,— зауважив Стабровський, пригадуючи всі обставини справи.

Дами на пароплаві зустріли гостей з розкритими обіймами: вони аж палали нетерпінням довідатись про останні новини.

Коли банківські ділки увійшли до міста, все вже було скінчено. Про якийсь шорягунок не могло бути й мови. На центральних вулицях зосереджувалось тепер головне пекло. Горіли кам'яні будинки.

— Оце то шматочок хліба з маслом! — бурчав Мишников, задихаючись від довгої ходьби.— Правда, в мене все майно застраховане.

— І в мене теж,— озвався Штофф.— Цікаво, чи витримають наші патентовані вогнетривкі шафи в банку... Це мене найбільше цікавить. Однаково ж ми коли-небудь мусили погоріти.

Ця холонокровність обурила навіть Мишнікова. До речі, патентовані вогнетривкі шафи не витримали випробування, і в них усе згоріло. Зате Вахрушка врятував свої капітали і якийсь мотлох, сховавши все в грубці. Це, здається, був єдиний повчальний результат усєї запольської пожежі, і кмітливість банківського швейцара довго становила тему для розмов.

Єдиним, хто не тривожився, нічого не рятував і нічого не боявся, був доктор Кочетов. Коли до його кабінету прибігла покоївка і сповістила про пожежу, він навіть не поворухнувся на своєму дивані, а тільки махнув рукою. Пожежа? Що таке пожежа? Він, Кочетов, уже давно спалював самого себе на повільному вогні... За останні дні галюцинації набрали особливо гострої форми, і він весь час страшенно мучився, переживаючи свої перетворення в Бубнова. Боже, як це було і тяжко, і страшно,

і безвихідної.. Пожежа? Що таке пожежа? У нього вже давно розливалась ця пожежа в крові і в мозку: це справді страшно, бо від такої пожежі нікуди не втечеш. І потім, як міг утекти Кочетов, коли по дорозі міг перетворитися в Бубнова?

— Докторе, рятуйтесь! — благали прикажчики, що прибігли з магазину.

— Добре, добре. Не турбуйтеся.

І покоївка і прикажчики не помітили, що з ними розмовляв не доктор Кочетов, а п'яниця Бубнов. Доктор Кочетов міг тільки сміятися з цієї містифікації. А втім, про нього скоро забули. Він стояв біля розчиненого вікна і милувався пожежею. Це ж дуже красиво, коли стільки вогню... Вогонь — очисне начало. Он уже займаються сусідні будинки... Теж дуже непогано. Ставало жарко. У вікна вривався струмінь їдкою диму, а доктор усе стояв, милувався і дико реготав, коли полум'я охопило його будинок. Він реготав тому, що тепер для нього все стало цілком ясно. Так, справді ясно, ясно як день... Стоячи біля вікна, він кілька разів обертався в Бубнова, і цей Бубнов страшенно боявся, боявся до смішного, — Бубнову з переляку хотілось тікати, вистрибнути у вікно, кликати на допомогу.

— Ага, нарешті ти мені попався, голубчику! — зловтішався доктор, потираючи руки. — Я тебе живого спалю... Ха-ха!

Бубнов злякався ще більше. Щоб він не втік, доктор замкнув усі двері в кімнаті і знову став біля вікна, — вже з вікна він його не випустить. А там, на вулиці, позбігались якісь чудні люди і гукали йому, щоб він тікав, тобто Бубнов. Це вже було зовсім смішно. Дурні вони, тільки тепер побачили його! Доктор стояв біля вікна і уклонявся публіці, притискаючи руку до серця, як оперний співак.

— Пробачте, панове, але я не можу його випустити.

Потім у нього з'явилася зовсім уже смішна думка. Він розреготався до сліз. Ці люди, які бігають під вікном на вулиці і стукають в усі двері, щоб випустити Бубнова, не знають, що досить їм вигукнути тільки одну фразу: «Парасковія Іванівна кличе!» — і Бубнов вилетів би. О, вона все може!.. так!

— Ага, голубчику, попався! — реготав доктор, далі розкланюючись з публікою. — Я дуже радий з тобою кінчити... Ти ж мені, правду кажучи, страшенно остогид.

Божевільний згорів живцем.

Е П І Л О Г

I

Скитники їхали вже другий день. Сани були пристосовані для їзди в лісі, нековані, без крил, вузькі і на високих копилах. Коли виїхали на справжню тверду дорогу, якою заводські вуглестачальники возили з куренів на заводи вугілля, ці лісові сани почали котитися, як по маслу, і кілька разів перекидались. Сконфужений кінь сплявся і наче з докором дивився на сідоків, що лежали на дорозі.

— Ех, Анфиме, не вмієш ти кіньми правити!

— А ти сам спробуй, Михею Зотовичу, голубе мій.

— І спробую... Ти, значить, сідай на самий зад, а я на передок. Ну, отак...

— Стій!.. Вивернеш!.. Держи праворуч!..

Сани заїжджали, і аварія повторювалась. Скитники навіть посварились через це і даремно мінялись місцями, показуючи своє вміння.

Дійшло мало не до бійки, коли в одній улоговинці, спускаючись з гори, сани на всьому розгоні перекинулись догори полозками, і Михай Зотович, що сидів ззаду, рідкокою вилетів просто в сніг, а Анфим, який правив конем, заплутавшись у віжках, проволікся сажнів п'ять на власному череві.

— Я ж тобі казав: держи праворуч! — кричав розлючений Михай Зотович, насилу вилізаючи з снігу.

— Ну, казав?.. Я й держу, а сани ліворуч і віднесло...

— Держу, держу! — передражнив його Михай Зотович. — Неподобна ти баба, он що... Тобі кануни над покійниками читати, а не кіньми їздити.

— І ти хороший, заводський варнак! — скипів

Анфим.— А скільки разів вивернув сам? Чия б гарчала, а твоя б мовчала... Сам ти баба!..

— Ні, ти... Я кажу: держи праворуч! А ти...

Скитники стояли посеред дороги, розмахуючи руками, намагались перекинути один одного і зовсім не помітили, що з пагорба з'їхали порожні вугільні короби, з яких ви-зирали чорні від вугільного пилу обличчя вуглевозів.

— Заціди його в вухо, дідок! — гукнула одна чорна пика.

— Ану, валяй, другий дідок!.. Ач, як галасують, мов чорти над кашею!

Першим опам'ятався Анфим і навіть злякався, коли, нарешті, побачив чорні пики вуглевозів,— справжній чортів поїзд. Він сердито плюнув, а потім перехрестився.

— Ох, навождення, Михею Зотовичу! — винувато бурмотів він.— Прости, рідний, нерозумне слово...

— Бог тебе простить... А тільки тобі все-таки праворуч слід було держати... еге ж.

Старики сіли й поїхали. Михай Зотович весь час бурчав, а старець Анфим тільки тряс головою і зітхав. Коли валка вуглевозів зникла з очей, він зупинив коня, зліз з передка, підійшов до Михея Зотовича, нахилився до його вуха і пошепки заговорив:

— І що я тобі скажу, рідний мій...

— Ну, що? — теж пошепки питав Михай Зотович, озирючись на всі боки.

— А ти не помітив нічого, рідний мій? Ми ось тут сперечаємось, та сваримось, та неподобні слова вимовляємо, а він нас штовхає та штовхає... Я вже це давно примічаю, а як він шпурнув тебе в сніг... А тут і сам об'явився в препаскудному образі... Ти думаєш, це вуглярі їхали? Це він їхав із своїм сонмом та ще посміявся з нас... Любо йому, коли скитники сваряться:

Для Михея Зотовича все зробилось ясним. Він теж виліз з саней і бухнув у ноги Анфимові:

— Прости, отче, нерозумне слово...

— Бог тебе простить, Михею Зотовичу...

Озирнувшись, Анфим підморгнув і промовив знову пошепки:

— Нехай він тепер порадіє, всескверний облесник... Ото ж бо я недавно бачу, що держу праворуч, а сани відносить ліворуч. А то він своєю паскудною лапою зачепить і тягне...

— А я чув, як він нігтем дряпав,— теж пошепки говорив Михай Зотович,— мов пес у двері шкребеться.

— От, от... Посміявся він з нас, бо його час настав. Ох, горе душам нашим!.. Поки лісом їхали, по снігу, то він не смів торкнутись, а як виїхали на дорогу, то й почав в'язнути... Він тепер скрізь по шляхах вештається,— найлюбше для нього діло.

Далі скитники їхали мовчки і тільки переглядалися та шептали молитви, коли на слизькому заносило непідбиті сани. Вони ще вивалилися разів з п'ять, та нічого не казали, а тільки з острахом озиралися на всі боки. В одному місці Анфим боляче забив руку і лиш усміхнувся. Ох, не любить антихрист, коли викривають його спокусливі підступи. Он як ударив, і просто по тій руці, що хреста кладе. На, почувай, старче Анфиме!

До Кукарського заводу скитники приїхали тільки увечері, коли почало смеркати. Час було розраховано заздалегідь. Вони зупинилися в одного доброхота Василя, хата якого стояла край заводу. Анфим уважно оглянув коняку, від якої аж пар ішов, і тільки похитав головою. Здається, скотина ж, тварина безсловесна, а й тієї він не пожалів,— бач, як упарив, наче у возі, бідненька, йшла.

— Знамення наяву творяться,— пошепки сказав Анфим своєму супутникові, увійшовши до хати.— Я ото коняку рогожкою прикриваю, а вона, сердешна, вся трясеться з переляку... Теж відчуває, хоч сказати й не може через свою безсловесність. Ох, гріхи наші тяжкі, Михею Зотовичу!..

— А ти не малодушествуй... Не те ще побачимо. Влада першого звіра панує, ім'я ж йому шістсот і шістдесят шість... Не самого коня він тепер трясє, а всіма струшує, як віниками. Стогін і волення велике у боголюбивих народах, бо й земля замкнулась за наші гріхи.

Доброхот Василь влаштував гостей у задній хаті, щоб ніхто не бачив скитників. Всяке буває, і чужа людина нагодиться, та й молодички теж розплескати можуть.

— Ну що, Василечку, як справи? — питав Анфим.

— Бодай і не казати, святий отче... Очі б не дивились. Худобину тепер розпродуємо... Не то що худобі, а самим жувати нічого. Пудик житнього борошенця за карбованець перескочив ще на різдво, а обіцяють до двох догнати.

— Ну, вам ще півбіди: фабрика прогодує.

— Роботи скорочують скрізь по заводах... Всюди погано. І як тільки народ дотягне до осені... Бідують скрізь, а башкир мре цілими селами. Страх що розказують.

— Чули ми про лихо... Не перший рік воно збиралося. Головне — народ занепає.

Михей Зотович тільки слухав і мовчав, кліпаючи своїми червоними повіками. За двадцять років він мало змінився, лиш поменшав на зріст. І все такий же бадьорий, хоч йому вже було під дев'яносто. Він так само смоктав житні скоринки і запивав водою. Анфим лишався все таким же чорним жуком. Час для скитників наче не існував.

Розмови з доброхотом Василем точились далеко за північ, особливо коли мова зайшла про дешевий сибірський хліб.

— Вся надія у нас тепер на нього, на сибірський хлібець,— повторив переконано Василь.— Тільки б весни діждати, коли річки скреснуть... Там, кажуть, пудик борошненця коштує лише сімнадцять копійчок. От яке діло, святі отці!

Скитники на світанні вже їхали далі. Свої лісові сани вони залишили в доброхота Василя, а натомість узяли в нього звичайні сани, з крилами і підбитим полоззям. Тепер уже на укосах сани не хилились набік, і старі переглядались. Слід гадати, він одчепився. Побився-побився і кинув. А втім, тепер інші інтереси і картини полонили їх. По дорозі раз у раз траплялись пішоходи, стомлені, худі, обірвані, з отупілим від знемоги поглядом. Це брели з голодних сіл на Кукарський завод.

— Ох, сердеги! — зітхав Анфим.— Кукарським і самим їсти нічого...

Голодні, очевидно, міркували погано і тяглись на заводи, сподіваючись знайти який-небудь заробіток. Більшість — хлібороби, в яких по селах лишались голодуючі сім'ї. Як каже прислів'я,— недостатки гонять з хатки.

Найбільше враження справили перші зустрічі, і скитники пороздавали всі свої скитські дорожні харчі. Далі їй допомагати нічим було... Скитники не уявляли собі з чужих розповідей, що лихо набрало таких розмірів. З сіл брела справжня робоча сила. У стариків, що дивилися на них, серце розривалося. Селяни по два-три дні не їли. Мовчазна мука написана була на обличчях, гарячково світілася в очах, і кожний рух наче зв'язаний був цією

голодною мукою. В одному місці, знесилившись, лежав крижем просто на снігу молодий селянин. Скитники їхали і не могли нічим допомогти.

В іншому місці скитники побачили ще жахливішу картину. На дорозі сиділи двоє башкирів і аж вили від голодних кольок. Страшно було дивитись на їхні перекривлені обличчя, на дикі очі. Один погнався за саннями рачки, як дикий звір,— не було сил звестися на ноги. Анфим злякався і погнав коня. Михай Зотович заплющив очі і мовився вголос.

— Що ж це таке? — питав Анфим.— Останні часи настали, Михею Зотовичу...

— І давно настали... Хлібець перевели на горілку, а він одригнув залізом, ситцями, самоварами та блондами.

— А що ти думаєш про орду? Теж бо жива душа...

— Голод усіх зрівняв... Він усіх діймає, і всі рівні перед його лицем.

Найжахливішу картину являло собою башкирське село,— перша станція на заводському тракті. Башкирія прилягала до гір, а далі вже йшли російські селища. Башкири голодували і вимирали щозими, так би мовити, нормальним побитом, тепер же було щось жахливе. Половина башкирських хат стояла пустою,— господарі або вимерли, або розбрелися світ за очі. Треба було погодувати коня на постоялому дворі, і скитники пішли подивитись. Вже в першій жилій хаті вони натрапили на моторошну картину: на нарах сиділа баба і голосила, схопившись за живіт; в кутку лежала молода башкирка, сховавши голову в якесь дрантя,— нещасна не мала сили слухати скигління, зойків і плачу голодних дітей, що повзали по хаті.

Михей Зотович побіг на постійний двір, купив буханець хліба і приніс її до башкирської хати. Треба було бачити, як усі кинулись на цю хлібину, вириваючи шматки один в одного. Люди збожеволіли з голоду і кидались один на одного, як дикий звірі. Михай Зотович стояв, дивився і плакав... Слабка людина, немощна, а велика її гординя.

Повертаючись у заїзд, скитники зустріли сільського старосту і почали його розпитувати, куди, мовляв, начальство дивиться.

— Як не дивитись, начальство дивиться,— спокійно відповів башкир.— Дуже добре дивиться.

— А де у вас громадська гамазея? .

— Мало-мало подивисьсь...

Староста привів стариків до громадської гамазеї, розчинив двері і скитники з жахом відступили: в амбарі замість хліба лежали задубілі трупи померзлих башкирів.

— Це урядник на дорозі збирав,— пояснив незворушно башкир.— Урядник усе дивиться.

Повернувшись на постійний двір, Анфим заявив:

— Ну, Михею Зотовичу, їдьмо краще назад у скити... Помирати, то помирати чесно, у себе дома.

— Як знаєш, святий отче. А я поїду далі.. Мені не можна.

Анфим тільки зітхнув і відкинув малодушний настрій, що найшов на нього.

II

Найжахливіші картини голоду були саме в «орді». І без того башкири вимирають під час зимових голодувань, а тепер їх вмирало удвоє більше. Допомоги вже нізвідки не могло бути. «Орда» завжди взимку годувалася коло російських сіл, а тепер і там нічого не було. Михей Зотович узяв з собою всі свої капітали і нишком творив таємну милостиню. Він віз близько п'ятдесяти тисяч, щоб роздати своїм старовірам, але навколо панували такі безпросвітні злидні, що не було вже своїх і чужих, а просто люди, які помидали з голоду. Грошей старий не любив давати, а купував, де тільки міг, хліб і допомагав натурою. Та й що в такий час значили якісь там п'ятдесят тисяч — капля в морі. Море народної біди виступало з берегів.

Краєм Башкирії, прилеглим до гір, скитники проїхали в землі козачого Оренбурзького війська, де своїх було чимало. Михею Зотовичу давно хотілось побувати в цьому завітному краю, про який ширилась добра слава. Головне — землі було вдосталь, по тридцять десятин на душу, і якої землі — чорнозем, мов той кожух. Особливо славились невибагливі степові трави, що росли на солонцях. Всяка худоба вигулювалась тут, як на килимі. Та вже перші станиці вразили скитників своїм убозтвом, що нагадувало убогі башкирські сельбища. Козачі лінощі так і впадали в очі.

— Ох, ледачі козаченьки! — повторював Михей Зотович, досвідченим хазяйським оком оглядаючи кожну дрібницю.— Мабуть, недалеко відстали від башкирів.

— Ледаченькі,— погоджувався Анфим.— По-нехлюйському живуть. Аби день до вечора.

В одному місці Михай Зотович обурився до глибини душі.

— А глянь-но, Анфиме, на козачу роботу!

Анфим дивився навкруг на засніжене поле і нічого не розумів.

— Не бачиш? — злився Михай Зотович, зупиняючи коня.

Він виліз з саней, пішов набік і висмикнув кілька сухих дудок, що стирчали з-під снігу.

— Це як називається?

— У нас дудкою ведмежою звать.

— А що це означає? Ох, Анфиме, Анфиме! Нічогосінько ти не розумієш, святий отче! Де така дудка ростиме? На некошеному місці... Значить, трава торішня залишилась — от тобі й дудка. Кругом худоба без кормів дохне, а козачки некошену траву залишають... Ох, бити їх нікому!

Всі станиці були схожі одна на одну, і скрізь ті ж самі порядки. Невистачало рук, щоб упорати землю, а здавати її нікому, — орендна плата була від двадцяти до п'ятдесяти копійок за десятину. Просто сміховинна ціна... Чи далеко податися до башкирів, але й ті он здають коло заводів по три карбованці десятина. Козачки, мабуть, гірше за башкирів показали себе.

Станичники теж голодували, а головне — нічим було годувати худобу, і її продавали за безцінь.

— Ох, ви б оті лінощі ваші куди-небудь продали, — докоряв Михай Зотович. — Живете тільки одним роком, від урожаю до урожаю. Хоч би солону залишили худобі... Адже рік на рік не приходиться, голубчики.

Засмутили станичники Михея Зотовича. Надто вже розледачили і самі винні, що голодують. На горілку теж дуже ласі, — а башкири хоч ледачі, зате горілки не п'ють.

— Ну, тут і дивитись нічого, — вирішив Михай Зотович. — Хліб теж ручки любить. Володіють городам, а помирають голодом.

Причини голодування козаків були очевидні: безпробудні козачі лінощі, шинки і якась дитяча безтурботність щодо завтрашнього дня. Якщо селянин голодує на своїх чотирьох десятинах наділу, то його і бог простить, а голодувати та морити мором худобу на тридцятьох — просто

гріх. Звісно, жалко малих діток та худобу, а нічого не вдієш — під лежачий камінь і вода не біжить.

Із станиць Михайл Зотович повернув просто на Ключову, де вже не був три роки. Втішного і тут було мало. Народ зовсім вибився з сили. Уже років з десять випадали недороди, але покривались то степовим хлібом, і сибірським. Свої запаси вже давно вийшли, і господарська рівновага була порушена в корені. І тут пшеничники орали абияк, не хотіли угноювати землю і везли на базар останнє. Кожен покладав надії на новий урожай, а земля наче замкнулась.

— Ручки любить земелька-матінка! — зітхав Михайл Зотович. — Чорна земелька біленький хлібець родить і чорних ручок вимагає... А пшеничники чи не зазналися грошки. І чорному хлібцеві раді були б, та і його не родив господь... Ох, любі, самі винні, що страждете!.. Баловство своє, видно, найдорожче, а от господь і знайшов.

Ці суворі теоретичні міркування розлітались, як дим, коли добре розібрати справу. Звісно, і пшеничники винні, а з другого боку, виступало багато таких причин, які вже не залежали від пшеничників. Перше діло, своя власна темнота губила, той душевний голод, про який говорить святе письмо. Прийшли вовки в овечій шкурі і скористались імлюю... По закону розорили цілий край. І як усе просто: комар носа не підточить.

До Суслона приїхали вночі. Тільки в попівському домі світився вогник. Десь ревла голодна худоба. В багатьох місцях солому з стріх уже поздирали і згодували худобі. Ось до чого дійшло! Від усього віяло зловісною голодною тишею. Назустріч вийшов голодний собака, байдуже глянув на приїжджих, понюхав повітря і з голодним позіханням заліз до своєї халабуди.

«І пес перед хлібом смиряється», подумав Михайл Зотович, пригадуючи давнє прислів'я.

Омелян поїхав з дружиною в Заполля, а на млині лишився тільки Симон. У першу хвилину старик не впізнав сина, — так він змінився за цей короткий час.

— Ну, здрастуй, синку.

— Здрастуй, татусю.

— От приїхав подивитись, як ви тут поживаєте.

— А нічого... Скрізь одне й те саме.

— Бачив, голубе, що нічого... Як виметено... так. Чи-сто живете, одним словом. Чи давно млин стоїть?

— А з осені... Нічого молоти. От ждемо сибірського хліба.

— Ждїть, голубчики... Тільки коли б він часом мимо рта не проїхав. Надто вже ви любите дешевеньке.

Симон зустрів батька досить сухо. Колишнього страху наче й не було. Михай Зотович тільки жував губами і не питав, де невістка. Наталія Йосипівна бачила крізь вікно, як підїхав старий, і навмисне не виходила. Не великий пан,— почекає. Михай Зотович відразу ж догадався, що Симон у цілковитому рабстві в старій дружини, і вирішив її провчити.

— Ну, спасибі, синку, за хліб-сіль,— заявив він, підводячись.

— Тату, куди ви? — спитав Симон.— Наташа зараз вийде.

— Яка Наташа?

— Жінка моя, Наташа.

— Ну і нехай виходить, коли проспиться. Колись невістки свекрів за ворота вискакували зустрічати, а тепер свекри мусять їх чекати, як паній... Ні, це вже не діло, Симоне Михайовичу. Я ось тобі загадку загадаю: невістку привели і димар на дах поставили. Прощавай, голубчику!

Старий Анфим, що розпрягав коня, нітрохи не здивувався, коли прийшов Михай Зотович і звелів знову запрягати. Він звик до вихвоток норовистого старика. Що ж, їхати, то їхати.

— Ось як нині у діток гостюють,— пояснював Михай Зотович, виїжджаючи з млина.— Просимо частіше мимо.

Наталія Йосипівна поглядала на гостей з-за одвірка і казала:

— З богом... Пихи густіше — в череві пустіше.

Симон завжди почував себе винним перед дружиною, а тепер ще більше. Але Наташа не напалась на нього, а тільки додала:

— Годі комизитися старим чортам... Чужий вік заживають. Ні, видно, не колишні часи.

Скитники переночували в якогось знайомого Михеєві Зотовичу селянина. Голод почувався і в Суслоні, хоч і менше, ніж у навколишніх селах. Зате суслонців обсадили сусіди. Щоранку під вікнами тяглися ряди голодуючих. Михай Зотович сидів цілий ранок біля вікна, подавав куплений хліб і лічив голодних.

— Ох, богові робітнички, не гаразд! — шамкав він.— Привів господь з торбами ходити попід чужими вікнами... Ось до чого ласощі доводять! Видно, котрий і заможний мужик, та без хліба — не селянин. Отак-то, голубчики!.. Ох, навчить лихо коржі з маком їсти!

Анфим мовчав цілу дорогу, не хотів піддаватися дявольській спокусі, а тут накинувся на Михея Зотовича:

— Чого це ти деренчиш, як дірявий горщик? Чужу біду руками розведу... А про те не подумаєш, що кого осудив, той гріх на тобі окошиться. Розумний дуже!

— А коли правда?

— Правда теж як до часу... Теж он хліб на снігу не росте. Так і твоя правда... Видно, мужик розумний, та громада дурна. Добре чуже лихо міряти... Боже тут діло.

Михей Зотович ніяково замовк. Терпеливий був Анфим, а як прорве — впину нема.

— Ну, прости на нерозумному слові, святій отче,— покірно промовив Михей Зотович.

— Чого мені тебе прощати, скрипуна, ось ти хлібом годуєш, а стеблом очі колєш.

— Ох, согрішив, святій отче!

Смирення в Михея Зотовича однак вистачило ненадовго. Він довідався, що в домі попа Макара влаштовується «голодна їдальня», і подався туди. Йому все треба було бачити. Піп Макар дуже постарів і був весь сивий. Два роки тому він поховав свою попадю Луківну і наче весь висох з горя. У першу хвилину він навіть не впізнав давнього приятеля.

— Ви з приводу земства? — питав старик Михея Зотовича.— Ах, та що ж це я!.. По-перше, здрастуй, Михею Зотовичу, а по-друге, будь гостем.

— Спасибі, спасибі, батюшко... От зайшов провідати тебе... Як ви тут поживаєте?

— Та погано, Михею Зотовичу. Як попадає померла, так і пішло все догори дном. Тепер он голод... Коли попадає жива була, про голод і не чули, а як вона померла...

— Кажуть, казна годуватиме?

— Наїхали земські... Аякже!.. У мене в дворі найняли хату під їдальню. Земська панночка приїхала, а крім того, Єрмілич орудує... І він тепер теж у земстві.

Виявилось, що «земська панночка» це Устенька, яка приїхала з якимись молодими людьми відкривати в Суслоні їдальню для голодуючих. Мельник Єрмілич допо-

магав як земський гласний. Він уже ціле триріччя «служив» у земстві і з шкури пнувся, щоб як-небудь висунутись. Звичайно, в усьому він керувався порадами Зама-раєва.

Поява скитника в «голодній їдальні» зробила певну сенсацію. Молоді люди прийняли Михея Зотовича за голодуючого, поки його не впізнала Устенька.

— Михею Зотовичу, а як ви сюди потрапили? — дивувалась вона, здоровкаючись із стариком.

— А мимо їхав, красуне. Їхав та й заїхав. А оті молодці чи не поповичі будуть?

— Ні, студенти. Самі приїхали. Оті двоє фельдшер-ми будуть, а інші так, допомагати.

— Так, так... Дай боже. А я думав, поповичі, жваві-бо дуже.

Саме в цей момент нагодився Єрмілич, одягнений уже по-міському — у «спінжак», крохмальну сорочку і штани на халявки.

— А, Михею Зотовичу, мое вам шанування! — жваво привітався він.

— Здрастуй, здрастуй, голубчику!

— Завернув подивитись, як ми народ годуватимемо? Все, брат, земство орудує... Від казни допомогу виклопотали, від партикулярних осіб теж маємо. Аякже!.. Тепер ось тут будемо годувати, а там грішми.

— Так, так... Від грошей тих народ і розорився, а ви йому ще грошей тичете. Через ваші гроші й голод.

— Як же це так, Михею Зотовичу? — розгубився Єрмілич.

— А отак... Ти поміркуй-но своєю головою. Жили раніше без грошей і не голодували, а як дізналися селяни, що то воно за гроші,— ну, і настав голод. А тепер зрозумів?

Єрмілич тільки чухав потилицю, а Михеї Зотович плеснув його по плечу і вийшов.

III

Повернувшись додому, Михеї Зотович знову мусив каятись у «нерозумному слові», а святий отець Анфим знову картав його.

— Це він тебе підбиває на нерозумні слова, Михею Зотовичу... Мирське у тебе в голові. А ти думай про себе,

що пірший ти від усіх,— от йому й нічого буде з тобою робити. А тільки-но ти загордився, він і проскочить.

— Не можу я смирити себе. Допіру мене Ермілич приголомшив... Усе у них гроші на думці.

— Розширився, кажуть, Ермілич... На проценти гроші дає селянам, а сам усе за безцінь скуповує. До нього несуть звідусіль, а він бере... Теж ремесло незavidне. Та ще хвалиться: я, каже, всіх вас годую.

— Не на добре розжився.

З Суслона скитники поїхали вниз по Ключовій. Михайл Зотович хотів подивитись, що робиться по багатих селах. Скрізь був такий самий занепад, як і в Суслоні. Народ втратив розум. З-під Заполля вгору по Ключовій швидко ширився голодний тиф. По дорозі траплялися селяни, що безцільно тинялись у повіті,— однаково роботи не було ніде, а вдома сидіти нема коло чого. Більш слабодухі тікали з дому світ за очі, аби тільки не бачити голодної сім'ї.

За Суслоном розкинулися понад Ключовою такі села, як Роньжа, Заєво, Бакланиха. Деякі хати вже опустіли,— сім'ї розбрелись, як після пожежі. Михайл Зотович купив борошна в попа Макара і роздавав фунтами і просто пригорщами. Жінки так і рвали, голосячи й плачучи.

Коли скитники вже під'їжджали до Жулановського плеса, їх наздогнав Ермілич, котячи на парі своїх власних коней. Дорожні сани і вся упряж були зроблені на купецьку руку, а сам Ермілич сидів у енотовій шубі і бобровій шапці. Він щось гукнув старикам і махнув рукою, випереджаючи їх.

— До мене заїжджайте, старички! — долинуло вже здалека.

— Ловко катається,— зауважив Анфим.— В Суслоні казали, що він їздить на своїх, а від земства одержує прогони. Теж чиновник. Тепер з попом Макаром приятелює... Той теж хороший: хліба великі тисячі лежать, а він ціну вижидає. Злостяться селяни на попа... І для чого, подумаєш, збирає,— один, як перст.

— Ось ти й осудив,— піймав його Михайл Зотович.— Хоч він і не наш піп, а все-таки на ньому сан... Спитати з тебе треба вдвоє.

— І справді, согрішив, Михею Зотовичу... Согрішив, голубе. Люди плещуть,— ну, і я з ними.

— А ти подержи язика за зубами. Заїдемо, чи що, до Єрміліча на млин? Треба на нього подивитись удома.

— Чого ж, завернемо. Хоч коня погодуємо.

Млин Єрміліча вже виднівся, коли назустріч скитникам трапився дядько, що мчав без шапки, верхи на коні.

— Неладно, люди добрі! — вигукнув він на скаку. — В Суслон... у волость... Ох, неладно!

Підїжджаючи вже до самого млина, скитники побачили юрбу, що повільно розходилась. Біля ганку мельникового дому стояла вмилена пара, а сам Єрмілич лежав на снігу, розкинувши руки. Сніг був утоптаний і вкритий кров'яними плямами.

— Ох, неладно! — повторив Анфим слова верхівця.

Зупинивши сани, скитники підійшли до вбитого, який ще хрипів. Уся голова в нього була залита кров'ю, а одне око вискочило з орбіти. Картина була жахлива. На ганку показався кучер і почав робити скитникам якісь таємничі знаки. Юрба, що починала була розходитись, знову повернула до місця вбивства.

— Ідьте звідси, поки цілі і здорові! — уже крикнув кучер. — Оскаженів народ.

— Ну, ми тут ні при чому, — спокійно відповів Михай Зотович. — Хто зробив, той і відповідатиме.

Натовп усе насувався. Почувся чийсь самотній голос:

— Хлопці, та це ж стариган з Прорива!

— Він!.. Братці, Колобов це!.. Він перший питель поставив і всіх нас розорив. Його робота.

— Він наворожив, стариган, голод отой!.. Ач як ловко об'явився!

Юрба загула вся разом і рушила до мельникового дому. Задні підштовхували передніх. Анфим скочив у сани і благав Михея Зотовича їхати.

— Не боюсь я дурників! — спокійно відповів упертий старик.

Юрба все наступала, і коли передні оточили Михея Зотовича, Анфим не витерпів і вїокнув на коня. Хтось хотів загородити йому дорогу, хтось хапався за повіддя, та кінь був учений і грудьми пробив живу стіну. Майнули тільки перекривлені від злоби обличчя, стиснуті кулаки. Хтось стягнув з Анфима шапку. Полетіла навздогін товста ломака. Все це сталося так швидко, що Анфим опам'ятався тільки за околицею.

Оглянувшись, Анфим так і обімлів. По дорозі біг Ми-

хей Зотович, а за ним з рєвом і тюканням гналась юрба селян. Анфим бачив, як Михей Зотович скинув на бігу шубу і піддав ходу, але старість давалася взнаки, і він почав стомлюватись. Ось уже зовсім близько розлючений, осатанілий натовп. Анфим аж очі заплющив, коли з юрби вилетіла пара коней Єрміліча, і якийсь чоловік, стоячи в санях, розмахуючи віжками, налетів на Михея Зотовича.

— Господи, прости раба твого Михея! — молився Анфим, поганяючи коня.

З жахом він чув, що пара женеться вже за ним. Кінь пристав і погано наддавав ходи. Де ж одному втекти від двох? Анфим уже чув близький тупіт і, оглянувшись, побачив двох чоловік у санях. Вони були вже зовсім близько і щось кричали йому. Анфим почав стьобати коня віжками.

— Гей, не жени! Коня збавиш! — кричав хтось ззаду.

А тупіт усе ближчав. От уже зовсім наслідують. Навіть чути, як важко хропе відгодований корінник.

— Стій!

Анфим так само щосили стьобав коня віжками, коли сани порівнялися з ним.

— Стій, навіжений! Коня збавиш!

Анфим аж тепер упізнав голос Михея Зотовича. Так, це був він, живий і здоровий. Другий чоловік лежав ниць у санях і жалібно стогнав.

— Оце погостювали! — добродушно сміявся Михей Зотович, зупиняючи вмилених коней. — Нічого сказати, добре!

Кучер, що лежав у санях, весь час стогнав.

— Ой, убили!.. Смертонько моя!

— Ану, покажи, який тобі гостинець перепав? — спокійно питав Михей Зотович.

— А плече в мене... як садоне Гришка Уметов голоблюю.

Михей Зотович оглянув забите місце, що запливало багровим пухирем, помацав, чи кістка ціла, і вирішив:

— Нічого, заживе... Твоє щастя, що по кожуку припало, а то б залишився без руки.

Молодий хлопець кучер сів у санях і заривав істерично.

— Оскаженіли, варнаки! А дядько Єгор з полінякою за мною гнався... Це, кричить, змій, а не племінник! А тут підскочив Гришка Уметов... Я-ак затопить...

Хлопець довго не міг заспокоїтись і раз у раз починав голосити якимось по-баб'ячому. Власне, своїм врятуванням Михай Зотович завдячував йому. Коли били Ермілича, кучер утік і сховався, а коли юрба погналась за Михеєм Зотовичем, він зовсім злякався: уб'ють старого і до нього візьмуться. У розпачі він погнав коней за юрбою, якимось пробився і, випередивши Михея Зотовича, на всьому скаку підхопив його в свої сани.

— Коли б не твоя догадка, то лежати б мені рядочком з Ерміличем,— спокійно міркував Михай Зотович.— Спасибі, визволив.

Розщедрившись, старий добув два мідні п'ятаки і сунув їх за пазуху ридачому визволителю.

— На, згодяться, голубе.

Коли кучер трохи заспокоївся, скитники довідались, як було діло з Ерміличем.

— Злостились раніше на нього наші селяни,— розповідав кучер, ойкаючи і мацаючи забите місце.— Давно злостились, бо він усю округу забрав у лабети, бодай не тим згадати покійника... Всі в нього були в боргу, як риба в сіті. За його грошики, окрім процента, ще й відробляти доводилось. Дасть під заставу два карбованці, візьме вперед проценту сорок вісім копійок та ще відробляй йому в жнива. А тепер, у голод, він і зовсім розперезався... Що хоч бери, тільки не дай з голоду померти. Напоследок він і придумав штуку... Суслонському ж попові Макару негоже самому хліб учетверо дорожче продавати,— от він через Ермілича, а Ерміличу знову ж свій процент з полівського хліба йде. В людей ще більше на серці накіпало... Ну, як приїхали ми ото сьогодні з Суслона, селяни й обступили... «Знову, мовляв, за попівським хлібом їздив, кровопивець?» Воно б нічого, коли б Ермілич не напідпитку був... Почав він селян лаяти, а тоді вихопив левольверт і давай левольвертом погрожувати... Тут уже дядько Єгор як садоне його кілком... Потім усі кинулись та й ну рвати, як вовки... І дихнути не встиг... А дядько Єгор осатанів та на мене. «Однієї свині, кричить, м'ясо!» Ну, я й утік у сні. А тут ви, мов на гріх, під'їхали... Я вже й показував вам знаками, щоб їхали звідси, а ви товчетесь коло Ермілича... Ох, смергонько моя!.. Даремно людину порішили. Потім опам'ятаються, як начальство наїде. Не свій брат... Ой, запекло в мене плече, Михею Зотовичу!

Небезпека налетіла так швидко і так швидко минула-

ся, що скитники прийшли до пам'яті тільки ввечері, коли приїхали до свого розкольніцького села і зупинилися в своїх. Анфим цілу дорогу оглядався, чи нема погоні, та на їхнє щастя в селі не знайшлося жодного ситого коня, щоб доганяти скитників. Михей Зотович пригнічено мовчав і заговорив тільки, коли полягали спати.

— Анфиме... ти спиш?

— Ні.

— То ж смерть у вічі дивилася.

— Зовсім кінець приходив, Михею Зотовичу.

Колобов тільки зараз пригадав, як по-зрадницькому вчинив з ним святий отець — кинув на поталу, а сам навітікача.

— Анфиме, хіба це діло тікати?

— А коли ти вперся, як пень?

— Душа твоя в п'яти вскочила, святий отче... Ох, негаразд! Коли б не догадливий кучер... Ох, горе душам нашим!

— Прудкість свою хотів показати, Михею Зотовичу.

Пригадавши всі обставини, Михей Зотович аж тепер злякався. Старий сів і став хреститися, почувуючи, як його всього трусить... Без покаяння помер би, як Єрмілич... Видно, за батьківські молитви господь помилював. Та й те сказати, своєї смерті не обминеш.

— Анфиме, а ворота замкнуті?

— Замкнуті.

— Наче на вулиці гомін?

— Мариться тобі, Михею Зотовичу. Перехрестись і спи.

Михей Зотович не міг заснути цілу ніч. Йому все вчувався гомін на вулиці, тупіт ніг, погрозливі вигуки, і він знову тремтів, мов у пропасниці. Разів з десять він підкрадався до вікна, припадав вухом і дослухався. Скрізь було тихо, він хрестився і знову даремно намагався заснути. Вперше на його віку смерть була така близька, уже за плечима, і він тремтів, незважаючи на свої дев'яносто років.

— Анфиме, ти спиш?

Анфим удав, ніби спить, і нічого не відповів.

Потім Михею Зотовичу зробилося страшно вже не за себе, а за інших, за потьмарений розум, за страшне звірство, яке дрімає в кожній людині. Убитому краще — раз потерпів, а вбивці все життя каратимуться і муку муче-

ницьку прийматимуть. Гірша від усякого звіра людина, коли господь відбере їй розум.

— Господи, пом'яни ненавидящі нас!.. Анфиме, ти спиш?.. Господи, смири раба твого Анфима!

IV

У домі Стабровського панував якийсь гнітючо-сумний настрій, хоч за логікою речей і мало бути навпаки. Святками вийшла заміж Дідя, і з цим моментом закінчилися батьківські турботи Стабровського. Жених прибув з Польщі, звідки його прислали незлічені польські тітки. Він навіть доводився якимсь далеким родичем Стабровському і приїхав, як своя людина. Молодий, вродливий інженер їхав у далекий Сибір з широкими планами оновити мертву країну різними починаннями. Тітки попередили Стабровського, що пан Казімір Ярецький може бути чудовою партією для Діди. Старик голосно розсміявся з цього припущення. Звичайно, Дідя — жінка і в свій час має пройти своє жіноче коло, але примиритися на якомусь Ярецькому... Дідя хоч і не бездоганна, але вона ще так мало бачила людей і легко може помилитися в своєму виборі. Взагалі ця комбінація не входила в плани Стабровського. Він мріяв завершити Дідину освіту подорожжю за кордон, щоб показати дочці справжнє життя і справжніх людей. По суті Дідя все-таки провінціалка і нічого не знає, а там відкриються нові горизонти і набереться для порівняння новий матеріал. Але ця намічена ним поїздка все не здійснювалась. З одного боку, свої справи не пускали, а з другого — якось незручно було залишити хвору дружину. Тягти її за кордон теж не доводилось, бо домашніх вигод і звичок ніщо не могло їй замінити, ніякий закордон, вона була вже в такому віці, коли всякі зміни обтяжливі. Так справа й відкладалася з року на рік, тим більше, що й Дідя була надто молода.

До молодого пана Казіміра Стабровський поставився досить холодно, як ставляться до далеких родичів, а Дідя відразу взяла над ним гору і безцеремонними жартами зустрічала кожний його крок. Стабровський заспокоївся, бо з такої комбінації, звичайно, нічого не могло вийти. Сам по собі пан Казімір був недурний, поводився з тактом, хоч і не мав того блискучого розуму, який висуває людей з юрби. Стабровському здавалося, що в молодому

панові є ті самі риси виродження, які він з острахом помічав у Діді. А втім, тут старик уже не довіряв самому собі,— у певному віці починає здаватися, що колись усе було кращим, а особливо кращими були колишні люди. Це — данина вікові, результат власного виснаження.

Мабуть, пан Казімір поїхав би в Сибір з своїми широкими планами, якби його не виручив маленький випадок. Ще після пожежі, коли було знищено майже все Заполля, Стабровський почав щось нездужати. Голова стала важка, бродячий біль у кінцівках, ревматизм у лівій руці. Все це перед різдвом завершилося першим ударом паралічу, навіть не ударом, а ударцем, як ввічливо висловився доктор Кацман.

— Це перша пересторога, доктор,— спокійно зауважив Стабровський, коли прийшов до пам'яті.— Навіщо себе обманювати?.. Я розумію, що з таким ударцем можна протягнути ще років десять-п'ятнадцять, але все-таки погано. Відспівав своє.

Стабровського приємно здивувала та увага, з якою доглядала його Дідя. Вона ходила коло нього, як справжня сиділка. Стабровський не сподівався такої ніжності від холодної вдачею дочки і був зворушений до глибини душі. І до того ж Дідя робила все так спокійно, упевнено, як зовсім доросла досвідчена жінка.

Організм у Стабровського був надзвичайно міцний, і він швидко вичунав. Всяке одужання, хоч і відносно, оновлює людину, і Стабровський почував себе дуже добре. Саме цим моментом і скористалась Дідя. Вона якось увечері читала йому, а потім поклала книгу на коліна і промовила своїм спокійним тоном, що іноді обурював його:

— Тату, ти не любиш Казіміра, я це знаю.

— Не те що зовсім не люблю, Дідю, а так взагалі... Є люди особливі, видатні, сильні, які роблять свій час, дають ім'я цілій добі, і є люди середні, майже безформні.

— От саме до таких середніх людей і належить Казімір, тату. Я це розумію. Але ж ця безлика маса необхідна, тату, без неї не було б і видатних людей, в яких, я, правду кажучи, щось погано вірю. Мені здається, час таємничих принців і ще більш таємничих принцес минув.

— Дідю, а ілюзії? Адже ілюзія в житті — все... Відбери її — і нічого не залишиться. Життя в тому й поля-

гає, що поступово спадає ця здатність до ілюзії, спадає світла молода віра в принців і принцес, знижується взагалі самий appetitus vitae... Це — сумна доля наша, стариків, і мені просто боляче почути це від тебе. Ти починаєш з того, чим звичайно кінчають.

Дівчина подивилась на батька майже з усмішкою жалю, від якої йому защеміло на душі. У нього в голові майнула перша тінь підозри. Початок не обіцяв нічого доброго. Насамперед його обеззброював насмішкуватий спокій дочки.

— Ти щось хочеш сказати мені, Дідю?

— Так.

— Попереднє було підготовкою?

— Так.

Настала ніякова пауза, і Стабровський з острахом подивився на дочку. Ось коли почалося те, чого він боявся! Досі вона належала йому, а тепер...

— Дідю, ти закохана? — тихо спитав він, відчуваючи, як весь починає холонути.

— Ні.

Вона засміялась. Він полегшено зітхнув. Вона нахилилась до нього, поцілувала і промовила:

— Тату, я нездатна до цього почуття... так. Я знаю, що це буває і що всі дівчата мріють про це, але, на жаль, я зовсім не здатна на таке почуття. Назви це моральною потворністю, але ж бувають люди глухі, криві, сліпі, взагалі каліки. Значить, по аналогії повинні бути і моральні каліки, яким бракує цілком законних почуттів. Як бачиш, я зовсім не хочу обманювати себе. І я теж *середня* людина, тату... У мене розум переважає все, і я наперед отруюю всяке почуття.

— А ти не помиляєшся?

— Знову рятівна логіка середньої людини, тату... Замість ілюзії тут виступає досить сумний житейський розрахунок.

— Дідю, ти мене лякаєш...

— Поговоримо, тату, серйозно... Я дивлюсь на шлюб як на справу досить скучну, а для чоловіка і зовсім огидну. Адже для чоловіка шлюб—це позбавлення всіх особливих прав, і твої принци раз у раз бунтують, отруюють життя і собі і дружині. Навіщо ж мені чоловік-герой? Мені потрібна та нормальна середня людина, яка терпляче понесе своє родинне ярмо. У себе дома немає ж ні

героїв, ні геніїв, ні особливих людей, і в цьому, на мою думку, секрет того крихітного, незграбного егоїзму, який ми називаємо родинним щастям.

Розсудливість Діди тяжко вплинула на Стабровського,— це ж свого роду холодна і безпринципна розпуста. З другого боку, вона зовсім застрахована від звичайних жіночих слабостей, хоч такі стримані натури іноді й кінчають дуже погано.

Довго міркував Стабровський і так і сяк, а головне— про те, що не сьогодні-завтра він може померти і Дідя залишиться зовсім напризволяще. Звичайно, панові Казіміру багато чого бракує для цілковитої довершеності, але однаково іншого вибору немає. Старик погано пам'ятав, як дав свою згоду на цей шлюб, а через тиждень після весілля вже проклинав себе. Де в нього були очі? Адже пан Казімір передусім дурень, та ще й самовпевнений дурень, до того ж він наділений замість розуму чималою дозою найнижкшої дрібної хитрості, і, нарешті, він злий, як маленька безсила тварина. Стабровський зненавидів зятя і просто не міг терпіти його присутності. На довершення всього Дідя, розумненька, розсудлива і холодна, як маленька змійка, нічого того не бачила і, здається, була щаслива, що зв'язала своє життя з цим нікчемним виродком.

Одного разу в Стабровського з зятем розігралась досить гостра сцена. Старика найбільше вразило те, що присутня при цьому Дідя уперто мовчала, вона була згодна з чоловіком і тільки з ввічливості не перечила батькові. Ясно, що сталася зміна підданства. Результатом цієї сцени був другий, уже справжній удар, що поклав Стабровського на три місяці в ліжку. Йому відібрало всю праву половину, скривило обличчя і довго не діяв язик. Саме в такому безпомічному стані його й застала голодна зима. І досить було трьох місяців, щоб усе, що підготовлялось цілим життям, зразу розвалилося. Сталось щось на зразок відокремлення підданців. Насамперед розпалась угода винокурів, і Стабровський перестав одержувати відступне; потім у банку, видно, на Стабровському поставили хрест і не вважали за потрібне навіть відповідати на його листи; нарешті, окремі люди, зобов'язані йому всім, виявили чорну невдячність. Особливо типовим прикладом такого ставлення був випадок з Галактіоном,

який не тільки відмовився платити взяті в Стабровського п'ятдесят тисяч, а навіть не схотів приїхати особисто пояснити щось.

— Чого я поїду до нього? — дивувався Галактіон з прямолінійністю справжнього шахрая. — Нехай пан Стабровський краще полічить, скільки я йому приніс баришу, коли гасав по шинках...

І інші були не кращі: Штофф, Мишников, свої власні службовці, а найкращим від усіх, звичайно, був зять, що ждав його смерті, як воскресіння. О, як тепер розумів усіх Стабровський і як розумів те, що все його життя було суцільною помилкою!

Свідомість повернулася, але говорити правильно Стабровський не міг. Він підшукував або забував слова і говорив зовсім не те, що хотів. Це доводило його до сліз. Все розуміти і не мати змоги все пояснити — що може бути гіршим? Хвороба розвинула в ньому страшенну підозрливість, — він тепер не вірив навіть рідній дочці. З усіх людей, що його оточували, він віддавав перевагу дерев'яній міс Дудль, яка була завжди однакова, та ще Устенці, яка заходила провідувати його мало не щодня. Дівчина приносила з собою невичерпний запас сумних новин.

— Коли б ви тільки могли бачити, Болеславе Броніславовичу! — говорила Устенка із сльозами на очах. — Голодуючі діти, голодуючі матері, старики, батьки родин... Розвивається голодний тиф.

— Справді? — байдуже дивувався Стабровський. — І я теж голодний. А що значить: їсти?.. Мене лікарі примушують їсти.

Іншим разом Стабровський сказав Устенці:

— Вони голодні? Яке щастя!.. Коли б я міг бути голодним!

Він навіть підвівся на подушці і з сльозами на очах пояснив свою думку:

— Я завжди голодний, але не можу їсти... І це навіть не голод у власному розумінні, а це... це... це... Ах, я все ладен би віддати за те, щоб бути таким голодним, як ваші голодні!.. Я їм заздрю.

Це було якесь божевільне марення, і Стабровський тільки із стримано-сумного виразу Устенчиного обличчя догадувався, що він говорить щось неможливе, намагався поправитися і зовсім заплутувався у власних словах.

Устенька в розпачі йшла до кімнати міс Дудль, щоб розрадити душу. Вона тільки тепер повною мірою оцінила цю просту, але тверду жінку, яка в кожний даний момент знала, що вона повинна зробити. Міс Дудль зовсім зжилася з сім'єю Стабровських і сподівалася, що, коли старик помре, вона перейде до Діди, в якій могли бути свої діти. Але вийшло інакше: дерев'яну англійку без будь-якої причини зненавидів пан Казімір, а Дідя, за своєю звичкою, і не думала її захищати.

— Вони виженуть мене з дому, як стару водовозну шкапу,— спокійно передбачала події міс Дудль.— І я не довела б себе до цього, коли б мені не було жаль містера Стабровського... Без мене про нього всі забудуть. Містер Казімір тільки й жде його смерті, щоб одержати всі гроші... Дідя ще наплачеться і тоді згадає про мене.

— Міс Дудль, коли ви тільки надумаете — переїжджайте просто до мене,— пропонувала кілька разів Устенька.— Справді, ми проживемо непогано разом.

Міс Дудль щоразу дивувалась і навіть цілувала Устеньку. Поцілунки ті були схожі на дотики мармурової плити. І все-таки міс Дудль була чудова дівчина, і Устенька вчилася витримки, спостерігаючи цю англійську міс.

V

Після пожежі минуло п'ять років, і Заполля відбудувалося заново. Від старого міста лишилось дуже небагато. З'явилися пустирі, на яких не було кому будуватися. Загалом місто набрало новенького вигляду і було, мабуть, кращим за старе. Ця пожежа довершила розорення того середнього купецтва, яке становило силу старого міста. Були, здавалось, і торгівля і промисловість, але все це являло собою якусь примару. Тепер усе життя будувалось на кредиті: будинки споруджували в кредит, промисли в кредит, торгівля в кредит. Вільних капіталів не було, як раніше. Пожежа розорила навіть таких капіталістів, як Євграф Огибенін і старий Луковников. Це були недобитки запольського розорення. На їх місці вишикали нові багатства буквально з нічого, як на рослинному перерної ростуть гриби; на чолі стояли банківські верховоди — Мишников, Штофф і Галактіон, а з-за їхніх широких спин висувались зовсім уже темні люди, як-от колишній писар Замараєв, солодкий братік Парасковії Іванівни Голяшкін.

Розорення сягнуло далеко в степ. Киргиз Шахма тримався тільки банком, Сашка Горохов розорився і слився, винокур Прохоров, хоч і тримався, але теж перебував в числі захирілих душ. Банк наче ставив собі завдання систематично розоряти всіх.

Незабаром після пожежі старий Луковников упорядкував свої справи і зробив сумне відкриття, що він розорений безповоротно. Всі капітали з'їв млин, що давав останніми роками дефіцит близько тридцяти тисяч карбованців та ще до цього слід було додати затрачений на нього мертвий капітал, що не принісив процента, платежі по банківських позиках і т. д. Прибуткові роки не могли покрити дефіцитів, а тільки на якийсь час відсували неминучу біду. Вся справа полягала тільки в тому, щоб виграти час і діждатися, коли який-небудь один рік дасть сотні тисяч дивіденду. Та для цього потрібні були нові кошти, а кредит уже кінчався. Луковникова найбільше дивувало те, що всі інші знали його справи, мабуть, чи не краще, ніж він сам. Це з'ясувалось особливо точно, коли йому довелося заставляти млин у Запольському банку.

— Ми, власне, такі операції не провадимо,— заявив Штофф, до якого звернувся Луковников.— Вам найкраще вдатися до якого-небудь іншого банку.

— Час дорогий, Карле Карловичу.

Тяжко було Луковникову звертатися саме до Запольського банку, де всім заправляв Мишников, та нічого не вдієш — скрута загнала. Банківське правління довго зволікало цю справу, збирало якісь довідки і, нарешті, ухвалило видати під млин позику в тридцять тисяч карбованців.

— Панове, та він же мені коштує понад триста тисяч! — благально вигукнув Луковников.— Ви ж усі це добре знаєте.

— Чому ви не звернулись до іншого банку, Тарасе Семеновичу? — відповів Драке, за своїм звичаєм, питанням.— Хіба ми кому-небудь даємо більше? Словом, ви невдоволені?..

Довелося згодитись на цю суму, щоб заткнути деякі кредитні дірки. Кредитори наче змовились і насідали на Лукознікова дедалі дужче.

Заставивши млина, Луковников відтягнув остаточне розорення на дуже невеликий час. З'явився перший протестований вексель, колись виданий ще покійному Наги-

біну, а це призвело до закриття банківського кредиту і оголошення неспроможності. Призначили конкурс, і все майно перейшло вже до його відання. Найтяжчим для Луковникова було те, що йому не довелося дослужити останнього триріччя міським головою і він мусив вийти навіть із складу гласних. Все валилося якось зразу. Старик за яких-небудь півроку зовсім посивів, якось опустився і мав такий же розгублений вигляд, як і всі інші «конкурсні». У нього тепер вишикли якісь незвичайні плани, дитячі розрахунки і ще більш дитячі сподіванки. Найбільше його мучило те, що Устенька з багатої нареченої стала бідною. Ця думка гризла старого день і ніч.

— Перестань, будь ласка, тату,— умовляла його Устенька.— Не варто навіть і говорити про такі дурниці... Буде день — буде і хліб.

— Ах, Устенько, Устенько, нічого ти не розумієш!

— Ні, тату, чудово розумію. Ну, скажи, будь ласка, навіщо нам багато грошей: ти ж два обіди не з'їси, а я не начеплю два плаття? Потім, чи багато на світі заможних людей, та ще й не знати, чи щасливіші вони від свого багатства?

Коли будинок і все майно були описані, Устенька найняла невелику квартиру на три кімнати і переїхала туди з батьком і старою нянькою Мотроною. Дівчина була дуже щаслива, що, може на свої кошти утримувати батька,— вона заробляла вже близько п'ятдесяти карбованців на місяць, бо крім перекладів у «Запольському кур'єрі», працювала ще й секретарем цієї газети. До Луковникових таки переселився як квартирант і Єчкін, звільнений з тюрми «за браком доказів». Устенька сама запропонувала йому квартиру, віддячуючи за те добро, яке він зробив їй, влаштувавши її до Стабровських. Майже річне тюремне ув'язнення вплинуло на Єчкіна дуже згубно. З квітучого й життєрадісного чоловіка він перетворився відразу на підтоптаного джентльмена, наче весь вплив. Головне, що його згубило, це — неможливість виїхати з Заполля. І все через оту безглузду справу про отруєння Нагибіна. Кредитори, взявши підписку про невиїзд, замкнули його в Заполлі, як мисливці сблягають у барлозі дикого звіра. А що міг зробити Єчкін у цьому розореному місті?

У Єчкіна, як і завжди, роїлись тисячі планів, він ждав

якихось рятівних строків, писав без кінця комусь і кудись довжелезні ділові листи і не думав здаватися.

— У тебе, як у лисиці, тисячі думок,— добродушно жартував з нього Луковников.— Обидва, брат, ми з тобою, як у казці лисиця, потрапили банківській бабі на комір... А в банку одна думонька!

Устенька дуже рада була Єчкину, який розважав батька і не давав йому замислюватись. Вони якось особливо зблизилися між собою і вечорами ділилися своїми планами...

— Мені тільки два тижні зачекати,— по секрету повідомляв Єчкін, підморгуючи,— а тоді...

— І мені теж, Борисе Яковлевичу... Теж тільки два тижні!

І вони чекали свої два тижні, як діти. Устенці дозволилось слухати це марення і погоджуватись.

Нагибінська справа припинилась без будь-яких наслідків. За браком доказів випустили і Полуянова. Звільнений раніше Людор кілька разів приходив до слідчого з новими зізнаннями, і його знову садовили в острог, поки не виявлялось, що все це брехня. Вся увага слідчого зосереджувалась тепер саме на Людорі, який здавався йому то психічно ненормальною людиною, то запеклим розбійником, що сміявся з нього в вічі. Востаннє Людора відвів до слідчого сам Харитон Артемович.

— Зробіть божу ласку, ваше високоблагородіє, пане слідчий другого участку,— заявляв старик.— Сам привів до вас розбійника... Він отруїв Нагибіна. Вже вірте рідному батькові.

— Справді я,— байдуже погоджувався Людор.

Він навіть розповів цілу історію цього отруєння, поки слідчий не догадався віддати його на перевірку до лікарні душевнохворих. Батько теж був ненормальний і, як дитина, радів, що знову здихався сина.

— Туди йому й дорога, розбійникові! — повторював він, хрестячись.— Він і мене отруїть.

Взагалі в Заполлі з'явився цілий ряд людей несповна розуму, як-от Малигін з сином, колишній справник Полуянов і Луковников з Єчкиним. У кожного був свій пункт.

Перед розоренням Луковникова розігралась романтична історія Устеньки з Галактіоном. Це було щось безглузде, майже неможливе, коли б воно не було насправді.

Устенська ставилась до Галактіона з гидливим презирством і в вічі казала, за кого вона його має. Але Галактіона це не зупиняло. Його так і тягло в дім до Луковникова. Він приходив під усякими приводами, щоб хоч здалека побачити свого вродливого молодого ворога. Галактіона охопила найтяжча пристрасть, пристрасть літньої людини, що втрачала розум. Тут уже не було ні молодих сподіванок, ні стриманості, ні самолюбства. Одно бажання полонило всю людину: бачити її. Галактіон ще до пожежі заявив Харитині, що любить Устенську і будь-що одружиться з нею. Харитина поставилась до цього одвертого признання зовсім байдуже. Її надто стомило життя... Що ж, нехай жениться, коли подобається.

Сама Устенська страшенно перелякалась, коли відкрила справжню причину частих візитів Галактіона. Він видався їй просто божевільним, і вона всіляко намагалась уникати його. Від кожного дзвінка вона здригалася. До своєї редакції вона бігла так швидко, наче за нею хто гнався. І все-таки вона часто зустрічала Галактіона. Він, як хлопчисько, цілими годинами чекав її на вулиці, блукав вечорами, мов тінь, під вікнами редакції «Запольського кур'єра», де вона працювала, і був щасливий, коли міг уклонитись їй хоч здалека. Устенська боялась якої-небудь грубої вихватки, відкритого нападу, але вся справа обмежувалась мовчазним переслідуванням. Це її заспокоювало, і вона навіть набралась такої сміливості, що одного разу зупинилась на вулиці, діждалась Галактіона, який ішов за нею на відстані, і дуже різко заявила йому:

— Ви мене компрометуєте, Галактіоне Михайовичу... У вас свої дорослі дочки, і, здається, вам уже повинно бути соромно. Я вас зневажаю.

Галактіон тільки дивився на неї і мовчав. Він весь був у цьому погляді, і його мовчання було красномовнішим від усяких слів. Устенська повернулась і мало не бігом кинулась додому. Вона не схотіла пити чай, хоч батько і Єчкін щовечора чекали її, як це було і сьгодні, а пройшла просто до своєї кімнати, замкнулась на ключок і кинулась на ліжко. Її душили безсилі сльози. Галактіон здавався їй якоюсь проклятою людиною, що тінню блукала вулицями міста. Адже він довів до мертвого запою нелюбу дружину, він мав роман з Парасковією Іванівною, він тепер мучив нещасну Харитину... І всі ці жін-

ки за щось любили цього проклятого чоловіка, ждали його ласкавого погляду, щасливо усміхались йому і потім проклинали.

Нічний роздум привів Устеньку до рішення. Вона мусила, хоч як це важко, одверто поговорити з Галактіоном. Взагалі виходила дуже дурна і безглузда історія.

Розмова відбулася в квартирі Харченка, куди Галактіон прийшов одвідати дітей.

— Чого вам треба від мене? — різко спитала дівчина.

— Нічого, — винувато відповів Галактіон.

— У такому разі, ви розумієте, що ваше уперте переслідування — мерзота... За мене навіть заступитись нікому, і ви користуєтесь моєю беззахисністю. До всіх хороших рис, про які я вам уже говорила, ви додаєте нову.

— А коли мені світ немилий, Устино Тарасівно? Можливо, ладен би руки на себе накласти.

— Скажіть, будь ласка, ви, мабуть, повторюєте це всім жінкам, що мали необережність захоплюватись вами? Я не з таких.

Галактіон взагалі мав такий нещасний вигляд, що дівчина, у якої готові вже були для нього нищівні слова, трохи розгубилась. Нікого було навіть лаяти.

— Мене дивує ваша безсовісність, — говорила вона, даремно намагаючись розсердитись. — Так, цілковита безсовісність.

— Коли б ви не зненавиділи мене, Устино Тарасівно, я давно освідчився б вам.

— Не смійте цього говорити, нещасний!.. Ви батьком могли б бути мені!

— Устино Тарасівно, коли з вами трапиться *це*, тоді ви мене згадаєте. Є такі фатальні люди.

Після цієї одвертої розмови, що відбувалась незабаром після пожежі, Галактіон на якийсь час дав дівчині спокій. Але потім він несподівано прийшов просто в дім до Луковникова, коли Устенька була сама.

— Я зараз піду звідси, Устино Тарасівно... Будь ласка, не бійтесь мене. Я прийшов запропонувати допомогу Тарасові Семеновичу.

— Я скажу татові, щоб він просто не приймав вас.

— Але ж він розориться?

— Це вас не обходить.

Галактіон мовчки вклонився і вийшов. Це була остання зустріч. І тільки коли він пішов, Устенька зрозуміла, за

що так любили його жінки. В ньому була ця широка чоловіча ласка, що несла захист, та прихована сила, яка нестримно вабила до себе,— таким людям жінки уміють прощати все, бо тільки коло них почувають себе жінками. Саме такою жінкою і відчувала себе Устенька.

VI

Перші приступи голоду почалися ще з осені, коли з'їли новий хліб. Урожай був такий мізерний, що в більшості місць не зібрали й насіння. Тяжка селянська біда позначилася на всьому. Припинилась насамперед усяка торгівля. Купці сиділи в порожніх крамницях. Промисли теж завмерли. Ніде ніякої роботи, а попереду довга голодна зима. Продовольчих капіталів зовсім не виявилось, хлібні гамазеї значились тільки на папері і стояли порожні. Взагалі становище було зовсім безвихідне. Уже з осені, після перших заморозків, Заполля опинилося в якомусь стані невеликої облоги. До міста звідусіль брели юрби голодуючих,— це був авангард страшної голодної армії. Міська управа зовсім не знала, що діяти. У місті теж починався голод, а тут юрби жебраків з повіту. Не було ніяких спеціальних сум на боротьбу з лихом, що страшенно розгорялось, на приватну благодійність зовсім не доводилось сподіватися, а залишалось тільки земство, яке мало піклуватися про свій повіт. «Ідіть до земської управи», пропонували голодним. Після Луковникова на міського голову обрали Мишнікова, що удавав з себе «маленького губернатора», як жартував «Запольський кур'єр». Новий міський голова вживав усяких заходів, щоб захистити свої володіння від вторгнення голодуючих, та нічого не міг вдіяти.

Запольське земство ще після жнив ранньої осені подало губернському земському зібранню докладну доповідь про стан справ. Доповідь писав Харченко ясно і ґрунтовно. Потрібна була негайна урядова допомога. Екстремне земське зібрання вирішило клопотатися про мільйонну позичку, але це клопотання опротестував губернатор, що прислав свого чиновника особливих доручень розслідувати справу на місці. Чиновник приїхав у Заполля і довідався від Мишнікова, що голод вигадала газета «Запольський кур'єр», а наспраді є тільки недорід. В цьому дусі губернатор і прийняв рішення, і позика була зменшена на сім-

десять процентів, а «Запольському кур'єрові» зроблено відповідне напоумлення. Мишников пускав дотепи, називаючи цю газету «голодною». Настала зима і показала, що зовсім не до сміху і що потрібні енергійні заходи. Щось треба було говорити, і тому всі говорили про дешевий сибірський хліб. Тільки б діждати весни, коли скреснуть річки. Довірені великих уральських хліботорговців ще з осені поїхали в Сибір і закупали там величезні партії. Багато говорили про тюменських і екатеринбурзьких купців, що кинули всі свої сили на сибірський хліб. У Заполлі залишався один великий мучник, старий Луковников, та й той якраз уже розорився, і вальцьовий млин, що коштував близько чотирьохсот тисяч, пішов з торгів тільки за тридцять. Його купила компанія Замараєва, Голяшкіна і Ермілича. Це були ділки вже нової формації, які прийшли на зміну старому статечному купецтву. Вони спекулювали на чужому розоренні і швидко йшли вгору.

— Не все ж банкові грошики загірвати,— говорив Замараєв.— Треба й іншим народам щось лишити на зубок.

Після смерті Ермілича в компанії залишилося двоє, і Замараєв вираховував, що наживе на цьому тисяч з тридцять. Звісно, жаль Ермілича, хороший був чоловік, але ж і гроші тридцять тисяч не зайві. Власне, хлібом Замараєв почав побіжно промишляти, завдяки Ерміличу, що створив у Заполлі всякі хлібні «комісії». Великих зисків від цих доручень не було, але й собі не на збиток. Коли почалися неврожаї, Замараєв скористався нагодою і кілька разів обдурив Ермілича, приховавши лев'ячу пайку баришу. А втім, і сам Ермілич кілька разів взував Замараєва на обидві ноги і тільки по-дурному хихикав, коли той починав лаятись. Ці маленькі непорозуміння не заважали великій дружбі. І Замараєв щиро жалів дочасно загиблого друга.

— Через свою добрість загинув,— говорив Замараєв, зітхаючи.— Звісно, жалів бідноту,— ну, і позичав, а добрість ої чим йому вийшла.

Своє діло Замараєву зовсім набридло. З копійками доводиться марудитись, і при цьому діло начебто нечесне. Он банк обдирає, як липку, і всі благородні, тому що багато беруть, а він, Замараєв, наче який іскаріот. Усі навіть пальцями показують.

— Теж ось через добрість почалося,— зітхав він.—

Адже мужички в банк не йдуть, а до мене наче до явленої ікони народ суне.

Справді, біля замараєвської каси щоранку товклася ціла юрба селян. Заставлявся справжній хлібороб, що тягнув до міста самовари, кінську упряж, кожухи, жіночі сарафани і взагалі своє мужицьке «барахло», як називав Замараєв цей вид застав. Треба віддати йому належне, він приймав ці речі з співчуття до бідності, що запанувала на селі, а справжньої комерційної вигоди від барахла не могло бути. Колишній волосний писар добре розумів ті безпросвітні сільські злидні, які заставляли у нього останні тельбухи. Купецькі і панські грошки легкі, як і пожитки, а тут витягувалось мужицьке добро, наче підіймалась важка ґрунтова вода. Особливо обурювалась дружина Замараєва, бо від цього мужицького добра «на-дто вже важкий дух по всьому дому йде».

— Нічого ти не розумієш, Ганно,— усовіщав її Замараєв.— Звісно, я їм благодійник і собі на збиток баланс роблю: за тридцять шість процентів на рік мені й самому ніхто не дасть двогривеного. А тільки ж і на мені хрест є... Розумієш?

Випущений з тюрми Полуянов тепер працював у Замараєва в касі. З ним знову щось діялось — сумний такий, суворий і ні до кого ні слова. Єдиною втіхою для Полуянова було ходіння по церквах. Він і з собою приносив якусь церковну книгу в старовинній шкіряній оправі, яку й читав потроху на дозвіллі. Про суди й закони більше не було й згадки, незважаючи на настирливе приставання Харитона Артемовича, який приходив до каси мало не кожного дня, щоб полаятися з зятем.

— Час про душу тобі подбати,— радив Полуянов.

— Ну, це вже попи знають... Їхня справа. А ти, Ілле Фірсовичу, як перекинчик: спершу продав мене Єчкіну, а тепер продаєш Замараєву. За Єчкіна в острозі насидівся, а за любого зятя на далеку каторгу підеш на довічне поселення... Правду тобі кажу.

Замараєв не звертав уваги на лайку богоданого татуся і тільки час від часу повторював:

— Татусю любий, всі ми під богом ходимо і дамо одвіт на страшному суді, а вам справді час би про душу подумати. Он інші старички щодня, приміром, до церкви, а ви, одверто кажучи, тільки лихословите.

Банківські верховоди були в страшенній тривозі, тоб-

то Мишников і Штофф. Вони радились щодня, але не могли прийти ні до якого результату. Річ у тому, що їхній компаньйон по пароплавству Галактіон поводився дуже дивно, і щохвилини можна було сподіватися, що він підведе. Спочатку Штофф його захищав, а потім, коли Галактіон відмовився платити Стабровському, він змушений був мовчати й слухати. Навіть Мишников, що розорив стільки людей і завжди був готовий на нові подвиги,— навіть Мишников побоювався.

— Утопить він нас, от побачиш!— запевняв він Штоффа.— Тепер який момент — він зразу вилізе в мільйон, а тоді його вже не дістанеш.

— Та-ак... взагалі... Одним словом, чорт його знає, що в нього на думці. Головне, якимось ховається від усіх.

Непорозуміння сталося все через той же дешевий сибірський хліб. Компаньйони сподівалися закупити спільно партію, перевезти її по весняній воді прямо в Заполля і встановити свою ціну. Тепер завдяки пароплавству хлібний ринок цілком був в їхніх руках. Правда, готівки для такої величезної операції вони не мали, але ж можна було покредитуватися в своєму банку. Справа була певна і обіцяла казкові бариші.

— Он тюменські купці вже зафрахтували пароплави на всю навігацію,— говорив Штофф.— Хліб закупили від сімнадцяти до двадцяти трьох копійок за пуд, а продавати хочуть по два карбованці. Це вже безсовісно.

— Авжеж, безсовісно... Ми будемо продавати по півтора карбованці.

— Інакше кажучи, на кожному пуді матимемо півкарбованця збитку. Ну, нехай уже так, треба послужити громаді.

Так, усе було наперед розраховано, і навіть процент благодіяння на народне лихо, коли раптом поширилась чутка, що Галактіон самостійно закупив десь у Семипалатинській області мільйонну партію хліба, закупив на свій ризик і навіть не подумав про компаньйонів. Новина була приголомшлива, вона валила з ніг усі розрахунки. Штофф полетів у Городище, щоб з'ясувати справу з Галактіоном.

— Це правда? — спитав він після певної передмови.

— Так,— коротко відповів Галактіон.

— А ми ж як?

— Ви одержите, що припаде на вашу долю за фрахт.

— Ну, це, братіку мій, стара штука!.. Дзуськи!..

— А контракт? Контракт сам же Мишников і писав: там тільки й говориться про фрахт, а про спільні закупівлі товару нічого не сказано та й капіталів таких немає.

— Капітал ми дістанемо.

— Про це раніше треба було подумати, а тепер пізно. Я взяв весь фрахт на себе.

— Галактіоне, чи є в тебе совість? Тобто, тьху... Яка там совість! Ти ж тоді пропав би, коли б ми тебе не виручили, а тепер що робиш?

— Ви свій шматок хліба з маслом і одержите. Доволі ви знущалися з мене, а забули тільки одно: пароплави все ж таки мої... отак.

— Слухай, та тебе розстріляти мало!.. На свої гроші куплю мотузку, щоб повісити тебе. Оце так шматочок хліба з маслом! Проклята людина ти, от що. Де гроші взяв?

— Це вже моє діло. Я ж не питаю, де ви гроші берете. Одним словом, нам нема про що говорити.

Повернувшись до Заполля, Штофф резюмував Мишникову свою думку:

— Це... це геніальний мерзотник! Усе так передбачити... Ні, це, нарешті, свинство!

Мишнікова найбільше цікавило питання про те, звідки Галактіон міг дістати гроші. Адже треба щонайменше двісті—триста тисяч.

— Ні, ти полічи!— кричав Штофф, починаючи рвати поріділе волосся.— Припустимо, йому буде коштувати по двадцять п'ять копійок пуд — мільйон пудів, значить, двісті п'ятдесят тисяч. Добре. Фрахт — п'ятнадцять копійок з пуда, ну, накладних видатків нехай десять копійок — разом п'ятсот тисяч. Так? Припустимо, що він дасть за двісті п'ятдесят тисяч процентів двадцять п'ять — разом шістдесят дві з половиною тисячі. Всього, виходить, він затрачує суму в п'ятсот шістдесят тисяч. Так? А виручить півтора мільйона, коли пустить хліб по нашій ціні, значить, голенький мільйон у кишені. Ні, це чорт знає що таке!

Далі стало відомо, що Галактіон орендував батьків млини у Прориві, потім веде переговори відносно вальцювого млина Замараєва й Голяшкіна і що, нарешті, пропонував земству доставити хліб по одному карбованцю сімдесят копійок. По всьому Заполлю тепер тільки й мови

було, що про Галактіона. Він став героєм дня, якого ждали стільки років. Ще нічого подібного не бачили в Заполлі, і сам банк з його операціями здавався якоюсь дитячою іграшкою. Слава Галактіона виросла за кілька днів, як снігова куля. Розгорілись усі апетити і таємні прагнення урвати свою частку. Але дорогий був момент: інших пароплавів не було, і Галактіон залізною рукою захопив увесь хлібний ринок.

Найгірше було те, що Мишников і Штофф опинилися в смішному становищі, і всі на них показували пальцями. Вони ж урятували Галактіона, коли він гинув із своїми пароплавами, а тепер мусили дивитися і слинку ковтати.

Мишников тепер навіть старався не показуватись на люди і з горя сидів весь час у Парасковії Іванівни. Він за останні роки дуже погладшав і смоктав разом з нею мадеру. За пляшкою вина він щодня обмірковував питання, звідки Галактіон міг узяти гроші. Всі багаті люди перед очима... Стабровський навчений і не дасть, а більше нема в кого. Чи не приховав старий Луковников? Та ні,— не така людина.

— Зовсім ніде взяти такої суми!— повторював Мишников, знемагаючи від бажання розкрити Галактіонову таємницю.— Вже ж, здається, ми знаємо, у кого і скільки грошей... еге.

— Розумний чоловік — ось головна причина,— шпигала Парасковія Іванівна.— Я завжди це говорила.

— Та ти ж мене тоді й підбила дати грошей Галактіонові на його прокляті пароплави.

— А навіщо дурний контракт написав?

На довершення всього в «Запольському кур'єрі» з'явилась анонімна стаття «про трьох благодійників». У ній докладно розповідали історію пароплавної компанії, а роль Мишнікова і Штоффа змальовували в дуже комічному вигляді. Це була помста Харченка.

VII

З осені в Устенки було повно роботи, особливо коли почали відкриватися їдальні для голодуючих і нові медичні пункти. Небагато було місцевої інтелігенції, але вона палко відгукнулась на лихо народне, особливо молодь. Робочі руки були страшенно дорогі та й обмаль їх.

Перші спроби організувати харчування голодуючих були зроблені в Заполлі, і незабаром визначився певний тип таких їдалень, а на їх зразок уже відкривались їдальні в повіті. Нужда була така велика, а кошти такі мізерні, та й ті із страшними труднощами добувалися головним чином з Росії. У Заполлі благодійником виявився тільки Стабровський, на кошти якого було відкрито близько двадцяти їдалень, інші багатії дуже туго піддавалися на просьби про допомогу. Устенька тепер часто бувала в Стабровського, який давав їй гроші, не кажучи, звідки вони.

Чим ближче було до весни, тим більше зростали злидні, мов пожежа. Одного разу, коли Устенька повернулася додому з повіту, її чекала записка Стабровського, сьак-так надряпана олівцем: «Любий друже, завітайте сьогодні ввечері до мене. Можливо, це вам буде неприємно, але вас неодмінно хоче бачити Харитина. Вона щось має сказати вам і вважає найзручнішим, щоб розмова відбувалась при мені. Я раджу вам побачитися з нею».

«Чого їй треба від мене?— подумала дівчина з неприємним почуттям,— вона ніколи не любила Харитину.— Яка-небудь дурниця».

Вона сама не пішла б на цю розмову, коли б не наполеглива порада Стабровського. Старик не буде даремно радити.

Неприємне почуття посилювалося в міру того, як Устенька підходила до будинку Стабровських. Яке їй діло до Харитини, і яка могла бути між ними розмова? У дівчини виникла навіть малодушна думка повернутись додому і написати Стабровському відмову, але вона побоїлася себе і рішуче подзвонила.

Харитина сиділа в кабінеті Стабровського, одягнена вся в чорне, наче носила по комусь траур. Змарніле бліде обличчя ще мало на собі сліди недавньої краси, хоч Устенька в першу хвилину зовсім не впізнала колишньої Харитини, квітучої, якоїсь визивно гарної і завжди веселої. Дами привіталися здалека. Сам Стабровський був дуже схвильований.

— Ви добре зробили, що прийшли,— зрадів він, міцно потискуючи Устеньці руку.— Так, добре. Ах, що вони роблять, що роблять! Це жах, це не по-людськи.

Устенька почувала на собі невідступний і важкий погляд Харитини і погано розуміла, що говорив Стабровський.

— Уявіть собі, Устенько,— провадив далі старик.— Адже Галактіон узяв скрізь підряди на доставку *дешевого* сибірського хліба. Інакше кажучи, він одержить сам близько чотирьохсот процентів на затрачений капітал. Та ще й благодійником вважатиме себе. О, коли б не моя хвороба,— зараз же полетів би в Сибір і привіз би хліб на плотах!

Харитина мовчала, опустивши очі.

— А інші хочуть ще більше взяти,— якось стогнав Стабровський, важко повертаючись у своєму кріслі.— Це називається здирати сорочку з жебрака... атож!

Коли Стабровський трохи заспокоївся, Устенька промовила, звертаючись до гості:

— Болеслав Броніславович писав мені, що ви хочете мене бачити.

Харитина здригнулася і відповіла не зразу. Голос у неї був такий кволий, з якоюсь дивною хрипотою.

— Так. Бачите, я... тобто я хочу сказати...

Вона благально подивилась навкруги своїми широко розкритими сірими очима, наче шукала якоїсь невидимої допомоги.

— Я знаю, що ви мене не любите... так,— вимовила вона, нарешті, роблячи над собою зусилля,— і не прийшли б, коли б я сама вас запросила. А мені так треба вас бачити.

Стабровський, насупившись, роздивлявся на свої нігті.

— Ви чули, що зараз говорили про Галактіона Михайовича, а він зовсім не такий, тобто не злий.

— Мені це зовсім однаково, який він,— обізвалась Устенька з дивною для неї самої різкістю.

— Може, я помиляюсь,— ще лагідніше заговорила Харитина, дивлячись просто у вічі Устеньці.— Але я зовсім пішла звідти, з Городища... тобто він мене прогнав... справді.

— Будь ласка, звільніть мене від цих подробиць. Я зовсім не розумію, навіщо ви все це говорите.

— Справа в тому... так... у тому, що Галактіон Михайович... одним словом, мені його жаль. Пропаде він зовсім. Всі його тепер лають, інші заздять, а він не такий. От хоч би й та справа, про яку оце говорив Болеслав Броніславович. Справді, я тільки не вмію всього сказати, як слід.

Настала нїякова пауза. Стабровський заплющив очі,

намагаючись не дивитись на божевільну гостю. Йому здавалося, що вона ненормальна.

— Я чекаю,— промовила Устенька.

Харитина подивилась на неї і промовила здавленим голосом:

— Чого ви не хочете йти за нього заміж? Він був би іншим, повірте мені... Адже він божеволіє от уже три роки.

— Трохи дивне запитання, Харитино Харитонівно,— з усмішкою відповіла Устенька.— І, справді, мені важко відповісти на нього. Ми, здається, не розуміємо одна одну. Просто не хочу. Він мені не подобається.

— Він? Галактіон Михейович? — з якимсь жахом прошептала Харитина.

— Так, Галактіон Михейович. Навіть більше, ніж не подобається. Одверто кажучи, я його зневажаю... Він за своєю вдачею погана людина.

— Неправда! — різко промовила Харитина і навіть уся випросталась.

— Потім мене дивує, що питаєте мене саме ви.

— Та я ж пішла від нього зовсім і ніколи більше не побачу його.

— І я теж постараюсь ніколи з ним не зустрічатись.

Устеньці здалося, що Харитина ледь-ледь усміхнулась і подивилась на неї злими очима. Вона не вірила їй.

— Гадаю, що ми достатньо усе з'ясували, і тому закінчимо, будь ласка,— заговорила Устенька, стежачи за Стабровським.— Здається, доволі сказано.

Харитина підвелась, подала руку Стабровському і, попрощавшись з Устенькою поклоном, вийшла з кабінету. Вона дуже схудла і тому здавалась вищою, ніж раніше.

— Це приходило само нещастя,— промовив Стабровський, дивлячись на двері.— А знаєте, Устенька, вона була напрочуд гарна ось зараз, тут, гарна своїм жіночим героїзмом.

— Я таких жінок не розумію. Здається, такий безцільний героїзм належить до сфери естетики, а в реальному житті він просто незручний.

— Не кажіть. До речі, я викликав вас на це побачення ось чому: однаково — вона знайшла б вас, і бог знає, чим усе могло кінчитися. Я просто боявся за вас. Такі жінки, як Харитина, в такому збудженому настрої здатні на все.

— Що ж вона могла зробити зі мною?

— Мало чого: облили кислотою, вистрелити з револьвера. Вона ревнує вас до цього Галактіона. Майте на увазі — вона і досі ще шалено його любить і дійшла до того, що знаходить насолоду у власному приниженні. До речі, вона знову сходиться з своїм чоловіком.

— З Подуяновим? Це теж із сфери дивовижного героїзму?

— Можливо, коли хочете. Вона сподівається хоч цим способом розпалити почуття ревнощів у Галактіона. На всякий випадок моя порада: ви стережіться цієї особи. Чим вона ласкавіша і скромніша, тим небезпечнішими можуть бути спалахи.

Стабровський останніми днями часто міняв з Устенською тон. Він то говорив їй *ти*, як було за її дитинства, то переходив на ділове *ви*. Коли Устенська виходила, Стабровський пожартував:

— Устенсько, ви часом справді не закохайтесь в Галактіона. В ньому дійсно є щось таке, що подобається жінкам, а зараз він уже остаточно на геройському становищі. А втім, для мене особисто він тепер цілком викінчений негідник.

Від Стабровського Устенська вийшла в якомусь тумані. Її зразу покинула вся витримка. Вона йшла і червоніла, пригадуючи те, що говорив Стабровський. О, тільки він розумів її і з якою ввічливістю старався не дати цього помітити! Але вона вже давно навчилася читати між рядками і розуміла більше, ніж він думав. По суті сьогоднішнє побачення з Харитиною було її іспитом. Стабровський, нарешті, переконався в тому, чого боявся і за що зараз жалів її. Так, тільки він знатиме її дівочу таємницю.

Повернувшись додому, Устенська замкнулась у своїй кімнаті, кинулась на ліжко і довго плакала. Розум говорив одно, а серце — друге. То був приголомшливий розлад. Плакала слабка жінка, віддаючи данину своїй слабості. Устенська не могла навіть сказати, чи любить вона Галактіона, чи ненавидить. Але вона багато думала про нього, особливо останнім часом, і жаліла себе. Саме тільки з таким чоловіком вона могла бути щасливою, коли б він не мав за собою тяжкого минулого і цього жахливого сучасного. Так, це була сила, і сила неабияка. Для порівняння Устенська мала тепер досить матеріалу. Хороших

людей багато, але всі вони такі безсилі. Все тільки на словах, у теорії, у ніколи не здійснених добрих намірах. Можливо, і добрі вони тільки тому, що нічого не коштували їх власникам. Устенька згадувала всі свої турботи в голодній справі і не могла не прийти до висновку, що все так мало і невміло зроблено, нічого не підготовлено, все якось мляво і пасивно. А коли б до цієї ж справи взявся Галактіон... о, він сам зумів би прогодувати цілий повіт, дати роботу, знайти застосування силам, що пропадали марно, і вдихнути чоловічу енергію!

Якраз це і розумів Стабровський, розумів у ній ту енергійну сибірську жінку, яка не задовольниться самими словами, яка для діла пожертвує всім і буде своєму чоловікові справжнім другом і помічником. Тут була своя поезія — поезія сили, широкого розмаху енергії і нестримного поривання вперед.

Тільки-но Устенька заплющувала очі, вона одразу ж бачила себе дружиною Галактіона. Так, саме дружина, те, з чого складається неподільний організм. О, як добре вона уміла б любити цю вперту голову, сповнену таких сміливих планів! Сильну чоловічу волю спрямовувала б любляча жіноча рука, і все робилося б, як чудово говорили в старовину руські люди, *від душі*. Все від душі, з глибокого внутрішнього потягу до правди, до загальнонародної совісті.

Саме-бо тим і хороша руська людина, що в ній живе ще ця загальна совість і що вона не втратила здатності соромитись. Ось з переможним гуркотом важко працює машина пароплава, попереду рухливою дорогою розгортається величезна ріка, мов нескінченна стрічка до якогось привода; по берегах зеленіє суворий хвойний ліс, вряди-годи промайне село, загубившись на широкому сибірському привіллі. Хороше. Бадьоро. Світло. Життя повне. Це щастя.

І раптом нічого немає!.. Немає передусім коханої людини. А іншого покохати не сила. Всьому кінець. Райдужний туман ясного ранку згустився в темну грозову хмару. А коханий несе з собою ганьбу і розорення. О, він ніколи не знатиме нічого і не повинен знати, бо невартий цього! Є святі почуття, яких не повинна торкатись чужа рука.

Харитина не заспокоїлась і кілька разів приходила до Луковникових, поки не застала Устеньку.

— Чого вам, нарешті, треба від мене? — розсердилась дівчина.

Але з Харитиною важко було говорити. Вона ридала, ламала руки і взагалі бісилася.

— Ради бога, скажіть: любите ви його? — приставала Харитина. — Ну, хоч трошечки!.. Хіба можна його не любити?

— Я не хочу з вами говорити.

— А я вас ненавиджу, всю ненавиджу! Ви весь час мене обманюєте!

Потім Харитина знову починала плакати, цілувала Устенці руки і ще більше шаленіла. Дівчина, нарешті, зібралася з силами і дивилась на неї, як на божевільну.

Роз'їжджаючи по селах, Устенка познайомилася в розкольніцьких сім'ях з зовсім новим для неї типом жінки, — це були так звані чернички. Вони добровільно відмовлялися від заміжжя і присвячували своє життя навчанню дітей та всяким спасенним подвигам. Причин для такого чернецтва у важкому складі народного життя було досить, а на першому місці, звичайно, стояло незадоволене сердечне почуття. Устенка спочатку дивилась на цих черничок з цікавістю, потім жаліла їх і, нарешті, прийшла до переконання, що і вона ж, Устенка, теж у своєму роді черничка, інтелігентна черничка.

Цим усе вирішувалось і все робилось ясным. Устенка цілком визначилась, як визначився, за словами Стабровського, Галактіон.

VIII

Вахрушка з раннього ранку брався «до чистоти», тобто все обмітав, натирав щіткою, наводив блиск суконкою, обдував і навіть у критичних випадках облизував язиком. Це було ціле священнодійство. Але події останнього часу зовсім позбавили його належної душевної рівноваги, і він уже не зазнавав колишньої насолоди, наводячи чистоту. Річ у тому, що влаштовував його в банк на службу Галактіон, на якого він молився, а тепер у Галактіона виїшли «контри» з Штоффом і самим Мишниковим. Звичайно, Вахрушка — людина маленька і ні в чому не був винен, а все-таки страшно. А що як Павло Степанович скаже: «Ану, ти, сякий-такій, Галактіонів ставленик!»

У Вахрушки наперед душа ховалася в п'яти, і він тремтів за свій пост, мабуть, більше, ніж який-небудь міністр або президент. Справді-бо: зовсім був у люди вибився, і раптом знову вертайся в колишнє нікчемство. В думці Вахрушка перебирав усі підходящі посади і бачив одно, що кращої, як банківський швейцар, і на світі немає.

«Ну що ж, попанував, треба і честь знати,— похмуро резонерствував Вахрушка, почувавши, як у нього навіть «чистота» не виходить і знаряддя для цієї чистоти самі з рук падають.— Спасибі голубчикові Галактіонові Михайловичу, звеличив він мене за батьківські молитви, а надалі вже, що господь дасть».

Головним чином Вахрушку гризла затаєна жадоба: він складав проші, і чим більше складав, тим пожадливішим робився.

Саме одного такого ранку, коли Вахрушка з понурим виглядом сидів у себе в швейцарській, до нього завітав Михайл Зотович, одягнений прочанином,— отаким він бачив його вперше, коли в Суслоні посадив, з наказу Замараєва, у холодну.

— Ну, здрастуй, службо! Як підскакуєш?

— Ой, як ти мене злякав, Михею Зотовичу!

— Мабуть, гріхів нагромадив, от і лякаєшся всього. Ну що ж, багатий грішми гріхи спокутує. От я й зайшов тебе провідати, Вахрушко.

— Куди це знову зібрався, Михею Зотовичу?

— А дільце є, голубе. Іду на весілля: жениться ведмідь на корові. Ану, вгадай?

— Ох, не мороч мені голову із своїми загадками, Михею Зотовичу! Як почнеш ти свої загадки загадувати, то мене аж піт проймає.

— Не любиш, голубчику? Забрався, як миша під копицю сіна, і ширшого за тебе немає, а того не знаєш, що коли немає калитки — є спина. Ану лішень, відгадай другу загадку: стоїть голубник, летять звідусіль голуби, клюють зерно, а самі худнуть.

— Годі тобі, Михею Зотовичу. Чи не хочеш чайку?

— Чайку, та тютюнцю, та горілочки? Якраз це мені й до смаку. Уважив, одним словом. Ох, усі ми висьорбали з чаєм Ваньку голого.

Михей Зотович любив помудрувати над простаком Вахрушкою і, нагішвшись досхочу, заговорив уже звичайною мовою. Вахрушка знав, що він прийшов неспро-

ста, і наперед боявся, коли б часом не лягнути чогось зайвого. Надто вже хитрий Михей Зотович, продасть і викупить на одному слові. Йому б по-справжньому в банку сидіти та з купцями-банкрутами розмовляти.

— Ти, кажуть, нині по скитах душу спасаєш? — політично завів розмову Вахрушка.

— В тому роді. Душу ото спасав, а тепер раптом захотілося сибірського дешевого хлібця скуштувати... еге ж. Синок Галактіон Михейович усіх, кажуть, задовольнив.

— Пригнав перший караван з Сибіру і по карбованцю сім гривень усе продав. Великі тисячі наживає.

— Розумний він у мене, Галактіон. Серце радіє.

— Авжеж, розумний, Михею Зотовичу.

Вахрушка причинив двері, озирнувся і пошепки заговорив:

— А інші рвуть і мечуть, Михею Зотовичу, тому що Галактіон Михейович своєю лінію вперед усіх вивів. Вже он який Мишников розумний, а й у нього неустойка виїшла супроти Галактіона Михейовича. Істинно сказати, міністром бути. Гроші тепер просто лопатою загірбатиме, а інші тільки поглядатимуть, обпикшись. Можна прямо сказати, що на справжню точку Галактіон Михейович виїшли.

— От, от. Усі заздять... еге ж.

Михей Зотович пожував губами, поморгав і додав:

— Дурники ви всі, Вахрушка.

— З якої ж це причини, Михею Зотовичу?

— А з такої. Все гроші, скрізь гроші; всі так і ховаються за гроші, а того не розуміють, що багача з його грішми убогий своїм хлібом годує.

— Нічого я не розумію в цих ділах, Михею Зотовичу. Ми ж на двогривені лічимо.

— Ото і налічили цілий голод.

Михей Зотович побурчав, поглузував, а потім почав розповідати про свою поїздку з скитів. Вахрушка у такт розповіді тільки зітхав і хитав головою. Ох, прийшла біда всім хрещеним,— така біда, що й не сказати!

— Надивився я доволі,— розказував далі Михей Зотович.— Самого мало не вбили на млині в Ермілича. «Ти,— кричать мужики,— розорив нас!» От яке діло виходить. Озвірів народ. Ох, погано, Вахрушко!.. А допомогти нічим. От ви пишаєтесь грішми, а прийшла біда — вас і немає. Отак-то.

Далі Михайл Зотович почав лаяти селян-пшеничників, оренбурзьких козаків і башкирів,— усі пропились на самоварах і гинуть від нетрудженої, легкої копійчки. А головне — робити по-справжньому розучились: подряпають сохою — от і вся оранка. Не угноюють землі, не шанують худібку, і все отак. З одного боку — легкі гроші, а з другого — свої лінощі підпирають. Де ж тут голодові не бути?

— Ну, це вже ти брешеш, Михею Зотовичу! — азартно втрутився Вахрушка.— І навіть розуміти по-справжньому не можеш.

— Нну-у?

— Я тобі кажу. Ти от свій інтерес розумієш якнайкраще, а селянина не знаєш.

— А от і знаю!.. Чому, скажи-но, по той бік гір, де і землі гірші, і народ бідний, і оренди великі,— там народ не голодує, а тут усе є, всього бог надавав, а селянин-пшеничник голодує?.. У вас там Строганови беруть за десятину по вісім карбованців оренди, а на козачих землях десятина коштує всього двадцять копійок.

Старики почали запеклу суперечку. У Вахрущі прокинувся дрімачий хлібороб, що ненавидів в особі Михея Зотовича експлуататора-купця. Обидва кричали, розмахували руками і говорили один одному грубощі.

— Ось ти розумний, розраховував усю селянську біду на копійки,— горлав Вахрушка.— Зуби у тебе в роті спочатку полічи... Може, господь милость свою посилає: на, відчуй, схаменись, а ти на рахівниці хочеш полічити оцю саму біду. Тут усе діло в душі!.. Зрозумів тепер? Чого багата земля перестала родити? Чому то посуха, то негода? Ану лиш, помізкуй... Усе від душі йде. А ти ось попоїж дорогого сибірського хлібця, поголодуй, поплач, витруси дурощі, які сидять в тобі, і зійде все, як леп у лазні. І той винен у тебе і цей винен, а спитати нема з кого. Усі винні, а все від душі.

— І орда мре від душі, по-твоєму?

— І в орди своя душа і свій одвіт... А тільки справжнього правильного селянина ти все-таки не розумієш. Тобі цього не дано.

Збитий з позиції Михайл Зотович звернув на улюблену скитську тему про царюючого антихриста, який уловлює голодом спокушені душі любих своїх слуг, але Вахрушка і тут не розгубився.

— То вам про антихриста старі баби скитниці на печі набрехали. Хто його бачив?

— Я його бачив... тобто не бачив, а біг він за мною, коли я їхав сюди з скитів. За сани хапався.

— Ну, поганий той антихрист, який по шляхах бігатиме! До справжнього ото самі всі прийдуть і самі поклоняться. На, радій, всі ми твої, як риба в неводі... Голод отой буде душевний, а не тілесний. Уторопав?

Захопившись цією богословською суперечкою. Вахрушка, здається, вперше за весь час своєї служби не бачив, як приїхав Мишников і пройшов у банк. Він опам'ятався тільки, коли до банку стрімголов примчав візником Штофф і, не роздягаючись, полетів нагору.

— Тут Павло Степанович?

— Ні, Карле Карловичу.

— Брешеш ти, старе опудало! Ніде йому бути.

За хвилину він уже виходив разом з Мишниковим. Банківські ділки були страшенно стурбовані. Ще через хвилину весь банк уже знав, що Стабровський нагло помер від удару. Розгнівався на міс Дудль, яка незграбно подала йому якісь ліки, розкрив рота, щоб вичитати їй, і тільки захрипів.

— Господи, помилуй нас, грішних! — повторював Вахрушка і широко хрестився. — Хоч і латинського закону був чоловік, а все-таки хрещена душа.

— Головне, без покаяння свій кінець прийняв, — задумано відповів Михей Зотович. — Ох, горе душам нашим!

— Не до тебе зараз, Михею Зотовичу, — грубо спинив його Вахрушка. — Ішов би ти своєю дорогою, куди зібрався.

— І пора-таки, голубе... Прости на необачному слові, коли що.

— Ну, бог тебе простить, тільки йди собі.

Михей Зотович вийшов на вулицю, зупинився на тротуарі, подивився на новенький будинок банку, похитав головою і промовив:

— Нічого, міцний голубник поставили... Багато слідів входящих, а мало ісходящих.

Штофф і Мишников боялись не смерті Стабровського, яка не була несподіванкою, а його зятя, що міг захопити папки з банківськими справами й паперами. Хворий Стабровський не залишав банківських справ і займався ними у себе дома.

У домі Стабровського був страшенний переполох. Банківських ділків зустріла Устенька, заплакана, безпорадна, розгублена. Дівчина ніяк не могла помиритися з думкою, що тепер лежав тільки холонучий труп Стабровського, який не міг проявити себе жодним рухом. Ще вранці людина була жива, щось розраховувала, на щось сподівалася, могла радіти і обурюватися, а тепер уже нічого не треба було. Устенька вперше бачила смерть близької людини і вперше переживала всі відчуття, що їх викликають такі події. Одразу піднялося щось таке величезне, нещадне, перед чим усі були рівні своєю мізерністю. По суті ніхто ж не думає про власну смерть, великодушно полишаючи вмирати іншим. У смерті є невблаганна правда.

У кабінеті було тільки троє: лікар Кацман, що даремно намагався привести покійника до пам'яті, і Дідя з чоловіком. Устенька ввійшла за банківськими ділками і з жахом почула, як Штофф говорив Мишникову:

— Треба все опечатати... Папки з банківськими паперами у нього завжди лежали в лівій шухляді письмового стола, а частина у вогнетривкій шафі. Треба вжити всіх застережних заходів.

Мишников нічого не відповів. Він боявся смерті і тепер перебував під враженням того, що вона була ось тут. Він навіть почував, як у нього мурашки бігають по спині. Так, вона пролинула тут, повіявши своїм крижаним подихом.

— Я боюсь,— признався він Штоффу, спиняючись біля дверей кабінету.— Іди ти сам.

Устенька чула цю фразу і зрозуміла: всі почували себе трохи ніяково, наче всі були винні в чомусь.

Пан Казімір поставився до банківських ділків зарозуміло і зневажливо, відразу перемінивши колишній тон безликої покори. Він уже почував себе господарем. Дідя тільки відбивала настрої чоловіка, як живе дзеркало. Між іншим, зустрівши міс Дудль, вона зухвало сказала їй при Устенці:

— Це ви звели батька з світу... так. Можете вважати себе з цього дня цілком вільною.

Англійка нічого не відповіла, а тільки спогорда вклонилася. Устеньку обурило ця сцена до глибини душі, та, коли Дідя велично вийшла з кімнати, міс Дудль пояснила Устенці з щасливою усмішкою:

— Не треба звертати уваги на її вихватки... справді-бо. Вона в такому стані.

— В якому? — не розуміла Устенька.

— Вона вагітна.

Смерть змінялась новим життям.

У передпокої на стільці сидів Єчкін і глухо ридав, затуливши обличчя руками. Біля нього стояла покоївка і теж плакала, витираючи сльози краєм фартуха.

ІХ

Був уже кінець весни. Випадали зовсім жаркі дні, що бувають тільки влітку. По дорозі з Заполля до Городища йшло трое подорожніх, схожих здалека на прочан. Попереду йшла в короткому ситцьовому платті Харитина, запнута по-селянському простою бавовняною хусткою. За нею ступали Полуянов і Михайл Зотович. Старий ішов бадьоро, вимахуючи довгим черемховим ціпком, з яким ганяють череду пастухи.

— Хвалити бога, тепло стоїть,— повторював Полуянов, розглядаючи зелені посіви обабіч шляху.— І травка і хлібець ростуть. Хоч худоба відпочине.

— А чи багато її залишилося, тієї худоби? — питав Михайл Зотович.— Яку прирізали і самі з'їли, а решту поспродували.

Подорожні придивлялися до кожної ниви і оцінювали її. Мало де траплялось добре зоране поле, а зерно сіяли абияке і абияк. Невистачало коней для справжньої оранки, та й орали голодні руки. Здебільшого сходи були нерівні, островами і з пліщинами, наче волосся на голові в людини, яка тільки-но перехворіла на важкий тиф. І трава росла так само, наче не могла вбитися в силу. А втім, ближче до річки Ключової, де розкинулися заплавні луки, трави були зовсім добрі. Любо було дивитись на цю зелену силу; річка бігла, немов у зеленій шовковій рамі. Шлях був курний, і Харитина уже давно стомилася, але йшла через силу, щоб не затримувати інших. Вона навіть сама не знала, куди вони йдуть. Просто Ілля Фірсович звелів йти, і вона послухалася з якоюсь запеклою покорою. Вона зневажала саму себе, і це давало їй тепер якусь болючу насолоду. Саме тільки слово «чоловік» чого вартє... І вона йшла, як вівця, що її тягли на бойню. Полуянов час від

часу дивився на неї з презирством і відразу підтягувався, наче пригадував щось. Він ненавидів навіть тінь, яка хиткою і розпливчатою плямою посувалася у дорожній пилюці за Харитиною.

— Скоро вже Гороховий мис,— промовив Михай Зотович, коли вони пройшли півдороги і Харитина мало не падала від утоми.— Треба перепочити трохи.

— Важні пани завжди відпочивають,— суворо відповів Полуянов.

Гороховий мис випинався в Ключову зеленим язиком. Приємно було, звернувши з курного шляху, брести просто зеленою соковитою травою, що так і обдавала застояним важким ароматом. Вийшли на самий берег і зробили привал. Навпроти, через річку, височіли осипані червоні схили крутого берега, під яким проходило головне річище.

Харитина впала на траву і лежала нерухомо, упиваючись блаженним спокоєм. Їй хотілося вічно так лежати, щоб нічого не знати, не бачити і не чути. Важко було навіть думати,— думки наче свердлили мозок.

— Вже кращої за нашу Ключову, здається, на всьому світі річки не знайдеш,— захоплювався Михай Зотович, дивлячись на плесо з-під руки.— Божа доріжка — сама везе...

Полуянов нічого не відповів, усе хмурився. Видно, він був не в настрої, і присутність Харитини його дратувала, хоч він сам же й потягнув її. Він немовби сердився й на річку, дивився на неї з-під долоні в якійсь люті. Під сонячним промінням гладеньке плесо наче горіло у вогні.

Харитина думала, що старики відпочинуть, перекусять і рушать далі, але вони, мабуть, і не збиралися йти звідси. Очевидно, вони зійшлись тут за умовою і чогось дожидали. Скоро вона зрозуміла все, коли Полуянов, дивлячись униз по річці, промовив тільки одно слово:

— Іде...

Михай Зотович, що лежав на траві, стрепенувся. Харитина глянула униз по річці і побачила кучерявий димок, що довгим султаном танув у повітрі. То був пароплав... Значить, старики чекали Галактіона. Першим рухом Харитини було втекти і куди-небудь сховатися, а потім вона передумала і залишилась. Чи не однаково?

Пароплав посувався вгору річкою дуже повільно, бо тягнув за собою на буксирі кілька барок з хлібом. Полуянов сидів нерухомо в тій самій позі, схрестивши руки

на зігнутих колінах, а Михай Зотович нетерпляче ходив берегом, розмахував ціпком і щось говорив сам із собою.

Пароплав наближався. Можна було вже розглядіти і чорну трубу, з якої валив чорний струмінь диму, і червоні колеса, що закріпили воду, і три барки на буксирі. Сибірський хліб на величезних баржах доходив тільки до Городища, а тут його перевантажували на невеликі барки. Михай Зотовича турбувала думка про те, чи їде на пароплаві сам Галактіон, це було найважливіше. Він навіть скинув чоботи, закачав штани і забрів по коліна у воду.

Пароплав підходив уже зовсім близько. Матроси скупчилися біля борту і позирали на старика, що стояв у воді.

— Гей, стій! — гукнув Михай Зотович.

— Ми не бере-ємо пасажирів! — відповів у рупор хтось з капітанської рубки.

— Човна подавай!

Над колесом з'явився сам Галактіон, подивився в бінокль, упізнав батька і застопорив машину. Колеса перестали бурунити воду, з труби вилетів клуб білої пари, від пароплава швидко відчалив човен з матросами.

— Давно б отак, — зауважив Михай Зотович, коли човен ткнувся носом у берег. — Ілле Фірсовичу, сідай...

Матроси впізнали Харитину і не знали, що робити, — брати її чи не брати.

— Забирай усіх, — наказував Михай Зотович. — Хвалити бога, не чужі люди.

Сідаючи в човен, Полуянов оглянувся на берег, де залишалась і зелена трава і вільна воленька. Він труснув головою, перехрестився і більше ні на що не звертав уваги.

— Ось ми, хвалити бога, й додому приїхали, — говорив Михай Зотович, видаючи драбинкою на пароплав. — Добрий домок: сьогодні тут, завтра там.

Галактіон простягнув руку, щоб допомогти батькові піднятися, але старий відштовхнув її.

— Облиш... Я вже сам якось виберусь.

Старик, нарешті, видерся і допоміг піднятися Полуянову і Харитині, а потім уже звернувся до Галактіона:

— Ну, тепер здрастуй, синку... Приймай дорогих гостей.

Галактіон уже передчував недобре, але стримав себе і спокійно промовив:

— Прошу, тату, до моєї каюти. Там прохолодніше.

— Ні, ми вже тут,— протестував Полуянов, виступаючи наперед.

— Ну, говори,— підштовхував його Михай Зотович.

— Та вже скажу.

— А я вас не хочу тут слухати,— заявив Галактіон.

Всі юрбою пішли до капітанської каюти, що містилась біля правого колеса. Матроси переглядались. І Михай Зотович, і Полуянов, і Харитина були люди відомі. Каюта була крихітна, і гості ледве розмістились.

— Судити тебе прийшли, синку,— заявив Михай Зотович.— Ну, Ілле Фірсовичу, ти попервах.

Галактіон стояв біля дверей білий, як полотно, і намагався не дивитись на Харитину.

— І скажу...— голосно почав Полуянов, роблячи жест рукою.— Коли я був на засланні, ви, Галактіоне Михайловичу, забрали до себе мою дружину... Потім я повернувся з заслання, а вона й далі жила у вас. Потім ви її прогнали... Де їй подітись? Вона і прийшла до мене... Як ви гадаєте, приємно було мені все це терпіти? Бідний я чоловік, але помсту затаїв... Скільки років живився самою злобою і, можна сказати, тільки нею й дихав. І бідна людина хоче мститися.

Полуянов важко перевів дух. Галактіон усе мовчав. У нього аж губи побіліли.

— Але ж бідній людині важко мститися,— вів далі Полуянов.— Це можуть дозволити собі тільки люди грошовиті... І до того ж, бідній людині важко розбагатіти. І я все думав і навіть просив бога... Пам'ятаєте, Галактіоне Михайловичу, старого Нагибіна? Що ж я кажу,— разом тоді на весіллі в Симона гуляли.. еге ж. То ось тоді в мене на цьому весіллі й зародилась думка... так... І я оту думку виплевав і викохав... от як дітей викохують: одно думаю, одно думаю. Пригадуєте, старик відмовив тоді Наталії Йосипівні в приданому?.. Вона теж затаїла злобу на батька. Добре... А старик живучий... Одним словом, ми й отруїли його за взаємною згодою з Наталією Йосипівною, тобто отруїв я, а гроші забрала вона і мені вручила за чисту роботу певну частку. І спритно я все оборудував, так спритно, що, здається, ніякі слідчі в світі не знайшли б кінців. Сам робив дізнання і знаю порядок,

що й до чого. Тут ще й Лідор багато допоміг, бо вкрай заплутав слідчого. А втім, чого ж я вам розкажую,— ви ж це і без мене добре знаєте.

— Нічого я не знаю,— різко відповів Галактіон.— А ви збожеволіли!

— Ні, не збожеволів і маю документ, що ви знали все і знали, які гроші брали від Наталії Йосипівни, щоб закупити дешевий сибірський хліб. Знали ж... У мене є ваш лист до Наталії Йосипівни. І тепер, уявіть собі, приходжу я, приміром, до прокурора, і все як на долоні. Разом і в острозі будемо сидіти, а Харитина по два калачики приносить,— один чоловікові, другий коханцеві.

— Ну що, синку, задоволений? — питав Михайл Зотович.

Галактіон подивився на нього і відповів з усмішкою:

— Ніколи цього не буде, тату...

Старий схопився, глянув на сина безгямними очима і, піднісши руку з розкольніцьким хрестом, хрипко вигукнув:

— Коли ти не боїшся суду земного, то є суд божий... Ти кров християнську п'єш... Люди мруть голодом, а ти з їхнього голоду мільйони хочеш наживати... Чи для того я тебе породив, випоїв і вигодував?.. Будь же ти від мене назавжди проклятий!

Харитина тихо скрикнула і затулила обличчя руками. Галактіон здригнувся саме від цього слабкого жіночого крику і зробив рух, щоб вийти, а потім обернувся і сказав:

— Харитино Харитонівно, мені треба сказати вам два слова... Вийдіть на хвилинку.

Коли Харитина підійшла до нього, він нахилився до її вуха і прошептав:

— Кланяйся тій... Устенці...

Коли Полуянов виходив з каюти, він бачив, як Галактіон ішов по палубі, а Харитина про щось благала його і міцно тримала за руку. Потім Галактіон рвонувся від неї і кинувся у воду. Розпачливий жіночий крик покрив усе.

Через годину на Гороховому місці лежав холодний труп Галактіона.

ПРИМІТКИ

Стор. 138 *. Ян М а т е й к о (1838—1893)— видатний польський живописець.

** Се м и р а д с ь к и й, Генріх Іполитович (1843—1902) — російський живописець.

Стор. 145*. Д в о е д а н и — в нарисах «Бійці» Мамін-Сибіряк так пояснює цей термін: «Ця назва, очевидно, походить ще з тих часів, коли розкольників указами Петра Великого зобов'язувались сплачувати подвійний податок».

Стор. 182*. К и р и л о в а к н и г а—Збірник статей проти католицької церкви, виданий в 1644 році в Москві. У збірник цей також увійшов полемічний твір українського письменника XVII століття Стефана Зизанія «Казань святого Кирила, патріархи Іерусалимського, о Антіхристѣ...» За цим твором дістала назву і вся книга.

Стор. 251 *. П а с к е в и ч, Іван Федорович (1782—1856) — російський генерал-фельдмаршал, в 1828—1829 рр. керував військовими діями проти турків у Малій Азії.

Стор. 292 *. Д о к т о р П а н г л о с — персонаж повісті Вольтера (1694—1778) «Кандід» (1759).

З М І С Т

	Стор.
Роман Маміна-Сибіряка «Хліб». Вступна стаття В. Прозогіна	3

Х Л І Б

Роман

Частина перша	23
Частина друга	96
Частина третя	164
Частина четверта	233
Частина п'ята	300
Епілог	367
Примітки	416

Редактор *Л. Г. Барзілович*
Художник *О. О. Александров*
Худож. редактор *К. К. Калужін*
Технічний редактор *О. П. Яхніс*
Коректор *І. Г. Адамець*

•

Дмитрій Наркісович Мамин-Сибіряк
Хлеб. Роман.
(на українському мові).

•

Здано на виробництво 15/V 1956 р.
Підписано до друку 26/IX 1956 р.
Формат паперу 84×109¹⁰³/₃₂. Папер. арк. 6,562.
Друк. арк. 21,525. Обл.-вид. арк. 22,995.
Ціна 7 крб. 25 коп. Зам. 791.
Тираж 30 000.

•

Надруковано з матриць Книжкової
фабрики ім. Фрунзе, Харків, в 4-й полі-
граффабриці Головного відділу Міністерства
культури УРСР, Київ, пл. Калініна, 2.

7 крб. 25 коп.

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ